חייו ופעלו
של
אריה בן-גוריון

עריכה: עמירה הגני

מביא לדפוס: חגי בן-גוריון (2009)

טיוטא שלישית 1.11.2008

תוכן העניינים

עמוד

מאת המחברת
פתיחה

פרק ראשון: *ילדות ונעורים* ***10***
א. אמו ציפורה (גרין), אביו משה (קוריטני)
ב. מקום חדש, חיים אחרים
ג. נעורים בחיפה: התגבשות המשפחה
ד. נעורים בחיפה: ביה"ס הריאלי, הצופים, המחנות העולים
ה. תרמילאות לפולין – 1935
ו. הכשרה בנען: 7- 1936

פרק שני: *מסעות* 24
פתיח
א. החמישה שטאטאו את המדבר
ב. צפונה – ללבנון ולסוריה

פרק שלישי: *חינוך* ***36***
פתיח
א. הכשרה בנען
ב. ימים ראשונים בבית השיטה
ג. מדריך בחברת הנוער הצ'כית בביה"ש
ד. מחנך בביה"ס המקצועי "טיץ" ביגור
ה. עם ילדי טהראן

פרק רביעי: *ביה"ס של קיבוץ בית השיטה* ***46***
פתיח
א. קבוצת "אלון" – הכיתה הראשונה
ב. העצרת בגבעת ברנר והקמת ה"חטיבה"
ג. אחריות המחנך
ד. לימודי התנ"ך בביה"ס
ה. בר-מיצווה
ו. פתיחת שנת הלימודים
ז. ממרחק השנים

פרק חמישי: *משפחה משלו* ***60***
פתיח
א. סיפרה ברוריה
ב. אוהל משלהם

פרק ששי: *משפחת זינאתי מפקיעין* ***76***

פתיח
א. הכפר
ב. משפחת זינאתי
ג. הקשר מתהדק
ד. תמיד לצידם
ה. עד הסוף

פרק שביעי: *שליחויות* ***87***
פתיח
א. שליחות לקנדה
ב. אמריקה – פעם שניה
ג. למוסקבה

פרק שמיני: *תרבות הקיבוץ* ***112***
פתיח: הראייה הכוללת
א. התרבות – מן הקיבוץ הבודד אל התנועה
ב. מה הוא לנו חג
ג. כיצד מנחילים חג?
ד. היש גם לנו "אני מאמין" יהודי?
ה. הלכה ומעשה:
1. למסד את החגים
2. החגים במעגל השנה
ו. אבלות:
1. באין מסורת
2. גיבוש דפוסים
3. צוואות
4. הצוואה החופשית

פרק תשיעי: *קיבוץ תמיד* ***147***
פתיח
א. בית השיטה: ההתחלות
ב. החינוך
ג. בית השיטה: כלכלה ופרנסה
ד. עם סביבתו
ה. בתוך עמו
ו. בעין בוחנת ועט שלוף
ז. הדמוקרטיה כמסגרת והתוכן החסר
ח. בית השיטה: אורחות חברה, הווי תרבות
ט. מן החינוך אל התרבות והחגים
י. מתחבר ל"שיטים" – עלון קיבוץ ביה"ש
יא. הביקורת – פנימה, ואילו כלפי חוץ:...

פרק עשירי: *מארכיון החגים למכון שיטים* ***169***
פתיח

א. לאסוף, לשמור, להשפיע
ב. להקים ארכיון
ג. להתקדם עם מה שיש
ד. ספר המנורה
ה. מארכיון למכון
ו. מועד ליובל ויבולים
ז. חנוכת מכון שיטים
ח. ולחשבון הנפש
ט. מכון שיטים במהלך השנים

פרק אחד-עשר: *קשרים* ***187***
פתיח
א. המקורות
ב. עם אנשי רוח דתיים
ג. ובענייני חינוך בכלל –
ד. ובתחום מיפגעים לציבור –
ה. מרחיב מעגלים
ו. ומגיב על המתרחש –
ז. בענייני המדינה
ח. עם קהילת "בית שלום", יפאן

פרק שנים-עשר: *בגבורות* ***198***
פתיח
א. עם השנים
ב. פרידה מאמו
ג. ברוריה
ד. עם ילדיו
ה. בצל הסוף, הנשקף כבר
ו. על מות

פרק שלושה-עשר: *משפחת גרין* ***219***
פתיח
א. העיר פלונסק, פולין
ב. צבי אריה גרין
האב - אביגדור גרין
ג. האחים:
אברהם גרין
מיכאל (מיכ'ל) גרין
רבקה גרין (לפקוביץ, הר-מלח)

דוד (גרין) בן-גוריון
ציפורה (פייגלה גרין, קוריטני) בת-גוריון

ד. דור הבנים:

בני אברהם וטובה גרין:

בנימין

ישראל (שרוליק)

שיינדלה

בנות מיכאל ודינה גרין:

חיה

מרים

בני דוד ופולה בן-גוריון:

גאולה

רננה

בני ציפורה ומשה (קוריטני) – בן-גוריון:

אריה

עמנואל

ה. דור הנכדים:

נכדי אברהם וטובה גרין: בועז, עמוס ז"ל, מיכל, יעקב ז"ל

נכדי מיכאל ודינה: דינה, אריה, אלחנן, ורדה, סיגל

נכדי פולה ודוד בן-גוריון: יריב, מושיק, אורית, גליה, אלון, רות, אורי

נכדי ציפורה: חגי, רזיה

סיום

נספחים לספר: **242**

1. **מאת המחברת-העורכת**
2. **רשימת המתראיינים לספר**
3. **ביבליוגרפיה לספר**
4. **רשימה ביבליוגרפית מכתבי אריה בן-גוריון**
5. **מושגים ומונחים בני תקופתם – להבהרת הנקרא**
6. **רשימה מאת ד"ר ניר מן** **257**

מאת המחברת/העורכת:

"...צועד על אדמה ללא-צל... מאסף פיסות-נייר של ערך כטיפות טל..." – כך מתאר א.ב.ג. את עצמו במאמר גדול שכתב לקראת קבלתו את פרס אבי-חי, בשנת 1996, והוא אז כבן 80. מבחינת מעמדו הציבורי, היה זה רגע-השיא של חייו: הוא הוכר ברבים כאישיות שפועלה זכה להוקרה לאומית. הפרס הזה הוענק לו במשכן הכנסת, במעמד ראשי מדינה, אנשי רוח, מורי הלכה והרבה מאד חברים – לדרך, להשקפת עולם, למפעל-התרבות שבנה.

הוא מעולם לא קרא בציבור את הדברים האלה. הקרובים אליו ידעו, כי מעבר ליום השמחה הוא צופה עתיד לוט בערפל – עתידו של מפעל-חייו: ארכיון החגים הגדול. החומר עצמו, היטיב אריה לדעת, יתקיים. השאלה הגדולה היא – היהיו לו דורשים? היהיה בו צורך? איש לא היה מודע כמוהו לסימני השאלה האלה. הם אולי לא העיבו על שמחת ההישגים, אך בהחלט הכניסו את השמחה הזאת לממדיה הנכונים.

אבל לא רק ארכיון-החגים ומקומו החשוב בתרבות הקיבוץ נותרו כיד-זכרון לחייו ולעבודתו העצומה של אריה. בצידם – ולא בצילם – צבר האיש, לאט-לאט, לקט עצום של ניירות: מיסמכים, רשימות, מכתבים, ראיונות כתובים או מתומללים, צילומים אין-ספור, קטעי עיתונות – תיקים על גבי תיקים, מעטפות גדושות – חומר שבחלקו הגדול נשאר כפי שנאסף בידי אריה, ממלא את ארונות חדר-עבודתו, את המדפים שעל הקירות ואת המגרות של שולחנו. זהו ארכיונו האישי, שעד עתה לא טופל ביד מקצועית, והוא הבסיס לכתיבתו של ספר זה.

הפגישה עם החומרים האלה, מיונם, קריאתם בזה אחר זה (רבים מהם – שוב ושוב) האירו מחדש את דמותו המרתקת של האיש הזה. הוא איחד ברוחו תכונות שעשו אותו יחיד ומיוחד. וגם ממרחק עשר השנים שעברו כבר מאז הסתלקותו מעוררות את הרצון והצורך לספר על חייו, לתאר את הקווים שאיפיינו אותו, לפרוש את סיפורי מעשיו ופעליו, ובאחת – לנצור אותו משיכחה.

ברצון ובשמחה נעניתי לאתגר. היכרתי את אריה מאז שנים רבות – מתקופות פעילותי כרכזת התרבות בקיבוצי, ומאוחר יותר – כרכזת התרבות של הקיבוץ הארצי. הוא היה בשבילנו יסוד ובסיס לפעילות התנועתית בתחום מסורת החגים, כולנו עלינו אליו לרגל, שום סמינר-תרבות רציני לא התקיים בלעדיו, וילקוטי החגים שהגה והוציא לאור (יחד עם שותפיו המסורים והמתמידים, ובראשם – אהרן חפץ ז"ל מקיבוץ כברי ויבל"א צבי שוע מקיבוץ געש) היו כלי-העזר העיקריים בעבודתו הסיזיפית של כל רכז-תרבות, מתחיל כוותיק.

פגישתי האחרונה איתו היתה כשבא, כאורחי האישי, לחוג עמנו בגן שמואל את חג האסיף, שאת מתכונתו החדשה (אז) ראיתי, במידה מסויימת, כיצירה אישית. במשך כל הערב היתה לי נוכחותו גורם מאתגר: מה חושב אריה? איך נראה לו החג שלנו? וכשקיבלתי ממנו, כמה ימים אחר כך, גלויה בכתב-ידו המוכר היטב לכל מי שהיה עמו בקשר, ובה דברי שמחה על היוזמה ודברי שבח על הביצוע בצד דברי ביקורת (עדינה מאד) על כמה כשלים (הקורים תמיד) היתה הרגשתי כשל מי שעמד סוף-סוף בבחינת הבגרות האחרונה שלו...

כמות החומר האדירה בארכיונו האישי של אריה הציבה בעיות קשות: כמה לקחת? במה להשתמש? על מה לוותר? איך להבטיח, מצד אחד, תיאור מדוייק מבחינת העובדות ונאמן מבחינת הרוח, ומצד שני – איך להימנע מעומס-יתר, מעודף פרטים? חייו של האיש אכן עמדו בסימן עומס-היתר שנטל על עצמו תמיד, אך על ספר חלים כללים מסוג אחר. איך מבטיחים את האיזון ההכרחי בלי לפגוע ביחודו ובסגוליות חייו ועבודתו?

לא פשוט היה להחליט על תכנית הספר, על תכניו ועל היקפיו. הרבה היה עלינו לסנן, ומוקדי פעילותו הרבים של אריה אילצו אותנו לא פעם "לעשות סדר" ודירוג, שהוא עצמו בחייו – לא עשה מעולם. סדר-היום שלו לא כלל שיגרה, ובלחץ יצר התיעוד הבלתי-נלאה שלו לא תמיד התפנה ל"זוטות" כמו רישומי תאריכים, ציון מקורות וכיו"ב. (למזלנו, הקדים אותנו במלאכה זו ארכיון בית השיטה, שהעמיד לרשותנו את "כרטיסו האישי" של אריה בן-גוריון, ובו 442 פריטים שכתב בעצמו, כשהם מתוארכים במידת הדיוק האפשרית, ועוד כמה עשרות פריטים שכתב ושנכתבו עליו, ללא ציוני תאריכים. רשימה זו הקלה מאד על העבודה, ועל כך הוקרתנו ותודתנו לעובדי הארכיון).

בחזית ההתלבטות הזאת היינו, בעיקר, שניים: חגי בן-גוריון, בנו של אריה, שנטל עליו את היוזמה להחיות את מצבורי החומר ולהפיק מהם את העיקר, ואת האחריות להנצחת דמותו של האיש שהקדיש את עיקר שנותיו לבניית מסורת קיבוצית חדשה בתחום התרבות והחגים. אני קיבלתי מידיו את התיקים, וכמקובל על כותבי ביוגרפיות מיינתי, סידרתי וקראתי. יחד גיבשנו מסגרות תוכן ותחומי עניין. ואחר כך היתה הכתיבה, שלוותה כל העת בעיון במיסמכים, בחירת קטעים רלבנטיים לנושאי העבודה, ושילובם ברצף הסיפור.

בצד עיון בחומרי הארכיון, קיימתי כמה שיחות עם אחדים מחבריו של אריה, מאלה שהיו קרובים אליו במיוחד. דבריהם משולבים בפרקי הספר. ידידו-מנוער **עזריה אלון**, חבר בית-השיטה אף הוא, תרם לספר כמה פרקי זכרונות מתקופת ראשיתו של הקיבוץ

- חומר שאין לו תחליף. תודתנו לעזריה. גם שאר המרואיינים נענו ברצון לפניותינו, ואנו מודים להם מאד על הסיוע (רשימת המרואיינים – בין הנספחים לספר).

בעיה בפני עצמה היתה ההתייחסות למשפחת מוצאו של אריה – משפחת גרין - בן-גוריון. לדויד בן-גוריון, דודו של אריה, קמו כמה ביוגרפים, ובספרים שכתבו מתוארות המשפחה, העיר פלונסק, ודמותו רבת החשיבות של אביו. עיקר הדגש בביוגרפיות אלו הושם, כמובן, על אישיותו ומעשיו בתקופת ההבשלה של מנהיגותו, ועל השפעתו וחשיבות דמותו בהיסטוריה של מדינת ישראל. הפרטים הנוגעים לבני משפחתו לדורותיהם, לעומת זאת, מעטים מאד.

אריה בן-גוריון ראה בדודו דמות-מופת, החשיב וטיפח את הקשרים עמו ככל שניתן היה יותר מכל בן-משפחה אחר (דב״ג לא עודד, בלשון המעטה, מסורות ומסגרות משפחתיות, ויחסו זה השפיע וקבע את קשרי המשפחה גם לדורות שלאחריו). הפרק ״דויד, דודי״, העוסק בכל אלה, נמנע איפוא במודע מתיאור דמותו הפוליטית-היסטורית של דב״ג, ונוגע רק בקשרים שבין אריה לדויד (שעוצבו והושפעו עד מאד מהקשר החריג והיציב שהתקיים בין ציפורה בת-גוריון, אחות דויד ואמו של אריה, לבין דב״ג). לצורך זה עמדו לרשותנו מקורות פרטיים (מכתבים, קטעי יומנים) שלא כולם מוכרים לציבור הרחב.

בפרק ״משפחת גרין״, החותם את הספר, נגענו לעומת זאת רק בראשי הפרקים הציבוריים של חיי דב״ג, ואף זאת, כמובן, במכוון. כל המבקש ללמוד יותר על חייו יפנה אל הביוגרפיות הרחבות הקיימות.

עזרה רבה נעזרנו גם באנשי ״מכון שיטים״, בוג׳ה ואבי זעירא, שומרי ארכיון החגים ע״ש אריה בן-גוריון וממשיכי מורשתו. תודתנו להם. אין ספק כי המלאכה נמשכת.

מילה אחרונה:

במשך שנה חייתי תחת רושם דמותו המיוחדת של אב״ג. הוא עורר בי השתאות, זכרונות רבים והערכה עצומה. על החוויה הזאת אני אסירת תודה.

פתיחה:

כל חייו ראה אריה בן-גוריון את עצמו צבר שורשי. בוגר בית הספר הריאלי בחיפה, איש תנועת הנוער המחנות העולים, אחד ממייסדי קיבוץ בית השיטה – אדם ששתי רגליו נטועות בקרקע ארץ ישראל –

ואולם למרות כל אלה, שורשיו – שורשי נשמתו ואישיותו – מקור יניקתם בעיירה **פלונסק** שבפולין ובהווייתה הציונית הסוערת.

את הראשון בשושלת לבית גרין ראתה המשפחה ב**צבי אריה גרין**, סבה של אמו, שממנו קיבל אריה לא רק את שמו - גם את תכונותיו יוצאות-הדופן, שעברו במשפחה מדור לדור, עד אריה: רוחב דעת, רוחב אופקים, סקרנות שאינה יודעת שובע, כשרון לשפות, חקרנות, התעניינות במתרחש בעולמנו, ומעל לכל – האהבה לתנ"ך ולשפה העברית. בשפה זו, האמין, נברא העולם.

בהגיעו לגיל שמונים, ברגע של התפעמות ממעשיו-שלו, ברך על היש שנוצר:

"הריני בן שמונים שנה, מוקף בילדיי, כל אוצרי, ששת נכדיי ונינה ראשונה – זו ספירת המלאי. ובמעגל השני – חברים, ידידים, חברות, ואותו יום מופלא, יום חנוכת ארכיון-החגים המורחב, מוקף בכל כך הרבה ידידים, ולחיצות-ידיים וחיבוקים, ואני חש בזרימת הלב ובעוצמת החביקה. ואשתי איתי, 55 שנות נישואים. מה עוד יבקש בן-תמותה, חבר קיבוץ, השמח בחלקו?

"ובלבי אני נושא תודה לכל מעגלי חיי:

"למן הפרידה [בנעורי] מאמא ז"ל, שהיא לי מופת ויקר, עם נשיקתה, מהולה בדמעה וברכה, עד למסיבת החתונה שלנו, הספונטאנית... עד לאוהל המשפחתי שתפרתי. עד היותי אבא ל**חגי** (וכינוי שמו שאני בעיסוקי חבוי בו), וחיפוש שם משמעותי ל**רזיה** – והמתח המתמיד לאורך כל חיי, בין המשפחה לתפקידיי החינוכיים, בין ה'אני' – המשפחה – ל'אנחנו' הקיבוצי והתנועתי, ותמיד בהעדפת ה'אנחנו' על חשבון המשפחה. ואם המתחים הולידו ועיצבו חגי כזה ורזיה כזו – מה עוד יבקש אבא וסבא בגילי המתקדם, כשחמשת חושיי עדיין פועלים, ואני הולך על שתיים, בזקיפות-קומה פנימית וזוכה לעצמאות ולכבוד..."

אבל זה היה רק לרגע, ובעבור הרגע שוב התמלא ספקות ביכולתו ליצור תכנים חדשים או להתוות דרך או לסחוף אחריו את החברה למקום של התעלות.

מעט ממה שעשה והגשים בחייו מובא בספר זה. אנו מודעים לעובדה, שגם אם ניתן היה לתאר ולסכם את תחומי עשייתו ודבריו, מן הנמנע להעביר במלים שבכתב את הלהט, הדבקות ועוצמת הקול של ה"אריה השואג" – עוצמה ולהט, שכל מי שניכווה בהם אי-פעם לא שכח את רישומם.

פרק ראשון: ילדות ונעורים

א. אמו ציפורה (גרין), אביו משה (קוריטני)

בשנת 1914, לאחר שנפגשו בברלין (הוא סטודנט לרפואה ואחר כך רופא צבאי, היא תלמידת ביה״ס לגננות ״פסטלוצי פרבל האוז״) והתאהבו, באו ציפורה וד״ר משה קוריטני לפלונסק, העיר בה ישב אביה של ציפורה ר׳ אביגדור גרין, לקבל ממנו את ברכתו לנשואיהם ערב יציאתם לייליסבטגראד שברוסיה. הוא נתן להם את ברכתו, והם נישאו ויצאו לדרכם, להקים את ביתם במקום שבו התקבל ד״ר קוריטני לעבודה. הוא עבד כרופא והכשיר את אשתו לתפקיד של אחות מעשית. המקצוע הזה, שלא עליו חלמה, יהיה המקצוע שלו תקדיש את חייה – חיי עבודה, מסירות וחזון ציוני וחברתי.

באמת חלמה ציפורה בנעוריה לעלות לארץ ישראל. היה לה מדריך-מכוון אחיה דויד, הקרוב לה מכל אחיה גם בגילו וגם ברוחו. כשעלה דוד לא״י בשנת 1906, והיא אז בת 17, היתה הפרידה ממנו קשה עליה, ובלחץ געגועיה והחלטתה לצאת גם היא מעיר-הולדתה וממסגרת משפחתה כתבה אליו וביקשה להצטרף. הוא התנגד – נערה צעירה שתהיה תלויה בו לא התאימה לתכניותיו בארץ, ויעץ לה לדחות את העלייה ולרכוש בינתיים מקצוע שממנו תתפרנס בעתיד. אז החליטה לצאת לבדה לברלין, ללמוד את מקצוע הגננת. אביה, שעל אף היותו ציוני ברוחו התנגד אף הוא לעלייתה, איפשר לה את הלימודים בברלין. הפגישה עם משה קוריטני קבעה את מהלך חייה.

ציפורה:* ״אבא משה היה אדם טוב-לב, מוכשר, חרוץ וצנוע... התמחותו היתה ככירורג-גיניקולוג. חזרנו יחד מפלונסק לרוסיה – אני כגננת והוא כרופא. משה נהג לומר על צירוף זה של מקצועות: את תרפאי את הנפש ואני את הגוף... למרות העובדה שבמוסדות הממשלתיים ברוסיה הצארית היה קיים ׳נומרוס קלאוזוס׳ לגבי מקצועות אקדמיים של יהודים, נתקבל משה כרופא ממשלתי מחוזי, כל זאת הודות למומחיותו וכושרו הארגוני. הוא ניהל בית חולים ממשלתי והרופאים הגויים סרו למשמעתו והעריכוהו, כי היה ישר ויצר אווירה חברותית בעבודה... אבא שלכם היה גם ציוני ואידאליסט. חלום היה לו, ביום מן הימים לברוח מרוסיה, לעלות לירושלים, ובה להקים קליניקה מודרנית״.

אריה, בכורם, נולד בייליסבטגראד בשנת 1916, ושלוש שנים אחריו עמנואל אחיו.

התקופה היתה סוערת (מלה״ע הראשונה, ובטרם סיומה פרצה המהפכה הבולשביקית), כנופיות אנטישמיות פרעו ביהודים.

ציפורה: ״אווירת המהפכה והמהפכה-שכנגד נעשתה דחוסה מיום ליום. ביום 12.2.1920 ניתלו 4 רופאים יהודים באשמת היותם קונטר-רבולוציונרים. האווירה העויינת כנגד יהודים נעשתה מחניקה ואישית.

״אנחנו גרנו בדירה ממשלתית במרכז העיר. בקומת הקרקע היה בית-מרקחת, ובשכנות לנו גר רופא יהודי. משה נוהג היה בתום יום-העבודה, לאחר ארוחת הערב, להיכנס לידידו הרופא השכן על מנת לשחק איתו שח, ובכך לנוח מעט ולשוחח על הוויות העולם המישתנה. באותו ערב (ה-12.2.1920) הצטרף למשחק, באופן בלתי-צפוי, עוד

רופא ממשלתי, אך גוי. מקובל היה אז שכל רופא רשמי היה מצוייד באקדח אישי. תוך כדי משחק השח ושיחה נשמעה יריה, וכדור שנפלט מאקדחו של הרופא-הגוי פילח את ליבו של משה. בחמש לפנות בוקר דפקו על דלת דירתי. השכן ניצב חיוור, ובפיו הבשורה המרה: 'בעלך נפגע'. מבוהלת פרצתי לחדר הקליניקה שלנו, ואכן זיהיתי את משה מונח על שולחן הניתוחים. התמיהתני העובדה שלידו ניצב חייל חמוש שמנע ממני לגשת. תפסתי ברובהו ודחפתיו הצידה. מצאתי את אהובי ללא רוח חיים, ושלולית דם על הסדין". אריה היה בן ארבע. עמנואל – בן שנה.

ציפורה, שנותרה לבדה עם שני פעוטיה, חיפשה מקלט. תחילה עקרה לקרובי משפחה שגרו ברוסטוב, אך מגפת כולירע שהשתוללה בעיר הבריחה אותה משם. לאחר שנשדדה בדרכים מכל רכושה, חיפשה מקור פרנסה, וכן דרך יציאה מרוסיה (הבולשביקית כבר) בחזרה לבית אביה בפלונסק שבפולין. היא כתבה לאביה לפלונסק.

ציפורה: "באיגרת תשובתו ניסה ללמדני פרק בהילכות חיים וסבל: 'דמעות אינן עוזרות לאדם להתגבר על סיבלות החיים, רק מעשים, צלילות מוחין ואומץ לב'. חכמת-חיים זאת של אבי שימשה לי מעין סיסמה להמשך חיי".

היא שלחה מברק גם לאחיה דויד, ובישרה לו על דבר אסונה. במכתבו אליה, מיום י"ד אב תרפ"ב (1921), כתב דויד:

"פייגעלע מחמדי

את מכתבך האחרון קיבלתי. מקודם לא קיבלתי ממך כל מכתב, אך ידעתי שאת כבר בפלונסק. חושבת את שאני שכחתי אותך – האפשר כדבר הזה? אני אותך? האשכח את ילדותי ואהבת אמנו ואושר נעורייך ויגון אסון חייך... האין תקוותך תקוותי וצערך צערי ועתידך עתידי וילדייך ילדיי?... האפשר לי לנוח ולשקוט כל עוד את גולה ונודדת, כל עוד אין מחסה ושמש ואור ומולדת וגם אב לשני בנייך – האם לא אהיה להם לאב כהיותי לגאולה ולעמוס? [...] קשים החיים ומרים, מי כמוך מרגישה זאת, אבל אל תפלי ברוחך, פייגעלע, יש שילומים וגמול בעבודה, ועוד נכון לך יום-עבודה גדול פה, בארצנו".

אביגדור גרין קרא לבתו לשוב מיד אל ביתו בפלונסק. היא עלתה עם הילדים לרכבת, לעבור מהר כל עוד ניתן הדבר את גבול רוסיה-פולין. בטלטולי הדרך הושלך אריה החוצה מהקרון, ורגלו האחת נפגעה קשות.

אריה: *מהתמונות הבודדות של הזכרון, אמא נושאת אותי על הידיים בגיל שש-שבע, לאחר הבריחה מייליסבטגראד... אמא רצה מרופא לרופא בווארשה, מחפשת עצה ופתרון מה יהיה גורל הרגל של בנה, שהיא רגל פגועה וכמעט משותקת...*

הם הגיעו לפלונסק והשתקעו אצל האב. כל אותה עת היה אריה רתוק למיטתו, שהוצבה תכופות בגן ביתו של סבו.

אריה: *...שנה שכבתי בגן של סבא. זה גם כן דבר מוזר, קשה לי להאמין שזה היה נכון, אבל זה היה קרוב לשנה, מבלי ללכת לבית הספר, בלי אף חבר, זה פשוט לא הגיוני להגיד "בלי אף חבר", או תלמיד או ילד, לא יכול ללכת, שוכב בגינת מטעים ופרחים, וכל מה שאני זוכר עד היום זה ריח המנטור והמון פרפרים מרפרפים כל היום בצל העץ ופרחי המנטור, לבד לבד, ומחכה רק שאמא תגיד מתי הביקור הבא אצל הרופא...*

שוב כתבה ציפורה לאחיה וביקשה את עזרתו. הפעם נענה לה בפועל: הוא שלח לה סרטיפיקט עבורה ועבור אריה, ואת שמם שינה בניירות, ציפורה בת-גוריון, אריה בן-גוריון כדי שיוכל להביאם אליו כקרובי משפחתו. את שמו של הבן הקטן לא ידע, וכך נאלצה להשאיר את בנה הקטן עמנואל אצל סבו (הם ישובו ויתאחדו, כולם, עם עלייתו של אביגדור גרין לא"י ב-1925, אך שנות הפירוד השאירו בעמנואל צלקת קשה לכל חייו), ועם בנה אריה עלתה ארצה ב-3.5.1923 באניה "קורינטיה". דויד ומשפחתו קיבלו את פניה על הרציף, בנמל יפו.

לאורך כל חייהם בארץ היה הקשר בין ציפורה לדב"ג חם וקרוב, והוא לקח חלק בכל שמחותיה. בסיועו קיבלה עבודה מיד עם בואה, ומכאן והלאה המשיכה בכוחות עצמה, אשה בעלת כוחות רבים ואישיות נמרצת, אהבה את עבודתה ואת האנשים שנזקקו לה.

שמו של אריה מלידה היה קוריטני, אך הוא מעולם לא חזר אליו (שם המשפחה שונה רשמית לבן-גוריון ב-1925, עם הצטרפותו של עמנואל למשפחה). ציפורה אמו אומרת בזכרונותיה: "היה משהו סימלי בצירוף של שני השמות משה וציפורה". אריה ראה אולי בשם בן-גוריון שבו "הוחתם" בלא שנשאל על כך מעין אות ומראה-כיוון. בכל זכרונותיו הוא שב ומעלה את זכר אמו בחום רב, בכבוד גדול ובהרבה אהבה. אל דמות אביו (שוודאי נמחקה מזכרונו) הוא חוזר רק כשהוא רושם את תולדותיו. מאמו נחל את ההערצה לדב"ג, ואימץ לו לכל חייו את הדוגמה האישית של המנהיג הבוחר לו את יעודו וחי על פיו מתוך הכרה בערך הבחירה ובמחוייבות האישית שהיא מטילה. הסבל האישי פיזי ונפשי, שהונחת עליו בעודו ילד, על לא עוול בכפו, נתפס אצלו אולי כמעין "כור מצרף", וההתגברות עליו – כמעין "לידה מחדש", עמידה במבחן בכוח הגוף והנפש. בנעוריו ובבגרותו, כשאימץ לו את התנ"ך כ"ביוגרפיה אישית" (כפי שהירבה מאד לציין), מצא אולי קו של "נבחרות" אישית גם בראשית חייו-שלו, ופירש זאת כקבלת מחוייבות אישית להגשמת יעוד. את היעוד זיהה, עם הזמן, בהגשמה החלוצית ובהתמסרות לעבודתו החלוצית בתחומי התרבות.

ב. מקום חדש, חיים אחרים

מיד עם עלייתה החלה ציפורה לעבוד כאחות, ובחרה בעיקר במשמרות-לילה, כדי שתוכל לטפל בילד המרותק למיטתו וזקוק לאמבטיות שמש ומסאז'ים בשעות היום.

ציפורה: "כל המירפאה היתה שולחן אחד קטן עם כמה צנצנות ובקבוקים. בקיץ היה השולחן עומד מחוץ לדלת הצריף, כי לא רצינו מגע עם החולים שיש להם חום. במקרים שהיה יורד גשם חזק על יד הדלת, הייתי פותחת את המטריה, בידי האחת החזקתי את המטרייה וביד השניה חבשתי את הפצע. במקרים יותר קשים היה החולה מחזיק את המטרייה. מביוב לא ידענו בכלל, כשם שלא ידענו מחשמל וממים [זורמים]..."

תחילה עבדה בקופת חולים בתל אביב. אחר כך נשלחה להיות חובשת ראשונה ב"הדסה" ירושלים.

אריה: *...שם כבר הלכתי לבית הספר, וידוע לכם הסיפור על הקביים שבהם דידיתי לבית הספר, אפילו הייתי רץ איתם, ואכזריותם של הילדים שהיו גונבים את הקביים. יום אחד הלכתי לביה"ס והילדים בהפסקה הגדולה גנבו לי את הקביים, ונשארתי לעמוד על יד הקיר ולא יכולתי לחזור לכיתה, וזה כל כך הכאיב לי ובייש אותי, שהחלטתי: יותר אני לא אלך על קביים. יותר אני לא מוכן להתבזות. אני מוכן לזחול, אבל לא על קביים. וחזרתי הביתה ועשיתי מדורה ולקחתי אבן ושברתי את הקביים ושרפתי אותם. אמא היתה חוזרת בערב, בחושך, מהעבודה, וכשאמא הופיעה בשער-הכניסה לחצר הבית התרוממתי ורצתי לקראתה, ואני לא יודע להגיד אם היא החווירה או לא החווירה, אבל שהיא הופתעה – זה ודאי נכון... ונגמרה המערכה הזאת".*

... ונגמרה בנצחון: כוח הרצון גבר על הקושי, ניצח את מיגבלותיו. קו משפחתי, אולי. חיים לצד אם לוחמת, לא מוותרת. הוא יתבגר ומערכות נוספות יצפו לו. הוא יתמודד.

לאחר כשנה נשלחה ציפורה לפתוח מירפאה בקלנדיה (עטרות) שליד ירושלים, שם נסלל אז כביש ראשון לשדה התעופה.

ציפורה: "העבודה במירפאה התנהלה על ידי באופן עצמאי, בלי רופא. במקרים דחופים הייתי שולחת את החולה לירושלים לרופא, אבל זה קרה לעתים רחוקות מאד. על פי רוב הצלחתי בכל המקרים. כל המירפאה היתה חדר עם מחיצה של דיקטים, ובחלקה השני התגוררתי עם בני הקטן. מקום זה שימש לנו לשינה, בישול ואכילה [...] העבודה במירפאה היתה די מרובה – יהודים וערבים כאחד היו מבקרים בה, והיחס היה שווה לכולם [...] העבודה, לפי מושגינו היום, היתה פרימיטיבית, אבל קדושה, ורק הודות להתמסרות נפש ולתשומת לב מיידית הבריאו אנשים וחזרו לעבודה".

עם סיום סלילת הכביש לקלנדיה עברה ציפורה בחיפה, בדרכה ליעדה החדש – כפר גלעדי. היא היתה כבר דמות מוכרת ומבוקשת, וקירבתה לדב"ג (מזכיר ההסתדרות אז) היתה ידועה. הוא היה מעורב בהחלטותיה וניסה לכוון אותן בהתאם להשקפותיו (גם הפוליטיות, מסתבר):

דב"ג אל ציפורה, 19.11.24:

"...ההצעה לשלוח אותך לטרנסילבנים לא מוצאת חן בעיני. האנשים האלה הם לא מהאלמנטים שלנו, ואיני יודע אם תרגישי את עצמך טוב ביניהם, אם כי הסביבה ההיא בעמק היא טובה [...] אם אפשר, יותר טוב שישלחו אותך לעבודה לקבוצה שלנו, כמו לעין חרוד. הדבר הכי טוב יהיה שתישארו בעמק..."

אבל בבואה לחיפה הוחלט להפקיד אותה על מירפאה חדשה שתיפתח בהר הכרמל, עבור פועלי "סולל בונה" שהחלו אז לסלול כביש חדש ל"אחוזה". היא לא ידעה זאת עדיין, אבל זה יהיה המקום בו תשתקע ותכה שורשים. כאן היתה המירפאה מאורגנת יותר, וגם כאן היתה דירת המשפחה צמודה לחדרי הטיפולים.

ציפורה: *העבודה היתה קשה ומאומצת, לא היה לי לא יום ולא לילה, אבל על יד השולחן לא הרגישו בכך החולים. הייתי כולי נתונה לעבודה, אהבתי את שולחן העבודה [...] ויותר מכל – את החולים. למענם הייתי מוכנה לכל מאמץ".*

אריה: *הכרמל הוא בעצם הפגישה החווייתית שלי עם הנוף הארצישראלי [...] קיבלנו בית ערבי, חירבה מקירות כורכר עם 'שפריץ'. למדתי אז בבית הספר העממי, ומובן שכבישים לא היו ואוטובוסים לא היו [...] אמא ואני היינו יורדים ברגל בשביל האחד המפורסם שהיה בכרמל [...] אני מפקפק אם היו אז עשרים בתים על הכרמל [...] אינני יודע כמה היינו שם – עשרה או חמישה-עשר נערים בסולם-גילים רחב מאד, מגיל שבע עד שלוש-עשרה [...] מגרשי משחקים לא חסרו לנו, כי כל הכרמל היה אז מגרש-משחקים גדול [...] [לבית הספר היו] עליה וירידה ברגל, גם בקיץ וגם בחורף, מה שאני זוכר מההליכה בשבילים האלה – שאהבתי אותה מאד, ממש התגעגעתי לבוקר בגלל הריחות של הצמחים שבדרך, והעכבישים, שכבר נעלמו מן הארץ. אני זוכר שעמדתי שם והייתי רואה את העכביש הזה טווה את מעשה-היצירה הזה... היתה לו צורה כזאת נפלאה [...] הייתי צריך לשכב כל בוקר כדי לקבל אמבטיות שמש רבע שעה, כטיפול יחידי, כמו שהיום מקבלים חשמל או גלים קצרים..."*

ב-12.7.1925 הגיע ארצה ר' אביגדור גרין, עם אשתו (השניה) ונכדו עמנואל, באניה "אסיה". דב"ג רשם ביומנו: "...בצהריים באה האניה 'אסיה'. בא אבא. ראיתי אותו מהסירה, כי לא נתנו לנו לעלות על האניה...". ולמחרת: "...הבוקר יצא אבא מהקסרקטין. עמנואל לא הכיר את אמא [שלו]. עלינו לפנות ערב על הכרמל, לבית ציפורה".

ג. נעורים בחיפה: התגבשות המשפחה

בשנת 1928 התחתנה ציפורה עם הזמר-מוסיקאי **לובה פרידמן-לבוב,** אלמן ואב לבת בגילו של אריה.

פ״ל, יליד 1884 (ויטבסק), בן למשפחת חזנים, סיים בהצטיינות לימודי מוסיקה בקונסרבטוריום בפטרסבורג והתקבל לאופרה הממלכתית. עלייתו לארץ ב-1921 קטעה את הקריירה האופראית שלו. בארץ המשיך בהפצת הזמר היהודי והעברי. לזכותו יש לזקוף ערבים לאין-ספור של שירה-בציבור במחנות החלוצים, בקיבוצים, בקונצרטים ובאירועים שונים. לאחר שעבר לחיפה ייסד, יחד עם הגב׳ **דוניה וייצמן**, את ״המכון למוסיקה״, בו שימש סגן המנהל עד סוף ימיו. היה בין הראשונים שהנהיגו בחיפה הוראת מוסיקה בבתי הספר. הוא הקים דור של זמרים, וביתו שימש שנים רבות מרכז לחיים המוסיקליים בעיר.

המשפחה התרחבה ועברה לגור בבית גדול ומרווח. עמנואל, כאמור, כבר היה איתם, וגם סבא אביגדור גרין, שציפורה מצאה לו עבודה בחיפה כרואה-חשבון. ההורים עבדו קשה לפרנס את כולם, אבל מאותה עת החיים נעשו כבר נורמליים, מסודרים. היה סבא, היו הורים והיו ילדים. גם ציפורה וגם פרידמן-לבוב היו דמויות מוכרות ופופולריות מאד בחיפה, ובבית נהגו לבקר ותיקי חיפה המפאי״ת, אנשי תרבות ומוסיקה, וכמובן דב״ג ומשפחתו (בעיקר בימים שאביגדור גרין התגורר איתם).

***אריה: ...**אמא עובדת כל היום עד חמש-שש. הילדים באים מביה״ס, יושבים לעשות שיעורים. אמא מגיעה מהעבודה, היא מתחילה לבשל [...] והיא נסחבת עם שני סלים מלאים, אני ממש רואה מכל צד את תנועת הגוף הזאת עם הטלטלה של הסלים המלאים. אין מושג כזה של מנוחה, או שינה או מה [...] ועכשיו יושבים לאכול, וכבר דפיקה בדלת כי מישהו בא לבקש עזרה [...] הדלת לא נסגרת, לא נעלו אף פעם את הדלתות...*

בינתיים עברנו לביה״ס הריאלי. מדוע? – כי ללובה בתור מורה יש זכות לקבל הנחה ניכרת, וזה בי״ס יוקרתי, בי״ס של המעמד הבינוני. וללמד שם שלושה ילדים, את רות ואותי ואת עמנואל, זה כסף – גם כשמקבלים הנחה של חמישים אחוז ויותר, כולל מחברות וספרים, והיתה תלבושת וכו׳ וכו׳.

כדי לחיות היו לנו שני חדרים. בחדר האחד ישנו אמא ולובה ובחדר השני ישנו שלושת הילדים. כל היום, משמונה בבוקר, ׳תזמורת החתולים׳ של ילדים שמתמרנים לנגן אצל קליין, המורה הראשון לכינור, והאטיודים לפסנתר, שרות למדה שם והיא צריכה לנגן כל יום ארבע שעות על הפסנתר [...] ואיך יצא מזה האדם הכי לא מוסיקלי, אני מתכוון לעצמי, ובתוך זה לעשות שיעורים, ואין לאן לברוח...

אז בתוך הנגינה, בתוך בית-ספר לנגינה, שם אספתי בקופסאות הנעליים של אמא, באהבה שלי לבעלי חיים, החל מעקרבים ונחשים ועד צבוע ובזים וינשופים. את כל זה אספתי בקופסאות של אמא והחבאתי מתחת למיטה [...] לא פעם היה נחש מתחמק מהקופסה וחוצה בזחילה את החדר, ואמא היתה נבהלת...

וכמובן, בחיפה הדלת הראשונה שדופקים עליה – אמנים, חזנים מפורסמים – זאת הדלת שלנו. לא היתה כתובת אחרת. שום אדם לא הלך למלון. זה היה המקום: לחזרה, לעידכון, לקשרים, להמלצות – התקשרות דרך לובה. זאת היתה הדרך: מהאניה ישר אל תוך הדירה. וכמובן זכיתי מגיל צעיר מאד ללכת לכל הקונצרטים, כי כשלובה היה נכנס, הסדרן היה זז אחורה, לא שאל על כרטיס. כולם נכנסים חינם.

אריה חיבב וכיבד מאד את לובה. תרומתו לחינוך המוסיקלי של ילדי חיפה ולתרבות המוסיקה בכלל נחשבה מאד בעיניו: "... לובה היה רואה בכל העשבים את שירת הפרחים, כי לובה היה חסיד בנשמתו. שמחת החיים שבו ביטאה את אהבתו ואת כשרונו להדביק את הזולת בחדוות השירה" – הוא אומר בזכרונותיו, לאחר מותו של לובה.

לובה נפטר בשנת 1955, כשמשפחת אב"ג היתה בשליחות בקנדה. ריחוקם מציפורה בזמן אבלה ציער אותם עוד יותר. גם דב"ג לא היה איתה באבלה, ושלח לה מחו"ל מכתב תנחומים. אבל ציפורה היתה אדם שלמד לחיות עם המציאות.

ד. נעורים בחיפה: ביה"ס הריאלי, הצופים, המחנות-העולים **

אריה: *אחרי זה עברנו לבית בארלוזורוב. ובינתיים מתבגרים, ואנחנו בני ארבע-עשרה וחמש-עשרה בתוך תיכון ביה"ס הריאלי וכל שבוע יש חמש בחינות, ומי שלא מקבל 75% לא עובר, עף מביה"ס [...] והכל נרשם, ואתה חייב להגיע לציון הזה, וישבנו והכנו שיעורים עד עשר-אחת עשרה בלילה, ובמתמטיקה הייתי חלש, ממש קרוב לאפס, ואני לא יודע איך יצאתי מזה, אולי העתקתי מהם...*

הכיתה היתה צירוף של תלמידי מוסיקה, של בנים למשפחות מפורסמות, עשירים ובני טובים. מבחינה זאת, קשה לי לדמות מה היה גורלי לולא הזיווג הזה של אמא ולובה, שבגללו קיבלתי את החינוך הטוב ביותר שאפשר היה לתת אז לתלמיד בחיפה, וכולם שיצאו משם [הם היום] עם תארים.

ביה"ס הריאלי היה ידוע, מאז היווסדו, בשניים: צוות מורים מעולים בכל המקצועות (על אף שמו, רבים מהמורים נודעו לתהילה בתחומי הרוח דווקא), ומשטר לימודים נוקשה ומחמיר (בהשראתו של המייסד המיתולוגי, **ד"ר בירם**, שהביא עמו מגרמניה עקרונות קפדניים ובלתי מתפשרים בתחום המשמעת). אחד העקרונות האלה היה איסור מוחלט על חברות בתנועות נוער, מלבד תנועת הצופים.

אריה אהב את ביה"ס הריאלי, ורחש כבוד רב למוריו, אך על חברות בתנועת "המחנות העולים" לא ויתר, והתמיד בה בחשאי (בצד חברות גלויה בתנועת הצופים). רגשי הוקרתו לביה"ס התעצמו עם השנים, כאשר היה בעצמו למורה ומחנך, וידע להעריך את המטען שהיקנו לו השנים ההן. זו היתה, למעשה, ההשכלה המסודרת היחידה שזכה לה, ובכוחה היה אחר כך למורה בבית השיטה ("מה שלמדת שם יספיק

בשביל ללמד כאן כיתה ה'''). משם הביא את מושגיו בדבר נורמות לימודיות גבוהות, הצבת גג גבוה לדרישות מן התלמידים, שיטה של בחינות שבועיות, שתוצאותיהן המצטברות קבעו את הציון הסופי של התלמיד, שימוש רצוף בספריית ביה''ס, ויחס של הוקרה וכבוד למורים (שבריאלי נשאו, בדרך כלל, תארים אקדמיים). מערכת מושגים זו ניסה לסגל לתלמידיו בבית השיטה, ולא פלא הוא שיצא לו שם של קפדן ומחמיר, והתלמידים חששו קצת מפניו. משם הביא גם את הציפיות בתחום הכושר הגופני. הוא עצמו היה טייל מושבע, והירבה לקחת את תלמידיו לסיורי טבע והיסטוריה. תפישת המשמעת שכפה הריאלי על תלמידיו שימשה את אריה בעיקר לגבי עצמו: מעולם לא דרש מזולתו יותר ממה שדרש, תחילה, מעצמו.

אריה: *הריאלי הסתיים ב-1935, ולא קיבלנו תעודת בגרות. כי הענישו את המחזור שלנו, היחיד מבין כל המחזורים, על זה שהיינו מחזור יחידי שעשה שביתה בבית הספר. **ובירם** [מנהל הריאלי אז] – איתו אין חוכמות, ועליו אי אפשר להשפיע או לרכב עליו, לא ע''י הורים – גם אם הם נכבדים. ומי לא היה שם... והם הודיעו – לא נותנים ציונים* [והכל בגלל מורה לאנגלית שניסתה להשתיק צחוק בכיתה, לא הצליחה, ויצאה ולא חזרה, והם סרבו להחזיר את השעה שהתבטלה].

אבל זו לא היתה ההפרה היחידה של החוקים הנוקשים ששררו בביה''ס הריאלי.

אריה: *בסיום הריאלי, ב-1935, הייתי גם חבר ומדריך ב''מחנות העולים''. זה היה אסור לפי כל החוקים המוכרים והידועים לכל ההורים, וההורים היו כולם מנהיגי פועלים... מותר היה להשתייך רק לשבט הצופים ''משוטטי הכרמל''... היינו מדריכים גם בצופים וגם ב''מחנות העולים'', וכבר בכיתה י''א היה לי ברור שאני יוצא להגשמה, מושג שהיה ברור לכל מסיים י''ב. ואני זוכר את היום: זה היה כבר כיתה י''ב, השנה – 1935, וזה כבר קיץ וזה כבר חופש, וכבר יש שיחות והכנות ליציאה להכשרה שצריכה היתה להיות בקיבוץ נען, ונען (אז נקראה עדיין נענה) אז בת חמש. ועכשיו אני צריך להודיע לאמא שאני לא אגשים את ציפיותיה וחלומה – ללכת ללמוד כמו כל חברי, לימודים גבוהים אוניברסיטאיים בארץ ובחו''ל, וללמוד רפואה בשביל להיות כירורג. כי כליו של אבא, כלי הניתוח, אמא הצליחה להבריח אותם, לשמור עליהם, כולם היו בתוך ארון הזכוכית היפה של כלי האוכל היפים, וזה תמיד היה מין מונה-גייגר כזה של איזכור: 'זה בשביל אריה'. ואז אמרתי לה: 'אמא, אני מחר יוצא להכשרה'. אני רואה את התמונה וזוכר את הדמעות... אמא היתה מודעת מה זה הכשרה ומה זה קיבוץ, ולא צריך היה בשביל זה פעולת ריכוך אידאולוגית. כשהיא ניגבה את הדמעות ועברה את המשבר הסביר, היא נתנה נשיקה ואמרה: 'סע בשלום'''.*

וזה היה כל ''מרד הבן'' של אריה, כי כזאת היתה אמו. ציפורה קיבלה את החלטתו וכיבדה אותה. אחר כך, כשהיה בנען, היתה מגיעה מפעם לפעם ברכבת לבקר, ומביאה עמה בקבוק יין ועוגה.

אבל בין סוף הלימודים לבין היציאה להכשרה היתה לאריה עוד תכנית אישית משלו.

אריה: *אני זוכר שכיתות י"א-י"ב היו בקומה השניה, אני ישבתי בטור השמאלי, ליד החלון. מהחלון ראו את כל מפרץ חיפה – ממש ככה, את עכו – עד לאופק הנעלם [...] ואני זוכר שפרופ' **יחזקאל קויפמן** לימד אותנו את מה שאחר כך הוא כתב בספרו הענקי בשמונה כרכים "תולדות האמונה הישראלית", ולימד את מנדלה מוכר ספרים ועל כתרילבקה, ובעיני זה נראה קריקטורה נלעגת. האמנם נכונים התיאורים האלה? וקויפמן מלמד אותם באיזו ביקורת כזו ואפילו באבק שנאה, והוא קרא לזה אנטישמיות יהודית, ומה 'פישרים' בני שש-עשרה שבע-עשרה יודעים על גדולתו של פרופ' קויפמן [...], היינו גמדים לעומתו... והפריע לי שאני לא יודע מה יש מעבר לים. המשפט הזה היה תקוע בי ממש כטראומה: אתה באת הרי משם, מפולין, איך אתה לא מתבייש? אינך יודע מה יש מעבר לים? אין לך שום תמונה של פלונסק, חוץ מהגן הגדול שבו שכבת שנה אצל סבא!...*

בקיצור, גמלה בי החלטה. זה היה כל כך לא מקובל, אני לא מכיר אף בוגר [שעשה את זה], *ולכולם שם היו כספים בשביל לנסוע להונולולו, לא רק לפולין. אני בא לאמא ואומר לה: 'אמא, לפני שאני יוצא להכשרה אני מבקש ממך מתנה. שאלתי את סוכני הנסיעות וזה צריך לעלות 40 לירות מצריות'. זה היה סכום-עתק שאמא עובדת כזאת הוציאה על טיול של הבן שלה. אמא נתנה לי את זה.*

ה. תרמילאות לפולין - 1935

אריה: *תכננתי לרדת באניה שנוסעת לרומניה, ובסכום מינימלי אפשר היה אז לנסוע עם תרמיל-גב. בשביל זה למדתי יידיש. בבית דיברו יידיש, אבל רציתי לדעת גם לקרוא ולכתוב, ואני לא מתחרט על זה לרגע שאני יודע את השפה הזאת – שפה יהודית יחידה בטרם עברית, בגולה. הגעתי לווארשה, להכשרה של גרוכוב, ששם זרובבל גלעד ודוד כפרי, מוותיקי נען, היו השליחים, ואני זוכר משם משהו טראומטי. לא היתה שם מיטה פנויה, "אז אתה תישן במיטה עם החלוץ הזה שאתה לא מכיר". מה שקרה בלילה בסיטואציה הזאת – כיום זה ברור לי, אבל אז זה היה טראומטי. לא כתבו על זה בעיתונים ולא היו ספרים על זה...אני יודע שלא ישנתי כל הלילה וקמתי מבולבל...*

כבר ידעתי אז משהו על קורצ'אק, אני חושב שפגשתי אותו בכנרת כשהוא היה בארץ בפעם הראשונה, ורציתי מאד לפגוש אותו בבית היתומים, ואינני זוכר אם זרובבל או כפרי הלכו איתי לשם, ופגשתי אותו. אני ממש רואה את התמונה כיצד הוא יושב במעגל

עם הילדים, אני לא זוכר אם זה על שרפרפים או על הרצפה, הילדים כאלה מגולחי ראש, עוני - כמעט הייתי אומר עוני סטרילי כזה. ואדם עם קרחת יושב איתם על הרצפה. זה היה איזה משפט על ילד שהתנהג לא בסדר. אני לא זוכר אם הוא גנב משהו או לקח לחם יתר על המידה, או אמר מילת גנאי לחברו. אבל מה שאני זוכר זו דרך הנהלת המשפט. קודם כל, קורצ'אק קבע שאחד מהילדים בני הארבע-עשרה ינהל את המשפט. קורצ'אק ישב בצד, והתערב רק כשראה שמשהו הולך להכניס את הילד למבוכה. זאת היתה הפגישה היחידה, שעה או שעתיים, עם קורצ'אק.

אחרי זה, עם תרמיל על הגב, נסעתי לפלונסק. ידעתי ששם חיה שיינדלה, בת-דודי, שהיא הבת של אברהם גרין, שהיתה כבר נשואה, והיא משום מה נשארה שם ולא עלתה. ולא הצלחתי לשכנע אותם, הם היו מאד לא ציוניים. כל הסיפורים על החלוצים ועל הגמלים ועל החולות ועל המחלות ועל הערבים – זה נראה איזו ארץ פרימיטיבית מלפני אלף שנים... [משפחתה של שיינדלה, היחידה מצאצאיו הישירים של ר' אביגדור גרין, נותרה בפלונסק ונספתה בשואה, יחד עם בעלה תנחום ובנה יעקב, נינו הראשון של אביגדור גרין].

בווילנה ביקרתי בבתי יהודים, בשוק, בבית המדרש. בבוקרו של יום סגרירי הזדמנתי ל"חדר" טיפוסי. הביאני לשם אב שאצלו התארחתי, והוא מוליך את הבן ל"חדר". האם הכינה בצלחת עטופה את ארוחת בנה לכל היום, והוסיפה שי לשבת עבור הרבי. בתיק קשור במטפחת צררה האם כמה גרושן לקופסת הקרן הקיימת לישראל, כמנהגה מדי שבוע.

הילדים התגודדו בהמולה לחמם את עצמם. עם כניסתנו גער בהם הרבי וביקש להרגיעם, והכל ישבו על מקומותיהם. הרבי חילק חומשים, שאל באיזו פרשה אנו עומדים השבוע, ולפתע שינה את טון דיבורו היידי ואמר: "יש לנו אורח מארץ ישראל. הבחור הזה הוא חלוץ מעמק יזרעאל. מי יודע לספר מה קרה עם אליהו הנביא בעמק יזרעאל?" היתה דממה וסקרנות. חלוץ ואליהו הנביא ב"חדר" בווילנה... הרבי סיפר את סיפור האיכר החרוץ נבות היזרעאלי, והוסיף: "ואתם יודעים מה עושים החלוצים היהודים בעמק יזרעאל? הם מקיימים בנפשם ובגופם את מצוות יישוב הארץ. הם זורעים ונוטעים את אדמתנו הקדושה". ואז הרבי הוריד את קופסת הקק"ל הכחולה ועבר על פני הילדים. החל רחש, וכל ילד פתח את אוצרו, בעוד הרבי מדבר בהליכה: "בשבילם ובשביל המעשה הטוב שהם עושים בארץ ישראל אנו אוספים כאן את פרוטותינו. נו, קינדערלאך, מי הביא את תרומתו?" ובדחילו-ורחימו אצבעות קטנות מיששו את הקופסה, והטילו לתוכה את מצוות קרבנם. ופניהם נהרו. ואני ראיתי כל זאת.

ו. הכשרה בנען: 7- 1936

בפתק לאמו, הנושא את התאריך 27.10.35, שעה 10.30, כתוב בעפרון:

"!!!

יצאתי מהבית לגמרי בסדר – סך הכל: המזוודה והמיטה שבה נתכנסו כל שאר הדברים, אף לבי שלם איתי – כי אחרת לא כדאית כל יציאה זו. קשה הפרידה – אבל לפעמים היא דרושה והכרחית...

מובטחני כי כל צערכם (ובפרט דמעותיה של אמא) הפכו לדמעות גיל ולא עצב – שלכם אריה.

אשתדל לכתוב באמצע השבוע. רק שלא תדאגו במקרה שמכתב יתאחר וכד', כי העייפות בזמנים הראשונים היא שתעכבנו (אפשרי!) ותמנעני מכתוב מכתבים בסדר".

אריה: *יצאנו להכשרה בנען. אז התחילו המאורעות 1936–1939. אני זוכר, כבר בנען ישנת עם הנעליים ועם הרובה מתחת למזרון התירס, ועם לימוד האיתות על הגג, לקשר בין הישובים הערביים. כי נען ישבה בתוך גוש של ישובים ערביים.*

ואחרי זה – אף פעם לא נתנו לי לגמור שום דבר – כבר בתוך ההכשרה, צריך להקים סניף של "המחנות העולים" ברחובות. ואם לא מספיק ברחובות – למישהו נודע על הילדים הראשונים בכפר בילי"ו (הישוב היה אז בן חמש), בני שמונה, תשע, עשר, אחת-עשרה. אריה צריך להיות מדריך לילדים הראשונים של המושב בילי"ו. מה כלי התחבורה שיש לך? – אופניים. נסעתי בליל דצמבר. חושך, ואין סימונים על הכביש ואורות ורמזורים וכו', כל זה לא קיים. ויש כמה גשרים. בין שעריים לכפר בילי"ו יש שני גשרים גדולים. אתה לא רואה כלום. וברק פתאום מכה. אתה מסתנוור, עף עם האופניים הצידה מהגשר – אין לך אפילו אל מי לצעוק. אתה צריך להתאושש, לצאת מהבוץ, וטוב שזה בוץ ולא דבר אחר, ואחר כך אתה לא יכול לנסוע לרחובות מפני שזה שביל חולות. אז מה נותנים לך? – סוס-שמירה ששמו ציקלופ. למה שמו ציקלופ? – מפני שהוא עיוור בעינו האחת. שלב א' היה לתת לך חמור. חמור כזה שכמי, בריא. אתה עובר על יד הכפר הערבי-בדואי שנמצא בין נען לבין רחובות, הוא מריח שיש שם נקבה, אז הוא מתחיל לנעור, ולא עוזר שום דבר, הוא טס לתוך הכפר הערבי. השעה היא כבר אחת-עשרה וחצי בלילה, כי אז גמרתי את ה'פעולה'. אתה עף מהחמור מרוב הדהירה הזאת ומוצא את עצמך יושב בתוך הכפר הערבי, והחמור רץ להזדווג עם החמורה.

*ואתה צריך לפרנס את עצמך, ושכר מקבלים בעד יום-עבודה בבאחאר. שם יש עצים, ואתה גר גדר ליד גדר עם **משה סמילנסקי**, הפרדסן הקלאסי והסופר הקלאסי. עצים רחבי נוף שבשביל לעדור תחתם ולעשות צלחות תחתם אתה צריך ממש לעמוד על ארבע ועם הטוריה לגרוף, כי העצים עמוסי פרי. בעד זה אתה מקבל 12 לא"י. ארוחת צהריים עולה שניים-וחצי גרוש ב"מטבח הפועלים". ופה אני זוכר אפיזודה שמתאימה לי בול: קיבלתי וסיפרתי לילדים בשמחה שקיבלתי היום משכורת, ותוך כדי סיפור מסביב למדורה ומשחק ופטפוט, אני קובר את הכסף בתוך החול על יד המדורה, אני לא יודע*

למה, ואז מגיע הביתה ואין לך מה שהרווחת היום... ואתה חוזר לשם, וחופר, ומוצא בתוך החול...

אריה במכתב לאמו, 27.10.36:

"... פרק-חיים זה מעניין הוא ומלמד הרבה. חיי פועל בודד במלוא מובן המילה. אתה שדואג להשיג את יום-העבודה, אתה שדואג לדירתך ולכלכלתך – אתה שדואג לעצמך בכל. רק עכשיו, פה במושבה, לא בקיבוץ – מתחיל אני להרגיש ולחיות את ההרגשה באופן לגמרי מלא: מהו יום-עבודה, מה ערכו, וכיצד צריך לשמור על הפרוטות. אל תוציאי מכאן את המסקנה כי, חס וחלילה, מתקיימים אנו על פרוטה ביום, כי בכל זאת עבודה יש ו'למות מרעב' עוד קשה... כאן, כפי שאת רואה, החיים מעניינים. מה? – יש רגעים של סיפוק ורגעים של יאוש. לא תמיד הכל הולך למישרים... ואעפ"כ הסיכום הוא משביע ומספק. גם כאן למדים מהשגיאות ולמדים מההצלחות. מכירים נוער מכל מיני שכבות, גילים ומעמדות..."

על עמנואל, שסיים אף הוא את לימודיו בריאלי ויצא עם חבריו-לגרעין להכשרה אחרת, הוא פוקח-עין, ומתוך תחושת אחריות הוא מדווח לאם:

"... את עמנואל ראיתי בשבוע שעבר... הסתדר די יפה... עבדו כבר חודשיים ברעננה והסתגלו לכך, הוא מרגיש עדיין את יום-העבודה על גופו, אבל אין בכך כלום. בעוד שבוע יסתגל לכך וילכו הדברים במישרים. השמיכות שלו הן חמות וטובות, ובכלל הוא יצא כמו 'בן-אדם מסודר'..."

נראה, כי עם כל קשיי החיים בחיפה, השכילו לובה וציפורה ליצור עבור ילדיהם סביבת חיים יציבה ומגוננת. התבגרותם, ההחלטה לצאת להגשמה – ככל שחונכו לכך בתנועת הנוער – יצרו משבר בלתי-נמנע לבנים ולהוריהם גם יחד. אריה, הקשוח יותר ונחרץ יותר בהחלטותיו, נאבק ועומד בלחצים. ההורים נותנים, בלית ברירה, את התמיכה המתבקשת (מוראלית, בעיקר, מגובה לפעמים בעוגות מאפה-בית). עמנואל שונה:

אריה לאמו, 21.3.38:

*"... אם בשבילך היתה זו הפתעה שעמנואל עזב את העבודה באמצע השנה ובצורה **כזו** – הרי בשבילי היה הדבר ברור... שהוא אומר ואמר וחושב וחשב שקשה לו – אז מה בכך? כלום **הוא** לא ידע כי המציאות הזו קשה?.. ראיתי באמת שקשה לעמנואל לדבר איתי על כך, וגם אני אמרתי לו דברים קשים ובשום אופן לא קיבלתי את דעתו על עזיבת הקיבוץ כפתרון...*

ואת אמו הוא מוכיח – שלא כהרגלו - בדברים קשים, על תמיכתה בעזיבתו של עמנואל:

*"... הזהרתי אותך אלף פעמים ואחת – שתפקידך בתור אם הוא אחר... במקום לאמץ את ידיו ולתת לאדם צעיר להתנסות עד הסוף, לעמוד בנסיון, במבחן אישי, להתלבט ועל אף הכל לנסות לנצח את התנאים ובזה גם את עצמך – הרי לא פסקת להשפיע עליו בכיוון ההפוך, וללחוש לו באוזן, מהצד: 'תיסע להשתלם, יש לך טלנט, מה יתנו לך החיים בקיבוץ' – דברים אלה הם **הורסים**, הורסים בתוכנם הבלתי מחנך, וגם, אמא, הבלתי אחראי..."*

אבל עמנואל לא חזר לקיבוץ, וחייו היו מקור לדאגת תמיד למשפחתו.

אריה: *בכפר בילי"ו התחילו היחסים והאהבה עם **רבקה ומרדכי גובר**. אז התחילו לבנות את מכון וייצמן. אני מודיע בזה שאני הייתי הגנן הראשון של מכון וייצמן. מרדכי גובר היה שם הגזבר, ממנו קיבלתי את המשכורת הזאת.*

ואז הסתיימה ההכשרה ועברנו למעיין חרוד. במעיין חרוד הייתי זמן קצר. הגעתי לבית השיטה ועבדתי במספוא. השנה היא 39' ונוער צ'כי צריך לבוא. ואז נקבעתי להיות הרכז של אותם ארבעים בני 16-17.

תמו הנעורים. הגיעה עת ההגשמה.

* **זכרונותיה של ציפורה בת-גוריון -** מתוך דברים שבעל-פה, ביום הולדתה ה-75, ט"ו בשבט תשכ"ה (1965). החומר הוקלט ונרשם אחר כך ע"י א.ב.ג. .

זכרונותיו של אב"ג - מתוך שיחה מוקלטת עם אשתו וילדיו, 16.5.1994, ומקורות נוספים.

פרק שני: מסעות

הטיולים היו חלק בלתי נפרד מחייו של אריה. יתכן – משום הנדודים הרבים בימי ילדותו, ויתכן – משום שזו היתה רוח התקופה.

את פרק הנעורים בחייו חסרי המנוח של אריה חותמים, למעשה, המסעות שערך בשנים 1942 ו-1944. בילדותו, כזכור, נדד הרבה עם אמו, בחיפושיה אחר מקום בו תוכל להתפרנס, לגדל את ילדיה, ולבנות מחדש חיים – לאחר שאבד לה בלא-עת בעלה התומך והאהוב. עם עלייתם ארצה מצאה ציפורה את ייעודה – היא היתה לאחות, מקצוע בו ראתה, קודם כל, שליחות (הפרנסה ממנו היתה מצומצמת מאד). אריה, מנעוריו ועד אחרון ימיו, ראה בארץ ישראל את מולדתו האחת.

הוא התחבר אליה, קודם כל, דרך המקורות, ובראש וראשונה – התנ"ך. אריה חי את התנ"ך כאילו כל המתואר בו לא רק שהוא מציאות, אלא הוא מציאות המתרחשת כעת. דרך הטקסטים נקשר אל המקומות והנופים, ואל הנופים הלך כדי להחיות את הכתוב, להיצמד אליו ולחיות אותו – דרכם.

תנועות הנוער – "המחנות העולים", לגביו - ראו בטיולים, מאז ועד עתה, חלק מרכזי מהווי החיים של הנוער, ועיקר גדול במישנתן החינוכית: המאמץ המרוכז, הנחישות להגיע ליעד, פיתוח הסיבולת האישית, המודעות לצורך בעזרה הדדית והנכונות למלאו

– ומעל לכל, אולי: החוויה הרגשית-הקולקטיבית של קבוצה ההולכת יחד, מתאמצת יחד ומגיעה יחד. כל אלה היו לערכי תשתית של חינוך לבניית אישיותו של הדור החדש, דור העתיד, דור הבנים של החלוצים, שאבותיהם וההיסטוריה גם יחד הועידו לו את השליחות שהתבררה כעקובה-מדם: הבטחת הארץ הנגאלת – לגואליה.

אריה התחנך בתנועת הנוער ואימץ – עד תום – את ערכיה. כל טיול היה לו גם מסע-התוודעות והליך של התחזקות רוחנית. להדריך בתנועה היה חלק שאין טבעי ממנו במסלול המודע הזה. להחליט על מסע נועז, ולצאת אליו בחבורה מצומצמת, נבחרת – כזו שאיתה אתה יוצא גם לדרך שיש בה סיכונים – היה בשבילו מובן-מאליו. ולהשאיר בבית, לתקופה של שבועות, רעיה צעירה המטופלת בפעוט – לא היה בכך גורם מעכב. את המדבר חייבים להכיר וללמוד, כך נעשה אותו לשלנו. אל סוריה ולבנון חייבים ללכת – גם שם יש לנו שורשים, ועם שכנים קרובים צריך להתרועע. והתנ"ך – מפת חיי הרוח שלו – מתווה כיוונים.

ומעבר לכל, לכל האידאולוגיה והאילוצים ונוכחות ההיסטוריה – זה היה כיף!...

א. החמישה שטאטאו את המדבר

אביב, 1942.

במדבר לוב מתקדם המצביא הגרמני רומל בראש צבאותיו. המטרה – מצרים (איזור תעלת סואץ) והלאה, צפונה – אולי עד סוריה, הנתונה בידי צבאות ממשלת וישי הצרפתית, משתפת הפעולה עם הכובש הנאצי. ארץ ישראל, והישוב היהודי הקטן שבה – בדרך. האיום המתקרב מביא את מוסדות
ה"הגנה" לבדיקת אפשרויות של התגוננות והצלה. ריכוז אוכלוסיה על הכרמל – אפשרות נשקלת.
אפשרות נוספת – פינוי אוכלוסיה אל מדבר יהודה והערבה, מקום של מחבוא ושל התגוננות.

אבל האיזור – אז, בראשית שנות הארבעים - זר ובלתי מוכר עדיין. ומחייב בדיקה.

מתארגנת חמישייה: עזרא כדורי, מנשקה (בבאיוף) הראל, משה'ל הורביץ ("מלך הקפא'פ"), אהוביה מלכין ואריה בן גוריון. המשותף לכולם – חברי "קבוצת החוגים"

(הקיבוצים בית השיטה ומעוז חיים), כולם בוגרי תנועת המחנות העולים ומדריכיה. המשימה – לבדוק וללמוד את שבילי המדבר לאורך חוף ים המלח.

האם היתה זו באמת שליחות מטעם ה"הגנה" (היה להם נשק אישי, טורח אריה לציין מקץ 20 שנה, שהושג באישורם של אליהו גולומב וישראל גלילי), או מסע שחלקו רומנטי וחלקו דחף בלתי ניתן לריסון להכרת חבל-ארץ חתום, דחף שמקורו בשגעון הטיולים, באהבת הארץ השלמה ובאהבת התנ"ך? האמת היא, שזכות ראשונים על המסעות למדבר שמורה ל"חוגיסטים", שכבר בשנת 1934 הקיפו את ים המלח סביב-סביב, ולוותיקי בית השיטה, שבשנת 1936 יצאו מזרחה, לגלעד. אבל החמישייה הזאת היתה ראשונה לבצע סיור מתוכנן וממושך-יחסית (14 יום), ואת גלילי הם שכנעו, שיש לבדוק הלכה-למעשה אם מתאים המדבר לאימוני הפלמ"ח (אימונים שהיו בלתי-לגאליים אז, והבריטים פקחו עין), וכך הצליחו לקבל מידיו 15 לא"י למימון המסע. סכום גדול... ושנתיים אחר כך כבר ערך הפלמ"ח מסעות למדבר יהודה, למצדה ולמכתשים – בתוואי שהם שרטטו.

"סיימנו אז סמינר-מדריכים תנועתי" יספר עזרא כדורי בפגישת החמישייה בקיבוץ גשר, 20 שנה אחר כך, "ורצינו להתפרק מהמתיחות ולערוך טיול של הנאה, בצוות חברי. בחרנו לברוח למדבר, למכתשים. אז גם 'המצאנו' את השם 'מכתש'".

ברכב אי אפשר היה להגיע, בימים ההם, אל המדבר, ועל כן תוכנן המסלול ליציאה מירושלים, ביום 17.3.42, לחברון דרך קבר רחל וחלחול ("רצינו מאד לבקר בקבר רחל, אבל הנהג הערבי של הטקסי ששכרנו האיץ בנו"), ומשם אל יוטה – בה נשכרו בדווי ושני גמליו להעמסת הציוד, כולל מתנות לחסיין בן שבט הג'הלין, המארח המיועד (שהיכרות מוקדמת איתו עשו שמריה גוטמן ועזרא כדורי, כמה חודשים לפני כן, בדרכם למצדה). משם, במסע רגלי דרך מדבר זיף, מדבר כרמל ומדבר מעון הגיעו אל מישר השבט, מעל למצדה, והתמקמו במאהל הבדואי. מן המאהל, שישמש אותם כבסיס לסיוריהם, ייצאו לסריקת הנחלים והשבילים שבין עין גדי לסדום: נחל צאלים, נחל משמר, נחל חבר, נחל דוד, מצדה, ראש זוהר, נחל חימר, גיא הגמלים, נחל עמיעז, סדום, והמכתש הקטן. הסיורים האלה נמשכו יום, או יומיים, או שלושה – ותמיד חזרו אל מאהל הג'הלין.

חברי תנועות הנוער מתקופת הזוהר שלהן – שנות ה-40 ועד שנות ה-60, בערך – מכירים את השמות האלה מהמפות, מהצ'יזבאטים, ובעיקר מזכרונות ההליכות הארוכות, כל הציוד על הגב, עם משמעת המים המיתולוגית שייבשה אותם בזמנה – בטעות, כפי שהסתבר, אבל לימדה פרק בהילכות התאפקות והסתפקות-במועט. השנים הרבות שעברו מאז, מאות אלפי הרגליים שדרכו בשבילים שסומנו אז והיום הם דרכים

כבושות, ראויות לא רק למיטיבי לכת, המדבר והערבה שהיו עלומים, זרים ועויינים, והיום הם אתרי תיירות המשווקים לכל המעוניין, הישובים שנוסדו בערבה – היום אתה עובר ברכבך ממקום למקום באפס מאמץ (רק אל תשכח להצטייד במים, לשתות הרבה!...) – החמישייה שיצאה בדרכה אל הבלתי-נודע הציבה אותו, אכן, כיעד נכסף, וגם עשתה אותו ניתן להשגה.

אריה – כבר אז מקריח וממושקף – הוצג בפני הבדווים כדוקטור, מה שהרשים מאד את המארחים, העמיס עליו תור שלם של מבקשי עצה ומרפא, ורוקן – בתוך זמן קצר – את כל מלאי-החירום של כדורים למיניהם, שלקחו עמם לדרך כעזרה ראשונה. את מלאי הדבש שהצטיידו בו (כמזון-דחק לשעת מחסור) חיסלו המארחים, שהתכבדו בו באין כיבוד אחר. אבל זה מה שהקל על האירוח וקנה את ליבות המארחים, ואילו המטיילים עצמם, למרבית המזל, לא נזקקו לו.

מטרת המסע היתה: לעבור כל שביל ולשתות ממי כל מעיין וגב-מים – ולסמן הכל על מפה. במדבר חגג עדיין האביב: הגבים היו מלאים מים טריים, פרחים רבים פרחו בכל מקום כמעט, לגמלים לא חסר עשב, ובכל מלוא העין שקקו חיים: עופות, צבאים, זוחלים וחרקים למיניהם. "כאן הבנתי לראשונה את משמעות ה'מדבר' התנכ"י" – חוזר אריה, כדרכו, אל המקורות - "מקום התנהלות הבדווי להשקות צאנו ומקנהו". ובכל מקום מערות, ובפתחיהן – מעיינות: לחניית לילה מזדמנת, להעלאת מדורה. ובכל מקום שהעלו מדורה – התלקטו סביבם רועים מן הסביבה והתכבדו בדבש...

קבלת הפנים שזכו לה במאהל הג'הלין, לעומת זה – כללה, בעיקר, את טקס הכנת הקפה: תיפוף העלי הכותש את גרעיני הקפה הקלויים על דפנות המכתש, רתיחת המים והבל הקפה המתבשל, ולבסוף לגימת המשקה המר והחריף מהספלונים זעירים – בקצה השפתיים, ובמשיכה רבה. והכל – לפי המסורת.

אבל עיקרו של המסע, מעבר לאירוח, לטקסי הקפה, להתאמת הפסוקים למראות המתחלפים – היו השיטוטים בנחלי האכזב, החיפוש אחר מקורות-מים, התוויית מסלולים להולכים שיבואו אחריהם, וסימון כל אלה על מפה – המפה שתושלם, לאחר שובם, כמפת 1:100,000 הראשונה של מדבריות יהודה, ותספק הדרכה ראשונית ובסיסית לכל הטיולים שייערכו שם מאז ועד ימינו. (המפה הזאת גם תהיה להם, בדיעבד, אסמכתא להחזר הוצאות המסע מטעם מוסדות ה"הגנה" – עניין שאין לזלזל בו, כשמדובר בקיבוצניקים שאפילו תקציב פרטי כלשהו טרם עמד לרשותם אז).

אריה הולך עם כולם, מטפס עם כולם אל המצדה במעלה תלול, שהם מחברים אליו יתדות וחבל, לטובת המטפסים שיבואו אחריהם. כשהם לומדים לכלכל את צרכיהם בתנאי מדבר, להתחקות אחר צמחים ושורשים הראויים להסקה, לאפות לחם טעים לחך ללא כלים, כשלרשותם רק קמח, מים ואש – הוא תוהה על הקשר שבין לחם ה"זורב" הזה – עוגת כדור הבצק האפוי באפר – לבין "עוגת הרצפים" המקראית, שנזדמנה לאליהו הנביא כשברח להתבודד במדבר. כשבא עליהם פתאום שטפון גדול, מכריז על עצמו מרחוק בקולות רעם ונהם, מאיימים ומפחידים, והם נמלטים אל הצוקים הגבוהים, וחוזים משם בפרץ המים האדיר, מערבולת פראית של סלעים, גזעי עצים, שצף-הקצף השועט ללא מעצור אל שלוות ים המוות הרוגע, ומיד אחר כך נעלם הכל, והדממה חוזרת – אריה שולף תנ"ך ופותח בספר איוב: הנה זה כאן - "אחי בגדו כמו נחל, כאפיק נחלים יעבורו", וגם (במקום אחר) "והנה רוח גדולה באה, מפרקת הרים ומשברת סלעים", ומיד אחריה – "קול דממה דקה". ואריה מאושר: יש בסיס למשל, יש אמת ויש טבע. והוא מגיע אליהם.

סיפור הצתת אש במדבר, כשאין בידיך גפרורים, ולא מצת של בנזין, אף הוא סיפור הישרדות – בדווית במקור, צופית-מחנאית לכשילמדוה: החמאדות והקניונים שופעים אבני צור, אתה מלפף אותן במעט קליפה צמרית מצמח הצמרן, מקיש – וניצוץ אחד די בו להעלות אש. הבדווי ה"מתורבת" מחזיק כבר בכליו גם פיסת ברזל – שמא לא תזדמן לו אבן, לכשיזדקק לה.

וכך הם לומדים, אגב הליכה ובשעות של מנוחה, הילכות מדבר, ומהדקים את הקשר עם חסיין ועם בני שבט הג'הלין. הכל עשוי להועיל, לכשיצטרכו.

לילה אחד, למשל, היה עליהם ללון בראס זווירה – מיצד זוהר, כיום, שהיה מבצר ששמר על המסלול מהר המלח בסדום לערד ולחברון. הלילה היה קר מאד, ושקי שינה – איין. ואז לימד אותם חסיין להכין לעצמם מזרון-גחלים: אתה חופר לך "קבר" כמידותיך, מפזר על קרקעיתו גחלים עוממות משורשי הרותם, מכסה בשיכבה דקה של אדמה, ומרפד מלמעלה בשיחים יבשים, לבידוד. וזהו - שכב בנחת. וזה אכן היה חמים ונוח, ונועם נדיר אפף אותם, ובעת הקימה בבוקר כיסו איש את משכבו בזרדים, לטשטש עקבות, ובלילה הבא חזרו שוב אל משכביהם, שהיו חמימים עדיין.

וכך גם הגיעו עד מקום שלא שמעו עליו, שאיש מאנשינו טרם הגיע אליו, כנראה. באו בחושך, עלו למעלה, ראו את מה שהם (לטענתם) המציאו לו את שמו – המכתש ("הקטן", הוא ייקרא אחר כך, כשיתגלה וימופה זה הנקרא "הגדול"), וזאת היתה להם (מספר הראל) "חוויה אדירה". כי מי ראה, עד אז, אבן-חול צבעונית? איש לא ראה. וכאן אתה לוקח גרזן, דופק בו על קיר אבן-החול, ובכל מכה – נשפך חול בצבע אחר. ובדיוק כאן, לאחר חיפושים ארוכים שלא העלו מים, נופל מוישה'ל לתוך גב-מים ענק, והשמחה רבה. ובחושך הם מעלים מים, ומעמידים סיר לבישול, ויש להם ארוחה מלאה

וחמה, והם שבעים ומבסוטים. ורק בבוקר, כשהם באים שוב אל הגב הזה, לשאוב מים, הם רואים שהוא פשוט שחור – מלא ראשנים...

לאחר שבועיים הסתיים הטיול. תרומתו הגדולה היתה בשרטוט המפה, שעל פיה התחילו, אחר כך, מסעות המדבר של הפלמ״ח (תרומת ״המחנות העולים״, מדגיש מנשה הראל גם 20 שנה אחר כך): מבית הערבה דרומה, לאורך ים המלח, ודרך המכתש הגדול – עד רביבים (״שימו לב: שניהם קיבוצים של ״המחנות העולים!״), מרחק 220 ק״מ, עשרה ימי הליכה.

ואילו החמישייה, את 15 הלא״י שקיבלו מגלילי (פחות 5 לא״י ששילמו לחסיין, שליש הוצאותיהם) – החזירו בריבית, להרגשתם: מאז אכן החלו שם האימונים. .

צפונה - ללבנון ולסוריה.

ספטמבר, 1944.

המלחמה הנוראה באירופה נמשכת, אולם נחיתת צבאו של הגנרל מונטגומרי באיטליה ותבוסות הצבא הגרמני ברוסיה כבר החלו לשנות את כיווני המהלכים. יהודי הונגריה מוסעים אל המחנות והכיבשנים – מכונת ״הפתרון הסופי״ פועלת במלוא עוצמתה. ה״שואה״ – מושג שטרם נתפס באמת בתודעה הלאומית, שטרם הופנם – מטילה כבר את צילה מרחוק. השמועות על מרד גטו וארשה מכות גלים, ומורשת הקרב הצעירה של הפלמ״ח מאמצת אותן אל לבה.

איום הכיבוש הגרמני סר מעל ארץ ישראל: תבוסת הגרמנים במדבר המערבי שיחררה את הלחץ, לא יהיה צורך ב״מצדה על הכרמל״ או בהתכנסות הישוב בערבות ים המלח. ה״הכשרות״ מתגייסות לקיבוצים – הצעירים והצעירות שהתגייסו לשירות מסתגלים לאורח-חיים שחלקו עבודה-לצורך-פרנסה וחלקו אימוני כושר ונשק לסוגיהם – ללמד ידיהם מלחמה, אם תקרה.

אבל בינתיים -

מי שזמנו בידו - שבוע או שבועיים, ומעט הכסף הדרוש, מי שלהט נעוריו ודמיונות בחרותו אינם מניחים לו עד שיחזה במו עיניו בנופים שסיפורי התנ״ך עשו אותם לו לערש תרבותו - מחליט לצאת לדרך. זה אריה.

לא לבדו: למקומות כאלה אינך יוצא לבדך, ובכלל - מה טעם לטיול גדול כזה אם לא יהיה עם מי להעלות אחר כך, שוב ושוב, את זכרונות סיפוריו שלא-ייאמנו? לאורך השנים הבאות תחזור החבורה ותתכנס להעלות בצוותא את זכרונותיה, ועם היסגר הגבולות מסביב, לא עוד טיולי התוודעות צפונה מעבר לגדר הטובה אלא מסעות-קרב במדים, על גבי שריונים, בנשק דרוך – נשמעים סיפורי המסע ההוא כפנטזיות שנרקמו בחשכת האוהלים והשתמרו עד שהפכו לסיפורים מן העבר.

אבל הם באמת היו שם: כפר אחר כפר, עיירות נידחות בצידי הדרכים, אתרי קדומים היסטוריים ושמות שצלצולם מעורר בך הדים מקראיים. בדרכים-לא-דרכים, אמצעי התחבורה כוללים חמור ופרד, מונית משקשקת ואוטובוס מועד לצרות, העפלות אל ראשי הרים קרחים וגלישות במורדות אבנים תלולים, והעיקר – בני אדם שחייהם אחרים, ושפתם אחרת, ועל כן הפגישה עמם מסקרנת ומלאה עניין.

יצאו: אברהם זכאי, אהרן דרור, אהרן חפץ, אריה בן גוריון, בן עמי ריבלין, זרובבל ארבל ומשה'ל הורביץ – כולם, כפי שהם מדגישים 18 שנה אחר כך, אנשי הקיבוץ המאוחד (בית השיטה, מעוז חיים, גשר, חמדיה, בית הערבה). רוצה לומר: בראש אחד, ממקור אחד, בוגרי חינוך דומה, נושאי חזון משותף ואמונה משותפת: מקום שאתה לומד אותו במו רגליך – הוא כבר גם שלך קצת, מה גם ששמו מוכר לך איכשהו ממה שקראת ולמדת. אריה - יותר מכולם, כנראה – אינו זז בלי תנ"ך בילקוטו (אם לא בחיקו ממש...). תמיד יימצא לו הפסוק המתאים, וכמו ההליכה עצמה – השמעתו ברגע הנכון היא עבורו מעין הצהרת שייכות (אם לא בעלות) למקום.

בבית השיטה נשארו, כמו תמיד, לחכות לו – ברוריה וחגי בן השלוש.

ב-11.9.44 יצאו לדרך: עלו לרכבת, ודרך צמח מזרחה, אל גשרי הירמוך בדרך אל-חמה, מתחנת רכבת נידחת זו אל תחנה נידחת אחרת, הדומה לה בכל מלבד בשם: סגרה, מגרן, מזיזון, טללה, מזיריב. הרכבת חוצה את הירמוך, עוברת במנהרות חשוכות, וכשהיא יוצאת לבסוף אל המרחב – נפרשים פתאום לפניהם מישורי החורן העצומים, החרמון הרחוק, מישור הבשן, וממערב, הפעם (לשם שינוי) – הרי הגולן. עולם אחר, כיווני-ראייה חדשים.

בתחנות – ביקורת צבאית צרפתית, יחס של סקרנות וכבוד לחבורה הבלתי-שיגרתית הזאת, מציגה עצמה כחבורת סטודנטים מהאוניברסיטה בירושלים, הנוסעת לביקור באוניברסיטאות דמשק ובירות. את המקומיים זה מרשים מאד, את החבורה זה מלמד להעריך עצות שקיבלו ממקומיים ידידותיים, שוחרי טוב.

הרכבת בדרך לדמשק, החבורה צופה אל המרחבים שמסביב. "כואב הלב על ההחמצה – כמה ישובים אפשר ליישב בשטחים האלה, דומה שאת כל ארצות ערב"... תגובה ציונית הולמת למראה השממה זרועת הבזלת. קשה להתרגל – "כאילו העולם התרחב פתאום" – חשים הבחורים הבאים מנופים מצומצמים, סגורים, סופיים. זו

חוויית תשתית: המעבר מתרבות-ישוב לעולם שאינו כזה. מן התפיסה ש"לכל נוף יש סוף הנראה לעין" לנוף שאין לו סוף כלל.

לא שאין חיכוכים, לא שהכל זורם לו בנחת ובהסכמות. האפשרויות, נדמה להם, בלתי מוגבלות, ועמוק בלב רוחשת כנראה ההבנה, שזה טיול של פעם בחיים, ועל כן צריך להספיק כמה שיותר. אבל באמת הם מוגבלים – בזמן (לא יותר משבועיים), וקודם כל בכסף: אין טיולים חינם, וכל כרטיס-רכבת, וכל מונית דפוקה (אחר כך), וכל חמור או פרד שישא את התרמילים, והאיש הנוהג בם - גורעים מתקציבם, ויהיו תקלות, והוצאות בלתי צפויות, ואכסניות שהקור המקפיא של ארץ הלבנון יאלץ אותם להיכנס אליהן למרות שהתכנון המקורי בנה על שקי שינה בחוץ כלשהו. וכך הם מרבים להתווכח: לקפוץ גם לכאן ולשם או לוותר על זה, לשכור מכונית שתחסוך להם זמן או ללכת ברגל, ליהנות מתפנוקי מסעדות או לבשל לעצמם על הפרימוס של משה"ל (שאכן הוכיח את עצמו, ובגדול).

רק לאחר שאפילו אריה, עקשן שכמותו, השתכנע סוף-סוף לוותר על העלייה להר-הדרוזים לטובת נסיעה ישירה לדמשק ("סוריה שווה יותר!"), ולאחר שמשה"ל הכין כבר תכנית מפורטת לטיול הבא, כפיצוי – נגלית אליהם, ביפעת אורותיה – דמשק, ישר מתוך השממה. כולם נפעמים, כולם מתארגנים לרדת, רק אריה עסוק עדיין בהסברת מהות הציונות לסרג'נט הודי שישב איתם בקרון: יש עוד כמה עקרונות שיתופיים, נראה לו, שטרם הובלטו כראוי...

ודמשק – עיר כהילכתה: שלל אורות, רחובות צפופים, שוטר מכוון את התנועה באמצע כיכר. בשתי כרכרות נוסעים החבר"ה אל הגטו היהודי, לביתו של יאיר חילו. השעה עשר בלילה, אבל העיר הומה כאילו אמצע היום. החשמליות נוסעות ("לראשונה בחיי פגשתי בחשמלית..."), השוק תוסס, החנויות פתוחות, בבתי המלאכה הקטנים, המוארים בנרות, העבודה שוקקת. לחבר"ה, קיבוצניקים כולם, זרים כבר המראות האלה.

ועוד לראשונה בחייהם – גטו יהודי, והם בתוכו. והגטו קודר, הרושם קשה.

בסך הכל: יום אחד מאז שיצאו את הבית, 300 ק"מ, נסיעה מתמשכת, הכל מתחלף. חוץ-לארץ.

וזה להם לילה ראשון בחו"ל: מתחת לעצים בחוץ, על יד הבית. לילה חם בדמשק.

בבוקר הם חוזרים למציאות: בעד הלינה צריך לשלם, העיר דמשק כמה היא דומה ליפו, והחשמלית - כולה כאוטובוס, די פשוט, בסך הכל... ברחובות הרבה שוטרים, צלילי "המרד הערבי" נגד ההשפעה הצרפתית בסוריה מהדהדים עדיין בכתובות הקרועות או מרוחות בזפת, בשמשות מנופצות. לבושים במעין בגדי צבא, כחיילים

מצבא כלשהו (כך מקובל היה אז להתלבש לסיורים במקומות כאלה, הסוואה שהקלה מאד על המסיירים), מבקרת החבורה באתרי התיירות של דמשק (ביניהם – שרידים מצויירים של בית-כנסת עתיק מתדמור), בשווקים הצבעוניים, נהנית מממתקי דמשק ומחצי-מחיר (כמקובל לגבי חיילים) בכל מקום שצריך לשלם על הכניסה אליו.

למחרת משכימים לצאת צפונה. שוב – מאות קילומטרים של מרחבים, מזג-אוויר מדברי חם ומחניק, כפרים לאורך הדרך, ובערב הם בחאלב, מספיקים עוד סיור מאוחר במבצר ערבי עתיק, שהפך עוד בימי הטורקים לאתר היסטורי. וגם כאן ניכרים מאד סימני ההתקוממות כנגד ההשפעה הצרפתית.

מתוודעים למציאות היהודית בחאלב: שתי קהילות יהודיות, עשירה ועניה, עם כל ההבדלים שבעולם ביניהן. כאן מתקיימת תנועת נוער ציונית, ויש מורה (דתי) – שליח מירושלים. נפגשים גם עם חבר מהארץ, החי כאן במסווה, לצורך שליחותו (שליחות ה"הגנה"? היו אחר כך שמועות, כאילו כלל הטיול גם מגעים עם אנשי ה"הגנה" באיזור. אך איש לא הזכיר זאת, לא במפורש ולא ברמז).

הרובע היהודי עתיק, והוא מדכא בעליבותו ובתחושת ההזנחה השוררת בכל. לא מצטערים, כנראה, להיפרד מהעסקנים היהודיים המקומיים (שדווקא סייעו בהסדרת הניירת הדרושה להמשך המסע) ולצאת במכונית ללדקיה, דרום-מערבה לחאלב. עוברים על פני גשר האורונטס, והנוף משתנה ונעשה כאילו מוכר: אדמת חמרה מעובדת, שפע עצי זית, שטחי כותנה. הגליל העליון, כאילו.

לדקיה עיר-נמל: קטנה, חסרת עניין. להמשיך בדרך אי אפשר – כבר לילה כמעט. בלית ברירה יורדים לשפת הים ומתארגנים ללינה: טבילה מרעננת בים, שקי שינה על החוף, ארוחת ערב עצמית ושמירה בתורנות לאבטחת שנת הלילה.

היום הרביעי של המסע לוקח אותם לאורך שפלת החוף, שכולה בזלת. מגיעים לטריפולי ומתרשמים: רחובות רחבים, נקיים, עיר יפה-יחסית. באוטובוס מקומי, עמוס מעבר לכל סבירות, יוצאים לטיול מזרחה, אל ההרים. וכאן, סוף סוף, הנהו הנוף האירופי שהובטח להם עוד בבית: שפע עצים, הכל ירוק, העליות בכביש תלולות להחריד והדרך תלויה ממש מעל תהומות. כפרים קטנטנים, אדומי גגות, זרועים על מדרונות הרי הלבנון, וכל השטחים מסביבם מעובדים ומטופחים. ההתפעלות מהחקלאות המקומית הנועזת סוחפת את הקיבוצניקים, היודעים מגופם כמה עמל נדרש לכל זה. הקנאה גוברת למראה מפלי המים האדירים הזורמים בקניונים שמסביב. איזה יופי!

האוטובוס ממשיך לעלות, העננים כבר מתחתיהם, מתחיל להיות קר. הנוף משתנה שוב: כעת מסביבם בעיקר מטעי עצים נושאי פרי. החניות תוכפות: המנוע מבקש לנוח

קצת ממאמצי הטיפוס התלול. לבסוף מגיעים לכפר בשרה, מתמקמים, מתרחצים ומכבסים במי המפל שבשולי הכפר – מי קרח!

ערב שבת, והם משתדלים לתת לו את הכבוד המגיע: בגדים נקיים, ארוחת שבת (בעבודה עצמית), ולבסוף – טיול-לילה קצר. הלינה בחדר גדול באכסניה, על מיטות ככל שנמצאו להם.

בבוקר השכמה מאוחרת (ישנו טוב, כנראה) ויציאה למסע רגלי, לשם שינוי. אורזים תרמילים. (אריה מנהל את ענייני הכספים – לא תמיד בשלווה, כמסתבר, אבל באחריות. העמידה על המקח – בכל מקום, על כל דבר – בלתי נמנעת, ומזגו החם והנוח-להתפרץ עושה כנראה את שלו. וגם ה"בקשישניקים" הנדבקים אליהם בכל מקום לא תורמים להרגעתו).

בתרמילים כבדים הם עוברים את השבילים התלולים: מחצבה, מערה, מכרה פחם. הכל מעניין, אבל הזמן דוחק ועל חלק מה"אטרקציות" מוכרחים לוותר. לאחר ביקור במערת קדישה (אתר תיירות שנתגלה רק עשר שנים קודם), שמים זורמים בה, קירותיה משובצים סטלקטיטים וסטלגמיטים, יופיה עוצר נשימה והקור השורר בה מקפיא – ממשיכים אל אתר ארזי הלבנון. וכאן – אכזבה קלה: ארזים יש כאן, אמנם, אבל יער – אולי היה פעם... העצים ששרדו אכן אדירים – רחבי גזע, גבוהי צמרת – אבל לא נותרו מהם אלא כמה מאות, ורק שבעה מהם עתיקים באמת. בארוחת צהריים מאולתרת שולף אריה את התנ"ך וקורא פסוקים מתבקשים. הרכש שעשה כאן שלמה המלך תרם, בלי ספק, לדילול היער, אבל איך הועברו מכאן, עד ירושלים, גזעי הענק? – מתחבטים המעשיים שבחבורה...

ומכאן – הלאה, לכיוון בעל-בק. עולים ועולים. החושך יורד, הקור מתחזק. במפתיע, נמצאת להם אכסניית לילה, מיועדת לתיירים: כל קירותיה מכוסים כתובות, ביניהן גם כמה בעברית. "השבעה מא"י" מוסיפים את שלהם (לא בלי לציין גם שמות קיבוציהם, כולל הציון "הקיבוץ המאוחד", שיהיה ברור ומונצח לכל הבאים אחריהם...).

בבוקר – בקור המקפיא, לאחר לילה ללא שינה – יוצאים לבעל-בק. חמור נשכר לסייע במעמסת התרמילים, ובזכותו כנראה הם מגיעים בערב לבוסתן בעל-בק, הליכה של למעלה מ-50 ק"מ. זהו ערב ראש השנה. מצב-הרוח חגיגי, הארוחה ארוחת חג, והעייפות מוחלטת.

ולמחרת – ביקור בעתיקות בעל-בק.כאן הם שוב כמו-חיילים, ונכנסים חינם, כמקובל לגבי חיילים. הרושם אדיר, המלים לא מספיקות, השאלות (טכניות, בעיקר: איך הובילו את האבנים האדירות? איך הרימו? איך חצבו וחרתו?) אינן מקבלות תשובות. עליהם למהר, והם נחפזים לסיים, לצאת, ולעלות על האוטובוס בדרך לזחלה, ומשם ברכבת

בואכה ביירות. חמש שעות נסיעה בנוף הררי יפהפה, אבל ליבם של החבר׳ה, בוגר מראות הר הלבנון, גס כבר כנראה ב״מראות שבשיגרה״ כאלה. אבל הנוף אכן יפה, ארץ קייטנות המציעה שלווה ובילויים.

ערב. מגיעים לביירות. באין כתובת לפנות אליה, מגיעים אל ביה״ס היהודי לתלמוד תורה, מרכז הקהילה היהודית. רק ללילה אחד – הבית משמש, בימי החג, גם כבית כנסת, ובבוקר יהיה עליהם לפנותו. בינתיים הם מחליטים לצאת ולהכיר מקרוב את חיי הלילה של ביירות (אריה נשאר לנוח, הוא עייף...). ההיכרות כוללת, לראשונה בחייהם, גם בתי זונות: פעם אחת לראות ממש איך זה עובד. נכנסים, מסתכלים, מתרשמים כנראה – ויוצאים: באו לראות, לא לגעת... וגם ביקור קצר בקברט, וזה כנראה מספיק. בחזרה אל דירתו של חבר-שליח מהארץ, המאפשר להם מקלחת (דרושה מאד!), שיחה ״אידאולוגית״ על הפעילות הציונית בקהילה (בלתי מספקת!), וחזרה למקום הלינה.

מביירות הם יוצאים לטייל בסביבה, עוברים בין כפרים, משתהים בבוסתנים, אוכלים, נהנים, מנצלים מעיינות לכביסה, ובעיקר נחים. בערב – חזרה לביירות. ביקור ב״מועדון החייל העברי״, מתעדכנים בחדשות מ״קול ירושלים״, ונהנים משנת לילה טובה, לא מוגבלת. מגיע להם.

בבוקר טיול בדרך ביירות-טריפולי על שלוחותיה (ביניהן העיר גבל המוזכרת בתנ״ך, ובה חפירות ארכיאולוגיות רבות לעומק ההיסטוריה). שוב בביירות – בעיות ביורוקרטיות קשות בטיפול בהשגת ויזות לצורך היציאה מלבנון, שיש לשלם עליהן בכסף שכבר אזל להם. היום עובר בהתרוצצות ממשרד למשרד, מפקיד לפקיד, ובלבנון – חג הרמדאן, לא ממש עובדים... בלית ברירה, נשארים ללילה נוסף, בלתי מתוכנן, בביירות, שאריה מנצל הפעם ל״ביקור חוזר״ באתרים שהחמיץ שני לילות קודם. הסיור חפוז אבל מספיק: ״כולנו התרשמנו עד הסוף – ואין מה להוסיף״.

למחרת, די מאוחר, מקבלים סוף-סוף את הויזות, תמורת תשלום לא מבוטל (הכולל, כמובן, ״תגמולים״ לסוגיהם לכל מי שסייע). האוטובוס יוצא לדרכו, המטרה – להגיע דרך צידון למרג׳ עיון, ללון שם, ולעלות עם שחר על החרמון. אבל התכנית היפה הזאת נתקעת עד מהרה: האוטובוס מתקלקל, מתוקן, יוצא שנית ומתקלקל שוב, הפעם – ללא תקנה. תחנת הביניים (לבטייה) מסתכמת בריב גדול של אריה עם פקיד מקומי, והופעתה של המשטרה במקום. העניינים מסתדרים, ולאחר ציפייה ארוכה לתחבורה חלופית נדחסת כל החבורה, על ציודה, למונית קטנה בדרך למרג׳ עיון (״נדחסת לתוך״ היא אמירה גורפת: במציאות, יושבים שניים על מכסה המנוע מלפנים, שניים עומדים על הטמבון מאחור, וערמת התרמילים מוטלת על הגג, כשעומדי הטמבון נאחזים בה

ושומרים עליה בציפורניים. הנהג לא מתרגש – ככה נראית גם תחבורת האוטובוסים בביירות. ועובדה: במרג' עיון יורדים כולם כאחד, ואפילו תרמיל אחד אינו חסר).

לאכסניה המקומית מגיעים בחושך, הוויכוח על מחיר הלינה הופך – שוב - למריבה, ואריה, הגזבר, נעלב ומסתלק. לבסוף משתווים, אריה חוזר, וכולם הולכים לישון.

בבוקר – אל החרמון. מתחילים לעלות. המטרה – להגיע לשלג ("אף פעם לא ראינו שלג"). לאחר תשע-וחצי שעות טיפוס הם למעלה: קר, מיקווי המים יבשים, ושלג – איין. לאחר מנוחה קצרה מחליטים על מאמץ אחרון, וזה אכן מצליח: השלג נגלה, ההשתוללות עצומה, הפורקן מלא: הצלחנו, מצאנו!

בארוחה שהם מתקינים (בקושי) משתמשים בשלג מומס כמי שתייה. הם חונים במערה, מקלט יחיד מפני הקרה שבחוץ, אבל שינה – בלתי אפשרית: קר מדי, ואולי גם ההתרגשות הבלתי-נמנעת: למעשה, זה הלילה האחרון של המסע. מחר – נהיה בארץ.

למחרת, ללא מים, ללא מפה (שאבדה היכנשהו) הם יורדים בדרך-לא-דרך, עתירת מורדות, רבת טעויות והקפות מיותרות, למג'דל שמס. שם, בזכות מכתבי המלצה חמים מנכבדי חיפה אל המוכתר המקומי – מכתבים שהוכנו מראש ונשמרו היטב לאורך כל המסע – הם מתקבלים כאורחים נכבדים: רחצה קלה, סעודה גדולה, ולינה במדאפה על מזרונים ממש (כולל מכת פשפשים בלתי צפויה).

יום אחרון:

רחיצה בבירכת רם, גילוח וצחצוח. בגד נקי וראוי. נסיעה לקונייטרה. ביקורת גבולות במחסום הסורי. ממשמר הירדן, במונית מראש פינה – אל ביקורת הגבולות והמכס הא"י. משם, בטרמפ מזדמן – לטבריה, ובצומת צמח נסגר המעגל.

14 ימי טיול. חוויות ורשמים בלי סוף, וקופה מרוקנת עד הפרוטה האחרונה.

הערות:

1. **תיעוד המסע, וכן סימון המפה בדרך (ומחדש – עם שובם) נעשה בידי משה'ל הורביץ.**

פרק ג': חינוך א'

הכשרה בנען

קו ישר אחד מוביל את הנער, שסיים את חוק לימודיו בביה"ס הריאלי בחיפה, ואת תקופת חניכותו והדרכתו בתנועת ה"מחנות העולים" – מהיותו תלמיד וחניך ועד להיכנסו בעול ההגשמה ובברית המדריכים, אל תקופת ה"הכשרה" – השם שניתן אז לחבורות הנוער שקיבלו על עצמן חיים של חלוציות, של היחלצות למשימות לאומיות, ושל התיישבות על קרקע המולדת – קיבוץ המעבד את אדמתו וחי ממנה.

"אמא ציפתה שאמשיך בדרכו של אבא ז"ל, שאותו כמעט לא היכרתי. הוא נרצח בחדר-עבודתו ביליזאבטגראד שבקרים, ואני רק בן שש וחצי..." מספר אריה בזכרונותיו. ולא לחינם ציפתה, כי כל חבריו-לכיתה אכן מתכוונים להמשיך בלימודים אקדמיים. אבל לאריה תכניות אחרות: נאמן לחינוכו, קשוב למצפונו האישי, הוא מתייצב בפני אמו האהובה, ומבשר לה על החלטתו לצאת להכשרה בקיבוץ נען. ההתרגשות הדדית: לא האם בלבד מזילה דמעות. הם מביטים זה בעיני זה, מחייכים זה אל זה בשתיקה כואבת. הוא החליט, היא קיבלה את החלטתו, נשקה לו וברכה אותו לדרכו: "נהג לפי אמת ליבך – אני איתך בכל אשר תלך...".

את הציווי הזה, שכולו אהבה ויושר-לב, אימץ אריה לעצמו בכל דרכי חייו.

עוד בהיותו ב"הכשרה" בנען נקרא אריה ע"י מזכירות תנועתו להקים סניף של "המחנות העולים" במושבה רחובות, ובמקביל – להדריך את ילדי המושב הצעיר כפר ביל"ו. השנה היא 1936, תקופת ה"מאורעות", ולאחר יום-עבודה מפרך ב"באחאר" (עקירת עשבי היבלית, עמוקי השורש, מאדמות הפרדסים) נכנסים הצעירים למשטר של אימונים בנשק, תורנויות-לילה ותירגולים שונים. ואריה, בנוסף לכל אלה, יוצא מדי ערב רכוב על סוסו בדרכו ל"פעולות" עם חניכיו (ולא משנה שלפחות בהתחלה אין לו אלא חניך אחד ויחיד, שהצליח לגייס...).

גם לאחר שנסתיימה תקופת ה"הכשרה", וכל חבריו עזבו ויצאו להצטרף לפלוגתם, הממתינה במעיין חרוד לעלייה להתיישבות באדמת שאטה – נשאר אריה לשנה נוספת כמדריך ברחובות, מחוייב לאחריות האישית, שהיה מודע לה כל חייו בכל מה שראה כשליחות שקיבל עליו.

ימים ראשונים בבית השיטה

רק בסוף שנת 1936 הצטרף אריה אל חבריו במעיין חרוד – "קבוצת החוגים", שתעלה זמן קצר אחר כך לאדמת שאטה, ותקים בו את הקיבוץ הראשון של ה"חוגיסטים" – בית השיטה.

לאט-לאט, שלב אחר שלב, הופכת חבורת הנערים והנערות לחברה המקימה קיבוץ, מעבדת את אדמתה, חיה באוהלים אך מתחילה בבניית בתים של ממש. בין דכאונות של בדידות לבין הורות מעגליות של לילות-שבת סוערים הולכים ומתהווים גם חדרי המשפחה: יש שהאוהל הזוגי הוא הסימן היחיד להיותם "יחד", ויש אשר רותמים עם ערב עגלה ונוסעים אל הרב הליברלי בכפר יחזקאל, והוא מקדש אותם בטבעת העוברת מזוג לזוג, ולא אחת כרסה של הכלה כבר בין שיניה, ולחוגיסטים יש כבר ילדים, ובבית השיטה יש פעוטון ויש גן. החיים מתייצבים והולכים, ומסביב – אדמה חשופה, השדות זרועים אבני בזלת, מדרכות איין ובחורף מבוססים עם מגפיים בבוץ, והשכנים הערבים מסביב מגלים שנאה ל"גורם הזר" שהתיישב ביניהם. הווייה של מעשי בראשית בצד מתח בטחוני, עוררות קולקטיבית בצד בדידות אישית. "אתה אילם ואין עם מי לפרוק נסתרות לב" – מתוודה אריה, בזכרונותיו המאוחרים, על מצוקותיו האישיות.

בקיץ 1939 הגיעה לבית השיטה, אחת מרביעייה של בנות "יקיות", ברטל שיף – הלא היא ברוריה, שנכנסה עם אריה ל"אוהל משפחה". במו ידיו תפר אריה את האוהל הזה, ש"עד כמה שהיה דל ועני, היה בו הכל, מאום לא חסר", להיות להם לפינת ייחודם. היא בת 22, הוא בן 23. ומעתה הם משפחה. את חתונתם חגגו בשמחת תורה 1940. ולכל חייהם.

ולא זמן רב אחר כך הגיעה לבית השיטה חברת הנוער הראשונה שלה, ואריה נקבע להיות לה למדריך. החינוך יהיה מעתה לאחד ממסלולי חייו העיקריים, אדם שאמונותיו שלמות ובהתלהבות אמיתית הוא מסתער על כל משימה חדשה שהחברה

שבה הוא חי (ולא פחות מכך – מצפונו, ותחושת האחריות האישית המפעמת את כל מעשיו) – מטילים עליו.

מדריך בחברת הנוער הצ׳כית בבית השיטה

בשנת 1939 החלה גרמניה הנאצית במסע ההתפשטות והכיבושים שלה באירופה, מה שיפרוץ במלוא עוצמתו כמלחמת העולם השנייה ב-1 בספטמבר, עם פלישתה לפולין. אך עוד לפני כן נכנסו הגרמנים לצ׳כוסלובקיה, השתלטו על המדינה והודיעו לעולם על סיפוחה - ״החזרתה״ – לגרמניה. המשטר הנאצי שהונהג בגרמניה מאז עלייתו של היטלר לשלטון, ב-1933, לא הותיר ספקות באשר לצפוי ליהודים תושבי צ׳כוסלובקיה תחת הכיבוש, והגב׳ הנרייטה סאלד, העומדת בראש עליית הנוער, נחלצת לארגן מסע-הצלה הומניטארי לנערים ונערות מארצות הכיבוש.

בארץ ישראל מתארגנים קיבוצים לקלוט קבוצות נוער שיגיעו מאירופה. בין הקיבוצים האלה – בית השיטה, שכמחצית מחבריו הם יוצאי אירופה (גרמניה והולנד), וחסרה בו שיכבת הגיל של בני 19 ומטה.

״אנו מעוניינים ומוכנים למשימת ההצלה הלאומית״ – מודיעה מזכירות בית השיטה להנהלת עליית הנוער. כיתת לימוד ראויה אין, אמנם, וגם מקום-לינה מתאים איין, וגם לא מיטות ולא מזרונים, והנקלטים (שהגיעו לקיבוץ באוקטובר 1939) יישנו על רצפת חדר האוכל שטרם נסתיימה בנייתו, על מזרונים שהם שקים גדולים שהנערים עצמם מילאו בעלי תירס יבשים. הכרים למראשותיהם יהיו ילקוטיהם, המכילים כל מה שהביאו עמהם לכאן. אבל העיקר הוא, שיש צוות הנכון לקבל את פניהם: אריה יהיה המדריך, ועמו יעבדו שני מורים ושתי מטפלות, ויהיה בסדר.

הוא היה בן 24 אז, והם – בני 16-17. 35 נערים ונערים ללא בית, ללא הורים, מנותקים מהסביבה והתרבות שהורגלו אליהן, בי״ס תיכון טרם סיימו, ללא בני-גיל מקומיים להתחבר אליהם, ומסך של שפה זרה מפריד בינם לבין קולטיהם. לאריה היתה רעיה צעירה, חדשה בקיבוץ, שנותרה לבדה באוהל-המשפחה בלילות הקרים של ראשית החורף במשך כל תקופת הקליטה, שבה נשאר המדריך לישון עם חניכיו על ריצפת חדר האוכל החדש, להשגיח על שלומם ועל התנהגותם. וגם אחר כך היתה נשארת תכופות לצפות לו בבדידותה עד שובו אל האוהל בשעה מאוחרת של לילה, לאחר שיחות ארוכות עם חניכיו, או לאחר טיולים, מחנות, פעילויות שונות.

״הייתי מרותק לנערים כל-כולי, ללא שיעור. לא היו זמן ומידה ושיעור קבועים. הוטל עלי לבנות לנערים תחליף לבית ולמולדת... וזה מורכב״.

ובכלל – ״כך חייתי כל חיי בקיבוץ: צורכי החברה – ה׳אנחנו׳ – קודמים לצרכים האישיים. תחילה ה׳אנחנו׳, ורק אחר כך ׳אני ומשפחתי׳. התחייבנו לבנות את הארץ,

להיענות לצרכיה, לבנות משק, לא להבליט את צרכיך, רצונותיך. תמיד בגוף ראשון רבים״.

הוא ראה שכר לעמלו: ״בית השיטה היא הבית שלנו, אנחנו שייכים לכאן״ – יאמרו לאחר שהם לומדים את השפה, מוצמדים לענפי המשק, ויודעים כבר לשוחח בעברית, להתחבר אל האיזור שבו נקלטו, והטיולים הרבים (זה ה״כלי החינוכי״ שאריה אמון עליו ומאמין בו מאז ולתמיד) הופכים את נופי הארץ החדשה לנופים אישיים שלהם.

אבל אצל ברוריה יצר חסרונו הקבוע פצע סמוי בנקודה הכי אינטימית. ״מלים והסברות והצטדקויות - לא תרפאנה: אני אשם! אני במילכוד, אני קרוע בעל-כורחי״.

קיבוץ בית השיטה היה אז בן 4 שנים. מרבית החברים גרו בצריפים דו-משפחתיים ובאוהלים. השירותים וברזי הרחצה היו בחוץ. חדר האוכל היה בצריף-עץ (במבנה החדש שוכנה בינתיים, כאמור, חברת הנוער), והחורף היה בעיצומו.

ימים ספורים לאחר בואה ארגנה החבורה הפגנה: בתהלוכה שסבבה את חדר האוכל נשאו את השלט: אנחנו לא אוהבים חצילים!״...מה שאהבו באמת, היו התפוזים. על תרמיליהם, המלאים תפוזים, הניחו את ראשיהם בשוכבם לישון.

עם נוכחותו של אריה המדריך בלילות, כמוהם-כמוהו – מזרון-תירס על ריצפת חדר האוכל שטרם הושלם, ״שומר המוסר״ שלהם – השלימו. רק בערב חג המולד באו לבקש שייעדר ללילה אחד: הם ביקשו לחוג כפי שהורגלו מילדותם. והוא, קנאי שכמותו לתרבות היהודית ולמסורת ארץ ישראל – הבין וניאות. באמצע הלילה קם, בכל זאת, ובא לראות מה מעשיהם בהיעדרו. והוא הזדעזע: יושבים בעיגול, במרכז – נרות, והם שרים את השירים הקרובים לליבם – שירי חג המולד, ולא בעברית... את הטפת המוסר האידאולוגית לא יכול היה לחסוך מהם, אך גם בהיותו בן 24 בסך הכל, עם כל חוסר הנסיון, הבין שמה שחשוב באמת היא ההסתגלות לעבודה בענפי המשק, בשירותים, בבתי הילדים, ההתקרבות אל החברים באמצעות העבודה הקושרת יחסי אנוש, ואפילו התיאבון הבריא המתעורר לאחר חצי יום-עבודה, תיאבון צעיר שסלט – עשיר ככל שיהיה – אין די בו כדי להשביע נוער בגילם.

ביקור ממלכתי: גב׳ סאלד, מר הנס בייט וד״ר מגנס באים לראות את הנעשה. ההישג הגדול: השיחה איתם מתנהלת בעברית. באוזני האורחים הנכבדים הם מבטאים תחושת התקשרות לבית החדש, לטבע שסביבם, ההולך ונהיה להם ״טבע של מולדת נרכשת״ (כדברי אחת הנערות). אמנם, גם סרבני קליטה וסרבני עברית יש ביניהם, והמאמץ החינוכי מתעמת איתם ומחפש כל דרך-השפעה, חינוכית או משמעתית, להביא אותם אל הכרת המציאות.

אבל תקופת חברת הנוער מוגבלת לשנתיים, ושנתיים הן תקופה קצרה לשינויים המעמיקים שהצוות המחנך שואף להגיע אליהם. וכך הבשיל הרעיון הנועז – לקחת את

החבורה כולה, על מחנכיה, לקיבוץ בית הערבה שהוקם זה מקרוב בצפון ים המלח, ושם, במקום שחלוציות וציונות ופריצת דרך חדלו מהיות מלים בלבד - שם לראות מקרוב וגם לקחת חלק במאבק האמיתי על הזדהות עם משימות ועל הגשמת חזון – לא כסיסמאות של תעמולה, אלא כמעשים של יום-יום.

והחבר׳ה אכן ירדו לבית הערבה, קיבוץ קטן, בן פחות משנתיים, מבודד מאדם ומתרבות, בין גבעות של מלח מסנוור-עיניים, ביום מעיק החום ובלילה קור מקפיא. חודש ימים של עבודת פרך בארץ תלאובות, ובלילות-שבת חולצות לבנות בחדר האוכל הקטן, ושירה-בציבור מול נופי המדבר. כאן, מאמין אריה, ״כרתו הנערים **אישית** את בריתם עם ארץ ישראל״.

הגברת סאלד, אפשר להבין, לא ממש התפעלה מ״הנסיון הבלתי-אחראי״ הזה. בכינוס-מחנכים מיוחד שכינסה לשם כך נזפה בפומבי באריה על שלא שאל לרשותה והביא את חניכיו למקום כה מסוכן וקשה, אבל בפי הנערים-לשעבר הוא מתואר, חמישים שנה אחר כך, כהתנסות ששינתה את חייהם והביאה לראייתם את עצמם כאנשים יהודים וציונים בעלי הכרה.

וכך מסכם אריה את משימת החינוך האמיתית הראשונה שלו: ״רובה של החבורה נשארה בישראל, גם בקיבוצים... זה כוחו המחנך של קיבוץ״.

כי המבחן, מבחינתו, הוא תמיד בהגשמה האישית, והצלחתו של היחיד היא אות ומופת למימוש כוחו המשודרג של הקוקלטיב.

מחנך בביה״ס המקצועי ״טיץ״ שביגור

בשנת 1936 פתחה עלית הנוער בקיבוץ יגור בית-ספר מקצועי לנגרות ומסגרות, שיועד לקליטת בני נוער שהגיעו ארצה מגרמניה, כמסגרת להכשרתם לעצמאות כלכלית. בי״ס ״טיץ״ – בשמו המלא: בית הספר להכשרת בעלי מלאכה ביגור – התקיים 13 שנה, השלים 8 מחזורים של חניכים, והכשיר אותם לא בלבד למקצועיות בתחומיהם, כי אם גם להתיישבות, התנדבות והתגייסות להגנת הישוב – משימות לאומיות, חיוניות לתקופה.

בכל שנות פעילותו סבל ״טיץ״ מבעיות קשות בתחום צוותי החינוך, ההוראה וההדרכה. בהסכם הבסיסי שבין עליית הנוער – בעלת המוסד, לבין קיבוץ יגור – מקום הקמתו, נשמרה לקיבוץ הזכות למנות את המדריכים והמחנכים. הרצון והכוונות היו טובים: הרעיון היה לחנך את הנערים לא רק לחיים של עצמאות כלכלית ומקצועית, אלא גם לגבש בהם זהות יהודית-ציונית, עם נטיה מובנית להשקפת עולם חברתית-שוויונית, ונכונות לנטילת אחריות לצורכי הכלל. חברי הקיבוץ נראו כמתאימים ביותר למילוי משימה חינוכית כזו, אלא שהמציאות הוכיחה, כי לא תמיד ניחנו גם בכישורים חינוכיים, וגם המורים המקצועיים לא תמיד היו בעלי יכולת מקצועית נאותה. לכך

נוספו גם מאבקים על רמת שכר ועל תנאים סוציאליים ראויים, שלא עליית הנוער בתקציביה המצטמצמים ולא הקיבוץ במיגבלותיו הכלכליות יכלו לעמוד בהם. על רקע זה רבו המשברים: מנהלי ביה"ס התחלפו לעתים תכופות מדי, מורים רבים חיפשו להם, לאחר תקופת עבודה קצרה, מישרות משתלמות וקלות יותר, והביקורת היתה רבה וגלויה – מצד ההנהלה, מצד הצוות, מצד הקיבוץ ומצד החניכים.

בשנת 1942 כותב מנהל ביה"ס דאז, הנס גרטנר, מוותיקי עלית הנוער, להנרייטה סאלד: "... מה לעשות במקרה שלמשק אין הצעות? את יודעת שהמשק יתנגד לקבלת מחנכים אשר אינם מתוך שורות הקיבוץ, ובלי ספק יש בזה פרובלמטיקה מסויימת..."

לפרובלמטיקה הזאת היתה הגב' סאלד מודעת היטב. ובחודש מרץ 42' פנתה לאריה במכתב אישי, וביקשה ממנו להתגייס לעזרת הצוות המחנך ב"טיץ": "... המצב חמור שם, ואתה בידיעותיך ובנסיונך הינך האיש שבידו לסייע בהצלת המוסד המטפל ביותר ממאה נערים". לפנייה כזו מצד הגברת הראשונה של עלית הנוער (ואולי של מערכת החינוך כולה בארץ, אז) – לא אריה היה האיש שיסרב.

(45 שנים אחר כך, במכתב אל הגב' ברברה סופר מ"הדסה" ירושלים, כותבת רזיה בן גוריון, בתו של אריה, על רשמיה מפגישה עם נשות "הדסה" בהוואי, בה נודע לה שהגב' סאלד היתה מייסדת "הדסה":

"...את יודעת שלאבא שלי היה קשר הדוק עם הנרייטה סאלד?... בשנת 1940 באה הנרייטה סאלד לבית השיטה וביקשה מאבי שיקח על עצמו את הטיפול בקבוצת נוער שהיא הצליחה להציל מצ'כוסלובקיה הכבושה. אבי היה בן 23 והנרייטה סאלד – כבת שמונים, עדיין מלאה מרץ וחיוניות. אבא אמר לה שהוא רק התחתן, אבל אי אפשר היה לסרב לה... והוא קיבל על עצמו את החינוך של קבוצת הנערים והנערות בני ה-15...

...אחר כך תהיתי: מהיכן שמעה הנרייטה סאלד על אבא שלי? וחשבתי: ודאי בן-גוריון הוא שסיפר לה

על האחיין שלו. כי ב"ג מאד העריך את אבא החלוץ... העשייה של משפ' דוד בן-גוריון והעשייה של הנרייטה סאלד משולבות ללא הפרד, ורצף העשייה הזה נמשך משני עברי האוקיינוס כבר כמעט 100 שנה. אבא שלי גוייס ע"י הנרייטה סאלד, וממשיכות דרכה של הנרייטה בהונולולו גייסו אותי").

המחזורים הראשונים שהגיעו לבי"ס "טיץ" לא התייחסו ברצינות-יתר לייעודם המקצועי, וראו בלימודים דרך להעברת שנות החינוך הכפויות עליהם, עד הגיעם לבגרות ולעצמאות אישית. מאוחר יותר קלט ביה"ס ציבור מגוון יותר – נערים-עולים מארצות שונות, וכן נוער "צברי" שבא ממשפחות מעוטות-יכולת, ועליית הנוער איפשרה לו לימודי מקצוע ותקופת חינוך מסודרת. אלה הפנימו יותר את תקופת חניכותם

כהכשרה אמיתית לחיים: המקצועות העיוניים אמנם לא תמיד הצטיינו ברמה גבוהה, אבל מורי המלאכות נבחרו ביתר הקפדה, וחניך שהשלים את חוק לימודיו ב"טיץ" יצא ממנו בעל-מלאכה מוסמך במקצוע שלמד. הדרישות מהמדריכים והמורים המקצועיים עלו, עד שהתייצב שם צוות ראוי ומיומן באמת. אחד הבולטים בצוות הזה היה אריה.

כמוסדות אחרים מסוגו, השפיע גם "טיץ" על לא-מעטים מחניכיו להצטרף למסגרות התנדבותיות שונות. השפעתם של המחנכים לסוגיהם, בתחום זה, היתה מכרעת.

מספר דן כרמל (מחזור ד'): "... הנהלת עליית הנוער הביאה אלינו מורים מקצועיים, בעלי ידע ויכולת. אחד מהם היה אריה בן-גוריון מבית השיטה. הוא התחיל, במרץ האופייני לו, לארגן תכנית-לימודים מסודרת, אבל תרומתו העיקרית לא היתה בלימודים דווקא. הוא נקט בשתי פעולות שמטרתן אחת – איחודם של נערי המחזור המרדניים לקבוצה מגובשת, וחינוכם לאהבת הארץ והכרתה על ידי ביקורים במקומות נידחים ובלתי מיושבים ע"י יהודים. במלאכה זו עזר לו גרשון פרדקין מירקונה, שערך איתנו בשעות הערב והלילה אימונים פרה-צבאיים במסגרת הגדנ"ע, שכללו את כל מיגזרי האימון שהיו נהוגים אז בארגון ה'הגנה'... האימונים והמסעות, וגם החיים בקרב החברים הלבביים של משק יגור, הפכו את אנשי הקבוצה שלנו מיחידים המנוכרים לארץ, לשפתה ולתרבותה, לקבוצת נוער מלוכדת האוהבת את הארץ".

גם הפעם חייבה המשימה התגייסות אישית טוטאלית, ואריה עובר ליגור עם משפחתו הקטנה – ברוריה וחגי, בנו הבכור בן השנה. הדירה שהעמידו לרשותם אינה אלא חדר אחד בקומת מגוריהם של הנערים, והמשפחה כולה חיה את חיי הנוער: מהומה, פעלתנות-יתר, תנועה בלתי פוסקת ודלתות נטרקות ללא הרף... מאוחר יותר קיבלו צריף לעצמם, אבל כאן היתה בדידותה של ברוריה קשה עוד יותר. מקץ שנה לקחה את בנה הקטן וחזרה עמו לבית השיטה. אריה נותר ביגור.

חייו של המחנך עמוסים: לפני הצהריים – לימודים, ובערבים – שיחות, פגישות, טיולים משותפים. ושוב הוא מודע לחסרונו בחיי משפחתו, ושוב מעמיד את שליחותו (בחייו של אריה נתפס החינוך תמיד כשליחות) מעל צרכי משפחתו, אולי גם מעל לנטיותיו הכמוסות.

מחזור ד' של "טיץ" היה שונה מהמחזורים שקדמו לו, קודם כל בגלל מוצאם המעורב של החניכים: מספרם של חניכי עליית הנוער הצטמצם מאד מאז פרוץ המלחמה, ולראשונה הושלם ע"י שילובם של בני הארץ. אבל בכך לא מסתיים השוני: המחזור הזה קיבל את חינוכו לא רק בתחומים עיוניים ומקצועיים – הוא הוכן להיות "הכשרה" בידי המדריך אריה בן גוריון, שהמשיך אחר כך את דרכו איתם בהיותו גם מדריך ה"הכשרה", לאחר סיום תקופת בית הספר. בהשפעתו, חידש המחזור את נוהג "הקופה המשותפת" שבוטל כמה מחזורים לפני כן: לא היו עוד כספים "פרטיים", והקופה

התמלאה מכוח ימי עבודה, שהנערים התנדבו למלא כדי לממן את טיוליהם ברחבי הארץ. נושאי השיחות החינוכיות שהוביל אריה עסקו בגורל העם, האדם היהודי בעת הזאת, ותפקידו של הנוער בתמורות ההיסטוריות העומדות להתחולל. החינוך הרעיוני המכוון שהשפיע עליהם אריה הביא אותם להקמת גרעין מגשים. במסיבת הסיום של המחזור הוענקו לבוגרים, זו פעם ראשונה, פנקסי חבר של ההסתדרות.

הגרעין החדש נקרא הכשרת "עטרת", וחברו בו לבוגרי "טיץ" (בנים בלבד) בוגרות מבי"ס "עיינות", הכשרת "הנוער העובד" מרמת גן וקבוצת בנות מתלפיות. ה"הכשרה" כולה התגייסה לפלמ"ח, ובאוקטובר 44' נשלחה לקיבוץ בית השיטה. בשנת 1945 השלימו חבריה את קיבוץ חוקוק.

כמחנך שלם באמונותיו ונלהב להנחלתן, היתה לאריה השפעה אידאולוגית ברורה וגלויה על חניכיו. חבר הנאמנים של "טיץ" לא אהב במיוחד את תוצאותיה: הוא ראה בכך הצהרה חברתית ופוליטית – גם הקמת גרעין המצטרף לקיבוץ המאוחד, גם התגייסות קולקטיבית לפלמ"ח... לא בטוח שהיו נותנים לו להמשיך ב"טיץ" בדרכו החינוכית, על אף (ואולי בגלל) הפרי שהבשילה. אבל עם תום השנתיים שהתחייב להן הקיבוץ קרא לו לחזור, והוא חזר עם תוצאותיה הברוכות של עבודתו.

עם ילדי טהראן

"... תוך כדי מילוי חובה זאת [תקופת החינוך בבי"ס "טיץ"] גוייסתי לשליחות בתוך שליחות: להקביל את מאות ילדי טהראן בתחנת הרכבת בעתלית, ולהיות [איתם] בטיולים בארץ ובמחנה מגדיאל. ושוב מסעות – "

בואם של "ילדי טהראן" לארץ ישראל התרחש בשנת 1943, בעוד המלחמה באירופה בעיצומה, ותהליך ההשמדה של העם היהודי מתנהל באין מפריע. מאות-אלפי יהודים ברחו ממזרח-אירופה לשטחי בריה"מ, שם נדדו (או גורשו) לסיביר ואל מחוזות המזרח – אוזבקיסטאן, בעיקר – הגובלים באיראן. הפליטים שהגיעו לאיראן רוכזו במחנות בסביבת טהראן, ועבור הילדים הוקם בית יתומים.

הסוכנות היהודית שלחה לשם שליחים שיארגנו את העברתם לארץ ישראל – ברכבות דרך סוריה וירדן, ובאניות דרך האוקיינוס ההודי, תעלת סואץ ומצרים. כך הגיעו ארצה כמה מאות ילדים-פליטים, חלקם יתומים ורובם ללא הוריהם, שנותקו מהם בבריה"מ. ממצרים הוסעו לעתלית ברכבת, שעצרה בתחנות רחובות וחדרה, שם הקבילו את פניהם משלחות מטעם הישוב.

בבואם לעתלית הועברו הילדים למחנה העולים הגדול שהוקם שם, ומשם למחנות-מעבר, בהם שהו עד אשר הוחלט על אופן חלוקתם למוסדות-חינוך שונים: קיבוצים,

מסגרות דתיות שונות ואימוץ במשפחות. את הקליטה והחלוקה ביצעו אנשי עליית הנוער, שמינתה לשם כך 84 מדריכים – אף הם מזרמים שונים בישוב. אריה בן-גוריון היה אחד מהמדריכים האלה – שוב לבקשתה של הנרייטה סאלד.

הפגישה עם ילדי טהראן היתה לאריה, כמו לכל הישוב הא״י, פגישה ראשונה עם ניצולי השואה. רוב הילדים הגיעו לבדם, איש חבילתו בידיו – כל אשר נותר להם מחייהם בעבר. היו ביניהם גם זוגות של אחים, בני גיל שונה, ובעתלית הופרדו לפי המין – הילדות שוכנו בצריפי הנשים, הילדים – בצריפי הגברים. ההפרדה היתה להם קשה מנשוא: בכל נדודיהם היתה ההיצמדות זה לזה מיבטחם היחיד.

הם הגיעו בחורף. הבוץ והגשם לא עזרו במיוחד ביצירת רגיעה, בטחון ואמון. הכל כאן היה להם חדש וזר: המקום, צוות הקולטים, ההתנהלות, אפילו המזון. יצר ההישרדות שבזכותו ניצלו חייהם היה עדיין הדחף העיקרי בהתנהגותם ובתגובותיהם. בכל מקום שחילקו משהו – לבוש, הנעלה – הופעלו המרפקים, והחזקים הבקיעו להם דרך וזכו במיטב. מכל דבר שניתן היה לקבל חינם – נאגרו ״מחסנים״. ״עתלית״ – כתב אריה במכתביו משם – ״לא היתה להם בבחינת ארץ ישראל. זו היתה אולי תחנה אחרונה בדרך נדודי השיירה לקראת ארץ ישראל... עתלית היתה חוץ-לארץ״.

מתוך הצריפים האפלים, הקסרקטיניים, של מחנה הקליטה, מנסה אריה למשוך אותם החוצה, אל חמימות השמש האביבית, מעבר לגדרות המחנה. מתוך השקיעה בזכרונות-העבר הקרובים עדיין – אל נוף הכרמל ואל ההיסטוריה העתיקה הקשורה בו. כשהם מתלוננים על הגשם, הוא מסביר את חיוניותו לחקלאים. קורא להם להביט קדימה, אל השדות והדגן הצומח בהם. מן ה״שם״ הקודר, שממנו באו, אל ה״כאן״ החדש והבהיר. והכל בתום-לב, באמונה מלאה ובהתמסרות נלהבת – ה״ציוד״ שהוא מביא עמו לכל תפקיד.

הילדים חשדניים, מסתגרים בינם לבין עצמם. הוא נוקט יוזמות: דופק על הדלתות הסגורות, נכנס אל החדרים, מתיישב, מנסה להוביל שיחות של התקרבות, של היפתחות. לרוב הוא נתקל באי-אמון, בלגלוג. כנגד הפגנות הרצון-הטוב שלו, מציבים הילדים נסיון-חיים מר וכאוב. לבסוף, לאחר הרבה דיבורים (מצידו) והסתייגויות (מצידם), הם מחליטים על טיול: לראות קיבוץ. בטיול הזה מתברר: ״... קיבוץ אינו דומה לקולחוז״. אולי זה היה הצעד הראשון לקראת תחושת אמון: מה שהוא אומר להם – כנראה נכון. אולי מכאן צמחה התחלת הקשר.

אבל יש עימותים: מחנה עתלית אינו מחנה-הסגר, אבל הרוצה לצאת חייב לקבל רשות. דרישות למשמעת ולסדר נתקלות לא אחת בהתנגדות חצופה, פורקת עול: התקיף לא יעמוד בתור, החזק ישיג את שלו בכוח. התאפקות חינוכית, הבלגה על גסות מכוונת, עמידה עקבית ושיטתית כנגד התפרעות וגילויי אלימות, דרישה להתחשבות

בזולת החלש ממך, כדרך חיים - כמה כוח נפשי נדרש לכל אלה, כמה היצמדות מודעת לעקרונות חינוכיים וחברתיים, שבשביל אריה הם מובנים מאליהם, וכאן הוא נדרש להעמיד אותם בפני ילדים, שכל חייהם נאלצו לנהוג אחרת ורק כך הצילו את נפשם.

"... בהדרגה נקשרו בינינו קשרי רעות, עד אשר כמעט וראיתי עצמי כאחד מהם..."

הוא כותב. העקביות וההיצמדות לערכים מוכיחים את עצמם, ובהגיע רגע הפרידה – הם מתייעצים עמו לאן ללכת, עם מי ללכת – ו"עוד היום מתגעגע אני ל'כנופיה' זו, מחפש למצוא אותם או כצלמם בין הנערים במשקי – ואיין...".

הוא הביא את חניכיו אלה למגדיאל, מוסד חינוכי של עליית הנוער. וחזר הביתה. כאן חיכתה לו המשימה החדשה: קבוצת "אלון", ילדי הקיבוץ הראשונים. כיתה ד'.

פרק רביעי: **בית-הספר של קיבוץ בית-השיטה**

בשנת 1993 הוציא קיבוץ בית-השיטה לאור את הספר "**עמודי שיטה**" – ספר היובל של בית-הספר בבית-השיטה, בעריכתם של **אריה בן-גוריון** ו**תקווה שריג**. הספר גדל-הממדים ועשיר-התוכן מקיף חמישים שנות חינוך – תש"ב-תשנ"ב, ומשקף את תולדותיו של המוסד, את תכני הפעילות החינוכית, את התפתחותו והשינויים שחלו בו במרוצת השנים, ואת רחשי ליבם של בני הקיבוץ שהתחנכו בו.

כותב **עזריה אלון**, חבר-המערכת, במאמר הפתיחה לספר:

" ...קיבוץ, בשנותיו הראשונות על הקרקע, פותח בית-ספר.

עדיין אין כמעט כלום: ענפי המשק בראשיתם, רק מתחילים לשאת יבול. החברים גרים באוהלים ובצריפים – לוהטים בקיץ, נוטפי מים בחורף. תקציב התיישבותי אין. אבל המורה המיועד מוליך כמה ילדים קטנים אל אחד הצריפים, ויש בית-ספר!"

בוויכוח המתפתח מאוחר יותר על המסגרת החינוכית, עולה הטענה: "כל כפר יקים גימנסיה?!" אבל השאיפה לחיבור בין חיי חברת המבוגרים לבין חינוך הילדים כחלק בלתי-נפרד מחיי הקיבוץ, מנצחת: למשך חמישים השנים הבאות יהיה בית-הספר בנוי ומשולב במערכת חיי הקיבוץ. חיי חברת הילדים הצומחת יקיפו תכניות לימודים מכיתה א' עד י"ב, חינוך לעבודה – החל משירותי הכיתה ועד לענפי המשק, קליטת ילדים מהחוץ, חניכות והדרכה במסגרת חטיבת בני הקיבוץ המאוחד, ולבסוף – מחזור אחר מחזור – קבלה לחברות בקיבוץ, שירות בצה"ל, וחזרה הביתה – לחיים בקיבוץ.

השקעת הקיבוץ בקיומו ובפיתוחו של ביה"ס היתה עצומה – הן בתחום החומרי, והן בתחום החינוכי. מיטב האנשים נשלחו להכשרה חינוכית, ובשובם מלימודיהם היו למחנכים/ות ולמטפלות.

בשנת היובל, מסכם עזריה אלון, "שני שלישים מחברי בית השיטה הם תלמידי ביה"ס לשעבר – בנים, נקלטים ובני זוגם. בית-הספר בנה את בית השיטה".

המאמץ העצום שהושקע היה פועל-יוצא של החזון: "לא רק כלכלי, לא רק חיי שעה, אלא דרך לרבים, לשנים ולדורות. הרצון לעצב את הדור הבא כממשיכי הדרך הזו". מי שהזדהה עם הדרך והאמין בחזון, התמסר ליצירת החינוך, ולא נרתע מן העימותים – בין המחנכים לבין עצמם, עם המשק על מצוקותיו התכופות, עם הילדים ועם הוריהם.

כזה היה אריה. 20 שנים מחייו שימש כמורה ומחנך בביה"ס של קיבוצו, וגם אחר כך לא חדל עניינו בכל המתרחש בו. לכאן הביא את השקפות עולמו ואת אמונותיו שהבשילו בבית אמו ובחינוך שקיבל, את אהבתו הבלתי-נדלית לתנ"ך ולארץ ישראל שהאציל על חניכיו – הלכה ומעשה, ואת תחושת השייכות המלאה והנאמנות הבלתי

מתערערת לקיבוצו. החלטת הקיבוץ, מקץ חמישים שנה, לסגור את המוסד המקומי ולעבור ללמוד בבי״ס אזורי – היתה בעיניו טעות חמורה וסימן לאובדן-דרך.

א. **קבוצת ״אלון״ – הכיתה הראשונה**

מקורם של מייסדי קיבוץ בית-השיטה בכמה קבוצות, שונות זו מזו בחינוכן ובגיליהן, שנקבצו יחד. הקשישים שבחבורה, בני עשרים ומעלה, היו 6 חברים מן ״החוג הזקן״ – קבוצת תלמידי כיתה י״א מהגימנסיה ״הרצליה״ בת״א, ממייסדי התנועה שכונתה ״קבוצות החוגים״: בוגרי בתי״ס שונים בארץ, שהחליטו בשנת 1926 להגשים את תפישת הציונות החלוצית הלכה-למעשה ולצאת להתיישבות. בחלקם היו ילידי הארץ, ובחלקם – נוער שעלה בגיל צעיר וקיבל בארץ את עיקר חינוכו. ב-1928 יצאו להכשרה ראשונה בחדרה, ובשנת 1930 התאחדו עם קהילות צופים ממקומות שונים בארץ והקימו את תנועת הנוער ״המחנות העולים״, תוך יצירת זיקה פוליטית-התיישבותית עם תנועת הקיבוץ המאוחד. הקיבוץ הראשון שהקימה התנועה החדשה היה בית- השיטה. אופייני לבית-השיטה היה המספר הניכר של חברים בני עדות המזרח שהיו ממייסדיו, לעומת קיבוצים אחרים שנוסדו באותה תקופה.
כמו כן נקלטו בקיבוץ עולים מגרמניה, הולנד ופולין, שהביאו עמם יסודות של תרבות שספגו בארצות מוצאם.

זה הקיבוץ שאליו הגיע אריה בן גוריון, כבוגר תנועת ״המחנות העולים״ בחיפה, לאחר תקופת הכשרה בקיבוץ נען, אליה יצא עם חבריו-לגרעין בתום חוק-לימודיו בביה״ס הריאלי בחיפה.

הילדים הראשונים של הקיבוץ, אלה שקובצו מאוחר יותר לקבוצת ״אלון״ – נולדו עוד בהיות ״קבוצת החוגים״ (כפי שנקראה אז) במעיין חרוד, ממתינה לבוא זמנה לעלות להתיישבות באדמות שאטה שבעמק יזרעאל. יחד עם הוריהם הגיעו אל מחוז-היעד, ומיום היוולדם היו מעין שפני נסיונות לחיפושי הדרך בתחום החינוך הקיבוצי. בשנת 42׳ נפתחה כיתה א׳, ובה 11 ילדים, כשהקיבוץ כולו צופה בה בשמחה ובציפייה. המחנך היה הח׳ **אלינקה**, שהתמיד במשימתו המפרכת 4 שנים, ובלא שהוכשר לתפקידו שימש כמורה כולל לילדים. תכנית הלימודים היתה, בחלקה הגדול, מאולתרת, וכללה הרבה טיולים, שהייה בטבע, התעמלות ועבודה במשק. שנים עברו עד שהגיע הקיבוץ להכרה, שיש להכשיר את המיועדים להוראה לקראת מילוי תפקידם, והרבה ״שגיאות חינוכיות״, יש להניח, נעשו בינתיים. ״התלמיד הוא חבר שלנו בעתיד [...] רחוק אני

מלהעיד שהגעתי לשלמות בעבודה בביה״ס, אבל נתייצבה לי דעתי שזאת הדרך: לחיות איתם ולא ללמדם גרידא...״ – כותב אלינקה ב״בקבוצה״, עלון הקיבוץ, 7.7.42. ויש, כמובן, גם דיעות אחרות: ״בנסיון לבנות בי״ס כפרי הודגש יותר מדי הצד של החוויה הבלתי-אמצעית של הטבע ואוצרותיו. הדגשת יתר זו [...] אסור שתהיה על חשבון החלק הלימודי של החינוך״ – דברי הח׳ **זאב מיינרט**.

אל ההוויה הזאת נכנס אריה בשנת 46׳, אף הוא ללא כל הכשרה. השנתיים שבהן התחיל היוו – לו ולילדים - חוויה מעצבת ומכוננת. מסגרת הלימודים (כיתות ה׳-ו׳) נעשתה קשוחה יותר, הדרישות החריפו, ומחשבת החינוך, המרחיקה-ראות, הובילה להקמת חברת הילדים, שילדי קבוצת ״אלון״ היו בוגריה ומוביליה. את הכרזת המדינה ומלחמת העצמאות הם חיים תוך השתלבות במערכת ההגנה של הקיבוץ, כולל לימודי עזרה ראשונה, איתות ומורס, ואימוני נשק ושדאות. כמה שנים מאוחר יותר יושלם המעגל: זוהי הקבוצה שהובילה, בתום כיתת י״א, את רעיון ההקמה של ה״חטיבה״ – ארגון הנוער של הקבה״מ, כחטיבה במסגרת תנועת ״הנוער העובד״.

קבוצת ״אלון״ מגיעה לגיל מצוות, ואריה – נאמן להשקפותיו ועקבי ביישומן, עורך להם את טקס בר-המצווה – כמובן, בהתאם לתפישותיו את תכני המסורת ואת משמעותם והרלבנטיות שלהם למקום ולתקופה. גם על טקס זה יחזור בעתיד, בכל קבוצה שתימסר בגיל זה לחינוכו.

בכיתה ט׳ אריה חוזר אליהם כמחנך, והדרישות מחמירות שוב:

״...כזבוב את דמנו ימצוץ עד לשד

אדון המורים אריה הנכבד...״

חורז **מיכאל**, אחד החניכים, בשיר אחד מני רבים שנשמרו מאז.

באותה שנה ממש אריה יוזם שוב חוויה חריגה לחניכיו: שבוע לימודי-חווייתי ב**בית ג׳אן**, כפר דרוזי, לשהות עם הכפריים ולהכיר את חייהם באורח בלתי אמצעי:

אריה: ״... כמחנכים ראשונים לבנים חשנו את האחריות המוטלת עלינו בחינוך – ליחס, להבנה ולמגע אנושי עם השכן הערבי. כיצד מתרגמים מישאלה חיונית זו למציאות חינוכית? ילדינו למדו שהם חיים על אדמה לאומית שנגאלה מאפנדים ערבים. הם חשו מדי פעם את הניגודים בינינו לבין שכנינו הכפריים כמציאות הכרחית. הדרך הכנה ביותר היא בפגישה עם ילדי הכפרים השכנים. אנו נבוא אליהם תחילה...״ (״ניצת שיטה״ כ״ח, 1968).

אריה מאוורר קשרים קודמים, והכיתה – עם המחנך אריה והמדריך **עזריה אלון** – יוצאת אל הכפר הנידח, ו״נופלת״ על תושביו כהפתעה גמורה: הדואר לא פעל, איש לא חיכה להם, ורק אדיבותו ורצונו הטוב של **מחמוד קבלאן**, מי שהיה יערן בתקופת

המנדט, מאפשרים להם לשהות שבוע בכפר, ללון בבית הספר, ולתור את הסביבה ההררית על גווניה.

בכפר אין מים זורמים, והקבוצה – ככל התושבים – יורדת מדי בוקר אל המעיין להתרחץ, ולשאוב מים לשימושה למשך היום. במשך יומיים התארחו הילדים בבתי התושבים, ובשאר הימים יצאו במסלולים משתנים אל אתרים בסביבה (בין השאר ביקרו גם בפקיעין והתוודעו אל משפחת **זינאתי**), וכך התוודעו אל הצמחייה ואל מיגוון בעלי החיים. את החוויות מהשבוע הזה נשאו עמם עוד ימים רבים.

בפעם השלישית חוזר אריה אל קבוצת "אלון" בהיותם בכיתה י"א.

"הוא שוב חזר / אותו אכזר / כלום לא עזר -/ לסבול נגזר.../ הוא כל הזמן שואל / אין כל בשורת גואל/ נותן לקרוא בלי סוף / מתי נגיע לחוף?" – הם קובלים...

את חלקו המתמשך בחינוכה של קבוצת "אלון" סיים אריה בהובילו, עם עזריה ואיתם, את העצרת הראשונה של בני הקיבוץ בגבעת ברנר, שנת 1951.

ב. העצרת בגבעת ברנר והקמת ה"חטיבה"

שנת 1951 היא שנת פילוגו של הקבה"מ. שנה קשה: התנועה התפלגה על רקע המחלוקת בדבר הזיקה – הרעיונית והפוליטית – לברית המועצות. ההחלטה על הפילוג נבעה מעימותים פנימיים קשים בתוך הקיבוצים, שהובילו לקרע עמוק שחצה קיבוצים ואף משפחות. בין הקיבוצים בוצעו חילופי אוכלוסין על בסיס זיקה פוליטית, שבמקרים לא-מעטים כללו שברי משפחות. קיבוצים אחדים התפלגו לשניים. לצד תנועת הקיבוץ המאוחד קמה תנועה קיבוצית חדשה – איחוד הקבוצות והקיבוצים, שהגדירה עצמה פוליטית כחלק ממפלגת מפא"י (מאוחר יותר – מפלגת העבודה).

ועדת החינוך של הקבה"מ מחליטה לקיים עצרת של בני הקיבוץ, בנסיון לשמור על הנוער כחלק מן התנועה, ומקימה מטה לארגון. באותם ימים היה אריה תלמיד סמינר הקיבוצים – שנת לימודים (יחידה) שאושרה לו, סוף סוף, ע"י הקיבוץ, לאחר שנים של הוראה-בפועל. הוא "נחטף" משם כגיוס-חירום, היישר למטה. כתמיד, קיבל עליו את המשימה והחל בתכנון ה"עצרת", ללא מושג כלשהו מה היא אמורה להיות, ודבר ראשון סיכם עם **עזריה אלון**, שגוייס לכך אף הוא, להתרכז בשיכבת י"א כשיכבת הבסיס הארגונית-חינוכית של המחנה המיועד.

הרעיון המקורי מתחיל ללבוש החלטות מעשיות: מקום ההתכנסות יהיה קיבוץ גבעת ברנר, הגדול והמבוסס ("מעבר לסמבטיון של בית-השיטה, לנהוג אתה לא יודע, ולא נותנים לך ג'יפ..." יספר בזכרונותיו). יוקם מחנה ענק, ל-1280 נערים ונערות, גילאי

כיתות ו׳ עד י״א. יהיה בית שימוש, יהיה מטבח, יהיו מקלחות. והכל – לא ללילה אחד. כל קבוצה תבוא עם הציוד הנדרש ותארגן לעצמה את מקומה.

אריה עצמו מתחיל להסתובב ברחוב העליה, בתל אביב, ולאסוף חבלים ויתדות ומעדרים וטוריות – וכל מה שנראה לו שיידרש לצורך העניין. נסיון חינוכי למחנה-נוער בהיקפים כאלה הרי אין, ועליו לדמות לעצמו – מה זה מחנה שצריך לחיות בו 24 שעות ביממה, יום אחר יום, ושיהיה תוכן, שיהיה עניין. על החבר׳ה עצמם דווקא יש לו מושג, ומחנך ״ותיק״ כמוהו מבין היטב שעל הפרחחים בגילים האלה צריך יהיה להשתלט. איך?

אריה: ״... פתאום זמזם לי בראש שיש סמינר לבוגרי י״ב, והם יושבים בשפיים [...], ואני מכיר איש אחד, שקוראים לו **יונה ירחי,** איש שיש לי איתו כימיה, שעסק אז בענייני הבטחון של הקבה״מ, ואני אומר לו: ׳יונה, יש לי בקשה אישית, תנועתית: אתה מפסיק עכשיו כל עיסוק, אתה בא איתי לגבעת ברנר, אנחנו אחראים על עצרת. אתה איש הבטחון [...], אני לרשותך׳. אז הוא שואל: ׳מי יהיה איתנו? מי הסדרנים?׳ ואני אומר לו: ׳הלא יש פה בשפיים בני כיתות י״ב, אני מציע להעמיד אותם לפיקודך׳. הוא לקח אותי לשפיים בג׳יפ שלו, נוסעים לסמינר י״ב, אני חושב שלא דפקתי בדלת, נכנסתי לכיתה [...] אני לא מכיר אף אחד מהם והם לא מכירים אותי. ׳בוקר טוב, אתם מפסיקים בסוף השיעור הזה את הסמינר. אני בא אחרי הצהריים לקחת אתכם לגבעת ברנר. הסמינר הסתיים...׳. ובערב הם באו לגבעת ברנר, והם עשו עבודה, בלעדיהם היה שם סופר-בלגן...״. רכזת הסמינר ההוא לא נרגעה עד היום מהמחטף הזה...

ולשעה שנקבעה הפתיחה הכל היה מוכן, והכל התבצע לפי התכנית, והיה סדר והיה תוכן והיתה רמה, והונח היסוד למסגרת-קבע חדשה.

קבוצת ״אלון״ הגיעה לעצרת במיטבה: הובאה תערוכה מרשימה, הוכנו הופעות התעמלות, הקבוצה כולה הפגינה הקמת מחנה אוהלים במהירות-שיא – ומה הפלא שהם חזרו משם כקבוצה המצטיינת?

עוד לפני שובם לבית-השיטה יזמה הכיתה הצעה להקמת חטיבה ארצית של בני הקיבוץ במסגרת התנועה הארצית של ״הנוער העובד״. חלק מהכיתות המקבילות בקיבוצים אחרים נענו, ובסוכות תשי״ב נערך במעיין חרוד המחנה הראשון של השיכבה הבוגרת, והוכרז על הקמת החטיבה. כך קמה חטיבת בני הקיבוץ.

ג. אחריות המחנך

קבוצת "אלון" מסיימת כיתה י"א. בקיבוץ ובקבוצה מתנהל ויכוח: – האם זה הזמן לסיים את תקופת החינוך? היש לקיבוץ הכוחות – כלכליים ופרסונליים – להחזיקם ככיתה שנה נוספת? ואולי להתפזר למוסדות-חינוך אחרים? אולי להקדים את הגיוס? עמדתו של אריה בשאלה זו – נחרצת, וכך הוא כותב להם:

"חבריא! אתם נקראים עתה לקבלת אחריות ישירה למפעלכם בהנהלת ביה"ס! אחריות ללימודיכם בכל שלבי הביצוע. אחריות ללימודים ולחיי החברה בשכבה הבינונית והצעירה. התערבות בחייהם. אחריות המדריך על חניכיו – בכל. הגנה על המפעל בכל שלביו ובכל שטחיו. זה מפעלכם. אנו רק לרשותכם – ביכולתנו המקצועית, האינטלקטואלית, בבגרותנו ובנסיון-חיינו".

כך ראה אריה את מסגרת החינוך ואת החובות והמשימות הנובעות ממנה, כך ראה את מסלול הצמיחה מנערות לבגרות, מתלות לאחריות, וכך ראה את תפקידו כמחנך – מסייע ותומך לצעירים בשלבי התבגרותם. בכוח אמונתו זו הלך בעשרים השנים בהן שימש כמחנך בבית-הספר של בית-השיטה.

הוא המשיך ללמד ולחנך בקבוצות נוספות, תקופות קצרות או ארוכות יותר. שנתיים שימש גם כמרכז בית-הספר. ללימודים מסודרים נוספים לא יצא.

עובד מקבוצת "נרקיס" מספר איך, בבוקר פתיחת שנת הלימודים – ספטמבר 1964, "חטף" אריה את הקבוצה (כיתה ז') שנמסרה לחינוכו על תקן של "מקרה אבוד". ביה"ס כולו עמד במיפקד פתיחת שנת הלימודים, ובתום המיפקד פנו הכל לכיתותיהם. אבל אריה לא קרא להם לכיתה. הוא הורה להם לבוא אחריו, הריץ אותם אל השדות, מגבעה לגבעה, ובלא מילה אחת של הסבר העמיד אותם במבחן כושר וסבילות שלא היו מוכנים לו כלל ורק בקושי עמדו בו. כשהגיעו, חסרי נשימה והמומים מהחום, מהקצב, מהתדהמה, אל חורבות מבצר קפרא שבמורדות כאוכאב – הורה להם לשבת, ובלי להתעכב על עניינים שוליים כמו למה הביא אותם לכאן ולמה לא הזהיר אותם קודם, שלף מתרמילו כרטיסיות שהוכנו מראש, ובמשך כשעה הירצה באוזניהם על תולדות המקום הנשקף אליהם – מכניסת בני ישראל לארץ כנען ועד קרבות מלחמת השחרור באיזור קיבוץ גשר. כשסיים, והם קמו בחרדה לקראת הצעדה המפרכת הצפויה להם בדרך חזרה, הפתיע אותם שוב: רכב חיכה להם ואסף אותם הביתה. ככה התחיל איתם את התקופה, וברוח זו המשיך.

"... עם חניכי חייתי בנוף ילדותם זה, בין גלבוע לגבעת המורה. יחדיו שוטטנו בחמקמקי הוואדיות ועל פני ארץ רבה [...] אהבתי כמוהם לרדוף אחר נחשים ופרפרים ולהקשיב לסודות הטבע, לשוטט במרחב-יה..

שיעורי התנ"ך היו בבחינת יישום העבר בהווה. ההווי המקראי בהתרחשותו בעמק שלנו [...] סיפורי המקרא ו'מלחמות היהודים' קמים וחיים לנגד עיניהם. נוף הארץ ברגליהם ובליבם [...]. **הם,** הבנים, עברו זה עתה בין הבתרים וכרתו מחדש בריתם את הארץ".
("נופי מכורה", "ניצת שיטה" כ"ח, 1968).

במשך השנים המעיט ללמד, והפך ל"דמות המחנך" – מעין "מצליף חינוכי רשמי", זה המעיר לחניכיו על טעויות, נוזף ב"עבריינים", ובכלל משמש מעין מורה-הדרך לרבים.

ברשימה (ללא תאריך) הוא קובע: "הקהילה [הקיבוצית] היא הבוחרת את מחנכיה. המחנך, איש הקיבוץ, משלים את ההורים. המחנך הוא חוליית קישור בין רעיון הקיבוץ לחניכים. היחסים בין מחנך לחניך הם חבריים, ולא סמכותיים".

מספר ד"ר **יוסי אסף,** בן וחבר בית-השיטה (כיום – מנהל סמינר הקיבוצים): "... הפגישות שלי איתו אף פעם לא היו ישירות. הוא לא היה מחנך בשיכבה שלי, אני הייתי 'אאוט-סיידר', כמעט לא הייתי בביה"ס, אבל ל'קטעים' שלו כן הייתי בא, וזה אולי הדבר היחיד שכן הייתי בא אליו. היו לו 'מיפגשי שיכבה'. הוא היה אוסף את הכיתות מ-ח' ומעלה, היינו מתכנסים ב'צריף השוודי' [...] למיפגשים האלה היה דפוס קבוע: הוא היה שואג ומטיף מוסר, תמיד סביב איזו התנהגות לא-תקינה שלנו. זה היה מופע כל כך מדהים, שאפילו אחד כמוני, שאישית חודשים לא בא לכיתה אלא עובד, לא היה מחמיץ אותו [...] הוא היה צועק, קרא לעצמו האריה השואג, ועושה מאיתנו עפר ואפר [...]. הוא שידר איזושהי עוצמה פנימית ואמונה, והכל בטון [...]. אם היו מקליטים אותו אפשר היה לתאר שהיינו צריכים לעמוד מתים מפחד, עוד רגע הוא תוקע אותנו לרצפה ועוקד... אבל לא. לא היה פחד, היינו יושבים מהופנטים, ילדים טובים, זו היתה ממש חוויה, ואף אחד לא קם נגדו. מאד חיכיתי למופע הזה, זה לא היה סוג של קתרזיס, יותר משהו כמו שהיום אתה מחכה לאיזה משחק כדורסל אדיר, שאתה כולך בפנים. זה היה אריה.

"... כל עניין קטן וגדול שהיה מעורב בו, היה מדביק גם אותנו, זה היה בטמפרטורות כאלה. כך גם היה מדבר... זה היה אריה של בית-הספר. דמות שקשה לי לחשוב על משהו דומה לה. אחר כך עסקתי בחינוך וראיתי מורים ומחנכים, אבל לא כמוהו. זה היה צירוף מהמם של אמירה ודפיקה על השולחן, שום דבר לא בשירים, אלא במכות פטיש, אך באיזשהו מובן זה היה אלתרמני, מכה כמו שצריך, אבל ברכות".
(ראיון – מרץ 2008).

וד"ר **ניר מן,** היסטוריון, בן בית-השיטה: "בסידור העבודה של תורנות-שבת היה אב"ג משובץ בבית הכולל שלנו כאשר היינו בכיתה ו'. בשעה שש וחצי בשבת בבוקר הוא היה מגיע ומתחיל להכין את ארוחת הבוקר. קולות הבישול ועריכת השולחנות העירו אותנו, והיינו מתקבצים להקשיב לדבריו בחדר-האוכל הכיתתי. באחת השבתות לפני

פסח, תוך כדי הכנת האוכל, אריה הירצה על הפסוק 'זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית עבדים'. כהרגלו, הוא נסחף בדרשותיו, והפליג, והתפרש, ונאם על 'זכור את אשר עשה לך עמלק' ו'זכור את יום השבת לקדשו' וזכור וזכור... ומה שזכור לי במיוחד אלו הן תימרות העשן שהתאבכו מעל הפתילייה והלחם המטוגן שנשרף במחבת כאשר הוא חצב להבות".
(2008).

אבל נראה כי עיקר השפעתו על רוח ביה"ס ותכניו היה בשניים: העמדת לימודי התנ"ך כעקרון חינוכי ופרקטיקה פדגוגית – לכל הגילים, בכל הכיתות, בכל הקשור אל ידע ארץ ישראל ואהבת הארץ, וכן בחינוך הרעיוני-הומניסטי הנובע מההשתייכות התנועתית וגם מוביל אליה.

ד. לימודי התנ"ך בבית הספר

אריה: "... בין המשימות הרציניות הלימודיות, שצריכות להאציל מבית הספר אל המשפחה, אל הבית – יהיה: איך להגיע לקריאה משותפת [בתנ"ך], הן בכיתה – של המחנך בכיתתו – הן שהילד נתפס לזה [...]. אחד הדברים הרציניים יהיה פרשת השבוע [...] כפשוטה – פירושו הטקסט... אין ספק שמה שנקרא יהדות של מדרש בוודאי שהוא כובש את הדמיון ואת הלב, וחינוך לערכים אנושיים ומוסר יהודי, זה תופס את הילד בגן [...] אם יש בית ספר שבנוי כך, שמהגן וכיתה א' והלאה יש איזה רצף הדרגתי של ערכים יהודיים שרוצים להקנות אותם [...] אז בי"ס כזה יבורך, כי אין בו מקריות... השיעור האחרון ביום ששי חייב להיות מוקדש לפרשת השבוע [...] זה לא יהיה שיעור של חובה ולא שיעור של חברה שבו מטיפים מוסר וכדומה – אלא הוא ידליק ניצוץ, והילד יבוא איתו הביתה, וזה יהיה בן-לוויה שבועי שלו, משהו שמתמשך על פני השנה כולה..."

עקרונית וערכית, ראה אריה בלימודי התנ"ך את הבסיס השלם לבניית עולמו הרוחני, הרגשי והאידאי של האדם היהודי-הישראלי. הקשר בין הטקסט, ההיסטוריה, הנוף ותפישת העולם היה, מבחינתו האידיאולוגית והאישית גם יחד, כה מובהק וכה מכונן, שבפרקטיקה הפדגוגית שלו כרך אותם תמיד יחדיו. את האירועים המתוארים בתנ"ך לימד – ככל האפשר – במקומות התרחשותם. ולא את ילדי ביה"ס בלבד הביא לשם: גם תיירים מזדמנים, אורחים חשובים, משלחות וסמינרים לסוגיהם מצאו עצמם צופים מראשי גבעות בנוף הנפרש מול פניהם (בעיקר בעמק יזרעאל, בסביבות בית-השיטה), מאזינים לפסוקים העתיקים, ומתבקשים לחבר בכוח דמיונם את המסופר אל הנראה לעין.

מבחינה דידקטית, ראה ברצף ובהתמדה עקרון פדגוגי בסיסי. מכאן הרעיון של קריאת פרשת השבוע כשיעור-חובה שבועי בכל גילאי ביה״ס, וקביעת שיעור זה בסוף יום-הלימודים הששי בכל שבוע – כדרך לשוות לו חגיגיות מסויימת, המפרידה את שבוע-החול מכניסת השבת. בדרך זו, קיווה, יהווה אירוע בר-המצווה מעין סיכום-ביניים בתהליך התבגרותו של האדם, ולא טקס חריג וחד-פעמי, שאין לו לא שורשים בעבר ולא השלכה לעתיד. תפישתו את מושג הזהות היהודית שאבה מאוצרות התרבות שנצברו ונשתמרו במשך הדורות, מן המסורות שעוצבו, אך לא פחות מכך – מהווייתו המודרנית של האדם היהודי החי בישראל, עובד את אדמתה ונותן עליה את נפשו.

ה. בר-מיצווה

תהליך עיצובו של אירוע בר-המצווה (תחילה לילדי בית-השיטה, אחר כך בייעוץ לבתי ספר רבים) החל, כאמור, מקבוצת ״אלון״, כיתתו הראשונה. עם השנים התרחב והעמיק, כחלק מגישה כוללת לתרבות היהודית-ישראלית, שאריה – עם קבוצת חברים מקיבוצים אחרים – פיתח, ביסס והפיץ.

״אדם יהודי חי ומנהל את חייו על פני שתי קואורדינטות: האחת – לוח-השנה היהודי, והוא הזמן המעגלי של חודשי השנה. והשניה – מחזור חיי האדם וביטוייו, וזאת במיוחד באורח-החיים הקיבוצי״.

כך, למעשה, פותח אריה את מישנתו, ומכאן – זיל גמור. תפישת שני המחזורים (= הקואורדינטות) היא הבסיס וקרש-הקפיצה, מהם צמחו אחר כך גם תיאוריות תרבותיות, גם יישומים בחיי היום-יום ובחיי המועד והחג, גם ״תורה שבעל-פה״ – מאות הרצאות, שיעורים, חוגים וסמינרים, וגם ״תורה שבכתב״ - עשרות החוברות והספרים שהוציא בדפוס, עם חוג שותפיו, שפע של חומר עיוני ומעשי, רעיונות ויישומם, מנסיונו-שלו ומנסיון כל אדם ומקום ששלחו אליו את החומרים ששימשו אותם ושיתפוהו במחשבותיהם ובלקחי פעילותם. זו התשתית שעליה ייבנה, מאוחר יותר, ארכיון החג והמועד של החברה הקיבוצית.

״מחזור חיי אדם [...] באורח-החיים הקיבוצי: 1) לידה, 2) עליה מהגן לביה״ס המקומי, 3) בר-מצווה: לא 'ברוך שפטרנו', אלא 'ברוך שקשרנו' בברית-חיים לכל אורך הדרך. גשר וקשר. בית החינוך בתוך הבית הקיבוצי, והקיבוץ כבית חינוך, כישוב מחנך״ (וכמובן – בהמשך – סיום ביה״ס, עליה לחברות [בקיבוץ], נישואין, פטירה).

מיקום נקודת הציון 'בר מצווה' בתוך המחזור המוגדר הזה, הקיבוצי והבלתי-דתי, מצביע על מידת החשיבות שהעניק אריה לנקודת המעבר מגיל ילדות לגיל הנערות, כשהוא מדגיש את ההבדל בין התנערות מאחריות (המבוגר **לגבי** הצעיר) לבין התחלקות באחריות (המבוגר **עם** הצעיר).

"סולם-גילים התפתחותי זה תואם את המציאות ואת תפישת המקרא (אז – במבנה השבטי) וכן את תפישת חז"ל... ". אבל כמי שרואה בתנ"ך ובהמשכיו – משנה, תלמוד, אגדה, ולא פחות מכך – בספרות העברית החדשה – את מסד התרבות היהודית, הבאר העמוקה שממנה דולים הדורות את תרבותם ואת מסורותיהם – תבע אריה מבית הספר הרבה יותר מהכשרת "דור ההמשך" לחיי הקיבוץ. הוא עצמו שקד ללמד את חניכיו, המתכוננים לבר-המצווה, פרק אחר פרק ממסורת הדורות, להציג בפניהם את טקסי בית הכנסת, מזוזה ותפילין – כדי שיכירו ויידעו, אך הקפיד על ההבחנה בין הבנה לאמונה, בין ידע לפרקטיקה דתית.

בשלב מאוחר יותר של פעילותו בתחומי החינוך והתרבות גיבש כמה מרעיונותיו העיקריים והבסיסיים. הוא הציע ואף הגיש רשמית את התכנית ללימודי התנ"ך בביה"ס, לכל הגילים, בכל הכיתות, פרק אחר פרק, בהתמדה וברציפות. במקביל, הציע נוהג של קבלת שבת למשפחה הקיבוצית-החילונית, שאליה יגיע הילד מבית ספרו כשהפרק השבועי שקרא בבוקר בכיתתו עדיין שמור בזכרונו, והמשפחה המתכנסת תוכל לשוב ולקרוא אותו ואף לדון בו בנחת. עקרון הרצף, שבו ראה את הבסיס ליצירת המסורת החדשה, כלל במושג "קהילה לומדת" את בית-הספר המקומי, את מסגרת המשפחה בשעותיה המשותפות, ואת הקהילה המתחלקת לחוגי למידה ועוסקת בכך דרך קבע.

"לחג הגעתי דרך החינוך. זכיתי, וקיבוצי הועיד אותי לאחד משני המחנכים הראשונים [...] לא היה זמן לשלוח להכשרה, ולא היה כסף. 'אתה בוגר ביה"ס הריאלי, מה שאתה יודע זה מספיק בשביל הילדים האלה'... אני מימי לא הייתי בבית כנסת, עד שגמרתי את ביה"ס הריאלי לא היתה לי שום דוגמה כיצד מלמדים [...] 365 ימים כולל חגים, כולל לילות השבת [...] מהילדים הראשונים שהיו לי ידעתי שהגננות שלנו, בחוש המיוחד שלהן, עורכות 'קבלות שבת' נפלאות בגנים, מפני שהילד לא יודע שמחר ששי ושבת ושיום ששי שונה [...] כיצד לבטא את יום הששי? והלכתי להקשיב לקבלת שבת בגן. ובאמת, אם שר ההיסטוריה אי-פעם יתן ציון-לשבח למי בקיבוץ שעיצב בנפשו של הילד את ראשית החג, אין לי שום ספק שהגננות הן אלה שתקבלנה זאת [...] אספתי פיסות-נייר, אספתי עדויות, ישבתי ולמדתי וכל יום אני יודע יותר שאני יודע פחות, ופניתי לחבריי בקיבוצים הדתיים בכדי ללמוד מהם, וככה בהדרגה צמחתי אל זה..."

הציווי ההיסטורי-אישי "אתה המכבי!" לא התייחד בעיני אריה לחנוכה דווקא. מועד בר-המצווה התאים בעיניו הרבה יותר לתכניו הרלבנטיים של הדיבר הזה, במובן של הועדת הנוער לשליחות לאומית, והצבת השליחות הזאת בפני בני המצווה כיעד חינוכי של מודעות והגשמה. לכן ראה באירוע בר-המצווה לא חגיגה כיתתית בלבד, וודאי לא אירוע משפחתי גרידא, אלא הצבת הכיתה החוגגת מול הקיבוץ כולו, הכולל את ההורים, את הסבים (כשהגיעו לכך), ואת האחים והאחיות הקטנים, שגם יומם יגיע.

אירוע בר-המצווה בבית השיטה התגבש והלך בשלושה כיוונים:

הראשון – **מעגל המשפחה**: הילדים ראיינו את הוריהם להכרת תולדות המשפחה לדורותיה (3-4 דורות לאחור, ככל שידיעותיהם של ההורים הכילו). פרי הראיונות היו חוברות מסודרות, הכוללות את "עץ המשפחה", התפרשותה בהווה, צילומים וכו'. הרעיון המרכזי כאן היה יצירת תחושה של שורשיות ושל המשכיות, וחיזוק החיבור בין חלקי המשפחה מהעבר ועד הילד-המראיין בנקודת חיים זו.

השני – **מעגל הכיתה**: בשנת בר-המצווה (כיתה ו', בדרך כלל) נכנסו לתכנית הלימודים פרקי מסורת, הכרת מוסדות הקהילה היהודית מתקופת הבית השני ועד הקיבוץ בימינו, הכרת המערכת המיבנית של ישראל על סמליה וטקסיה, וערכי יסוד של החברה היהודית לדורותיה. בשנה זו החלו לערוך טיול משותף של הכיתה והוריה למצדה וירושלים, כולל ביקור בכותל המערבי והענקת ספר תנ"ך לכל בני המצווה. בשלב מאוחר יותר מצטרפת הכיתה כולה ל"חטיבה" – שפעילותה עברה שינויים רבים מאז היווסדה, אך בעיקרה נשארה מסגרת של תנועת נוער.

בשלב השלישי, שעיקרו סיום משימות השנה המיוחדת הזאת, נערכה מסיבת הסיום בהשתתפות **הקיבוץ כולו**. לאחר שחגגו ילד-ילד עם משפחתו ומוזמניו והציגו את עבודות-השורשים שלהם וסיפרו על חוויותיהם ממשימות השנה. במסגרת האירוע הקיבוצי הוצגה הצגה, שתוכנה בעיקרו חוויות מחיי הילדים, זכרונות, תכניות לעתיד וכו'. סוג זה של הצגה הומלץ בעיקר בשל היותו שאוב מתכני החיים בקיבוץ, מובן לכל הקהל, ובנוי לשתף בביצועו את כל ילדי הכיתה.

זוהי המתכונת לחג בר-המצווה שהומלצה לכל מי ששאל בעצת אריה – ואחר כך בעצת מכון החגים הבינקיבוצי, והיו רבים כאלה, לא רק בתי ספר קיבוציים. מובן שכמו לגבי כל "נוסחה" – גם כאן נדרשו התאמות מקומיות, אולם לבסוף אכן גובשה נוסחה והיה את מי לשאול ועם מי להתייעץ.

ו. פתיחת שנת הלימודים

קבוצת "אלון" החלה את לימודיה במלאת י"ג שנים להיווסדו של הקיבוץ (שאז כונה עדיין "הקבוצה"). היתה זו שמחה כפולה, והיא נחוגה בטקס מיוחד, שכלל דברי ברכה, קטעי נגינה, ארוחה משותפת ומופעים שהכינו הילדים. "נפעמת ונרגשת ליוותה הקבוצה בגיל ורעדה את הופעתם זו של ילדיה הבוגרים. היתה בלב כולם ההרגשה: עולה על במת חיינו הדור החדש" (20.10.41).

תחושת החג הזו ממשיכה ללוות את אריה גם בשנים הבאות, כשתחילת שנת הלימודים היתה כבר לשיגרה, וכמוה – הצטרפותה של קבוצת ילדים חדשה אל מסגרת ביה"ס. ברשימה אחרת, 21 שנים מאוחר יותר, הוא מציע (תחת הכותרת "ראש השנה ללימודים") טקס ציבורי, קבוע ויחודי, לאירוע זה:

"יום פתיחת שנת לימודים חדשה הינו בבחינת **חג ראש השנה של ביה"ס**, מועד הראוי לייחוד וציון בביוגרפיה האישית של התלמיד ובאורחות חייו של ביה"ס כמוסד חינוכי בחברתנו".

ההצעה ארוכה ומפורטת, כדרכו בקודש: ההכנה המוקדמת, תפקידי המחנכים והמטפלות, היערכות מיפקד-הפתיחה (הדגלים, הדגלנים, התלבושת, מיקום המשתתפים, מהלך המיפקד), הברכות והמברכים. ואחרי המיפקד, בערב – מסיבת הקיבוץ לפרטי-פרטיה – פשוט לקרוא ולבצע. ובלבד שלא יעבור המועד ללא הציון שהוא ראוי לו.

ולבסוף, בשולי כל זה, בלא עקיצה קטנה הרי אי אפשר:

"כמובן, רצוי כי גם הילדים יכינו מתנה (כהפתעה) לגננת ולמטפלות שטיפלו בהם בגן. אני מעריך זאת מאד, כי ילדינו חושבים שהכל מגיע להם, וקטנים כגדולים וכמבוגרים מעריכים כל כך את המלה 'תודה' עד שאינם רוצים להוציאה מרשותם ומפיהם" (4.9.1962).

ז. ממרחק השנים

במכתב אישי ("לך בלבד!") שכתבה לו חניכה-לשעבר לאחר שנים רבות, בהיותה כבר חברת הקיבוץ, (כנראה – כתגובה לפעילות בהתנדבות שדרש או ציפה ממנה), היא פורשת בפניו את פרטי הסבל הרב שחוותה כחניכה בביה"ס. משטר-לימודים קפדני והדוק מדי, שעות-עבודה רבות מדי במשק"(שעבוד ספרטני"), עומס כבד מדי של פעילויות חברתיות, ושעות-שינה מעטות מדי - כל אלה מנעו ממנה (היא כותבת בשמה בלבד, אך מדבריה ברור שאין היא רואה את הדברים רק כעניינה-שלה) חוויות נעורים ושמחות נעורים ראשוניות ("לא ידעתי נעורים מה הם!!"), ובפועל החלישו את היכולת לעמוד במטלות הכבדות שחיי הקיבוץ תובעים מן האדם הפעיל והמצפוני. "דגלנו בחיסון הגוף והנפש, איש לא העלה בדעתו במה זה יעלה". וזה עלה ב"תזונה לקויה, חוסר שקט מינימלי, חוסר-פרטיות משווע" – "נראה לי שהפרזתם בהרבה, מעל לגבול המותר". את אריה, שהיה מחנך קבוצתה בשנים המכוננות ההן, אחד מההוגים והמעצבים את מסגרות חברת הילדים בבית הספר, והיה בין מקימי ה"חטיבה" – מסגרת-פעילות משותפת לבוגרי בתיה"ס של הקבה"מ – היא רואה, בדרך הטבע, כמי שנושא (לא לבדו, כמובן) באחריות העיקרית למערכת שנבנתה: "אני מעריכה את היכולת העצומה שלך, כושר העבודה שאינו יודע לאות... הקצב המסחרר, כמות

התפקידים שאתה נוטל על עצמך בעת-ובעונה-אחת... לא רבים מסוגלים להתמודד איתך, ולעמוד איתך בשורה אחת...״.

למכתב זה לא נמצאה תשובתו של אריה. אולי הגיב בשיחה פנים-אל-פנים, ואולי לא שמר בין ניירותיו העתק ממנה (והוא היה אדם המצרף פתק לפתק, מיסמך למיסמך – שומר הכל בארכיון אישי). קל לתאר מה חש למקרא הדברים הקשים, אולם נכונותה של הכותבת לכתוב אליו ישירות ולפרוש הכל מעידה, ללא ספק, על האמון הרב שחשה כלפיו.

מכתב אחר, עלום-שם, מאת ילד מילדי חברת הילדים, נכתב אליו לאחר שהגיב במסגרת עלון המשק (״שיטים״, ו׳ בטבת תשמ״ב) על מיפקד האש בחנוכה.

כותב **אריה**: ״אני שואל: מה שייך פיל-מלחמה לסמלי חנוכה ולמיפקד חנוכה? האם סמל החנוכייה שווה בסמליותו לפיל היווני?... שמחתי שלא חזרו יותר להדלקת סמל המגן-דוד – עד להתפוררותו העשנה״.

ומגיב על כך, במכתב אישי, ״**ילד מביה״ס שהיה בצוות חנוכה״:** ״...אנחנו במיפקד חנוכה לא שורפים סמלים כי אם מאירים סמלים [...] ולפי דעתי, פיל קשור בחנוכה, אלעזר הרג את הפיל ונהרג תחתיו, אז אתה רוצה להגיד לי שזה לא מעשה גבורה [...] אני מציע שתפסיקו לעשות כל כך הרבה רעש סביב מיפקד חנוכה, ואם אתה לא מסכים – לפעם הבאה אתה תעשה את מיפקד חנוכה״.

תשובתו של אריה היא דוגמה לגישה חינוכית: סובלנית, אמפאטית, דידאקטית מאד. הוא מסכים לציון גבורתו של אלעזר, אינו מוותר בעניין [אי]״סמליות״ הפיל, מציין שאת מיפקדי חנוכה הראשונים הוא שיזם וסייע לבצע, ומבהיר שבהיות מיפקד האש בחנוכה אירוע מאירועי החג של הקיבוץ כולו – זכותו של כל חבר להביע את דעתו לגביו, לשבח או לבקר.

את הזכות הזו הוא הירבה לנצל. אנשי החינוך, התרבות והחגים (ולא רק הם) ידעו תמיד שיש מי שבוחן בשבע עיניים את כל מעשיהם, החלטותיהם ויוזמותיהם. הוא לא הירפה ולא ויתר, השתמש בעלון הקיבוץ ככלי לפרסום הערותיו, וזכה לא-פעם לתגובות המבוקרים – מי באיפוק, מי בחריפות. ״וכך הלכה והתגבשה דמותו בעיני הציבור הקיבוצי כאינדוקטרינר נוקשה הנעול על האידאולוגיה הסוציאליסטית וכשש אלי כל עימות רעיוני״ (**ניר מן: רשימה על אב״ג, מרץ 2008**).

הוא היה נאה דורש ונאה מקיים, כך חיבר במו ידיו ובכוח רוחו הסוערת את המכלול הנקרא "חינוך" עם חידוש עיקרי התרבות כדרך להגשמת הערכים שהנחיל החינוך לנוער.

עם סיום עבודתו בחינוך היה המעבר אל עבודת התרבות טבעי ביותר. החיבור, כאמור למעלה, נעשה כבר קודם. מכאן ועד סוף חייו היה אב"ג איש התרבות, החגים והמסורת – באישיותו, במקומו בקיבוץ, ובפעילותו התנועתית. אבל בהכרתו ובמעשיו נשארו התרבות והחינוך כרוכים זה בזה תמיד, בעקרון ובמעשה. ככל שהעמיק לחדור אל תרבות החיים ואל המסורת היהודית היטיב לראות, עד כמה דלים היסודות שמקנה החינוך הקיבוצי לחניכיו בתחומים אלה, ועם השנים הלכה והחריפה דאגתו לתכני החיים והתרבות בחברה הקיבוצית. המעבר מבי"ס קיבוצי לבי"ס איזורי סימל בעיניו ויתור אידיאולוגי על גיבוש אופי חברתי-יחודי לקיבוץ, ואובדן נכסי תרבות וחברה שבלעדיהם, כך האמין, אין לחברה הקיבוצית תקומה. הוא היה מודע למיגבלות שכפה עליו גילו, וגם רבים מחבריו לדרך ולרעיון הלכו לעולמם לפניו. על כן הטיף בזיקנתו להעביר לא מעט מעיקרי החינוך שהיו בשעתם מורשת בית הספר אל תחום אחריות המשפחה, ולפחות במשפחתו-שלו שמר על טקסי שבת, חגים ומועדים.

פרק חמישי: משפחה משלו

בשנת 1939 הגיעה לבית השיטה רביעיית בנות "יקיות", בוגרות בי"ס החקלאי של ויצו בעפולה, שחיפשו להן קיבוץ להצטרף אליו. אחת מהן היתה **ברטל שיף**. איתה הגיעה אחותה, **טילה.** המקום מצא חן בעיניהן, והן נשארו. את השם ברטל החליף מזכיר הקיבוץ במהרה לשם **ברוריה.** טילה הפכה ל**טלילה.**

אריה ובוריה נפגשו, ולאחר חודשים אחדים "נכנסו לאוהל-משפחה" – מונח שבו נהגו אז להשתמש
כדי לציין את החלטת הזוג לגור יחד. היא היתה בת 22, הוא בן 23, ומעתה יהיו משפחה. את חתונתם חגגו בשמחת תורה 1940. ולכל חייהם.

א. סיפרה ברוריה (ואריה רשם – 1985):

אבי, **יעקב שיף**, היה סוחר בדים. הוא נולד בליז'נסק שבגליציה. אמא – סימה רוזמרין-שפירא – נולדה בלנצוט שבפולין. סבה היה ר' זיסר סופר, רב וסופר סת"ם, נכדו של רבי **אלימלך מליז'נסק**.

הורי, בצעירותם, רצו להרחיב ולהעשיר את ביתם ופרנסתם אל מחוץ לגבולות העיר היהודית, ולכן היגרו לגרמניה, לבירתה ברלין. זה היה ב-1912. כאן היתה ערש התרבות המערבית וההשכלה היהודית.

בברלין נולדו להורינו 5 בנות.

לאבא היו אלה נישואין שניים. מאשתו הראשונה היו לו עוד 3 בנים. שני הבכורים נותרו בפולין. השלישי, הצעיר, התחנך יחד איתנו במשפחתנו. בנו-בכורו של אבא היה רב מוסמך (הוא היגר לפלורידה שבארה"ב). אחותי הבכורה **שרה** סיימה בי"ס תיכון ולמדה בבי"ס למסחר, ושימשה כמזכירה באחת הפירמות המסחריות בברלין.

הכל הלך למישרין עד 1930. אז נפטר אבי. מאבא לא נותרו תמונות. כל מה שנותר לי בצילום הרי זו מצבת אבא ותאריך מותו.

הלכתי לבי"ס גרמני ממלכתי, אבל עם פטירת אבא נאלצתי להפסיק בגיל 14 את לימודי ולעזור לאמא לקיים את המשפחה המיותמת. לאמא לא היה כל מקצוע כדי פרנסת 5 בנות (**שרה, מרטה, ברטל, טילה, הרטה**).

בביה"ס שררה אווירה אנטישמית: את התלמידים הושיבו בכיתה לפי חריצותם. אני תמיד ישבתי במקום הראשון. אבל מכיוון שבשבת נעדרתי מהלימודים – נדחפתי לשבת בספסל האחורי, וכך היה עלי להתקדם במשך השבוע אל הספסל הקידמי, בהתאם לחריצותי וחשיבותי. וחוזר חלילה.

הייתי חברת "הבונים" – תנועת הנוער החלוצית. מילאתי בה תפקיד של מדריכה. כאשר תפס היטלר את השלטון, עשיתי כל מאמץ להבטיח לעצמי אפשרות של עליה לארץ ישראל. דפקתי על דלתותיהם של כל המוסדות היהודיים שהיכרתי: ממפעל **רחה פרייר** ועד לתנועת "החלוץ" והציפייה לסרטיפיקט שלה.

יצאתי להכשרה להמבורג מטעם תנועת "החלוץ", בחווה היפהפיה שהיתה למיליונר **ורבורג**. הוא לא באמת היה צריך אותנו: בקושי מצאנו שם איזה עשב לעקור... אבל הם

לקחו אותנו לעבודה מטעמים של ציונות, שתהיה לנו פרנסה. עברית למדתי מהר מאד. ואז, מכיוון שהייתי עדיין בגיל של חברת נוער, התבקשתי לוותר על סרטיפיקט של בוגר ולהצטרף לעליית הנוער מטעם ויצ״ו. בוויצ״ו היו עדיין מקומות פנויים. מיהרתי להתקשר אל אחותי **טילה** (טלילה) ושיכנעתי אותה למהר ולהצטרף אלי, וכך, ב-10.5.1937, עליתי לא״י באניה ״גלילה״ – האניה האחרונה שיצאה מגרמניה בדרך הים הנורמלית – אל טרייסט, וממנה לחיפה (הגענו ב-17.5.1937). בחיפה התקבלנו ע״י מועצת הפועלות ומכאן נשלחנו למשק הפועלות בעפולה.

(היטלר, שעלה לשלטון, הפעיל את חוקי הגזע נגד היהודים שנותרו בגרמניה. הוקמו מחנות ההשמדה באירופה. בין היהודים שנגזר עליהם להישלח למחנות היו גם אמי ושתי אחיותי הבכורות, ואחי הצעיר: **שרה, מרטה, קלמן** וכל משפחתי מפולין). אחותי הצעירה **הרטה** נדדה לאנגליה ושם היא חיה עם משפחתה.

משק הפועלות היה בי״ס חקלאי של ויצ״ו. היינו 4 בנות מאותה הכשרה ומאותה עיר. עלי הוטלו ועדת העבודה וועדת התרבות של ביה״ס, וזאת בגלל נסיוני התנועתי בהכשרה, ונסיוני בחיים ובאחריות לעבודה, שהתנסיתי בה בגיל מוקדם מדי. כאשר חסרו מדריכות מבוגרות, בגלל עיסוקן התנועתי, נתבקשתי אני למלא את מקומן במשתלה ובמטבח. כאשר נערך במפתיע ביקור של המפקחת – הזדרזו לקרוא לי מהשדה על מנת שאשליט סדר בחדרי הבית ובמוסדותיו. כך הוצע לי רשמית, ע״י המוסד, שאכשיר עצמי כמדריכה-מפקחת בביה״ס החקלאי, אך אני דחיתי הצעה נדיבה זו, כי היעד שלי היה להצטרף לקיבוץ.

במשק הפועלות נשארתי שנתיים, מ-1937 עד 1939.

היינו 4 בנות מההכשרה, קשורות מאז חברותנו בתנועת הנוער ו״החלוץ״. הוצע לנו להצטרף להקמת הקיבוץ הראשון של חומה-ומגדל – שדה נחום. ארבעתנו הקדמנו וערכנו סיור רגלי מעפולה לעין גב, כדי להתרשם אישית מהישובים השוכנים בעמקים, לבחור את מה שימצא חן בעינינו.

בשדה נחום ראינו בחור עובד בחדר האוכל, מגבת קשורה למותניו במקום סינר, ואת הכלים הוא מנגב בסינר במקום במגבת (הקשורה למותניו). תמונה זו נגדה את רוחי וחושי האסתטיים. לא, לא כאן המקום בשבילי.

המשכנו לבית השיטה. הגענו לחדר האוכל בצריף העץ. פגשנו את החברה **הדסה עמרמי,** שקירצפה את רצפת העץ של חדר האוכל וניקתה את השולחנות גם מלמטה.

אמרנו: זהו! עניים, צנועים, אך נקיים! – אבל כאן לא רצו לקבל אותנו, כי לא היו מקומות-קליטה (פירושו, שלא היתה מיטה ולא פינה להשכיב אותנו). אנחנו דווקא התעקשנו להתקשר למקום הזה – בית-השיטה.

האפשרות לזכות במיטה עם סיום יום העבודה היתה כזו: היה סדרן מיטות. כל יום, אחרי תום עבודת יומי, הייתי צריכה לחכות לסדרן על מדרגות חדר האוכל, כדי שהוא יגלה לי מקום של מישהו שנסע באותו יום ולא חזר, כמו הגזבר. ואז באתי עם מזוודתי המיטלטלת לאותו חדר-עץ, התארגנתי בצינעה ובזהירות, ובבוקר יצאתי לעבודתי בגן הירק, מבלי לדעת היכן אישן הלילה והיכן אנוח אחרי יום-עבודתי בקיץ החם.

מזכיר הקבוצה היה אז **ישראל גת.** מיד עם בואי הוא הודיעני שאם אני רוצה להתקבל לבית-השיטה, אני צריכה תחילה לעברת את שמי. היינו מוכנות לכל קרבן ובלבד שיקבלו אותנו בקיבוץ הזה, הסכמנו: **טילה** הפכה ל**טלילה,** ולי, **ברטל** – הציעו שני שמות המתחילים בב׳: ברכה או ברוריה. מבלי לחכות לתשובתי כבר פורסם בעלון השבועי שראה אור ביום שישי, שחברה חדשה ושמה **ברוריה** הגיעה לקבוצה. לא יכולתי להתרגל כל כך מהר לשינוי שמי: כאשר חברים פנו אלי וקראו לי ברוריה – פשוט לא הבנתי למי מתכוונים... מסביבנו היו משום-מה גם ארנסט ואוטו והרטה ואירמה, שלא שינו את שמם, אבל אני – ברוריה מאז״.

ב. אוהל משלהם

אריה: ״אתה עם עצמך, נותר בבדידותך, בגעגועים למישהי, לאדם קרוב שלך. לחלוק מחשבות, מצוקות, געגועים, הרהורים. לסכם את יום-עבודתך – וגם לאהוב אדם קרוב. הימים והלילות מלאים מתחים ושמועות, וכוננויות ותירגולים – לעיתים, אחרי ארוחת הערב, יישלח מרצה-פעיל-מנהיג וידבר על ׳מצב הבטחון׳, אחריה תחלחל הרגשת עוררות קולקטיבית עם בדידות אישית, ואתה אילם ואין עם מי לחלוק נסתרות-לב [...] ובחברת החוגיסטים מתרבים ׳חדרי משפחה׳, ואנו כבר על אדמת שאטה: אדמתנו. אדמת הקק״ל. לחוגיסטים יש כבר ילדים ראשונים בפעוטון ובגן הראשון. אנו מגלים סימנים ראשונים של חברה נורמלית [...] ואני בתפקיד מישני של מתקן-אוהלים שקרסו בלילה מרוח ומגשם, או שיתריהם ניתקו, והחברים יצאו לעבודתם עם שחר, ולארוחת הבוקר צופים לראות את אוהלם המתוקן ניצב על עמוד-התיכון שלו.

... בקיץ 1939 הגיעה אלינו ברטל.

... היו לה אצבעות ידיים מיוחדות, מרשימות, ארוכות. אצבעות עדינות. כמו של מנגנת נבל. רק להביט בהן ובתנועתן – הן כאילו ביטוי לפנימיותה של הנפש. בלי קישוטי חן, בלי היתנאות חיצונית. כמות שהיא, בחוץ ובפנים. כולה: ׳אני׳, מינורית. פנים. מקרינה משהו של טוהר ואמת. לעומתי. ואני – כולי מז׳ורי. חוץ. מילוי חובות קודם לרשות אני=אנחנו. ה׳אנחנו׳ – קודם ל׳אני׳, למשפחתי. זו הנוסחה לאורך חיי.

... אט-אט התוודעתי לאופייה של ברוריה, ליכולת הגנוזה שלה. בכל אשר נתבקשה ובכל אשר יזמה – היתה מופת צנוע. אפשר לסמוך עליה. בשקט מאד. בהצטנעות.

... כן, ראשית ראיתיה יוצאת השכם בבוקר לעבודה בגן הירק, עם החברות, ושבה, עם שקיעה״.

ברוריה: ״**....** הוא נראה לי כל כך רענן ונחוש והחלטי. ובטוח בעצמו. כשאני הגעתי לקיבוץ הוא היה מורה, מדריך. הוא היה גם ספורטאי, והשילוב הזה של פעילות גופנית ואינטלקט משך אותי מאד. הוא לא היה מלך היופי, אבל היה ספורטיבי מאד...״.

כך, כמעט מפגישה ראשונה, התחיל הקשר ביניהם. שיגרתי הוא לא היה כבר מההתחלה.

ברוריה: ״... חיזור לא היה אף פעם משום שלא היה לו זמן. ולאחר שנישאנו היה לו עוד פחות זמן. תמיד היה מוקף חבר׳ה, ולא היה לו זמן להיות בינינו. אבל לאחר הפעם או הפעמיים שנפגשנו ברור היה לו שאנחנו זוג... הוא כתב מכתב לאמא שלו: ׳יש לי לבשר לך בשורה׳. וזה הכל. מזה הבנתי שהוא החליט להתחתן. לא היו שום חיזורים״.

מצוקת הדיור בבית-השיטה, החדרים הקטנים בצריפים (מקום למיטה, שום דבר נוסף) דחפו את אריה לעשות מעשה. כשהבשילה הזוגיות, והם החליטו לעבור לגור יחד ואף למסד את זוגיותם (כלומר, להתחתן), החליט להכין לרעייתו הצעירה מתנת חתונה: אוהל משלהם.

אריה: ״... אוהל לשנינו, שכל-כולו יהיה יצירה של עשר אצבעותי. אוהל שכולו שלי. בחרתי לי-לנו פינה בפאתי החצר, בוואדי, תפרתי אוהל מרובע (לא עגול) עם חלון – מסגרת-עץ – לשמים, לאוויר ולקליטת שמש. וביום אביבי מתאים העברנו מעט חפצינו האישיים – שתי מיטות ברזל, שולחן זוטא, ג׳ארה, שטיח מבד יוטה שברוריה תפרה, ארגז תנובה דו-קומתי, והרי אנו באוהל-משפחה, כולו משלנו.
והאוהל שלנו – עד כמה שהיה דל ועני, היה בו הכל. מאום לא חסר. אם ברוריה שם – הכל שם״.

אבל הוא-עצמו נעדר מהאוהל הזה לעתים קרובות, וגם בלילות לא תמיד הגיע.
תפקידו כמדריך חברת הנוער הראשונה שהגיעה לביה״ש באותה שנה ממש (1939) חייב אותו (כך הבין אריה את התפקיד הזה) להקדיש את מלוא זמנו לשהות ולפעילות עם חניכיו. בתקופה הראשונה אף נאלץ לישון במחיצתם, על ריצפתו הבלתי מרוצפת של חדר האוכל החדש, שבו שוכנו.

אריה: ״ואני, במקביל, בחרתי לבנות משפחה. המסקנה: ברוריה בבדידותה. על אף הגעגועים אליה אחזור רק כאשר מאוחר ואהיה באוהלנו – רק שנינו. שעות של ציפייה רגישה, ולחזור לאוהל בשעה יחסית מאוחרת של לילה – אני יוצר פצע סמוי בנקודה הכי אינטימית. מלים והסברות והצטדקויות – לא תרפאנה. **אני אשם!** אני במילכוד. אני קרוע בעל-כורחי״.

ברוריה: "הוא היה נורא מקובל וכל אחד חיפש אותו כדי לשמוע ממנו עצה. תמיד חיפשו אותו ותמיד אמרתי: אריה איננו. אז הנשמות הטובות אמרו: ברוריה, אולי תחזרי לאוהל שלך... ממש ריחמו עלי".

אריה: "אז, כשעשיתי את התערוכה הראשונה שלהם, בשנה הראשונה, אני זוכר את הדמעות שלך, שלא הגעתי לאוהל בכלל מפני שעשיתי איתם את התערוכה עד 12 בלילה, מפני שמחר בבוקר היא צריכה להיפתח".

ברוריה: "אז הוא ישן עם הילדים. הוא לא בא לישון".

ברוריה ואריה מתכננים חתונה רשמית. התאריך יהיה – שמחת תורה 1940.

ברוריה: "בדרך כלל, איך ידעו שמישהו מתחתן? – נכנסו לאוהל-משפחה, ואז ידעו: זה זוג. כשאנחנו התחתנו, איש לא ידע על כך. בערב נתלתה על הלוח מודעה: הערב נתכנס לחוג את נישואיו של אריה. ומי שעמדו על יד הלוח תמהו: עם מי הוא מתחתן?... לא ידעו, כי אף פעם לא ראו אותנו יחד..."

אריה: "השמועה עברה מפה לאוזן. כמובן שאין תכנון של מסיבה וכיבוד ויינות – ספונטאנית: כל ליבו ידבנו. את ברוריה לא העסיקה שמלת הכלולות, 'מה אלבש'. יש 'בגדי שבת' מקובלים, מכובסים, מגוהצים. ההורים באו מחיפה, וגם סבא אביגדור. לובה הביא עמו, כמתנת הפתעה, את המוזיקאי-המלווה **נחום נרדי**, וגם כמה מתלמידותיו. קישוט לא היה. תכנית לא היתה. פנים מרנינות היו. לחיצות ידיים היו. לובה הרים את ידיו האמונות, ידי מנצח, וליכד וגרף את הציבור בשירה-בציבור. מזגו כוסית ועוד כוסית, השמחה צנפה את החברים כולם.

חשתי בשמחה פנימית. חשתי ידידות, עוצמת לחיצות היד וההתבוננות הישירה בעיניך ביטאו כנות ושמחה. אני חשתי את זרימת ה'אני' לתוך ה'אנחנו', ואת ה'אנחנו' חובקים את זוגיותנו.

אך מה הרגישה שותפתי לחיים חדשים? – הרי כל החברים כמעט זרים לה, כולם חדשים בפניה. זו לה כמעט היכרות ראשונה פנים-אל-פנים, והיא כולה נסמכת עלי – בלבד – לבד. לא ידעתי להעריך את שמתחולל בתוכה, האם מלאה שמחתה.

... צעדנו בחשכה לאוהלנו, ואני כאילו מהלך-מרחף במשהו מעל אדמת החצר המוכרת לי. נכנסנו לאוהל, וחיבקתי בלפיתה מתמשכת את ברוריה שלי. הזרימה החמה בין שני הגופות – השתיקה המתמשכת, ואולי גם דמעה חמה מתגלגלת על לחיה – לחיי - -"

החיים נמשכים. למחרת – חזרה לחובות. ברוריה עובדת בגן הירק.

אריה: "... חברי המשק מכירים בחריצותה, באחריותה, ביכולתה – היא חשה בכך. חוזרת מעבודתה קרוב לשקיעה, ועכשיו: למקלחת הבחורות - -

וחזרה, ריחנית, עם לחיים קצת מאודמות, מתכוננת –
האם תפגוש באוהל בשותפה לחיים?..."

בשנת 1942 אריה יוצא לחנך בביה"ס "טיץ", ביגור. התפקיד מחייב מגורים במקום. מלומדי נסיון, הם מנסים להימנע מריחוק פיזי: ברוריה וחגי בן השנה מתלווים אליו. שינוי אמיתי במצב לא קרה.

אריה: "ברוריה ואני עוקרים ליגור, ובני בן השנה נכנס שם לפעוטון. הדירה: חדר אחד בבית קומותיים בסמיכות לחדרי הנערים, ובבניין פרוזדור ארוך שדלתותיו לא נחו משך כל היום והערב, בטריקת דלתות הנסגרות על קפיץ - -

ללמד לפני הצהריים, לטייל איתם, לערוך שיחות ערב – כבר היינו בהצגה הזאת, והמתח והפצע לא העלה מזור".

לאחר שנה היא מרימה ידיים, לוקחת את הילד וחוזרת לבית-השיטה. הוא נשאר שם עוד שנה, עד לסיום תפקידו.

היא לא פגשה אותו הרבה בשנים הראשונות ההן, וגם בשנים הבאות נשאר בעינו המתח – לעיתים מתחזק, לעיתים מתרפה – שבין חייו הציבוריים, השייכים למטרות שהוא מציב לעצמו בכל פעם מחדש, לבין הווי המשפחה המוחזק – לעתים, כנראה, בחריקת שיניים – בידי ברוריה, היולדת את ילדיהם: תחילה **חגי**, ארבע שנים אחר כך **רזיה**. שעות הילדים עברו באוהל ההוא, עד שעקרו, לאחר חמש שנים, לחדר בבניין.

אריה: "בסוף כיתה ד' יצאו ילדי ביה"ס לקייטנה בבית אורן. יצאתי איתם כמורה, ולקחתי את חגי, בן ארבע אז. מפני שלא יכולתי להשאיר אותו לאמא".

ברוריה: "שני ילדים לא יכולתי. לא היתה עגלה. לא היו שכנים, הייתי צריכה לקחת על הכתפיים. ובחורף, כשהכנסתי את הרגליים למגפיים לא מתאימות וצעדתי, המגף נשאר בבוץ והלכתי יחפה".

אריה: "בתמונות רואים ילד קטנצ'יק ששמו חגי יושב על הרצפה. אני רק מסביר עכשיו, אני לא מצטדק, אני מסביר הוויה...".

גם כשיצאו, בשנת 1953, לשליחותם הראשונה בחו"ל – לקנדה – לא רפה המתח. הם קיוו לפסק-זמן משפחתי, מרפא, מחייהם הלחוצים. מה שקרה שם היה ההפך.

בפרק "שליחויות" מתאר אריה, בנימה שחלקה מרירות וחלקה סרקזם, את תנאי חייהם בקנדה, את עמלו המפרך לפרנס את המשפחה (שום תיקצוב תנועתי או סוכנותי לא עמד לרשותם), את שעבודה המלא של ברוריה לאחזקת הבית ולטיפול בילדים, ואת המאמץ הקשה והבלתי-חדל להקים את תנועת הנוער, לארגן ולחנך. "שעות הבית" שלו

הצטמצמו עוד יותר משהיו בבית-השיטה. היעדרותו מחיי ילדיו ורעייתו היתה קבועה, והותירה בשניהם עקבות לזמן רב.

כשחזרו, מקץ שנתיים, לקיבוץ, לא היתה זו משפחה מאוששת יותר מזו שיצאה לשם, אבל נראה שהילדים לא ניזוקו ביותר, ולפחות נכס אחד שרכשו להם נשאר ברשותם לתמיד: השפה האנגלית שלמדו לשלוט בה. שניהם, בבגרותם, יצאו עם משפחותיהם-שלהם לשליחויות בארה"ב – כמובן בתנאים שונים לגמרי.

בוריה: "היום אני מבינה אחרת את חיינו המשותפים. בזמנו הייתי פגועה והיה לי כעס על ההתעלמות שלו ממני, על חוסר תשומת-הלב, שהיקשו על יכולת התיפקוד שלי. היום אני מבינה שבגלל שהוא איש-ציבור וכולם אהבו אותו הוא היה צריך לחלק את עצמו בין כל אוהביו. לו ידעתי אז מה שאני יודעת היום, הייתי מתפנה לפתח קריירה משלי".

עמנואל

עמנואל בן-גוריון, אחיו היחיד של אב"ג, נולד 3 שנים אחריו – ב-1919, בעיר יליסבטגראד שברוסיה. האסון שקרה למשפחתו בהירצח האב, תקופת הטלטלה ברוסיה בטרם שבה המשפחה לפלונסק, כאילו לא פגעו בו – הוא היה תינוק, לא יכול היה לזכור כלום ולא להבין כלום. אבל עמנואל היה כנראה מי שנפגע ביותר ממה שקרה.

כששלח דוד ב"ג לאחותו ציפורה, אמם של אריה ועמנואל, סרטיפיקט, נכללו בו שניים בלבד – היא ואריה. אולי העריכה האם, כי לא תוכל לעמוד בקשיי הדרך והקליטה באי"י עם שני ילדים קטנים, שהגדול מביניהם – נכה וזקוק לטיפול ולסעד. ואולי נשמט השם עמנואל ממכתבה. כך או כך, היא השאירה את עמנואל עם סבו, ר' אביגדור גרין, ועלתה ארצה עם אריה. הילד הקטן הופרד מאמו לשנתיים. ממהלך חייו ניתן להניח, כי שנתיים אלה פגעו בו לכל חייו.

הוא שב להתאחד עם אמו ואחיו בשנת 1925, כשעלה ר' אביגדור גרין לאי"י עם אשתו ועם הילד. ציפורה בת-גוריון קיבלה בחזרה את בנה הקטן לביתה בחיפה. עמנואל קיבל שוב אם.

בשנת 1927 התחתנה ציפורה עם לובה פרידמן-לבוב. המשפחה התרחבה והחיים נכנסו למסלול נורמלי. כאריה ורות (בתו של פ"ל), למד גם עמנואל בביה"ס הריאלי, וכאחיו הצטרף אף הוא לתנועת "המחנות העולים" ויצא עם קבוצת בני גילו ל"הכשרה" ברעננה. בנקודה זו התפצלו דרכיהם: בעוד אריה ממשיך עם הכשרתו להתיישבות בשאטה (בית-השיטה בעתיד), עזב עמנואל את ההכשרה ואת הגרעין לאחר כמה חודשים.

אריה, שעקב אחר התלבטותו של עמנואל ומאבקיו עם הקשיים שבחיי עבודה לנער בן 17, שזה אך סיים את לימודיו, ניסה במשך חודשים אלה לחזק את עמנואל להמשיך בדרכו לקיבוץ. אולם ציפורה אמם, מאמינה מאד בכשרונותיו וודאי מחפשת פיצוי על בחירותיו של בנה הבכור, עודדה את בנה הצעיר לעזוב את ההכשרה ולפנות ללימודים אקדמיים. כשזה אכן קרה, לא חסך אריה מאמו את תוכחתו: הוא ראה בה את האחראית העיקרית למה שתפש ככשלונו של עמנואל.

בשנת 1938 החל עמנואל את לימודיו בביה"ס לאמנות "בצלאל" בירושלים, וסיים בו בהצלחה 3 שנים. כשרונותיו לא הצטמצמו לתחום הציור: הוא הצטיין גם בפיסיקה, בכימיה ובספרות, ובעיקר – בסקרנות שאינה יודעת גבול.

בשנת 1941 התגייס עמנואל לצבא הבריטי, ושירת ביחידת נ.מ. הא"י הראשונה. לאחר מכן שירת כמדריך בביה"ס הצבאי לפיתוח מפות מתצלומי אוויר. בשנת 1947, עם שחרורו, חזר לאוניברסיטה, וסיים את לימודיו בהצטיינות כמוסמך במדעי הרוח: היסטוריה, פילוסופיה וחינוך.

בן 29 שלט עמנואל בשפות עברית, אנגלית, צרפתית, ערבית, גרמנית ולטינית. הוא ניחן בזכרון פנומנאלי. משנת 1949 החל במחקרים שיטתיים על התפתחות מדע התעופה בעולם. זיקתו לתעופה כללה את חיל-האוויר הישראלי, והוא כתב בקביעות בבטאון חיל-האוויר ופעל להפצת רעיון השירות בחייל בקרב הנוער. הוא כתב כמה ספרים בנושאי תעופה, ובהם ביטא רעיונות מהפכניים ובלתי מקובלים אז. הוא היה אדם חד-תפישה, רבגוני בהתעניינותו ובכשרונותיו, ובעל יכולת-עבודה רבה.

את מלחמת השחרור סיים בדרגת סגן, ואף השתתף במשלחת הרכש של משרד הבטחון לצרפת. לספריו היתה תפוצה רחבה, וכיוון שמעולם לא הקים לו משפחה הירבה לשבת בקפה "כסית" ולהתרועע עם אנשי הבוהמה שישבו שם. בשנות ה-50 הוציא לאור גם את הסידרה לנוער "תולדות התעופה בעולם" (בהוצאת "מסדה"), שבה ריכז את מבחר הידע שהצטבר בנושאים אלה. הסידרה הצליחה מאד, וההוצאה הדפיסה מהדורה אחר מהדורה. ספריו "תעופה על-קולית" ו"סילונים מדבירי שחקים" זכו בפרס דב הוז.

מותה של ציפורה (1965) מסמן את המיפנה בחייו ואת תחילת הידרדרותו. על אף יחסו הקשוח אליה, היא היתה הנפש הקרובה לו ביותר, והסתלקותה פגעה במוטיבציה שלו להמשיך לכתוב. גם מותו של דוד ב-גוריון, דודו, האדם שאותו העריץ יותר מכל, ערער את יציבותו. מכאן ואילך לא פירסם אלא מאמרים בלבד. הוא הלך והסתגר בתוך עצמו, והתקשורת עמו נעשתה קשה יותר ויותר. הנסיון האחרון שעשה להוציא לאור את ספרו החדש – על התנועה שמחוץ למערכת השמש – נכשל בגלל התנאים שהציב

למו״ל, ובכך נסתם הגולל על מחקרו האחרון. החומר כולו, שכבר היה ערוך ומוכן להדפסה, הוחזר לו, אך לאחר מותו נעלם ואיננו.

לבית-השיטה נהג לבוא בימי חג ומועד – שם היתה משפחתו היחידה. שם נפטר במפתיע מהתקף-לב יום לפני סדר-פסח 1982, ושם נקבר.

ספרייתו העשירה – אלפי ספרים, חוברות ומאמרים, נתרמה בשלמותה ע״י המשפחה לבטאון חיל- האוויר. מערכת הבטאון החליטה להקדיש חדר מיוחד לזכרו של עמנואל בן-גוריון בצד חדר-המורשת של חיל-האוויר, לפתוח בו ספריית תעופה, ולהעמיד את הספריה לרשות הקהל הרחב. הספריה נחנכה בחודש מרץ 1985 בנוכחות בני המשפחה. בטקס אמר **אריה: ״זהו מפעל הדומה לסולם, שרגליו באדמה וראשו בשמים״.** ואילו **חגי**, שסייע לביצוע רעיון הספריה מראשית ועד לפתיחה, אמר בטקס: ״בתחילה פנינו לעיריית ת״א-יפו לקבל את תרומת הספריה ולטפל בנושא ככל הנדרש, אך היא סרבה. חיל-האוויר מוכן היה לקבל את יישום הפרוייקט, לקיים את הצוואה ולתת לדורות הבאים את מה שעמנואל חזה ורצה״.

המקור לפרק זה: בטאון חיל האוויר, 5- 1984

דויד, דודי

קירבת המשפחה לדב״ג היוותה גורם רב-משמעות בחייו של אב״ג, מאז ילדותו ולמשך כל חייו. הוא ראה בכך זכות ומחוייבות גם יחד: הזכות לחוש בחוט הקושר אותו ואת משפחתו-שלו אל האיש, שבעיניו (כמו בעיניה של ציפורה אמו) היה האישיות החשובה ביותר בתולדות חזרתו של עם ישראל לארצו, והמחוייבות – לשם-המשפחה הזהה שנשאו שניהם, שלגבי אריה היתה לו משמעות שמעבר לשם בלבד.

ציפורה הנחילה לו, אם בסיפורי זכרונותיה ואם בעצם הדוגמה האישית שהציבה בפניו (ושהוא הוקיר כל חייו) את יחסה אל האיש, הדגול בעיני שניהם.

ב-28.6.1912 כותב **דב״ג** אל אביו: ״... זה כבר לא היה לי יום טוב כבאותו יום-טוב שקיבלתי את כרטיסך האחרון, שמתוכו נודע לי שפייגלה התארסה... כתבתי אז תיכף מכתב-ברכה לפייגלה, אך אין הנייר הקר, האילם, הזר, יכול למלא את מקום הדיבור החי, הפורץ ונובע ישר מתוך הלב... אך דיה גם לשמחה זו עצמה, המשותפת לכולנו, ואף

אם רחוקים ופזורים אנו – הרי דפיקות לבנו נשמעות זו לזו גם מרחוק... הייתי רוצה מאד להכיר את בחירה של פייגלה, אך עוד חזון למועד, בעל כורחי –״.

כבן-המשפחה הקרוב אליה ביותר הוא היה האיש שעודד וניחם את ציפורה באבלה על בעלה שנרצח, והוא ששלח לה את הסרטיפיקט המיוחל, שאיפשר את עלייתה לא״י עם בנה, אריה. ״...אמא [ואני] יוצאת לדרך... [ומגיעים ארצה] באנייה ׳קורינטיה׳ שעוגנת בנמל יפו, בשלישי במאי 1923. **פולה ודוד** מקבילים פנינו – ״. זו היתה פגישתו הראשונה של אריה עם דב״ג. ארץ ישראל ודוד בן-גוריון היו – ונשארו – כרוכים יחד בתודעתו לתמיד.

כשהשתקעה ציפורה בחיפה, היה דב״ג מגיע אל ביתם לעתים מזומנות, בעיקר לצורך ענייניו עם מועצת הפועלים ועם הציבור החיפאי. הוא היה לן בביתם, אוכל על שולחנם, וממהר לדרכו. יחסיו עם ציפורה היו חמים, אם כי המגעים הישירים הלכו והצטמצמו, ככל שעלה מעמדו של דב״ג בציבור הארץ-ישראלי, וזמנו הוקדש בעיקר לפעילותו הציבורית (ועל מעט הפנאי שנותר בידו הופקדה **פולה**, אשתו, והיא היתה קפדנית וברנית מאד לגבי חלוקת הזמן הפרטי שלו).

ב**עדות אישית** שכתב אב״ג על זכרונותיו וקשריו עם דודו, ניסה לשים את הדגש על הקשר האישי שבין שניהם, ועל זכרונות פרטיים שנשא עמו. הכותרת שנתן לעדות זו – ״**דויד, דודי**״ – אומרת הכל.

העדות נכתבה בבית-השיטה בסוכות תשמ״ז (1996), שנים לאחר מותו של דב״ג.

אריה מספר על סבו, **אביגדור גרין**, שעמו נסע באוטובוס ציבורי בחיפה בדרכם לשמוע את דב״ג בנאום פומבי. אריה, תלמיד כיתה י״ב, שמע דברי גנאי שהטיח אחד הנוסעים בדודו. גם סבו שמע. והסב, מוקפד בלבושו ומקל-הליכה בידו, קם תוך כדי הנסיעה, מניף את המקל כלפי המשמיץ, ולולא תקרת האוטובוס הנמוכה שעצרה את תנופת המקל ודאי היתה מתפתחת שם תגרת ידיים.

אביגדור גרין נפטר בשנת 1942. לפני מותו אמר: ״אני מאמין בהתגשמותן של שתי משאלותי. האחת: שהיטלר יובס, והשניה – שבני דוד יהיה ראש ממשלת ישראל״.

אריה ודאי ראה בדברים האלה יותר משמץ של נבואה.

באחד מביקוריו בחיפה חזר דב״ג אל ביתה של ציפורה מהופעה במועצת פועלי חיפה לאחר חצות. הוא שתה כוס תה, ובדרכו אל המיטה המוצעת כבר, פנה אל אריה וביקש ״ספר בלשי״. ולאריה הנדהם הסביר: ״כדי להירגע״. הספר ה״בלשי״ היחיד שהיה בבית היה ספרו של ה.ג.וולס – ״האיש הבלתי נראה״ (שנכלל אז בתכנית הבגרות באנגלית). אריה נתן לו את הספר, והמתין כשעה עד שכבה האור בחדרו של האורח.

"בבוקר כבר התגלגלה שיחה על ה.ג.וולס ככותב היסטוריה, ועל הערך של קריאת ספר-מתח טוב דווקא להרגעת העצבים...".

דב"ג ופולה היו אורחים מבוקשים באירועי המשפחה, ועם ילדיהם הוזמנו ולקחו חלק במסיבת בת המצווה של **רזיה**, שנערכה בדירתה של ציפורה ב-1957. שם, נינוחים לאחר ארוחת צהריים חגיגית, מצא דב"ג את עלון ביה"ש, שלח ידו והתחיל לעלעל בו. מהבעת פניו ניכר היה, שמשהו עומד לפרוץ. **חגי** ישב על ידו. דב"ג הושיט יד ותפס בידו:

"בית-השיטה חלוצה?! אבא שלך חלוץ?!" – תקף, ואז, לאחר הנהון נבוך של הבן, הוא משנה כיוון ופונה אל אריה ומתקיף את הקיבוצים ה"נושאים את שם החלוציות לשווא" – כי מיצוות השעה עכשיו היא לרדת לנגב וליישב אותו, ו"אם הנוער והתנועה הקיבוצית לא יחסלו את המדבר הזה – יחסל המדבר את המדינה. בית-השיטה לא תינזק. היא תמשיך להיות קיבוץ גדול וחזק. אבל בלי חלוצים מנוסים הנגב לא יהיה יהודי - - ". דב"ג, מזכיר אריה כסנגור מושבע, כבר היה אז ארבע שנים לאחר החלטתו לרדת עם פולה למדבר אישי ופוליטי בשדה בוקר. "האיש המיוחד הזה אפילו במיפגש משפחתי הוא נשאר נאמן לעצמו: ממוקד בבעיות הארץ וגורלה. אינו מסוגל ללבוש 'נעלי בית'". במידה רבה, חזר אריה על דפוס-ההתנהגות הזה גם בחייו-שלו.

גם פולה התלוננה אצל ציפורה גיסתה על חגי, שאינו מקיים מצוורת שירות הארץ כפי שדוד מצפה ממנו, ובמקום להתנדב לקיבוץ בנגב בחר להתנדב לעזרת קיבוץ נווה-אור (שבעמק יזרעאל). ציפורה העבירה את התלונה לחגי, וזה כתב מכתב לדודיו והסביר, שגם התנדבות לקיבוץ צעיר בעמק היא בחזקת משימה ציונית. דב"ג, מיותר לציין, לא התרשם. השם נווה-אור כלל אינו מוכר לו, אמר.

למסיבת כלולותיו של **חגי** עם **שולה** בבית-השיטה, ב-1964, הוזמנו פולה ודב"ג, והזקן אף התבקש לשאת דברים. אריה הציע לו נושא תנ"כי – מעין מדרש על השם שולמית (שמה של הכלה) משיר השירים. להפתעת כולם, הקדיש דב"ג את דבריו לדמותו של אהוד בן גרא, וגרם למבוכה כללית בהאריכו מאד בדיבור, ובהדגשת יתר על מוסר-ההשכל הפוליטי שיש לסיפור הזה. "וכל זאת" – מסכם אריה – "במסיבת חתונה בקיבוץ... תרגיל מקורי בניתוח אופי".

דב"ג עצמו מציין ביומנו את האירוע הזה, ביום 24.11.64: "... החופה סודרה עוד לפני בואנו ובתשע נערכה מסיבה לאורחים ולחברי המשק. חלק הוקדש לתנ"ך. שאלתי שלוש שאלות מסוג חידות התנ"ך [...]. אחר כך שאלתי לא חידה אלא ביקשתי הסברה לסיפור על אהוד [בן גרא] [...], ואני הסברתי התכנון האסטרטגי המפורט שעשה אהוד לרכוש אמונו של מלך עגלון [...]. באחת עשרה גמרנו ונפרדתי מהם בברכת להתראות, כשכל הקיבוצים בארץ יהוו קיבוץ מאוחד, וכל רסיסי תנועת הפועלים יהוו מפלגת פועלים מאוחדת".

ומוסיף **חגי**, בהערה מיוני 2008 : "... החידון התנ"כי שערך בחתונתי כמעט הרס החתונה כולה, כי בסיומו קם לפתע וצעד לעבר הדלת ועמו כל פמלייתו, שמנתה כ-80 איש".

עם חגי היה לו סיפור נוסף.

לאחד הטיולים שהוביל אריה את תלמידיו לגליל, הצטרף חגי כמלווה-בוגר. בכביש טבריה-בית שאן ראו את דב"ג בצעדתו היומית על הכביש, מלווה במאבטח, כמנהגו בימי חופשותיו בטבריה. הטיול נעצר, ואריה וחגי ירדו לפגוש את דוד. לאחר חיבוקים ודיווחים, פנה ב"ג אל חגי וביקשו לבוא אליו, לתל אביב, לשיחה. "על מה?" – שאל חגי המופתע. "על העתיד. אני מחפש את משה רבנו באחד הקיבוצים. בוא ונשוחח –" היתה התשובה.

עברו שנתיים, חגי כבר היה חייל. הפגישה טרם נתקיימה, ודב"ג חזר והזמין את חגי. הפעם זה קרה.

חגי : "... לא ידעתי למה לצפות, כי ידעתי שאצל אישיות זו אין ביקורי חולין, ולא סתם שיחה חופשית. הכל מחושב למטרה מוגדרת. כשהתיישבתי מולו, הוא לחץ על ההדק וירה : 'אתה בחור רציני... אתם [בקיבוצים] מקבלים חינוך של ערכים לאחריות... חסרים לכם **פוליטיקאים**, שליחי ציבור, שיש להם עניין להיות מעורבים ומובילים בחברה הישראלית. תסביר לי למה הדברים הם כך'. עניתי אינסטינקטיבית, והתחלתי מונה את מירב חברי הכנסת, נציגי התנועה הקיבוצית. 'לא לזאת כוונתי. אני לשכמותך ולחבריך מתכוון. אתם בורחים מפוליטיקה [...]. אנו זקוקים למשה רבנו חדש ונמרץ, שינהיג את העם. ומאיין הוא יבוא אם לא מקרב חבריך בקיבוץ, שבורחים מפוליטיקה והנהגה?'. הייתי נבוך...

שאלתו ומשאלתו של ב.ג. משנת 1966 נותרה עדיין ללא מענה. משה רבנו של בית שלישי עדיין מתמהמה".

גם על כמה פגישות עם פולה לבדה מספר אריה ב"עדות" הזאת, ובכולן מצטיירת אשה לא-מאושרת, חרדה, הנאמנה לבעלה עד כלות ונדונה בשל כך לבדידות וניתוק מכל מה שקרוב לליבה באמת.

"... הזדמנתי במפתיע באחד מסיוריי עם תלמידיי בנגב, בשנת 1962, וסרתי לבקר את הזוג בצריף. שומר-הראש סיפר שהזקן נסע צפונה, אבל פולה בצריף [...] נכנסתי אל אפלולית הצריף המוגף בתריסיו. ראיתי את פולה על מיטתה. היא זיהתה אותי. תפסה בידי ומשכה אותי להתיישב על המיטה, צמוד אליה, החזיקה בידי חזק ובידה השניה ניגבה בחטף במטפחת את עיניה. 'פולה, מה קרה?' - 'עצוב לי – אני לבד – אין לי אף

אחד פה – אני סגורה בצריף. במדבר. ימים. לילות – '. נאלמו מפי מילות נחמה. דממתי..."

אריה מביע הוקרה, מבין לליבה וחס עליה, אך בשום מקום אינו מפקפק בנכונות החלטותיו של דודו.

שיחה פוליטית מובהקת היתה ביניהם, כאשר הצטרף פעם אריה לנסיעתו של דב"ג משדה בוקר לתל אביב, והם היו לבדם במכונית. באותה שעה ממש נפתחה בירושלים ועידת האיחוד של תנועת הפועלים – הקמת המערך (מפלגת העבודה ומפם, בראשות **לוי אשכול**). "דוד", אמר לו אריה, "בירושלים נפתחת ועידת האיחוד, ואתה פה, במכונית, נוסע לתל אביב?" והזקן, בפנים אדומות, בחריקת שיניים, התיז: "אני לא אשב **איתם** לעולם. אשכול – קלון. גלילי *** [מילת גנאי שלא לציטוט]...". "תהומות שנאה" – מסכם אריה את הנושא. אבל השיחה נמשכה: "לאחר דומיה מתבקשת ומתמשכת שאלתיו כיצד הוא מעריך את תנועת השומר הצעיר הקיבוץ הארצי, ומנהיגה **יערי.** היתה זו תשובה שלאחר סערה: הפנים רגועות, התשובה שקולה, מזוככת, פילוסופית, כמי שמנפה המוץ והתבן בשבעים נפות של רוחות הזמן ומותיר רק את גרעיני הפז:

"את תנועת השומר הצעיר איני שוקל ולא מעריך לפי הכרזותיהם ונאומיהם. אני מעריכם רק לפי מעשיהם. לא חשובה האוריינטציה שלהם על רוסיה הקומוניסטית. מה שחשוב הוא שהם הקימו קיבוצים על אדמת ארץ ישראל, קיבוצים לתפארת. זה יישאר לעד [...] ויערי – מבעד ומעבר לכל הוויכוחים איתו, הוא נשאר ידידי וחבר קיבוץ מרחביה (ועל כך אני קצת מקנא בו...). אני מעריכו מאד".

בהוקרה רבה מספר אריה על רגישותו הרבה של דב"ג לגבי הבנים-החיילים שהוא בתוקף תפקידו נאלץ לשלוח למערכות ישראל, שמא יפול מי-מהם בקרב: [בהקשר זה] "נתהוו יחסים אישיים בין הזקן לבין 'אם הבנים', **רבקה גובר**, ששני בניה, אפרים וצבי, נפלו במערכות ישראל. ביום הלווייה [של פולה] נפגשנו ושוחחנו על גורלה של פולה בשדה-בוקר, כקורבן למסירות ונאמנות מוחלטת לאישיותו. באותו שבוע קיבלתי איגרת מרבקה, ובה נאמר: 'ראיתי את ב"ג ביום מותה של פולה ושמעתי מפיו, ודאי בפעם הראשונה בחייו, דיעה שלילית עליה: הוא התלונן על שהיא, הצעירה ממנו, הקדימה אותו במותה...'. 15 שנה חיו שניהם בבדידותם בצריף שבשדה-בוקר".

כאשר חזר אריה מביקורו ביפאן, עם תום מלחמת יום כיפור, היה כבר דב"ג בשלהי חייו. פולה נפטרה, והאיש עצמו איבד מחריפותו ומחדות חושיו. אריה בא אליו בשליחות מנהיג הכת הבודיסטית-נוצרית ביפאן, שביקש את חתימת בן-גוריון על ספר האוטו-ביוגרפיה שלו, שהופיע אז בתרגום ליפאנית. מספר אריה: "...סיפרתי

באיטיות ובקצרה את סיפור משלוח הספר אליו וביקשתיו שיחתום את שמו המלא באנגלית. חשתי שבקשתי אינה מובנת דיה [...] נטלתי את העט-נובע, פתחתי את המיכסה, שמתי העט בידו ופתחתי בעמוד השער הפנימי. ב.ג. לחץ על העט בחוזקה וכתב את האות הראשונה של שמו ב-B קטנה [...] וסיים את כתיבת שמו כאילו למד לראשונה לכתוב באנגלית״.

ומכאן – לפגישתם האחרונה: ״... כאשר אושפז בביה״ח בתל השומר ומצבו היה חמור ביקרתיו בביתן 38 [...] חדר בצריף, מיטת ברזל אפרורית, ובמיטה – מתחת לסדין לבן גדול ורחב – מונח ענק בכבלים, כגוליבר בארץ גמדים, מחובר לאין-סוף צינוריות [...] ראשו היפה והלבן שקוע בכר גדול [...] סימן-חיים יחידי, שהביע עדיין את חיותו, היו שתי עיניו שמתאמצות להיפתח ולהביע אי-כניעה [...] והאיש הזה כאילו יודע, רואה, ונפרד ביסורי דומיה״.

בראיון (בכתב) שנתן אריה (בתאריך לא ידוע) לילדה **נוגה בוטנסקי**, כתב בתשובה לשאלותיה:

- ... בימי סיעה ב׳ ובימי הפילוג במפא״י היו לנו פגישות קשות, כי אני כחבר הקיבוץ המאוחד וכמי שהיה שותף להקמת קיבוץ, שמבחינה פוליטית השתייך לקבה״מ – חשתי שעמדתו הפוליטית היתה נגד הקבה״מ.
- ... הערצתי אישיות זו לכל דרכה. ידעתי שהקו המנחה פעולתו, מבחינה **אישית**, הוא קו **הישוב**. מימיו לא עשה שום טובה (פרוטקציה) לבני ביתו ולא לבני משפחתו, אפילו התאכזר להם, ובלבד שלא ייחשד. גם כאשר היה במסיבה משפחתית כל-כולו היה נתון למתרחש בחדשות. בכל עת של שעה מלאה היתה משתררת דומיה, והוא היה מקשיב לחדשות, מוציא פנקסו הקטן ורושם הערות לטיפול מיידי.
- דב״ג ביקר בביה״ש, במיוחד כאשר קיבל הזמנתי לבוא לחתונת חגי ושולה. לבדידות של שדה בוקר הלך מתוך תקווה שאלפי בני נוער וצעירים ילכו אחריו. אבל כזאת לא קרה, זו היתה אכזבתו הקשה ביותר. הוא צדק. היתה לו דרך מאד אישית. הוא חסר כיום.

את עדותו האישית הוא פותח:

"... אני מבקש מחילה מדוד דודי, אם, חס וחלילה, משהו מדבריי או מציטוטיי יתפרש שלא ככוונתי. כל שרציתי הוא – להצביע בכנות ובענווה על האנושי שבו, כולל יצר לב האדם, כפי שפגשתי באגרותיו המשפחתיות לאמא, לסבא ובפגישות מיוחדות. על אהבתו ודאגתו לאחותו פייגלה, היא אמי. יקר לי אדם זה, על הגלוי והכמוס שבו. חב אני לו תודת גוף ונפש על שסעד את אמא ברוחה ובנפשה, בכל עיתותיה היפות והמשבריות, ואותי הציל ממום כריתת רגלי שנפגעה בעת הימלטותנו מרוסיה, אחרי רצח אבי – אל סבי בפלונסק, על ידי זירוז עלייתנו לארץ, אל שמש המרפא שהצילתני.

"אני נענה לרשום גם הבזקי פגישות, להן הייתי עד – כהצצה אל מאחורי הפרגוד המשפחתי-אישי שלי, לכמה פגישות-אקראי עמו ועם פולה, רעייתו הנאמנה".

ולסיום, מציין אריה: "לו הייתי נדרש לבחור טקסט קריאה ל'תפילת אשכבה' באותו צריף, באותה שעת פרידה, הייתי קורא באוזניו את מכתבו זה [לאביו אביגדור], החולם והמגשים:

סג'רה, כב אדר ב' תרס"ח – 1908

- *- - עבודתי, סדר חיי: לפנות בוקר, בארבע וחצי, אני קם, נכנס לרפת ומאכיל את הבהמות שלי – כובר תבן אל תוך אבוס לפני השוורים, מבזק עליהם מעט כרשינה, ובולל. אחר כך אני מבשל לעצמי תה, סועד, וכשנראים דמדומי חמה, אני מוליך את עדרי – שני צמדי בקר, שתי פרות, שני עגלים וחמור – להשקות בשוקת שבחצר הפקידות.*
- *השמש עוד לא הופיעה – ואני כבר אוסר את שורי בעול, מניח את הזרע על החמור, ומזדיין במרדע (מלמד בקר) והולך לי לשדה וחורש כל היום. יד המחרשה בשמאלי, המרדע בימיני – ואני הולך לי אחרי המחרשה ורואה רגבים שחורים מתהפכים, מתפוררים, והשוורים הולכים לאט לאט, בנחת ובמתינות כבעלי בתים חשובים, ויש לי פנאי לחשוב ולחזות ולחלום – וכלום אפשר בלי לחלום בשעה שהולך אתה וחורש אדמת ארץ ישראל ורואה סביבך יהודים חורשים אדמתם בארצם, אדמה זאת שאתה דורך עליה, ארץ זאת המתגלית לעיניך בכל קסמיה, והוד גוניה, כלום אין זה לעצמו חלום?...*

פרק ששי: **משפחת זינאתי מפקיעין**

פרק יחודי בחייו של אב״ג הוא סיפור קשריו עם משפחת **זינאתי** מהכפר פקיעין.

לא במקרה הגיע אריה לפקיעין: דבקותו בארץ ישראל עד הרחוק בנופיה היא שהביאה אותו לשם. סקרנותו העצומה להכיר ולדעת כל נסתר בה חיברה אותו אל יוסף זינאתי, אבי המשפחה, ״שומר החותם״ האחרון של אחד מבתי הכנסת העתיקים בארץ, שאריה ראה בו שריד לקהילה עתיקה וממשיך-יחיד, מכוח רצונו ועקשנותו, של מסורת איכרים יהודים בארץ הגליל. אריה התוודע אל המשפחה וחייה, הציץ ונפגע: עד יומו האחרון ראה עצמו לא רק כידיד-הבית, אלא – ובעיקר – כנושא באחריות להמשך קיומם בפקיעין, בזכות ולא בחסד. הוא שאף להקל עליהם ככל האפשר את משא פרנסתם, לחבר אותם אל החיים היהודיים המתחדשים באיזור הגליל, ולהביא את דבר חייהם שם, על כל חריגותם ויחודם, עד אל החלונות הגבוהים ביותר – אל בית נשיאי ישראל.

ההצלחה היתה חלקית בלבד: גם כוחות אחרים, מתנכלים לכוונותיו, פעלו שם. אבל אריה לא ויתר, לא נרתע, ולבסוף גם לא סלח לאלה שיכלו להקל ולסייע ובאטימות-לב התעלמו והתנכרו. אבל הוא, שראה את משפחת זינאתי, הנאחזת עד כלות במולדתה פקיעין, כסמל לדבקות היהודי הישראלי במולדתו ובמסורותיה, הזדהה עמה וחש עצמו אחראי לה אישית, כשם שחש אחריות אישית לגבי כל שליחות שנטל על עצמו. והוא הרי היה ידוע בציבור כמי שלעולם אינו מסרב לדבר שליחות.

א. הכפר

פקיעין הוא כפר באיזור הצפון, שהוכרז כמועצה מקומית בשנת 1958. רוב תושביו הם דרוזים, אך יש ביניהם גם מוסלמים ונוצרים. מניין האוכלוסיה – כ-5000 תושבים, וקצב הגידול שלה – 1.7%. הדירוג החברתי-כלכלי – נמוך, ואחוז זכאי הבגרות – כ-60 (לפי נתוני הלמ״ס לסוף שנת 2004).

ההיסטוריה של הכפר ארוכה מאד, ובין החוקרים אין הסכמה באשר לראשיתה: יש הקובעים אותה בימי בית שני, ויש המאחרים לימי המישנה. האגדה החשובה ביותר לעניין זה מספרת, כי בפקיעין היתה מערה, שבה נחבאו מפני הרומאים, לאחר מרד בר כוכבא, ר׳ שמעון בר יוחאי ובנו ר׳ אלעזר, ועץ חרוב ומעיין נובע סיפקו להם שם את צרכיהם במשך שלוש-עשרה שנה.

החל מהמאה ה–11 קיים בפקיעין ישוב מוסלמי, ומהמאה ה-18 – ישוב נוצרי. המסורת היהודית מייחסת לפקיעין ישוב יהודי שהתקיים בו ברציפות מאז ראשיתו. בשנת 1785 התיישבו בכפר חסידים פליטי צפת, ממוצא אשכנזי, אך רוב יהדות פקיעין מוצאה ספרדי. ע״פ רשימות המיסים מימי המימשל העות׳מני, היו בכפר באמצע המאה ה-16 בין 33-ל-45 משפחות יהודיות. משפחת **זינאתי,** הרשומה ביניהן, היא המשפחה היהודית היחידה שלאחר שנאחזה בו לא עקרה ממנו עד היום (להוציא כמה שנים, בין 36׳ ל-48׳, שבהן נאלצו להתגורר מחוץ לו בגלל האיום על חייהם שהטילו כנופיות ערביות). זו המשפחה שפגש א.ב.ג. בביקוריו עם תלמידיו ה״טיצים״ מיגור בפקיעין, ואליה נקשר קשר עמוק וחזק בהמשך חייו.

דבר קיומה של קהילה יהודית עתיקה בפקיעין נודע ברבים בזכות ביקורם של **יצחק בן-צבי ורחל ינאית**, בשנת 1922. הם הגיעו לכפר כהולכי רגל, שניהם חמושים, ביקרו בבתי היהודים המקומיים ושוחחו עמם ארוכות. בן-צבי, חוקר העדות בארץ ישראל, התעניין מאד בחיי הקהילות בפקיעין. הוא שגילה על קירות ביה״כ המקומי שני לוחות אבן עתיקים, וקבע את מקורם בימי המשנה והגמרא – עדות ראשונה לקדמוניות הישוב היהודי באיזור. כרבים אחריהם, נשבו בני הזוג בן-צבי בקסמי המקום ותושביו, ושמרו על קשריהם עם יהודי המקום: חזרו לבקר שוב ושוב, הביאו אורחים, סייעו בכל דרך שמצאו, ולאחר מחקר יסודי ומתמשך כתב בן-צבי ספר על הישוב היהודי בגליל, ובפקיעין בפרט.

שני מוקדים היוו נקודות-משיכה למבקרים יהודים בפקיעין, החל מביקוריו של יצחק בן-צבי בימים שלפני קום המדינה, ועד ימינו: בית הכנסת העתיק שהוקם שם בשנת 1873, במימונו של **רפאל הלוי**, נדבן יהודי מביירות, ומשפחת זינאתי, שנטלה עליה את שמירתו ופתיחתו למבקרים. יחודו של בית הכנסת הוא, כאמור, בשני לוחות האבן העתיקים שגילה בן-צבי, שהוצבו בו עם בנייתו כחוליה מקשרת אל בית-כנסת קדום,

מהתקופה שלאחר הבית השני, שממנו הובאו. לוחות אלה מקושטים בתבליטים. על אחד מהם – מנורה, ולמרגלותיה שופר ולולב. על השני – תבליט שער מפואר, ולצידיו עמודים שראשיהם דומים לקונכיות. חזיתו של בית הכנסת מופיעה על שטר-כסף של 100 ₪, הנושא את תמונתו של יצחק בן-צבי – הנשיא השני של מדינת ישראל, ומי שהיה החוקר הראשון של הישוב היהודי בפקיעין.

ב. משפחת זינאתי

אל פקיעין הגיע אריה במהלך טיוליו עם חניכיו, חניכי מחזור ד' בביה"ס "טיץ" ביגור, בתקופת עבודתו שם כמדריך ומחנך בשנים 43'-1941. המסורות בדבר היאחזותו העיקשת של הישוב היהודי בכפר במהלך ההיסטוריה, וכן הלוחות העתיקים בבית הכנסת, משכו אותו לשם שוב ושוב. פגישתו עם משפחת זינאתי הקסימה אותו והלהיבה את דמיונו, וכמו חיברה אותו חיבור חי ונדיר אל העבר היהודי בארץ ישראל.

"לו הייתי אמן-פסל – הייתי מפסל דמות יחודית זאת, יהודי עם כפייה – בסלע גלילי, ולמרגלות הסלע: מחרשת עץ, הקרויה 'ערבית', ו[הוא] מחזיק בשמחה בידו המיובלת קומץ שיבולי חיטה. וכיתוב מתהלים: 'יגיע כפיך כי תאכל – אשריך וטוב לך'" – כך מתאר אריה בזכרונותיו (18.3.96) את דמותו של יוסף זינאתי, אבי המשפחה, כפי שהכירו לראשונה. התיאור רומנטי, נרגש – וכמובן מקושר לגמרי אל הפסוק הרלוונטי. אריה – כמו אריה...

בעת ההיא היתה כבר משפחת זינאתי המשפחה היהודית האחרונה בפקיעין, וסירבה לעקור ממנו.

"היהודים שחיו כאן – מכרו את אדמתם לערבים. הם לא רצו להיות כאן, והאדמה לא רצתה בהם... הם רצו לחיות בעיירות הגדולות: בחדרה, בזכרון יעקב, בנהריה... מכרו את אדמתם בזול... חברים, פקיעין לא תיעזב!" – דברי יוסף זינאתי לידידיו, שבאו לבקרו. אבל לא במקרה נטשו היהודים את הכפר: כשאר התושבים, פרנסתם היתה על חלקת אדמתם, שבה גידלו חיטה, ירקות ועצי פרי. ו"חלקת אדמתם" זו - 30-40 מ' אורך ורוחב, חיטה זורעים בידיים וקוצרים במגל או בתלישה, החלקה נחרשת במחרשת עץ, והיא נוגעת, מכאן ומכאן, בחלקות השכנים. הפרנסה באה בצמצום ובקשיים רבים, והיחסים עם השכנים לא תמיד היו תקינים.

אביו הזקן של יוסף חי אז עדיין, והמשפחה כללה גם את אחותו של יוסף, שלא נישאה, את אשתו סעדה, ואת שני ילדיהם: שאול – בן 12 אז, וזהרה (מרגלית) הצעירה ממנו בארבע שנים. הילדים דיברו ערבית, והעברית היתה מוכרת להם מדיבור בלבד. על כך הודאגו הוריהם מאד מאד: יוסף, שנאלץ לנטוש תלמוד-תורה בנערותו, קיווה לצייד את בנו בחינוך יהודי ראוי, וככל שקרב מועד בר-המצווה שלו, גברה דאגתו, והוא השיח

אותה לכל מבקר יהודי שהגיע לכפר. דאגה זו נגעה לליבו של אריה, שכבר הכירו מקרוב, והוא הציע לו להעביר את הילדים לבית הספר ביגור, שם יתחנכו עם ילדי הקיבוץ.

מילויה של ההבטחה הזאת לא היה פשוט כלל. מצד הקיבוץ היתה תחילה התנגדות רבה – הילדים היו זרים גמורים לחיים בחברה יהודית, ולחיי חברת ילדים בקיבוץ – על אחת כמה וכמה. גם ברור היה, שאת עלות הקליטה הזאת לא יוכל יוסף זינאתי לשלם. המשפחה, מאידך, נזקקה מאד לילדיה, שעזרתם בעבודה היתה כבר חיונית להוריהם. אולם אירוע קשה שאירע בכפר בקיץ 1941 הכריע.

לילה אחד חדרה לפקיעין כנופיה ערבית מזויינת שהגיעה מסוריה, מאנשי קאוקג'י, ואנשיה פרצו לבית זינאתי וגררו את יוסף אל כיכר הכפר. הם חשדו בו שהוא מרגל אחריהם לטובת היהודים, דרשו ממנו לדווח להם על תנועות אנשי ה"הגנה", היכו אותו קשות, ואיימו להרוג אותו. גם בן-דודו עובדיה, שנחבא בביתו של ידיד דרוזי, נתגלה והובא לכיכר. רק התערבותו ברגע האחרון של מוכתר הכפר, שערב להם, הצילה את השניים ממוות.

הידיעה על ההתרחשות הגיעה ליגור, ולמחרת בבוקר באו לפקיעין אריה **וגרשון פרדקין**, נוטר בתחנת יגור, איש ה"הגנה" ומדריך מטעמה בבית הספר, שהכיר אף הוא את יוסף מביקורים קודמים והתיידד עמו. כשראו השניים את האיש החבול והשבור, שגם איבד אחת מעיניו במכות שהוכה, הציעו לו לקחת עמם מיד את שני הילדים ולהביאם ליגור. ההחלטה היתה קשה למשפחה – הם לא ששו להתנתק בבת-אחת משני ילדיהם - אולם הדאגה לילדים גברה הפעם. יוסף ומשפחתו סירבו לעזוב את הכפר, אבל הילדים הועברו ליגור והוכנסו לבית הספר המקומי: כנגד הנימוק של הצלתם מאיומי הטרור הערבי לא עמדה עוד אספת החברים בהתנגדותה. יצחק בן-צבי, אז כבר יו"ר הוועד הלאומי של הישוב, הבטיח לסייע בתשלום ההוצאות.

סיפרה **מרגלית** (1981): "ביגור הייתי מפחדת לישון על המיטה, כי בבית התרגלתי לישון על הרצפה. הפקידו מטפלת מיוחדת שתשב על ידי. כשהיתה הולכת – שוב שכבתי על הרצפה".

ובכלל היתה הסתגלותם של שני הילדים המבוהלים מפקיעין לחיי בית הילדים היהודי קשה מאד. הניתוק מהוריהם, ואחר כך – הפרדתם זה מזו וצירופם לקבוצות בני גילם – לווו בבכי קורע-לב. הרגלי הנקיון, חילופי הבגדים, האוכל המוגש – הכל היה זר להם. והקשה מכל – הלימודים: הם לא ידעו לקרוא ולכתוב, עברית כמעט לא הבינו ולא דיברו, ולא היתה ברירה אלא להכניסם לכיתה א', בין ילדים שלא היו בני גילם. כל כך זרה היתה להם המציאות החדשה, ששאול החל לגמגם בדיבורו, ובציבור כמעט לא השמיע קול. בכיתה היה שוקע במצב של קהות חושים, לא שומע ולא מגיב, ורק בהיותו מחוץ לכותלי ביה"ס חזרה אליו חיוניותו.

אחת לשבוע, בימי ששי, היו הורי הילדים באים לבקרם, מביאים איתם בסלים פירות מעציהם – תאנים ורימונים. הפירות האלה היו בעיני אריה סמל לטובה וברכותיה של ארץ ישראל, והבאתם בידי הזינאתים כמעין שכר-לימודיהם של הילדים, ככל שהשיגה יד ההורים - עוד הרחיבה את המקום המיוחד שתפסה המשפחה הזאת בליבו: "... בכל יום ששי, בסביבות השעה 10 בבוקר, היה זוג ההורים מופיע, לבושים קצת פרנג'י, נושאים סלסילת פירות כמעלים ביכורים בקדושה: תאנים רכות, נוטפות דבש, עם מתיקות גלילית מיוחדת, ורימונים מבוסתנם, גם כאלה שגדלים בחצר בית-הכנסת. הכל נקטף בקדושה אתמול... בדירתי, האביזר הכי יקר, הכי שמור, הכי קדוש – הם אותם רימונים, שיוסף היה מביא עמו מפקיעין כתודה. מאז עברו כבר 53 שנים, והם איתי..." (הוא ייבש אותם, קליפתם נתקשתה ולא נרקבה – מה שהעצים עוד יותר את סמליותם בעיניו).

ג. הקשר מתהדק

(שנים רבות אחר כך הראה אריה את הרימונים האלה לצייר **דוד מוס,** וגם סיפר לו על מקורם בבוסתנה של משפחת זינאתי בפקיעין. מאוחר יותר, כשיצר הצייר הגדה חדשה ומצויירת, זכר את השיחה ההיא.

מספר דוד מוס (תשמ"ז): "... לפני שנים אחדות זכיתי לפגוש אדם בשם אריה בן-גוריון. אריה, אחיינו של דוד בן-גוריון, בילה את חייו בבניית ארץ ישראל ובבניית קיבוצו – בית השיטה[...] אריה אוהב את הארץ אהבה מידבקת ומכיר בה כל שעל. שבת אחת סיפר את סיפור-חייו לקבוצה שבה השתתפנו, ובין הפרטים שבחר לספר היה גם הקשר הידידותי עם אדם בשם יוסף זינאתי מן הכפר הקטן פקיעין שבגליל העליון[...] אריה סיפר, שיוסף זינאתי היה נוהג לבוא אליו לשבת, כשהוא מביא עמו רימונים מבוסתנו שבפקיעין[...] אריה שמר על אחדים מהרימונים: הוא הניח להם להתייבש באופן טבעי והציג אותם בתוך סל[...] עבור אריה היו רימונים אלה עדות יקרה לקשר – שאין דומה לו – של עם ישראל לארצו[...] בעיני ייצגו הרימונים האלה וסיפורם נס של זכרון יהודי[...] כאשר שמעתי את הסיפור ידעתי מיד שבאיזשהו אופן אתן לו ביטוי בהגדה[...] התקשרתי אל אריה. באדיבותו שלח אותם אלי כשהם ארוזים בחיבה כאילו היו האבנים היקרות ביותר. בזהירות ציירתי את דמותם על העמוד הזה [בהגדה] והשבתי אותם לבעליהם. הרימונים שבהגדה הם של זינאתי ובן-גוריון גם יחד, ומנציחים את יוסף זינאתי, כמופת לזכרון יהודי, ואת אריה בן-גוריון, המסמל בעיני את הקדושה של יהודים כמותו, אשר זכרו היטב. אנו לא נשכח").

לאט-לאט התיישרו ההדורים. סבלנותם של המחנכים גברה על הקשיים, הילדים הסתגלו לשפה העברית ולמנהגי הסביבה החדשה, ורכשו יסודות של קריאה, כתיבה וחשבון. המשפחה, מצידה, ניזוקה מאד מהיעדרם של העוזרים הקטנים, עד שנזעק אריה שוב לעזרתה: עם קבוצת חניכיו היה בא אליהם בעונות הלחץ החקלאי לסייע

בקציר, במסיק ובזריעה. הקשר התהדק. במסיבת בר-המצווה של שאול הרים יוסף כוס של תודה למורים ולסבלנותם. כשנה מאוחר יותר הועברו הילדים לבתי ספר דתיים בירושלים: זינאתי החשיב מאד את החינוך הדתי.

חניכיו של אריה, מצידם, חלמו על גרעין-התיישבות בפקיעין – להחזיר את עטרת הישוב היהודי ליושנה. אבל כשבא יום צאתם להכשרה הם גוייסו לפלמ"ח ונשלחו לבית השיטה, והקשרים בין אריה לזינאתי הפכו לאישיים יותר.

היה לכך גם אספקט חינוכי: כמחנך בבית-הספר של בית השיטה, קיבוצו, יצא אריה בשנת 1947 עם חניכיו, כיתה ו', לשבוע בכפר הדרוזי בית ג'אן. בשבוע הזה הגיעה הקבוצה ליום אחד לביקור בפקיעין, פגשה את משפחת זינאתי, שמעה מפיו על תולדות המקום ואת סיפורו האישי, וספגה את רוח המקום והמסורת הקשורה בו. גם בשנים הבאות נהגו כיתות ביה"ס בבית השיטה, בהגיען לגיל מצוות, לבקר בפקיעין ולפגוש את הזינאתים. כך ביקש אריה למלא את חלקו הצנוע בשימור וקיום מסורות פקיעין.

ד. תמיד לצידם

השנים העוברות לא היטיבו עם משפחת זינאתי. הבן **שאול** הקים משפחה בנהריה והשתקע שם.

הדבר הזה ציער מאד את אביו, שקיווה להעביר אליו את האחריות, האדמה והמסורת. אבל משפחת אשתו של שאול חשבה אחרת. שאול מת בלא-עת מדום-לב, והוא בן 51, ונקבר בנהריה.

מרגלית החליטה שלא להינשא, והקדישה את חייה לטיפול בהורים, וכן סייעה לאביה בשמירה על בית הכנסת העתיק ובפתיחתו לתיירים ולמבקרים. בדידותם המתמשכת כמשפחה יהודית יחידה בכפר היוותה, מצד אחד, מעין "אטרקציה" למבקרים, אולם מצד שני ניתקה אותם למעשה מחיי קהילה יהודית פעילה.

המימסד הדתי – משרד הדתות, ואגף הרבנות הממונה על המקומות הקדושים, הקשיחו לבם כלפיהם. יוסף זינאתי הוכר כעובד משרד הדתות, אולם השכר ששולם לו (כעובד ברבע-מישרה) היה מחפיר, ולא הספיק לכלכלתה של המשפחה. כאשר החמירה נכותו לא יכול עוד יוסף לבצע עבודה כלשהי, ובמשך שנים מילאה מרגלית את מקומו בתחזוקת ביה"כ ובהצגתו למבקרים. ביתם לא תוחזק כלל, ומצבו הלך והידרדר עם השנים.

בביקור מקרי של גרשון פרדקין, לאחר זמן רב, בפקיעין, ראה האיש את מצבם והזדעזע ממראה-עיניו.

אריה, מצידו, התמיד בשמירה על הקשר. הוא דאג מאד למצבם הכלכלי, ולא הירפה מפניותיו אל המימסד האיזורי והממשלתי בדרישותיו להגן על זכויותיהם ועל מעמדם, בהיותם שומרי האתר היהודי היחיד בפקיעין. יחד עם פרדקין, פנו השניים שוב ושוב אל כל כתובת אפשרית.

פרדקין אל אב"ג, 3.4.64: "שוב ביקרתי בפקיעין לאחר הרבה שנים ועד עכשיו מכסה בושה עמוקה את פני. הכך ייעשה בישראל?[...] הבית עלוב כמו שלא היה מעולם. עוני ויתמות בכל פינה, וביחוד פגעו בנשמתו[...] מדינת ישראל חייבת לתת לו מגורים של ממש ופרנסה בכבוד[...] סעדה כבר זקנה וצולעת ויוסף בלי שיניים והזדקן מאד מאד[...] אולי גם הפעם תשנס את מותניך ונלך לדפוק על הדלתות[...] ואולי גם הפעם נוכל להצליח..."

יוסף, שבריאותו הטובה לא חזרה אליו מאז המכות הקשות שהוכה, הפך עם הזמן לנכה גמור, ונזקק לטיפוליה ולסיועה של בתו בכל עניין. ומרגלית נטלה עליה את עול הטיפולים, את הדאגה לפרנסה המצומצמת, ואת השמירה על בית הכנסת והצגתו למבקרים.

יוסף זינאתי אל אב"ג, 19.5.65: "לידידי היקר אריה בן-גוריון ומשפחתו[...] אודיעך, שקדיש לוז, יו"ר הכנסת, ביקר אצלנו עם משפחתו והסברתי לו על מצבי ואיך אני חי ובודד בלי הילדים והנכדים,
וקיבלתי ממנו מכתב שהוא מסר את כל הדברים לראש הממשלה מר לוי אשכול[...] מה שסבלתי בזמן הבריטים זה אפס, ובזמן המדינה, 17 שנים, אין לי שום ערך, אני מרגיש את זאת באמת, אפילו הערבים היום מתקדמים ואני נשאר כרגיל, בלי שום ערך..."

אב"ג לעקיבא גוברין, שר התיירות, 20.7.65: "אנא, סלח להתערבות הכפולה, אך מבקש אני להיות שליח-מצווה לידידי הצנוע יוסף זינאתי מפקיעין, ולתפקידו שם. כידוע, נותרו זינאתי ואשתו השרידים האחרונים מפקיעין העתיקה. משרד הדתות שיקם ושיכלל את ביה"כ העתיק בפקיעין, ויוסף משמש כשומר גאה ואביון לביה"כ, ומסביר לכל אורח, תייר ומטייל. משרד הדתות משלם לזינאתי 120 ל"י בחודש, וזו כל הכנסתו החומרית לקיומו[...] וכאן אני בא להצעתי: תותן לו הקצבה נוספת של 120 ל"י לחודש גם מטעם משרד התיירות[...] הלכה למעשה תהיה זו תרומה ושכר חיוניים ביותר לקיומו הדל (לו ביקרת בדירתו הרעועה – היה נחמץ ליבך)[...] אין כתובת סבירה אחרת, זולתך... ".

מרגלית זינאתי לאב"ג, 30.12.69: "... זה כבר שנה אשר אני לא עובדת ואינני יודעת למי לפנות. הם רק עשו ממני כדורגל ולא עזרו לי בשום דבר, וגם בנוגע לאבא, גם לו יש בעיות במשכורת ממשרד הדתות, במקום שישלמו לו כל חודש שולחים כל שלושה חודשים או חודשיים, אין לו – רק מהביטוח הלאומי, זה היחידי ש[הוא] מקבל בזמן, וגם לא מלא, ועכשיו עברו חודשיים ועוד לא שילמו לאבא..."

מרגלית זינאתי לח"כ פרוש, 20.4.75: "המועצה המקומית עשתה תכנית לסלילת כביש בשטח בית הקברות היהודי[...] היות ושכנינו שונאים אותנו, גם היהודים רוצים לפגוע בנו. אנחנו מתנגדים בכל תוקף לסלילת כביש בבית הקברות, המקום אינו שייך

למועצה ולא למשרד הדתות, הוא שייך ליהודי פקיעין, הכהנים כיום קבורים כאן. אנו רואים בזה גזילת זכויותינו וכן גרימת נזק בל-ישוער לנו[...] לכן נבקש מכבודכם לנקוט בצעדים מיידיים למניעת כל פגיעה בחלקת בית הקברות".

גרשון פרדקין אל דוד קורן, גשר הזיו, 13.7.78: " ...את יוסף והמשפחה אני מכיר שנים רבות, וכל השנים אני מנסה לעזור למשפחה נפלאה זו[...] מתת כסף מעולם לא רצו לקבל ממני. חשוב מאד היה לקשור עמם קשר קבוע לדברים הקטנים כגדולים[...] נושא הבריאות ואולי משהו גדול יותר, לשיפוץ הבית וכו'[...] נדמה לי שאפשר להפוך משפחה זו לסמל – אולי לכבד אותה פעם בביקור בכנסת, בבית הנשיא, אולי אפשר למצוא הקצבה איזורית של כמה אלפי לירות לחודש, על מנת לאפשר להם לכבד את עשרות האורחים המגיעים לביקור[...] אני פונה אליך כאיש הגליל – נדמה לי שיוסף על כיסא הגלגלים ומשפחתו הינם הגיבורים האמיתיים של ההתיישבות בגליל ובארץ..."

צ. וינגרטן, משרד הדתות, למשה בר שביט, מנהל הלשכה האיזורית, 3.9.80: "... מאז קום המדינה ועד 31.5.76 קיבלה המשפחה תשלום סמלי עבור השמירה על המקום[...] כפי שמתברר ממכתבך, מר זינאתי הינו חולה ואינו מתפקד, ולמעשה ממלאת את התפקיד הבת מרגלית, ובהתאם לכך אין אנו רשאים לפי החוק לשלם למר זינאתי משכורת עבור עבודה שאינה נעשית על ידו, ואנו מטפלים בהפסקת עבודתו[...] בד-בבד ובהתחשב בנסיבות המיוחדות של המקום נבדוק את האפשרות להעסיק את הבת מרגלית – משימה שכיום היא קשה במיוחד בהתחשב בהקפאה שהוטלה עכשיו על משרדי הממשלה בקבלת עובדים חדשים...".

מרגלית זינאתי לאב"ג: "...אני שולחת לך צילומי המכתבים, לפיהם הפסיקו את עבודת אבי. הודעתי להם שאני מוכנה להמשיך בה, אולם הסכימו להעסיקני כקבלן ללא שום זכויות. כבעבר אני ממשיכה לעשות את העבודה, ללא תשלום[...] איני צריכה לספר לך על מצבנו ועל אכזבתנו ועל כאבנו הרב בשל יחס זה מצד משרד הדתות[...] לו הואל נא, אריה היקר, לעשות משהו למעננו ולעמוד לצדנו בשעת צורך ומצוקה זו..."

אב"ג וגרשון פרדקין לדוד קורן, ועד ישובי הגליל המערבי, 9.3.81:

"...אנו, ידידי המשפחה,שמכירים את משפחת זינאתי למעלה מ-45 שנים ובאנו לעזרתם בתקופות מצוקה בטחונית ואחרת לפני ואחר קום המדינה, פונים אליך להתערב ולפעול למען משפחת זינאתי האחרונה – שפרנסתה החודשית (וזה מקור-הכנסתם היחיד והבלעדי לקיומן של שלוש נפשות) תאושר בזכות, ע"י העסקתה המלאה של מרגלית כשכירה אחראית, בחוזה חתום על כל הזכויות, כראוי למשפחה נאמנה זו לפקיעין ולמורשת אבותיהם. אם משרד הדתות יסרב לחידוש חוזה זה, כי אז אולי יש לפעול אצל המועצה האיזורית תרשיחה, אליה משתייך הכפר פקיעין, או אצל מועצת ישובי הגליל העליון. על כל פנים, מישהו חייב לדאוג לקיומה הכלכלי של משפחת זינאתי, ובזכות הפקדת מרגלית, כנצר יהודי אחרון ובלעדי על המקומות הקדושים בכפר".

דוד קורן נענה להם ופנה אל מר וינגרטן במשרד הדתות "בשם האיזור כולו" למלא את הבקשה הצנועה הזאת. אב"ג ופרדקין הוסיפו ופנו אל אישים נוספים באיזור. אריה הגדיל והגיע במכתביו עד אל נשיא המדינה **יצחק נבון** (תשל"ט):

"...אנא סלח על כי בימים גורליים אלה אני מטרידך על איש בודד ושמו יוסף זינאתי [...] המרותק עתה למיטתו בקומה ב' של דירתו בכפר פקיעין הערבי וההיסטורי. עם יוסף חיים באותה דירה צנועה גם רעייתו סעדה (מוגבלת פיזית – צולעת) ובתם מרגלית. מרגלית היא היחידה השומרת על קשר-חוץ והלוחמת כלביאה נגד לאומני הכפר ואנשי מועצת הכפר המתנכלים למשפחה, לאדמותיה ולמקומות המקודשים. המשפחה חיה במצור ובגאווה דועכת, כאשר נרו של יוסף אוזל [...] מוזר ומכאיב שזניחת המשפחה התרחשה דווקא משך 30 שנות מדינה יהודית (להוציא התייחסויות הזדמנותיות של הנשיא בן-צבי ז"ל) [...] לו יכול היה איש לשכת הנשיא לבקר בדירת זינאתי, כדי להתרשם מהמציאות וצרכיה – ויהיה בזה חיוני ליוסף ובני ביתו..."

ההצלחה, כאמור, היתה חלקית בלבד. אנשי משרד הדתות סרבו להעסיק את מרגלית כשכירה ולשלם לה משכורת, והפשרה היתה העסקתה כ"קבלן" – ללא זכויות סוציאליות כלשהן. מרגלית המשיכה לטפל בהוריה ולתחזק את ביה"כ, אריה המשיך לבקר את המשפחה ולנסות לסייע.

פנייה נוספת אל הנשיא נבון היתה חריגה מכל בחינה, אפילו לגבי אריה: ביולי 1981 שלחו אב"ג וגרשון פרדקין מכתב לנשיא, סיפרו לו על מותו החטוף של שאול זינאתי ועל בעית מקום קבורתו, ועל החרפת הנושא באשר ליוסף זינאתי, "וזאת מפני שבית הקברות היהודי בפקיעין מופקר, מוזנח, ללא גדר וללא כל אפשרות להבטיח את עתידו". יוסף העדיף להיקבר, בבוא יומו, לצד הוריו ואבותיו, אבל לאחר ששאול בנו נקבר בנהריה, סבר אריה כי "ראוי יוסף להיקבר בירושלים, בהר הרצל, כאנטי-גיבור, אך כדמות יהודית מחנכת ואצילה, בשווה לקברות גיבורים ברוח ובגוף".

והמכתב מסתיים: "ועתה אני פונה אליך: אנא, תשתדל נא לשכת הנשיא שהטיפול הפורמלי המתאם יאושר ויהיה מוכן לרגע כי יבוא, למען יוכל לשכון גופו הטהור והנאמן של מ"ר יוסף זינאתי במקום המכובד ביותר של יקירי וגיבורי האומה".

אין לדעת מה היה עולה בגורלה של הבקשה יוצאת-הדופן הזאת לו הועברה לטיפול ב"צינורות המקובלים", אלא שהזמן לא הספיק לכך: בסוף אוגוסט 81' מבשר אב"ג ללשכת הנשיא על מותו של יוסף זינאתי, 40 יום בלבד לאחר מות בנו. בגלל מצבו של

בית הקברות היהודי בפקיעין, ביקש יוסף להיקבר לצד בנו שאול בבית הקברות בנהריה, "וזאת בניגוד לרצונו וחלומו ולאורח חייו בכפר פקיעין העתיקה".

משאלתו האחרונה של יוסף זינאתי היתה להגשים את חלומו רב-השנים לעלות לירושלים, לבקר בכותל המערבי, לפגוש את נשיא המדינה וללחוץ את ידו.

אריה נחלץ לביצוע המשימה, וכדרכו – בגדול: הוא מתקשר לנשיא נבון (המכיר זה-כבר את פרשת זינאתי ואת אריה בן-גוריון, מגן זכויותיה), ובתוך 4 ימים מקבל אישור וקביעת מועד. ביום המיועד מגיעה מכונית הנשיא לפקיעין, ואריה נושא בזרועותיו את יוסף הנכה מדירתו אל מושב המכונית הממתינה לו, מהלך כמה סימטאות שאין בהן מרחב נסיעה. בעכו הם מתעכבים: מרגלית קונה לאביה נעליים ראויות לביקור שכזה, במקום אלו המרופטות שלרגליו. יוסף מאושר.

בבית הנשיא מוכנה לו כבר עגלת נכים. הפגישה עם הנשיא קולחת: השניים משוחחים בערבית ועברית, שיחה שכולה חיוכים ופתגמים עממיים, השגורים על פי שניהם. משם יוצאים יוסף ומלוויו אל רחבת הכותל, כששיחת טלפון מבית הנשיא פותחת בפניהם את הגישה עד הכותל עצמו: יוסף מבקש לנגוע באבנים בידו. הדמעות - בלתי-נמנעות. יוסף מברך "שהחיינו...", ואריה – "אמן".

שיאה של הנסיעה חזרה היה בלתי צפוי: באמצע הדרך, בכביש החוף, עלה פתאום מנוע המכונית באש. צריך היה למצוא טרמפים... ולעת חשכה, כשהגיעו לפקיעין, נשא אריה שוב את הזקן בזרועותיו, במעלה המדרגות הפעם, וכשהם מגיעים סוף סוף – צונח יחד עמו על המיטה...

ה. עד הסוף

בליל כ"ו באב תשמ"א (אוגוסט 1981) הלך יוסף זינאתי לעולמו, בן 80, ונקבר לצד בנו בבית הקברות של נהריה.

ובפקיעין נותרו האם, שהאריכה ימים עד מעל ל-90, והבת מרגלית – בת 64 במות אביה. לא מוותרת, לא זזה ממקומה, מקיימת עד הסוף את שבועתו של אביה: משפחת זינאתי תישאר בפקיעין.

"רצוי שמישהו יגלה עניין בגורלה של המשפחה הזו..." חותם אריה את מכתבו לנשיא נבון, בו הוא מבשר לו על מותו של יוסף.

אבל למר זליקוביץ, הממונה על המקומות הקדושים במשרד הרבנות, זה שסירב לבקשות הרבות לאפשר למרגלית זינאתי חיים בצניעות אך בכבוד כשומרת האתר הקדוש בפקיעין, כתב אריה:

"...הסברתי ליוסף, שאם משך 34 שנות המדינה לא הצליח משרד הדתות והממונה על המקומות הקדושים לגדור את בית-הקברות היהודי העתיק, ולא שיקם את המצבות המנותצות והפזורות, ולא דאג לשמור על בית-קברות זה – אין סיכוי שיעשה זאת לאחר פטירת יוסף זינאתי [...] אבל לא נמצא אף מוסד ממשלתי ולא אישיות אחת סמכותית מוסדית שתטה אוזן ותתערב בזכות הגיונה וצדקתה של בקשת יוסף זינאתי המזקין [...] מרגלית היתה הלוחמת האמיצה לשמירת קדושתו של המקום וכבוד משפחת זינאתי. היא היתה גם המפרנסת הממשית היחידה והמטפלת באביה המשותק ובאמה הקשישה והעיוורת והמוגבלת פיזית. אבל אתה, מר זליקוביץ, שלחת לה מכתב פיטורין, ומשך חודשים משפחה זו לא קיבלה את משכורתה [...] איך הנייר הלבן עליו כתבת פסק-דין שרירותי זה לא האדים ולא זעק על השקר ועל ההתעמרות [...] בתוך קומץ המלווים את יוסף זינאתי בדרכו האחרונה לא היה נציג של משרדך, כי היית בטוח שאת ביה"כ העתיק לא יחללו, היות ושכרת לו שומר דרוזי, ומיוסף המפוטר כבר התפטרת לפני תשעה חודשים [...] ואתה חזרת על צידקת גזילת כבשת הרש הזאת בפני כל אלה שהזעיקו אליך מכתבי בקשה לחזור בך מהפיטורין [...] ראוי היה גיבור עלום ומצניע-לכת זה להיקבר בהר הרצל יחד עם גיבורי הרוח, ולהצטרף אל האמיצים והעקשנים שבלוחמי עצמאות ישראל, שפיהם וליבם היו שווים, שהיו אגדה בחייהם ויישארו אגדה אחרי מותם..."

לאחר מות יוסף גילו המועצה האזורית וגופים נוספים יוזמות שונות להנצחת זכרו ושם משפחתו. אריה היה שותף נאמן ופעיל ליוזמות אלו. שלט שנקבע בקיר ביה"כ מנציח את פעילותם של אב"ג, גרשון פרדקין והנשיא שז"ר לטובת שיקומו ושימורו.

לאחר מותו של אריה, המשיכה משפחתו לשמור על קשריה עם מרגלית זינאתי. לאחרונה ביקרה שם נינתו – **יובל** – במסגרת טיול כיתה ה' מביה"ס "גשר על הוואדי", בי"ס יהודי-ערבי בכפר קרע שבוואדי ערה. 40 הילדים ושמונה המורים שהתלוו אליהם, מחציתם יהודים ומחציתם ערבים, ביקרו בביה"כ, ושם הוצגה יובל (נכדתו של **חגי בן-גוריון**, בנו של אריה) בפני מרגלית. יובל, ששמעה מפי אביה את סיפור הקשר המתמשך בין משפחות בן-גוריון וזינאתי, הצטיידה בתמונות שצולמו במהלך השנים, ואף הכינה שיר שכתבה למרגלית. מרגלית התרגשה עד דמעות, והזמינה קבוצה מצומצמת מקרב המטיילים אל ביתה – שם הראתה להם תמונה משנת 1990, בה צולמה משפחת ב"ג בביקורה אצל משפחת זינאתי, והיא תלויה בבית על הקיר.

המעגל נסגר.

פרק שביעי: שליחויות

בשנת 1953 נקרא אב"ג לשליחות חדשה: ייסוד-מחדש של תנועת "הבונים" בקנדה.

בעת ההיא היה כבר מנוסה בשליחויות חינוכיות לסוגיהן. הוא היה "בוגר" הדרכה תנועתית בחיפה וברחובות, מדריך-מחנך לחברת נוער עולה, מורה-מחנך בביה"ס "טיץ" ביגור, מדריך-מלווה לילדי טהראן בשלבי קליטתם הראשונים בארץ, ומורה-מחנך לכיתה הראשונה של ילדי בית השיטה. כמעט בכל אלה היה עליו לסלול את דרכי עבודתו, מבלי שיוכל להישען וללמוד מנסיונם של אחרים, שקדמו לו. את עיסוקו בחינוך ראה כייעוד, ואת המשימות שהוטלו עליו בזו אחר זו קיבל ברצון ובנכונות, אף שלרוב היו כרוכות בוויתורים לא-קלים בחייו האישיים.

השליחים שיצאו אז לחו"ל מטעם התנועות הקיבוציות ייצגו, להלכה, גם את הסוכנות היהודית, אולם באותה תקופה לא נהנו מתמיכתה הכלכלית, ולמעשה נאלצו להתפרנס בכוחות עצמם, ולשלב במאמצי הפרנסה גם את משימת השליחות, שלשמה יצאו.

במקום שהיו כמה שליחים, מתנועות שונות או מאותה תנועה עצמה, נהנו השליחים מתמיכה הדדית – חברתית, בעיקר. משפחת בן-גוריון (הצעירה עדיין, אך כבר למודת נסיונות קודמים לא פשוטים) לא נהנתה מיתרון כזה. המשפחה מנתה ארבע נפשות – אריה, ברוריה, וילדיהם חגי (בן 12 בצאתם) ורזיה (בת 8). החיים שציפו להם לא היו קלים. תחושת הבדידות שהתלוותה להם, המעבר החד מה"יחד" הקיבוצי התומך אל רצף של מאבקים יום-יומיים, כשהכל תלוי בך ואין שום סיכוי לסיוע – היוו ניגוד מוחלט לא רק לחיים שמהם באו, אלא גם לתקוות שתלו בתקופה זו, לחיזוק המסגרת האינטימית ולאפשרות להשלים חסרים משפחתיים שהיו בלתי נמנעים באופן שבו תפס אריה את חובותיו ואת המוטל עליו.

לקראת סיום התקופה כתב אריה מכתב-סיכום לחבריו בבית-השיטה. המכתב מובא כאן כלשונו, להוציא עריכה קלה של מה שנראה כפליטות קולמוס בלהט הכתיבה.

א. **שליחות לקנדה**

קנדה, במרגוע, אי-שם בצפון, 10.7.55

לחברים היקרים בביתנו היקר,

תמה השליחות. חפצינו ארוזים שוב. נגוזו משאלה ואשליה אישית.

נטלנו את ברכת הפרידה מחניכים וידידים שבחבלי-אנוש נתקשרנו, ובשארית עצבינו המתפקקים נסנו מהעיר הנמוגה בחומה המטרף - אל פינת מרגוע צפונית, שחננה אל, בה חורש בחורש יישק, ואגם באגם יגע, טבע רוגע ומרגיע. כאן, בעולם אגדה, נושאת את נפשה משפחת שליחים לקדש את השבת הגדולה, המשפחתית. שבעה ימי מנוחה מתוך 107 שבתות ש"מגיעות" לנו. בהציצנו אחורנית על פני תתי"ג (813) הימים והלילות שזרחו ושקעו על אדמת קנדה, עולה חיוך של תמיהה על פנינו (אף כי שכחנו מכבר לחייך...). פיסת הדרך שחלפה, נראית עתה כאילו סיימנו הרפתקה שנקלענו אליה, מבלי דעת כי אל דרך הרפתקאות אנו יוצאים. הייתה בנסיעתנו מידה רבה של תמימות. מצד שני – קיבוצניקים המאמינים כי כל העולם הוא טוב, כמו שאנשי קיבוץ הם טובים, וכי העולם הוא המשכו של הקיבוץ, וכי לא הדולר הוא העיקר, אלא הנשמה, וכי אנו נספק את השליחות, והאחרים - יספקו לשליחים.

מצד המוסדות ששלחו אותנו כך הייתה מידה רבה של קלות-דעת, ועוד יותר – חוסר-אחריות של מנוסים. אל קנדה נכנסנו ללא ויזה. נחתנו בשדה-התעופה בטורונטו ביום סמלי למדי - 1 באפריל... יומם של השקרנים והמתחנים. היה זה מעשה הימור: או שנצליח, או שנפסיד: take a chance, כמו שאומרים בין משחקי הקובייה. אין דרך אמצעית. במקרה כבשנו את ליבו של פקיד טוב-לב, והלה רשם בדרכון רשות להשתהות בקנדה 10 ימים כאורחים שמבקרים קרובי משפחה. קרוב או מודע לא היה לנו בין רבע-מיליון יהודי קנדה. אפילו שגרירות ישראלית עדיין לא הייתה אז. צלמים ועיתונאים לא התכוננו להקביל את פנינו. לא היה בזה משום חידוש וסנסציה לפגוש בשדה-תעופה ובנמלים הקנדיים יהודים "יורדים" עם דרכון ישראלי (מאוד לא מכובד כבר אז...), מסתננים למצוא זהב ברחובות טורונטו ומונטריאול. והתקופה תקופת גאות ב"יורדים"...

בשדה התעופה בכל-זאת קיבלו את פנינו שתי נערות ושני נערים, שארית הפליטה של תנועתנו, היחידים שציפו לנו בעיר הזאת. אך אף לא חבר אחד מ"המפלגה המשותפת". גם בכך היה רמז וסמל... הובלנו ישר למלון, כיאה לשליח שאין לו מכרים, ובכיסנו תקציב מצומצם לחודש-קיום. מרגע שמעלית המלון ירדה ואנו נשארנו סגורים בחדרנו, החילונו חשים לראשונה שאנו אחראים לעצמנו. לדולרים התייחסנו כתוספת ערך ומשקל, כי הם לא היו רבים, ולפי תיאוריות מסויימות, חומר שיש ממנו מעט, ונזקקים לו הרבה, ערכו עולה (שאלו את שלום קרליץ, יוזיק ואבישי, ויאשרו זאת). הנתונים שלפנינו היו: דירה פרט למלון - אין. עבודה - פרט לניקוי המועדון – אין (וזאת עד ראשית שנת הלימודים, דהיינו: בעוד 5 וחצי חודשים). ריהוט - פרט למזוודות - אין.

תקציב – בעין... חברים – אין. מועדון תנועה – בלי עין. מחנה – פנס בשתי העיניים, ומי שיכניסנו במבוכי החיים האמריקאיים – מניין? והכול חדש וזר. ועכשיו, חבריי בבית, כיצד יוצרים מתפריט זה "יש" מ"אין"?

רבות הרהרנו באותם לילות בהורתנו, תנועתנו הקיבוצית, תנועה בעלת ותק של שליחים ושליחויות בארצות פתוחות וסגורות, בעיתות שלום ומלחמה. איך להסביר מקרה כזה, אולי לא מקרה של רשלנות (וזו מילה צנועה) כפי שאנו נתקלנו בו, וזאת לאחר חמש שנות-תנועה כאן, [לשלוח כך] 5 שליחים רשמיים של הקיבוץ [המאוחד]? היש לוועדת חוץ-לארץ ביקורת על הנעשה כאן בשליחות, ומה מעשיו של השליח? מה ערך להשקעת כוחות-אנוש וחומר, אם בסופה של השליחות מתהווה פער שבולע לתוכו את היש שנוצר, ואיש לא יידע את אשר בא אל קרבו, ושוב יש להתחיל מבראשית... למה לא הגיעו מוסדות הקיבוץ ל[מסד] חוקה ונוהג באשר לזכויות וחובות השליח? האם אין רציפות המתבטאת במוסדות השליחות? פרשה זו דורשת בירור רציני! עם ראשית חיבוטינו, גמלה בנו ההכרה: אנו לא ניתן שסבלנו יחזור במשמרת המחליפה. המחליף יבוא (או יבואו) אל המוכן, אל כתובת חברית, אל בית ותנועה, זמן רב למדי לפני סיימנו את התפקיד.

רבות הרהרנו בחלוקת כוחות בלתי-רציונאלית בין ה"בירה" הניו-יורקית ל"פרבר" הקנדי, על אותו מספר של חניכים. שם יושבים 2-3 שליחים (או משפחות שליחים) בקומונה שיש בה מסורת וציוד וייצוג וגו', וכאן...? אך אי-אפשר לאזן את הכוחות, כי כל אלה המוגדרים כשליחים, כיום שליחותם היא רק אמצעי לצרכיהם האישיים, לרוב רפואיים. ולכן, אי אפשר להזיזם.

עד מהרה הסקנו את המסקנה המוכרת והאכזרית, כי שליחות וצרכים אישיים אינם יכולים לעלות בקנה אחד. מי למען מי יוקרב? זו שאלה התלויה באישיותו של השליח, ואולי בקטגוריה של מצבו האישי. במקרה שלנו, שנתיים-וחצי שנות היעדרנו מהבית היו קודש לשליחות, רק לה ולמענה בלבד. לכן, אותו איבר סמוי הקרוי מצפון, אינו מציק לנו, מצפוננו התנועתי – מצפונה של השליחות - נקי וטהור. לפחות בצד אחד של החשבון יצאנו נקיים. גם בצד השני של החשבון יצאנו נקיים, אך במובן האחר, השלילי...

הדבר שהכביד על החיים והכשיל יותר מכל את מלאכת השליחות במלואה, היה ההכרח הבלתי-מוצדק לעבוד יום מלא על מנת להתקיים חומרית, כתוצאה מהיעדר כל הקצבה או תמיכה כספית מכל מקור שהוא. יוצא, איפוא, כי בכל שעות היום הוצא עיקרו של המאמץ הפיזי והנפשי של השליח למען הקיום החומרי של עצמו ומשפחתו. האין זה דבר והיפוכו?! לעקור שני כוחות-עבודה מסידור העבודה של המשק, ולשלחם אל מעבר לים למען יקדישו את כל זמנם לקיום עצמם? היות ונשאנו עימנו גם את תעודת קיומה

של השליחות, היה עלינו לעשות עבודה כפולה. מעמסה כזו היא על-אנושית, ואין עימה [זמן להקדישו ל]עבודה למילוי המשימה. לכן, היו ימים ושבועות שהפכו לגיהינום. שעת האפס, בכל המובנים, הייתה תמיד שעת חצות, והעניינים הסידוריים בלתי מסודרים ובלתי מושלמים, והרגשת החוב גדלה.

מבחינת אפשרויות העבודה למען התנועה, היה מקום לעוד שליח לפחות. לסמוך? אין על מי. בתנועה עדיין אין בוגרים שניתן לסמוך עליהם אף במשהו. מה שהשליח לא יעשה - לא ייעשה. מטאטוא החדר והחצר, ועד הודעות טלפוניות, ועד... האווירה המוסרית אינה של הסתמכות על הבטחה ואחריות אישית ללא פיצוי חומרי. המילון שניבנה על הניסיון אומר: "לא" הוא לא. "אולי" הוא לא. וה"כן" הוא לא. את היתר יעשה השליח.

המסקנה המעשית - כפליים לעמול. וזמן מניין? דופק הזמן הוא מהיר מדיי. למרות שהוא ארוך יותר, הוא נגמר מהר יותר. השבוע מתחיל ביום שני, ומסתיים ביום שישי בצהריים (יום שישי הקצר), ואחריו שני ימי שבת שהפעילות וחוסר- המנוחה בשניהם גם יחד קשים מכל שבת נורמאלית אצלנו, האסיאניים.

מתבקש תקציב משוריין של זמן: מחצית היום בכדי לחשוב, להכין, לשוחח, להספיק לנשום, למלא את השליחות. רק המחצית השנייה של היום - קודש לעבודה חלקית למען קיום חומרי. במידה שאין הכנסה מספיקה, תהיה אחראית קופת הקיבוץ או קופת השליחים המרכזית לתקציב חודשי משוריין. כך נהוג ב"השומר הצעיר", כך נהוג ב"הבונים", כך הגיוני. למה אנו הוותיקים מפגרים, מתרשלים, מעמידים אנשים במבחן שסופו הכשלה? חברינו בניו-יורק לא עבדו יום שלם. קיימו תנועה על אף היותם רבים יותר במספר ובנוחות החיים. השתדלנו לספר בכנות לחברינו השליחים בניו-יורק, בפריס ובתל אביב כיצד אנו חיים ומה מעשינו. משתיקתם הבנו כי זו הדרך ההכרחית. נשאנו בעול ושתקנו. מסתבר שכולנו עניים מדי.

משהתקרבו השנתיים לסיומן, שוכנענו - מניסיוננו העצמי - כי זה אבסורד! אבל, כאמור, היתה זו כבר ראשית הסוף. דאגנו שהשליח-המחליף יגיע בזמן. היה חוזה ג'נטלמני בין ועדת חו"ל ובינינו. עליו היה להגיע לראש-השנה, לחנוכה, לכל המאוחר לפסח. דאגנו לניירותיו, הכול היה מוכן בזמן: עבודה נוחה למחצית היום, דירה ומיטה מוצעת, שולחן ערוך, בית קולט – המקסימום הניתן. בנס הוא הגיע רק 6 שבועות לפני שעזבנו. באפס-כוח, מיואשים מוועדת חו"ל ומחולשותיה, ברכנו בלית-ברירה גם על כך. במקום שנדאג בשבועות האחרונים גם קצת לעצמנו (עד אז לא הייתה אפילו שהות של מחצית-יום לצאת לראות את אשר אנו זקוקים לו מבחינת חפץ או לבוש) עתה היה עלינו להכניס לעבודה את השליח ועוד חברה שבאה מניו-יורק לעזרה, וזאת בערב

המחנה על כל סבך ענייניו. העומס הגדול ועימו המתיחות והעצבנות, בשבועות-סיום אלה, היו סיוט וטירוף.

ברקע התמונה הזו נמצאת באופן מתמיד "אשת השליח", כינוי שבמציאות המיוחדת שלנו, אפשר היה למוצאה לרוב במטבח מכינה את הארוחות, מגישה את הארוחות, שוטפת כלים וחוזר חלילה... לשולחנה הערוך בטעם של ברוריה הסבו תמיד בארוחות צהריים וערב עוד 2-3 אוכלים-אורחים נוספים. מבחינת עבודה על מספר אוכלים ושירותם המלא, דומני כי ברוריה לא פיגרה אחר טבלת סמינריון העבודה של הקיבוץ. מכאן תשובה לכל השואלים והמתעניינים - האם ברוריה השמינה? בארץ בה שותים חלב רזה כדי לשמור על פיגורה דיאטטית, ומוציאים מיליונים לתעמולת פרסומת להשתמש במרגרינה ולא בחמאה, באותו טעם, והבשר זול בה יותר מירקות, והחלב זול מגזוז, וגו' – לא, ברוריה לא השמינה, אף כי בבית היה מכל טוב. היחיד שעלה במשקל, קיבל כרס וקיבל קרחת, הרי זה החתום מטה. כי בכדי שיהיו תיאבון ותענוג מאוכל, צריך שיהיו נתונים מוקדמים, שיאפשרו מנוחה, רגיעה, סיפוק, שקט נפשי, בקיצור - לא להיות עייף. בתנאי החיים שלנו, זה היה בלתי-אפשרי עד היום האחרון והשעה האחרונה. הודות למסירותה של ברוריה למשק-הבית, הודות לדאגתה לילדים, הודות לחוש הצניעות והחיסכון שלה, יכולתי אנוכי לעשות את עבודת השליחות. יכולנו בכל-זאת להתקיים שנתיים ומחצה. אני לא גמלתי לה כפועלה, לא היו לי עצבים, ולא סבלנות. לאחר יום של הוראה בשני בתי-ספר (השיעור האחרון הסתיים ב-6.30 בערב), עם דאגה מתמדת לתנועה ענייה ודלה, מניין דוֹלים כוח לשוחח בניחותא עם הילדים והאישה?! וכאשר נמצאו אותן שעות בודדות מקריות, הן התפצלו ונופצו לרסיסים, בגלל טרדנותם (האומנם?) של חניכים ובוגרים, שביקשו ושאלו על הא ודא דרך הטלפון, או פנים אל פנים, והרי חובה ונימוס והכנסת אורחים קודמים לזכויות המשפחה.

בבית-השיטה, דומני, נשאה פרי ההסברה, שאין מסדרים עניינים בשעות הפנאי, כאשר הורים מבלים עם ילדיהם בחוג משפחתם, ואין מטרידים בענייניים סידוריים בשעות הארוחה. אך כאן יש כללי-חיים שאינם עומדים בזהות לרצון, לצורך הסברה וגו'. בין 4.00 ל-5.00 אחה"צ חוזרים הכול מעבודתם, ארוחת ערב אוכלים מוקדם, ו"שעת הילדים" היא השעה הנוחה היחידה לתפוס את האיש המבוקש בביתו. כי לאחר הארוחה הוא נעלם, עם או בלי אשתו, וכן להיפך: לישיבה, לסרט, לקפה, למשחק קלפים, או לבינגו (מה זה - אסביר בבית), וממילא לא קיים במציאות הווי שכזה הקרוי פגישת הורים עם ילדיהם. הילד הוא יצור עצמאי. מהגיל שחדל ללכת על ארבע, הוא מסוגל להחזיק אקדח באחת משתי ידיו, ולתקוע את זוג-עיניו במכשיר הטלוויזיה. הורים אינם מטפלים בילדים. אך אם הילד נטפל להוריו, ובעיקר לאימו, האם שולחת אותו לקנות בבית-מרקחת חוברת "קומיקס", ואז נשאר הילד שעה ארוכה לעלעל

בחוברת המותחת בציוריה הרצחניים. ואם הוא ממשיך לנדנד, מוסיפים לו עוד 5 סנט לליקוק גלידה, או סותמים [לו את הפה] בבקבוק קוקה-קולה, או מאיימים עליו ש"כאשר אבא יבוא, אני אספר לו". ואז התקציב השבועי של הבן בסכנה, וכך מיד הכול מסתדר... הבן הסורר שוקע בספה הרכה, ועוקב בהולם-לב אחר סרטי מערבונים מתקופת הזוהר של החלוציות האמריקאית בישובי הספר – "המערב הפרוע". מכשיר זה הקרוי טלוויזיה, או לשם קיצור טי.וי. (האמריקאים חסכניים ועצלנים, במקום לברך "גוד בייי" הם פולטים "בייי!") הינו מכשיר כל-בו, ו"במקום" לכל, לא רק במקום הורים, אלא במקום ספר, סרט, חברה, דעת ושיעורים.

צאו וראו, עד כמה אנו, האירופיים-אסיאתיים, פרימיטיביים הננו. מאמינים אנו בחינוך, סוברים שהילד זקוק לאהבת הורים, לצוותא משפחתית, משתוקקים להתפרקד עם הבנים על הדשא, ולהביט בשמיים טהורים, ולשאול שאלות בלחש, ובשבת - לצאת ברגל לשוח בשדה, לקרוא לפרח בשמו, ליהנות מהתעלסות הציפורים...

זכורני, בכינוס העולמי לבריאות-הנפש התריס רופא-פדגוג, איש נבון, כלפי אלה המרבים לטעון על גידול דור ילדים חולי-נפש ביבשת הזאת, הנזקק במידה סיטונאית לפסיכיאטרים. הוא אמר: "אתם, ההורים, במקום לבזבז זמן וכסף על רופאים, צאו עם ילדיכם לדשא שמאחורי בתיכם, ובלו במשותף איתם". אך מי טיפש שיקריב את עצמו, את נוחיותו וזמנו המועט למען ילדיו? מוטב לשלוח אותם למוסד פרטי הגון, עשיר, מפורסם, ובלבד להיפטר מצרה זו הקרויה "דאגה לחינוך ילדיך". האמריקאים התקדמו, אך רחוק מדי ונוח מדי.

ילדינו, השניים, התבגרו בשנתיים, זאת אי-אפשר היה לעכב. לשמחתנו, גילם הוא גיל שמסוגל כבר לקלוט מראות ומאורעות, להתרשם, ללמוד, להבין. הם קוראים בכל עיתון יומי, באופן חופשי. התמצאות בעיתון אינה דורשת בגרות מסויימת, כי העיתונות היומית והשבועית כאן היא ילדותית, סנסציונית, ציורית, ואין לה ולא כלום עם מושג העיתון והעיתונות הישראלית, למשל. מבחינת הילדים, היה הביקור חיובי. הם זכו להציץ לעולם הגדול, הציצו ולא נפגעו. הוריהם כיוונו את עיניהם וליבם. לא פינקנו אותם. הם טעמו מ"עץ החיים" ובכל זאת נשארו בני-קיבוץ, כפי שהיו. מחשבותיהם והליכותיהם בוקרו על-ידי הוריהם. לנו היה איכפת. כי כל-כך קל להתפתות לקסמי השווא היום-יומיים, כל כך קל להתבולל, להיות כמו כולם. הם חיו ב"אצלנו הקיבוצי" שהיה נר לשיחותיהם, ביקורתם והליכותיהם. בכל-זאת, קשה היה לקלקל בן-קיבוץ בזמן כה קצר. הילדים למדו שפה ושולטים בה בדיבור, קריאה וכתיבה. השפה תהיה להם לתועלת בהמשך השכלתם בבית-הספר, ולהנאתם האישית. מה שחסר לילדים יותר מכול, והיעדרו - הִשרה בדידות, זוהי ח ב ר ה. הכיתה אינה חברה, הרחוב אינו חברה, בעיקר - הרחוב שלנו, שמחציתו - איטלקים, רבעו - יפנים ואוקראינים וסתם

ילדי גויים, והנותר - ילדי יהודים, לא מעשירי קרת, גם יורדים-מתבוללים בכל גיל, לשון ונפח... בארץ המעודדת את ההתבודדות הלאומית, כל חטיבה - לאומית או דתית - שומרת על התבדלות בלתי-רשמית, כך שהבית (דירתנו בקומה השנייה) היה כלובם, ובו "מכשיר הקסם" - הטלוויזיה. דרכו קנו ידידים במרחבי תבל כשהתעייפו מקריאה ומציפייה לאבא. רזיה הייתה חברתה-לגורל של הכלבה לאסי. הצוללים במעמקי הים, חוקרי המרחב וגיבורי המדע, היו חברי-רוחו של חגי. חגי היה גם הרפורטר לחדשות בעת האוכל, מהנשמע והנראה על פני כדור ארצנו הסדוק.

בעולם זה, שבו "זמן הוא כסף", וכסף הוא תוכן-חיים וחזק מכל תאווה, לא יכול היה אב זה, האוהב את בניו, ושבניו ציפו לו יום-יום לשאול אין-סוף שאלות, למצוא את שעות הפנאי לשבת עם ילדיו בהכנת שיעורים, בשיחה, במשחק. זכורני שנקראתי למשרדו של מנהל בית-הספר העברי בו הוריתי, ונתבקשתי להחליף מורה שחלה ל-2 שעות נוספות ליום. סירבתי ואמרתי כי אב לילדים אני, ועלי למצוא זמן גם עבורם. המנהל צחק צחוק לגלגני, מנהלי, ואמר: "רואה אני כי 'ירוק' אתה עדיין. איזה אדם על פני היבשת הזו יסרב לקבל עוד 5 דולר ליום, כאשר זמנו פנוי?" אמרתי: "איני פנוי, זמני הפנוי מוקדש לאשתי ולילדיי". אמר: "אתה מדבר בשפה שאינה מובנת כאן, אתה צריך להסתגל..." (אני תקווה כי אלה היו ויישארו שתי שנים יחידות בביוגרפיה של ילדיי ושלי, שחיינו כה קרוב יחד, ובכל-זאת כה רחוק זה מזה, ובנפרד. סובר אנוכי כי העיר, כמקום-חיות טוטאלי של המשפחה, אינה יכולה לספק את שלימות היחסים בין אבות לבנים. המשפחה נהרסת. אין בה, ואין לה, תוכן משותף, היא out. שעות-הפנאי ביום חג, חול וחופש מוקדשות מילדות לעשיית כסף וצבירתו! בזה מתבטאות ההתבגרות והעצמאות, ומשיש בידי הבן (או הבת) סכום כסף שהוא עצמו הרוויח, הרי הוא עצמאי וחופשי לעשות בו כרצונו מבחינת התוכן, המטרה והזמן. יוצא, שמטרת-חיים זו, המעודדת על-ידי ההורים, ללא הבדל מעמד סוציאלי, מזרזת ומזכה את הילד ל הינתק ממוסר אב ומתורת אם.

- אתה צריך להבין, זו אמריקה! לדור הילדים יש זמירות חדשות.

- אני הבנתי. [אבל] אף פעם לא הסכמתי, זה דור שמאבד עצמו לדעת.

עבורנו, כמשפחה, הייתה זו הפעם הראשונה לחיותנו מחוץ לקיבוץ - בעיר. לאחר שטעמנו מניסיון חד-פעמי זה, לאחר שהתבוננו, עקבנו, שוחחנו, קראנו בנושא זה, יכול אנוכי לומר בלב מלא, כי איני יכול להמיר את חיי המשפחה במסגרת הקיבוץ, באלה שרוב-רובו של העולם חי אותם כאן כיום. ואין זו שאלה של אמצעים חומריים. חיינו הקיבוציים שלמים יותר, יפים יותר, עשירים יותר, אנושיים יותר! לו רק היה לנו גם קצת מהשפע החומרי שכאן... חיי החברה בקיבוץ, העשירים בתכנים, נובעים מצרכיה, ולמענה - הווי המשפחה המאושר. הצלחותינו בשדה החינוך המשותף, משטר דמוקרטי

וחופשי המזכה את החבר והחברה בשיוויון-ערך מלא, אי-התלות הפטריארכאלית של אישה בבעל, העסיקו ומעסיקים הורים וסוציולוגים בורגנים.

חטא חטאה התנועה הקיבוצית לעצמה, על שמשך למעלה מדור של חיי קומונה משגשגים ברוח ובחומר, לא נתפרסמה בשפה האנגלית ספרות אינפורמטיבית, מחקרית, בלטריסטית, חינוכית, אודות חיי הקיבוץ ויסודותיו. חיינו אינם ידועים, ובמידה שידועים, אינם מובנים. הסירוס בזדון ובשגגה, מתוך דעה קדומה ובורות, מרובה וגורע. הצנענו לכת מדי, עסקנו בבית, ושכחנו את העולם. אנו זקוקים לאוהדים ומבינים בכל אתר ואתר. הדבר דרוש לנו בעיקר בארצות האנגלוסקסיות למען חניכים, מדריכים, הורים, ידידים, שונאים, מורים, מנהיגים - גויים כיהודים. דבר מודפס עם צילום ואילוסטרציה, משכנע יותר מאשר דיבור. כדאי לו לקיבוץ להיות חלוץ גם בכך.

על אף השקיעה, הסיאוב והניהיליזם, מחפשים בני נוער ומבוגרים דרך-חיים שיש בה טעם. כיום, אולי יותר מאשר אי-פעם, דרך החיים בקומונה ביבשת ארכי-אינדיבידואלית זו היא הקוטב הנגדי לתפיסת העולם השלטת, ואף על פי כן, היא ניתנת. הקיבוץ, כדרך חיים דמוקרטית, בעלת מוראל גבוה, שהאנושות יכולה למצוא בה את סיפוקה והמשך גידולה, עשויה לקסום לבני האינטליגנציה היהודית ששבעה וסבאה, ובכל-זאת, לא באה על סיפוקה, ועוד מחפשת דרך ודבק. עלינו לבוא לקראתם כהצעה נוספת לבחירה - שלח לחמך, קשר עם אישים. אחד מתפקידיו של השליח הוא לקשור קשרים עם אישים יהודיים וגויים, ולקרב את ליבם, מוחם וכיסם לרעיוננו, מפעלנו וביטאונינו. מנהיגים סוציאליסטים, סוציולוגים, מרקסיסטים, מרצי אוניברסיטה, עורכי עיתונות חברתית וחקלאית - כל אלה מבקשים להתבטא, מעוניינים לעשות היכרות עם מפעל לאומי וסוציאליסטי. הם זקוקים לביטוי לא פחות מאשר אנו זקוקים לשמוע וללמוד מהם. נפגשתי עם אחדים מהם, אנשים חביבים ונכונים להושיט יד, שביקשו פגישות נוספות, קשר, הצעות לכתבות ונושאים. לא יכולתי להתמיד בשמירת הקשר, כי זמני בקושי הספיק לי לראות את משפחתי, ולשמור על קשר איתה. תנועתנו זקוקה להרחבת מעגלי המגע, זוהי אחת מחובותיו ושליחויותיו של השליח. לכך דרושים זמן ושיטתיות. על השליח ללמוד מבעיותיה, ניסיונה, והישגיה של הארץ בה הוא שוהה.

לקנדה יש הרבה מן המשותף עם מפעלנו: ארץ צעירה, בראשית התיישבותה והתפתחותה, רעננה ודינאמית, רבת ניגודים בטבע ובשיטות המינהל החברתיות, רמת חיים גבוהה, המילה האחרונה של המדע והטכניקה, ארץ של קיבוץ גלויות, ארץ המאחדת 11 מדינות עצמאיות במשטרן הפנימי. יש בה מדינה סוציאליסטית, ויש בה מדינה בעלת משטר ריאקציוני, יש בה מדינה שרובה משטר קתולי-צרפתי אדוק ונחשל,

ויש בה מדינה שעיקרה פרוטסטנטי-בריטי וחופשי. תרבות וכלכלה שמשתדלים למזג את המסורת הבריטית עם האמריקאית.

בטורונטו, הבירה התעשייתית והמסחרית, השוכנת לחופו של אחד מ-5 האגמים הגובלים עם ארה״ב, מתקיים מדי שנה יריד מסחרי עולמי, שבו משתתפות מדינות המערב והמזרח, אירופה ויפן. וכן, תערוכה שנתית, היחידה בעולם ביבשת האמריקאית, של מוצגי תעשייה, חקלאות ומשק-בית מתוצרי ארה״ב, קנדה ובריטניה. בה מוצגים באופן מלא המשק החקלאי הקנדי, ההישגים הראויים לציון בענפי החי וגידולי-השדה, מכונאות, שכלולים ודרכי אריזה. רק למען תערוכה חקלאית זו, היה כדאי לשלוח את ועדת המשק של הקיבוץ לביקור כאן. שליח עם זמן יכול היה לספק לוועדות המשקיות-טכניות של הקיבוץ שפע של חומר ואינפורמציה מועילה וחדשה. יוס (פלד) נדד ממשק למשק על פני יבשת גדולה, וכאן, בתערוכה, הכול מרוכז וניתן לבחינה והשוואה. שליח צריך לפעול גם כמליץ למועיל ולראוי שבמשכנות חם ויפֶת, למען ימומשו באוהלנו הקיבוצי השכלולים וההמצאות החסכוניות, הקטנות, שיש בהן מן השימוש המיידי וניתן לייצרן במוסדותינו, ואף לשווקן לעיר. למען איסוף כל אלה, מיונם והגשתם - בכל זאת יש צורך שוב בזמן, בתשומת-לב, ובטיפול וקשר. לי כל זאת לא היה. אני הייתי בבחינת ״שור חסום בדישו״.

אני מנסה למנות את שטחי הפעולה שהשליח יכול וצריך לטפל בהם, כי חברנו השליח הוא עינו ואוזנו של כלל הקיבוץ על קשת פעילויותיו, ולא רק שליח לנוער. השתדלתי להתחקות אחר העיתונות העיתית והיומית. נוכחתי לדעת עד כמה דלים אנו בידיעותינו בארץ, בהיעדר המקור הראשון. הפובליציסטיקה ומאמרי הביקורת כאן הם חופשיים, על רמה גבוהה ומאלפים. הביקורת היא אזרחית, לא פוליטית, קוראת לאזרח לחשוב, לשנות, לעמוד בשער, מגישה עובדות ותעודות, חומר נפלא לאדם חושב, משמשת הצצה לפנייי ולפנים, על החיים האמריקאים כמקור להשכלה ודעת. ככל שגיליתי יותר עניין, ויותר חומר, כך פחת הזמן שעמד לרשות תענוג אידיאי זה. סבורני שבכל חוג מורים בבית-ספר של הקיבוץ צריכה להתקבל בקביעות ספרות עיתית זאת (כגון ״הניישן״, ״ניו-רפובליק״, ״הרפרס״, ״סטרד-די-רביו״, ״יונייטד סטייט אנד ניוז אוף די וורלד״). מורה שלנו להיסטוריה, סוציולוגיה, ספרות, המחנך שלנו כאיש חברה - חייב להציץ בחומר זה למען עצמו, למען הגש חומר בשיעוריו ושיחותיו, למען הרחב דעת כלל החברים בקיבוץ מדי פעם, בתוכנית ליל שבת ובירחי לימוד.

שליחנו ביבשת זו, המצוי על יד עיתונות זו, צריך שיהיה מחונן בחוש לברור את האקטואלי והאופייני, לתרגמו או לשולחו כמות שהוא לבטאונינו הקיבוציים - ״צרור לחינוך״, ״בקיבוץ״, ״למרחב״. שליחינו הפזורים על-פני ארצות ויבשות יכולים וצריכים לשמש גם ככתבים של תנועתנו. כוחותינו - מצומצמים, ולכן שליח אחד צריך לעשות

עבודתם של כמה פונקציונרים. יינתן לו הזמן - והעבודות תיעשינה. אני, כשלעצמי, יום-יום רדפה אותי חובה זאת. בעוברי ליד כן עיתונים ברחוב, דפדפתי בכותרות ובכותרות-המשנה, ראיתי לנגד עיניי, מבעד למאמר, את הכתובת או את חוג האנשים שאותם יעניין הנושא. קניתי, גזרתי, תלשתי את המאמר, טמנתיו בתיק לעת-מצוא, אך ההזדמנות - אף פעם לא נזדמנה. אין-סוף פעמים התחלתי לתרגם, לסכם, לכתוב, אך יותר מאשר שורות ספורות, לא התאפשר לי. חפצתי להביא עימי מאמרים, מודעות פרסומת, קריקטורות, צילומים שידברו בעד עצמם, מהם השתקפה המציאות ביתר שכנוע מרשימות ומעובדות הנראות כמוגזמות או "חשודות". ארגזים נערמו וגאו מחופש לחופש, ומחג לחג (הם מרובים כאן מאוד). נדלקו התקווה והאמונה כי אצליח להתייחד עם האותיות השחורות, ותקוותי נכזבה... החובה - קודמת ל"תענוג", וכך הגיעו ימי האריזה, ומאות ק"ג של נייר יקר ומועיל הוצאו לרחוב להישרף באשפתות העיר, ועימן נשרף ונגוז חלום קטן... זה היה שכרה של כוונה טובה בשליחות של צינוק.

מה מביאים הביתה? 2 חבילות של עצבים בלתי-ארוזים, ניסיון-חיים פרטי עם סיכום, היכרות אישית עם תרבות המערב. ובחומר? 3 ארגזים של "שמאטעס", בגדים משומשים. האם אי-אפשר היה יותר? ודאי שאפשר היה. 300 ק"ג -כל אישה ממוצעת מסוגלת למלא ארגז של 100 ק"ג. די היה במודעה קטנה בעיתון יהודי מקומי, כי השליח מוכן לקחת עימו בגדים משומשים לעולים חדשים שהגיעו לקיבוץ, בכדי שאיהפך, למשך שבוע ימים, לסמרטוטר המחזר על הפתחים, אוסף חבילות ונושאן על השכם. עשיתי זאת <u>בגאווה ובסיפוק</u>, ידעתי את שימושן וביקושן. הצטערתי רק שלא היה לי פנאי ואמצעים לאסוף שבעים מונים יותר...

אך גם עלבון כמוס נושא אני בליבי: עבדתי בין אנשים ועם אנשים. את כולי מסרתי עד תום, לא במעט למענם (זה לקח זמן עד שהבינו זאת). לא ביקשנו תודה - אותה קיבלנו בשפע - ותמורה אישית. אבל, משהו למען הקיבוץ! הקולקטיב מתאמץ לשלוח שליחים שכאלה אליהם ולמענם. להם לא די ברמיזא... איך אומר הגמגמן מאותה בדיחה? צריך לדעת לדבר ("מ'דארף קענען רעדן"). אנו לא ידענו, לא העזנו לבקש מיהודים טובים למען הקיבוץ. היהדות – עשירה, הכסף מצוי יותר מתמיד, היהודים האלה, הקצת ותיקים, עושים הון, יש נכונות לתת, צריך שיימצא הנדבן העקשן, בעל כישרון השכנוע, הוא ודאי היה מצליח לקבל תרומות לבניין חדרי תרבות "על שם" וגו'...

על סמך הניסיון המוצלח של זוג הורים וידידי קיבוץ כיסופים, וכן בדומה לקיבוצים אחרים שבניהם עלו מיבשת זו, יש "חוג ידידי הקיבוץ" המקדיש חלק ניכר מפעילותו החברתית לאיסוף כספים, חומרים ומכשירים למען הקיבוץ, והיהודים נותנים ברצון, בהבנה ובכבוד. על סמך ניסיון זה, סובר אני כי יש להקים איגוד רשמי של קרובים על פני יבשת זו, ושהקבוצה, כגוף, תציג בפניהם משימה משותפת, למענה יעבדו משך

השנה. בטוחני כי הם יעשו זאת ברצון. הדבר חשוב לקרובים, לא פחות מאשר לנו. מבחינתם, הפעילות היהודית היא המקיימת אותם: ארץ ישראל ומדינת ישראל. היא המקיימת את הפעילות החברתית - בכלל, ושל איגודי הנשים - בפרט. הכסף נאגר בדרכים אופייניות ליהדות האמריקאית: בהזמנה לתרום בבית פרטי, וכל הבא תורם - במסיבה שעיקרה משחק קלפים, שאחוזים מרווחיו מוקדשים למטרות לאומיות. אם בן או נכד נולד או מתחתן בישראל, המתנות או תמורתן למשפחה כאן מוקדשות דרך בעלי השמחה למען הקיבוץ.

לקיבוצנו יש כאן לפחות תריסר קרובי משפחה. תריסר זה יכול להכפיל ולשלש את מספרו אם יסביר מיהו אותו קיבוץ מבחינת ביטחון ויחוס (אין הצדקה שחברים פרטיים יקבלו חבילות על חשבון החבילה הקולקטיבית למשק, לשניהם – אדרבא). לא ניצלנו את כל האפשרויות, לא ידענו כי הם כאן מחכים להזמנתנו. לו היה עומד מקור כספי מתמיד לצרכי פרסום למען "הקיבוץ המאוחד" וניתן היה בכספים אלה לפרסם מודעות בעיתונות היומית והשבועית, בשעת הרדיו היהודית, כי "הקיבוץ המאוחד" מוכן לקלוט ילדים בודדים, משפחות בכל גיל ובכל מצב סוציאלי, כי אז מימדי קליטת העלייה הישירה מכאן היו ניכרים עד מהרה. מה דוחף משפחת הורים פלונית לשלוח את בנה לשנה לארץ לאחר בר-מצווה או כמתנת בר-מצווה? מה דוחף בת למשפחה ותיקה, דוברת עברית, להכות שורש דווקא בקיבוץ? מה דוחף מורה ותיק לעברית להעיז ולחשוב על עלייה לארץ ולקיבוץ? מה דוחף אמן רווק שהכיר את הארץ דרך מח"ל לחזור אל הקיבוץ ובו לשקע את יצירי רוחו? מה דוחף בן למשפחת יורדים להיפרד מהוריו ולחזור כאדם עצמאי לקיבוץ? מה דוחף משפחת פליטי שואת-אירופה, אנשי תנועה מנוער, לבקש את עתידם למען בתם היחידה דווקא בקיבוץ? מה דוחף הורי חלוצים להתמזג עם בניהם המאושרים בקיבוץ, לחפש קיבוץ הולם גם למענם? דרכי אנוש – מי יידע? אך אלה היוצאים מהכלל, דוגמאות השוליים, המחפשות פתרון לחייהן, לעתידן. <u>הן מחפשות את כתובתנו</u>!

רבים אינם יודעים כי הקיבוץ פתוח. הם סוברים שזה בית פרטי של קולקטיב של אנשים, וכי יש צורך ברישיון, בכסף, על מנת להתקבל בפרוטקציה... הנה כאן, בבית-מרגוע, נפגשנו עם חברה רווקה, בעלת עבר תנועתי דרך רוסיה-פולין עד כאן, שאינה מוצאת סיפוק למירצה. היא בעלת מקצוע ומרוויחה יפה, חפצה לעלות לקיבוץ. אך סיפרו לה כי הקיבוץ אינו מקבל כל אחד, כי הקיבוץ סגור, כי החדש - זכויותיו נחותות-דרגה לעומת הוותיק וגו'. אויבי הקיבוץ רבים, הדיבה מזעזעת, לא נשאר מתום. כאן מתקבל הרושם כי הקיבוץ כבר התחסל, פשט את הרגל מבחינה חברתית ומוסרית, כי העזיבה גדולה מן הקליטה, כי בניו יוצאים לעיר ולחוץ לארץ. פעולת ארגון רשמית נעשית רק למען המושבים, להם יש שליחים רשמיים מטעם ההסתדרות ומחלקות

הקליטה של המוסדות הרשמיים. העיתונות מדגישה את קליטת העולים במושבים. על לכיש מתלחשים... על הקיבוץ – "אל תגידו בגת"... (וכאן מבטאים זאת יודעי היידיש ב"ג'ס, ברחוב") ובאמת אין מספרים מילה טובה עליו. אנו זקוקים לכלי תעמולה ההולמים את רצינות העניין. משרד מודיעין עם תקציב וקשר. לא נסתתמו שבילי העלייה, הם מחפשים אותנו, צריך להרים פנס קטן בגלות של ליל ירח, ויבואו אלינו.

כל זאת מוטל על השליח והשליחים שלנו. תנו להם זמן. תנו אמצעים חומריים, והדבר יקום! פתגם חז"ל אומר: "אין אדם נפטר מן העולם וחצי תאוותו בידו". לאחר ניסיון זה באים החשק והנכונות לצאת שנית לשליחות, למודי ניסיון. ובאם כדור ארצנו יחזיק מעמד עוד 8–10 שנים (ובטוחני כי השנים הבאות תהיינה יותר של שלום ורווחה מאשר אי- פעם), מוכנים אנו לצאת שנית לשליחות, מצויידים בזמן, וכל היתר יבוא ויתגשם מאליו.

אריה בן-גוריון

הבהרה:

הבונים-דרור היא תנועת נוער יהודית עולמית, הדומה וקשורה לתנועת הנוער העובד בישראל. היא הוקמה ב-1980 כאיחוד של תנועת **הבונים**, שפעלה בארצות דוברות אנגלית, ותנועת **דרור**, ששורשיה במזרח אירופה. התנועה דוגלת בערכי העבודה, הציונות והסוציאליזם, ופועלת לחיזוק הקשר של יהודי התפוצות עם ישראל, והכשרת צעירים שיגשימו את עקרונות הצדק החברתי, השוויון והדו-קיום בישראל ובתפוצות.

ב. אמריקה - פעם שניה

בשנים 1971-1973 נקרא אב"ג לשליחות שניה בחו"ל, הפעם ללוס אנג'לס שבארה"ב, לנהל שם את מערכת החינוך היהודי-ציוני. זה כבר היה סיפור אחר לגמרי: ללא הילדים (שבגרו ועמדו ברשות עצמם כחברי קיבוץ ביה"ש), בתנאים של רווחה יחסית (כפי שהיה מקובל כעת לגבי שליחים, בעיקר בגילם), וללא הכורח להתפרנס בכוחות עצמם.

משליחות זו לא נותר בידינו סיכום כה מפורט. תחתיו נצברו בארכיונו האישי של אריה עשרות מכתבים, אישיים בעיקר, אך גם רשמיים. הם מעידים על קשרים חמים שנוצרו ונשמרו לאורך זמן, על ביקורים הדדיים של ידידים אמריקניים בבית-השיטה, ושל אריה וברוריה אצל ידידיהם בארה"ב. דמותו הבלתי-שיגרתית של אריה השאירה, כמסתבר, רושם חזק גם ב"תרגומה" לאנגלית אצל אוכלוסיה יהודית מבוגרת. נראה כי בשליחות זו יכלה גם ברוריה לקחת חלק גדול ומשמעותי יותר בהעברת המסרים

והתוכן, וביצירת קשרים חברתיים, בהיותה משוחררת מעיקר המעמסה שהעיקה עליה בשליחות הקודמת באחזקת הבית והטיפול בילדים.

ה"מטען" התרבותי-חינוכי שנשא עימו אריה הפעם היה גם הוא עשיר בהרבה. הוא היה כבר לאחר שנים רבות וגדושות בעשייה בתחום התרבות והחג, לאחר השלמת קדנציות כרכז מח' התרבות של הקבה"מ ויו"ר ועדת החגים הבין-קיבוצית, וארכיון החגים היה כבר בפעילות מלאה. אחדים מילקוטי החגים הופיעו כבר, וכן ראו אור הגדה-של-פסח חדשה בעריכתו, והגדה-של-פסח לגן הקיבוצי. אופקיו האישיים והתרבותיים התרחבו, ראייתו העמיקה, והמסרים שנשא עמו היו כוללים ומקיפים יותר.

משליחות זו חזרו אריה ובוריה בהרגשת סיפוק עמוקה ובשביעות-רצון רבה, ועל כן כנראה החליט אריה "למתוח" את המסע חזרה לישראל על פני כמה ארצות נוספות (יפאן, טאייואן ועוד), והציע עצמו להרצות בכל מקום על ישראל ותרבותה, כדרך לממן את הוצאות המסע. הביקור ביפאן (אצל הכת ה"מתיהדת" "בית שלום") הצליח מאד, וגם במקרה זה ניטוו קשרים שנתמשכו לאורך השנים ועד מותו (פירוט נוסף בעניין זה ראו בפרק "קשרים"). שאר התכנית התבטלה:

כבר בנחיתתם נודע להם על פרוץ מלחמת יום-כיפור, והם חזרו ארצה בטיסה הראשונה שהצליחו להשיג.

בשנת 1980 הוזמן הזוג להפלגה במכולת צי"ם, למעין "סמינר שט" בענייני תרבות הפנאי ותכנים של ערבי שבתות, ששילב שליחות מסוג מיוחד עם הנאות אנושיות רגילות.

והיו עוד מסעות, קצרים וממוקדים: לקהילות יהודיות בארה"ב, לסמינר למורים בטורונטו, לאוניברסיטת ברנדס, לכנס מורים יהודיים כלל-ארצי בארה"ב. בכל מקום פרש את מישנתו, ההולכת ומתרחבת, בנושאי מחזור חיי אדם, תרבות יהודית וחינוך לציונות ולאהבת ארץ ישראל.

ג. למוסקבה

בשנת 1991, והוא בן 75, נקרא אב"ג לצאת בשליחות למוסקבה. זו היתה התקופה בה החלה העלייה מרוסיה לצבור תנופה: שערי היציאה מארצות חבר העמים נפתחו, רבות ממיגבלות המשטר בוטלו, ורבים מאד החלו לתכנן את הגירתם. רבים מהם בחרו לעלות לישראל, שקיבלה אותם ברצון וללא תנאים (לעומת סגירת שערים שהוטלה במדינות אחרות). ארגון "נתיב", שהיה האחראי (מטעם ממשלת ישראל והסוכנות היהודית)

בשנות התשעים על הקשרים עם יהודי רוסיה, אירגן משלחות של מורים ופעילי תרבות שייצאו לרוסיה, ויפעלו בריכוזי הממתינים לעלייה להכנתם לכך – בעיקר בלימוד יסודות הלשון העברית והיכרות בסיסית עם יסודות התרבות העברית-ישראלית.

אריה נקרא לארגן במוסקבה 2 סדרי פסח ברוח המסורת. תחושת השליחות מילאה אותו מרץ-נעורים, והחוויה היתה, כנראה, כה יוצאת-דופן, שהבשילה את הדו"ח הבא: שליחות למוסקבה להכנת 2 סדרי פסח

פקס שנשלח לבית-השיטה ולמשפחה

מוסקבה יא בניסן תשנ"א

אנו, שני שליחי קיבוץ, הוצנחנו אל אחינו בני ישראל למצרים של היום, תשעה ימים לפני סדר-פסח. אחינו הצעירים, אילמי השפה העברית, ואנו - אילמי שפת מולדתם, בעזרת מתווך מגמגם בשפה האנגלית, מנסים לשחזר ולהכין דרמה עברית קדומה של יציאת מצרים אקטואלית. לומדים וקוראים הגדה-של-פסח ברוסית, לקראת שני סדרי פסח חגיגיים.

(בכל 'סדר': 380 יהודים בני 3 דורות).

זו אגדה שלא תאומן אשר מתממשת לנגד עינינו, בכל ערב-הכנה, בהתרגשות גוברת. בברכת נס חג החירות והגאולה.

היום שאחרי

מוסקבה. ט"ז בניסן תשנ"א, יום ראשון 31.3.91, שעה אחר חצות.

הלא-יאומן התרחש. גם סדר-פסח שני הסתיים בהצלחה: 3 דורות של יהודים השתתפו, לראשונה בחייהם, בסדר-פסח, וסיימו בריקודי שרשרת של ידיים משולבות ובשירה ישראלית משתלהבת.

רק אמן כשאגאל מוויטבסק חסר באולם, כדי לצייר יהודים אלה של פסח 1991, מרחפים עם דגלוני כחול-לבן, ונוגעים בגעגועים מתעוררים בישראל של מעלה....

הו, כמה הייתי מתאווה עכשיו לצאת לצעדה לילית של ירח מלא, בין שמים וארץ, שם בגבעות בית השיטה, ולהשתרע מלוא קומתי על האדמה בינות לשחת הקצור, ולצפות בשמיים וצבאם, בדומיית חצות המתרוננת בי, כדי לשחזר את תשעת הימים על כבישי מוסקבה הבוצית והקפואה, המכוערת והעצובה, שהם מעין תשבץ-ענק של חידון נעלמים, שרק תמים כמוני יכול לאחל לעצמו ביום הולדתו ה-75, וזה כדאי.

*

כיצד התחילה הרפתקה יהודית חלוצית זו?

שלושה שבועות לפני פסח קיבלתי פנייה ממוסדות הקיבוץ [המאוחד], לארח בארכיון החגים צוות- היגוי קיבוצי שיוזם לצאת לברית-המועצות, לפרוייקט הקרוי בפיהם "משואה לתקומה": ציון יום השואה ויום העצמאות שם. היוזמה של צוות הקיבוץ הארצי כוללת הוצאת משלחת קיבוצית גדולה של מורים להוראת עברית, למשך כחודש ימים. כ-70 מורים ל-30-35 ערים. מועד היציאה: אחרי פסח, ב-10 באפריל (טיסות "אל-על" ישירות הלוך וחזור למוסקבה, אחת לשבוע, בימי רביעי). אירחתי, שוחחנו. כעבור יומיים נתבקשתי להצטרף למשלחת המורים. כעבור יומיים נוספים, קיבלתי פנייה מאיתן סט (שבידיו תיק יהודי רוסיה בתק"ם), להקדים לצאת לפני משלחת המורים, יחד עם חבר מרמת הכובש, יוסי רוזנבאום, להכין שני סדרי פסח במוסקבה, בשיתוף עם "חבורת הקיבוץ", שאחדים מהם ביקרו בחניתה במשך חודשיים לפני כשנה, ומתעתדים לעלות לישראל, וגם לקיבוץ.

מי ומי ביוצאים? מקהלת "נערי הגליל העליון", כיתות י"ב - "מציצים מאצבע הגליל", בניצוחו של עופר גביש מיפתח, מתכוננים לצאת לרוסיה לקראת שבוע-פסח למספר קונצרטים בלנינגרד, מוסקבה וקייב. הם עתידים להצטרף לשני סדרי פסח שאנו נערוך. יופי של הצעה. צירוף נפלא.

<u>שאלות:</u>

באיזה הגדות נשתמש? הקיבוץ הארצי הזדרז והדפיס הגדתו ברוסית. עותקים של הגדה זו ברוסית נוכל לקבל לפי צרכינו, אבל יש שאלות-התייחסות: מה עם הברכות המסורתיות, כמו הדלקת נרות שבת וברכת חג? מה עם "פרק האביב" במציאות של שלג מתמוסס במוסקבה? מה עם קריינות ההגדה ברוסית? זימנתי את המנצח עופר גביש ואת עמיתי למשימה, יוסי רוזנבאום, לישיבת שיקול ותכנון מדוייק בהתאם למציאות במוסקבה. קבענו את סדר ה'סדר' המיוחד הזה. הוספנו נספח להגדה המתורגמת, ובו שירי מקהלה בתרגום רוסי באותיות קיריליות. מלווים את ההגדה כמה מדרשים בעלי משמעות אקטואלית. אנו גם מעוניינים ללמד את הציבור כמה שירים. אנו מעוניינים שכל משפחה תדליק נר של שבת ושל חג באיזור ישיבתה באולם, כי נר דולק יוצר אווירת חג. למטרה זו והצורך בהצטיידות בנרות רבים התקשרתי לקיבוץ מירב של בני עקיבא, השוכן על הגלבוע, והזמנתי את נרות המפעל שלהם, הבלתי-נוטפים ומאריכים לדלוק. חוליית הקשר של משרד החוץ הבטיחה ערכת מזון כשר וכלים חד-פעמיים ל-400 חוגגים, כולל יין, מצות ודגים.

*

12.3.91

פקס ליורי ליניץ, מוסקבה.

"בשם שלושה חברים שנקבעו להיות אחראים לשני סדרי פסח במוסקבה, אתה מתבקש להכין לקראת בואנו:

- מנחה-'סדר' ברוסית, שיהיה צמוד למנחה שלנו, לפי התכנית המצורפת.
- 22 קריינים ברוסית, נשים וגברים, צעירים ומבוגרים.
- 3 זוגות של הורים בן-אב או/ו אם-בת, הבן/בת שואל/ת, ההורה עונה.
- מקהלה קטנה של ילדים קטנים, לשאול את "מה נשתנה" ברוסית.
- אתה מתבקש לשקול אם לבקש אותם קריינים שיהיו גם ב'סדר' השני. - רצוי! עם כל קבוצת הקריינים אנו צריכים להיפגש לחזרות ולתיאום.
- קישוט אולם-ה'סדר' ייעשה בידי חברי מקהלת הנערים שלנו.
- אנו נשתדל להביא נרות בכמות שתאפשר לכל משפחה להדליק נר של חג על שולחנה.
- אנו מעוניינים להניח על השולחן לפני כל משפחה צלחת ועליה 3 מצות, כדי שהילד בכל משפחה יוכל "לגנוב" את האפיקומן, וההורים יבטיחו לו תמורתו דבר-ערך, כמו עלייה לארץ.
- אנו מעוניינים להניח על השולחן לפני כל משפחה קערת פסח, כדי שכל אחד מהמשפחה יוכל להשתתף בטקס ההטבלה של הירק במי מלח, ולהבין את הסברת הסמלים.
- מובן שאנו מוכנים להסביר ולהכין שיעורים למורים שלכם בימים שלפני ה'סדר' הראשון (תוכן ההגדה של פסח, וכן טקסטים מספר "שמות").
- אנו מעוניינים שההכנות ל'סדר' וה'סדרים' עצמם, יצולמו בווידיאו על-ידי צלם שלכם. נשתדל להביא גם קסטות.

יש להכין כתובות באולם ה'סדר', בתרגום לרוסית:

- מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?
- שלח את עמי!
- בשנה הבאה בירושלים!

בתקווה לחג-חירות ראוי,

להתראות,

אריה בן גוריון, יוסי רוזנבאום, עופר גביש

מגיעים למוסקבה:

לפי ההנחיות החוזרות ונשנות בתק״ם, נאמר לנו שאותו יורי ליניץ יחכה לנו בשדה-התעופה. בשדה- התעופה במוסקבה לא חיכה לנו יורי, ולאחר ימים התברר, שהוא נמצא במינסק, ויחזור יום לפני הסדר... לא השאיר הודעה, לא טלפון, ולא כתובת לשוחח עימו... בהתאם לעובדה מפתיעה זו, למדנו שגם הפקס שלנו אינו תופס... למדנו מיד את הלקח הראשון והחשוב: במוסקבה מילה אינה מילה.

משדה-התעופה הוסענו על ידי נציגו של משרד רויטמן למלון ״סבסטופול״, לסיים בו שעותיו האחרונות של הלילה. למחרת הוסעו כל חברי המשלחת לתחנות הרכבת והמטוסים, בהתאם ללוח-הזמנים של כל עיר ומרחקיה, להכין שם סדר-פסח יחודי ולהביא להתעוררות היהודית המקווה.

ומה יהיה עלינו? אנו נותרים במוסקבה. כל שזכרנו הוא, שה׳סדר׳ שלנו עתיד להתקיים באולם הקרוי ״דום טכניקום״. בטמפרטורה של קרוב ל-0 מעלות ירדנו לחזית הכניסה של המלון, תפסנו מונית בהושטת חפיסת סיגריות ״מרלבורו״, ונהגנו הובילנו אל היעד, ואף שימש לנו מתורגמן מאנגלית לרוסית. הצגנו עצמנו כאחראים על האירוע החגיגי היהודי שעתיד להיות כאן ב-29.3, וביקשנו שיראו לנו את האולם והמחסנים. ערכנו טיוטת שרטוט של הצעתנו למערך הפנימי של האולם. מנינו שורות, כיסאות, שולחנות, מטרים - אורך ורוחב, והגענו לתחשיב שכאן יכנסו 400 איש. חזרנו למלון בתחושה שהעיצוב הסופי המתבקש לאולם-הסדר ברור לנו. מכיוון שגם עלינו היה לפנות את המלון - נותרנו בו הזוג האחרון - הוצאנו את כל מספרי הטלפון של מוסדות ואישים שצויידנו בהם, והתחלנו לטלפן (הטלפון, כמו החימום, היה חינם). ג׳ניה, הפקידה הראשית של משרד רויטמן, שהוא משרד-הגג המרכזי של כל המוסדות היהודים כאן, כולל פרוייקט ארגון הוראת עברית עם המורים מישראל, דיברה, למזלנו, גם עברית. יש

לה בן סטודנט באוניברסיטת ירושלים, ויש לה גם לב ישראלי. היא שלחה למלוננו פקיד צעיר ששמו ואדים, עם רכב של המשרד, עם צרור כבד של מפתחות, כדי להליננו, כמקובל, באחד מחדרי המוסד אשר מפוזרים באיזור העיר הגדולה.

התחלנו במסע של "ויסעו ויחנו".

המזוודות נארזות, יוצאות, עולות במעליות צרות ומבאישות. מגיעים לקומה 9, פרוזדור חשוך מימין. לכל דלת הנפתחת בבתי-הענק (הסטנדרטיים עד שיממון) יש 3 מפתחות, עם 3 מנעולים שוני צורה וגודל. טכניקת הפתיחה של 3 המנעולים היא מעשה-מרכבה, בניגוד להיגיון ולמקובל: את המפתח העליון הגדול יש לסובב לכיוון הפוך לנורמאלי - 2 סיבובים. את המפתח השני – יש לסובב שני סיבובים ימינה. מפתח שלישי, התחתון, סיבוב אחד בכיוון הסגירה. מלוונו ואדים סובב מפתחותיו לכל כיוון מקובל, גם הדף בכתפיו את הדלת, התכסה זיעה, ניסה שוב, הציץ בחריר ופסק: "קדימה לדירה הבאה".

המזוודות בדרך למכונית. אני מבקש להסביר את "פרשת המזוודות": לרשותי רק שתיים: אחת, אישית, ובה בגדי יסוד + פרודוקטים ומתנות-מכולת למארחינו, ובמזוודה השנייה, הכבדה (23 ק"ג) - נרות לסדרי פסח, ליום השואה וליום העצמאות, הגדות, דברי דפוס, מפות של מדינת ישראל ברוסית ועוד פרודוקטים, לפי הנחיות ה'מוסד', כמנות-קרב למצבי חירום.

אנו בקצה האחר של מוסקבה. שוב שכונת בריקאדות של קוביות-דירות, 500 דירות במבנה אחד, 16 קומות, 9 כניסות. עולים במעלית, שולפים את המזוודות ומניחים לפני הדלת, ואדים מצלצל, הדלת נפתחת מבפנים, ואחת אלכסנדרה בריאת-בשר, בחיוך שופע מקדמת את פנינו. אכן, כל הדירה הנקייה לרשותנו, חדר ליוסי וחדר לי. מטבח מרווח, סדינים נקיים, אין טענות. אלכסנדרה מדריכה אותנו כיצד להדליק את התנורים, להשתמש במקלחת, ונעלמת. החלטנו לחגוג עצמאותנו במוסקבה-רבתי בפתיחת בקבוק-יין ישראלי.

למחרת בבוקר - טלפון מהמשרד של רויטמן: "סליחה, טעות, הדירה אינה עבורכם! כאן צריך להשכין היום זוג מורות, ואתם אינכם רשומים אצלנו כמורי עברית עד תום הפסח". בחסדם כי רב הורשינו להישאר עוד לילה. למחרת, יום שלישי, מטלפן חבר ושמו רומן חודורובסקי, ומציג עצמו כמי שהופקד להחליף את יורי שנעלם למינסק ואיתו נעלמו עקבותיו... הוא יטפל בנו ובדירתנו. כעבור שעה הגיע עם מכוניתו הקטנה האדומה. אורזים. אנו נוסעים ל"דירת הקיבוץ", בקצה האחר של העיר. אנחנו מזהים כבר מיבנים ראשיים ורחובות. המפתחות פותחים מיד. סיור-בזק בדירה. מיד מתברר לי, שאהיה מוכן לישון בחוץ, בשלג, בשק-שינה - ולא בדירה זו. עמיתי, יוסי, מסכים.

אנו מתקפלים וחוזרים למכונית. לאן עכשיו? אפשרות יחידה שנותרה: לדירת אימא של רומן. שעה נסיעה. המכונית עוצרת בתוך שלולית שלג שחור ובוצי, מתמוסס. נכנסים לפרוזדור המעלית, ריח דוחה מכה באפנו. עולים במעלית לקומה 5, אימא נאה כבת 60 פותחת בחיוך בוחן, רומן מציג אותנו ומספר את סיפור נדודינו. האם מראה לנו חדר עם 2 מיטות רחבות, חדר-ההורים עד לפטירת האב לפני 3 שנים. החדר הפנוי לרשותנו. האם אנו מסכימים? התייעצות קצרה. תשובתנו – חיובית. פורקים. שתי כוסות תה כבר מוכנות במטבח, עם סוכריית שוקולד קונוסית.

קבענו את סדר-היום למחר. מסרנו את טלפון דירתנו הקבועה ל-15 הימים הבאים לכל המוסדות שנצטווינו לפי התדריך. מדריכנו רומן מודיענו ב-50 מילים אנגליות (שזה אוצרו כמתרגם), שמחר בשעה 6 בערב תתקיים חזרה ראשונה ל-22 הקריינים ולמנחה ברוסית, בבניין "דום טכניקום".

ערכות המזון:

איפה ערכת המזון שלנו? היא נשלחה לכאן מישראל יחד איתנו, בתא המטען של מטוס אל-על. אלה המזון והציוד לסדר-פסח ל-400 משתתפים. עלינו לחלק כמות זאת ל-2 מנות (השנייה – ל'סדר' השני). לאחר חקירה טלפונית מייגעת ב-3 שפות, מתברר שהערכה הגיעה למשרדו של רויטמן – אגן הניקוז של המורים והשליחים ושל מזונם. אך הוא טוען שהמזון כולו, ב-12 קרטונים, כולו שלו. הוא מיועד לאנשי משרדו, 130 איש, לעריכת ה'סדר' שלו. האומנם?! האם אנו, שני קיבוצניקים, אורחים-פורחים, נהיה מוכנים להתמודד עם מר רויטמן במשרדו על הזכות לערכת המזון היחודית?! איפה הקרדיוגרף ומד לחץ-דם ודופק-לב? הצעתי שנלך לקונסוליה הישראלית, ושם ישטח כל צד את טענותיו והוכחותיו. הוסכם: למחרת בצהריים בקונסוליה. אבל, לי אין אף פיסת נייר רשמית להוכיח את טענותי, הכל ציטוטים בעל-פה: "הובטח", "נאמר בישראל...". הקונסול שומע ומתקשר ישירות למשרד המשלוחים בישראל. התשובה מיידית: ברשימה הרשמית של ערכות המזון שסופקו ונשלחו לכל אחד מ-50 השליחים לערים השונות ברוסיה-רבתי לערוך את סדר-פסח כהלכתו, אכן מופיע שמי בתוספת קוד "חבורת 400": 12 קרטונים שנשלחו על-שם משרד רויטמן. הכספית במד-החום יורדת לתחתיתה. אני מביט בעיניו של רויטמן: מה תהיה תשובתו. רויטמן: "אני יוצא איתכם לנהג שלי בחוץ, ואתם נוסעים איתו לקבל את כל מיכלי המזון שלכם שבמשרדי". איזה רוחב-לב אצילי!.. הגענו עם הנהג למשרדו. העמסנו את כל הקרטונים למכוניתו הקטנה, בשתי נגלות, ונסענו למחסן של "דום טכניקום" לאחסנם שם. הודיתי

למר רויטמן על רוחב-ליבו. את המחסנאי, שומר-הבית, השבענו שלא ימסור את המפתח של המחסן לשום אדם זולתנו, ועל כך נפצהו בתמורה מתאימה.

נערכים לחג:

בערב, ב-6, התלקטו ובאו במועד 25 חברים של "חוג הקיבוץ", גילאים 38-20. ריכזנו מספר שולחנות וישבנו סביבם. לכל אחד הגדה שלנו ברוסית + הנספח ברוסית. נו, וכיצד עכשיו? העיניים כולן מופנות אליי. הפגישה הפכה לשיעור רב-תכליתי. הלשון האנגלית בתרגום רוסי: מהו סדר-פסח, מהו פסח, מהי הגדה, מה הם תורה וחומש, מה המיוחד בספר "שמות" ובסיפור משה, מיהו משה, ומהי תורת משה? מה עושים בני ישראל בשעבוד מצרים?

אני קורא קטע-שניים בעברית מהסיפור המקראי שבהגדה הקיבוצית, מזמין את המשתתפים לבחור קטע ולקרוא בקול, מסביר כיצד קוראים בקול, בנשימה נכונה, ומהי המילה המנחה במשפט. סרגיי מוכן לקרוא את "פרק האביב", ורעיה מבקשת לקרוא את הברכה על כוס האביב. ועכשיו: "הקשיבו כיצד אני קורא בעברית, ואתם עקבו אחר הטקסט הרוסי. קראו בקול נכון כמוני". ניכרת מיד הטבה וביטחון בקריאה, וחיוך של שביעות-רצון ניכרת. מגיעים אל "ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלותם" - מי זה משה? מה אתם יודעים עליו? אף לא אחד מהנוכחים. אני פותח את התנ"ך בספר "שמות" פרק א' (הבאתי עימי חומש בתרגום רוסי, עמוד מול עמוד). קוראים ברוסית: גזרות המלך פרעה, הילד משה, בת-פרעה מאמצת את הילד משה לבית אביה העריץ - סיפור קדום, ארכאי, עם פאתוס של חן מקראי. כאן, לראשונה, עושים היכרות עם המקור. וולודיה בחר לקרוא את דברי אלוהים למשה. כך צריך לקרוא, בפאתוס, כי כאן אלוהים מדבר אל משה, ואתה ממלא את מקומו... ישבנו 3 שעות בשיעור ראשון. הסכמנו על חלוקת קטעי הקריאה שבהגדה לקראת הסדר. השתדלנו להבין משמעויות של הטקסטים ואקטואליותם.

בטרם נתפזר: מי יודע לעצב פלקט גרפי, ולכתוב פסוקים מן ההגדה ברוסית? מריסה מרימה אצבע, מהססת. מריסה לומדת אמנות באוניברסיטת מוסקבה, היא גם חברת החבורה שהייתה בחניתה. קבענו את גודל הציור שיהיה תלוי על קיר הבמה, ומתחתיו בעברית וברוסית "שלח את עמי!" וגם "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות", וגם "בשנה הבאה בירושלים בישראל". הוספתי ושאלתי - למי יש בן או בת בני 8-4 ? ארבעה הרימו ידיים. ביקשתי לבוא מחר לחזרה עם הילדים לדו-שיח, בשאלה ותשובה בין הילד להוריו. פסח, מצה, מרור – על שום מה?

קבענו שעל השולחנות כולם תהיינה קערות 'סדר', ועליהן: זרוע, ביצה, מרור, כרפס. צריך להכין חרוסת. צריך לקנות ולבשל תפוחי-אדמה. צריך לקנות 1 ק"ג מלח ולהמיסו בצנצנת, כדי לחלק את התמיסה בצלוחיות שאתם תביאו מדירותיכם עבור טקס ההטבלה והסברת סמליותה. 4 חזרות. הכל באים בזמן, גם הילדים. איזה צוות נאמן: וולודיה, ברוך, סרגיי, רעיה, יעקב, אירה, יוליה, ויקטור, ששה, טניה, בוריס, אליהו, מרים, אליה, לריסה, בלה, יורה.

*

למחרת בבוקר בא רומן לדירתנו ומספר בדאגה:

"בטרם בואי לכאן, ביקרתי במחסן של 'דום טכניקום' לבדוק את ציודנו. המחסנאי של המוסד סיפר לי שאמש ביקר כאן אדם נכבד ממוסד רויטמן, ושמו אלכסנדר וקסלר. הוא השאיר את כרטיס הביקור שלו (מוסרו לידי): "מנהל אדמיניסטרטיבי של 'מועדון מכבי' מוסקבה ומנהל 'המרכז לנוער של המרכז לתרבות תחיה'. המחסנאי פתח לו את המחסן, והוא לקח, עם אנשיו, מחצית מכל הציוד והמזון המיועד ל'סדר' שלנו. בדקתי המיכלים הפתוחים, ואכן הוא לקח קצת יותר ממחצית".

מה עושים עכשיו?! אנו שלושה ימים לפני ה'סדר'. כיצד להסביר התנהגות זאת, לאחר שרויטמן במו-ידיו, עם נהגו, העביר לרשותנו את כל ערכת המזון? החלטנו לנסוע מיד למשרד רויטמן. האיש לא היה. בחדר מזכירותיו זיהינו באופן מוחלט את 6 מיכלי המזון שלנו. רומן הגיב מיד: "אני לוקח כל זאת בחזרה. אתם [יוסי ואנוכי] שבו בפרוזדור ואל תתערבו, אני אבצע זאת על אחריותי".

חשנו שאנו נקלעים למלחמת כנופיות על מחסני המזון. זה מצב בלתי רצוי, חמור ועגום. הסברנו לפקידי המשרד מה שקרה אמש. לא היינו בטוחים מה תהיה תגובתם, ואם יסכימו להרשות להוציא המיכלים. כל שהצענו לרומן היה - להשאיר מכתב אישי לאותו וקסלר ובו ייאמר: "באנו למחסננו ומצאנו שהוא נפרץ על ידיך. אנו לא מכירים אותך. עשית מעשה בניגוד להנחיות מר רויטמן, ולכן אני לוקח בחזרה את ציודנו ומחזיר את המצב לשלב ההתחלתי. אם יש לך שאלות או טענות, תואיל להתראות איתי על המגרש שלנו". חתום: רומן. התפלאנו ששני בחורי המשרד עזרו לרומן להעביר את 6 המיכלים לרכב שלנו...

למחרת, ביקש מר רויטמן שיחת בירור איתי ב"דום טכניקום". השיחה התקיימה. הצגתי שוב את כל העובדות שהיו עימי לאורך כל הדרך, ובסיכום ביקשתיו: "יש כאן טעות בתום-לב. אנו באנו מישראל רק למען 'סדר' זה, בצורה רשמית ומוסכמת. אם לא תהיה ברשותנו ערכת המזון כולה – לא נוכל לערוך את ה'סדר' ונגרום עגמת-נפש ל-800

יהודים. לכן, אנא גלה רוחב-לב יהודי, כפי שגילית, וכפי שאחריותך מחייבת״. השתררו דומייה ומתח. רויטמן קם, לחץ את ידי ואמר: ״אני מאמין לך. הנושא גמור״.

*

יום חמישי: יום לפני הרמת המסך. לא הצלחנו לקיים חזרה משותפת בין הקריינים לבין מקהלת הנערים של עופר, כי המדריך-המלווה המקומי של המקהלה הזמין לחבריא כרטיסים לקרקס מוסקבה באותה שעה של החזרה. הוא גם חילק את הנערים והנערות בין בני גילם במשפחות מוסקבאיות, ולכן לא ניתן לזמנם יחד בזמן אחד (נחמד... לחייך, לשחרר אוויר, הכול מתואם להפליא, לנשום עמוק...)

גם למחרת, יום שישי, י״ד בניסן, בין 5-6, לא הצלחנו לזמנם לחזרה אחרונה, בגלל היותם ״מאומצים״. הם יבואו כולם בשעה 6.30 עם משפחותיהם ה״מאמצות״ לסדר-פסח ערוך ומוכן. המערך האלקטרוני של אביזרי ההגברה היה כבר פרוש באולם ועל הבמה. הודות לשני אנשי מקצוע הצמודים למקהלה - אנשי איילת השחר - המקהלה הספיקה להתאמן בהתאמה אישית של הכפתורים.

ערב 'סדר' ראשון:

יום שישי, י״ד בניסן, היום שלמענו נשלחנו לכאן:

רומן, יוסי ואנוכי הגענו ל״דום טכניקום״ ב-9 בבוקר. המטרה המיידית - לערוך את האולם ל'סדר'. פירושו – לפרק את שורות הכיסאות מהמבנה התיאטרוני, ולהציב הכיסאות בזווית ניצבת לבמה, ולהביא כ-100 שולחנות מכל כיתות המוסד הלימודי הזה. מנהלת משק-הבית פתחה בפנינו את כל כיתות ה״טכניקום״ ב-3 הקומות, וכן את המחסן הרזרבי של השולחנות. התחיל מסע שולחנות בזוגות, עלה וירוד במדרגות, וכך עד שעה 3 הספקנו להציבם בהתאם לרוחבם ומבניהם. עכשיו יש לכסות את טורי השולחנות בגלילי נייר שבחלקם מצאנו ב״דירת הקיבוץ״, ושני גלילים בצבע לבן-כחול שחבורת ״מעיינות הירדן״ נשאה עימה בשובה מביקור במחנות ההשמדה בפולין, לקראת אירוע זה.

על הבמה: המקהלה + תזמורת מלווה, שולחן מנחי ה'סדר', פמוטים, נרות ופרחים, בקבוק וגביע יין. קבוצת הקריינים וילדיהם יופיעו כולם בזמן, ב-3, לעזור לערוך את השולחנות, ואכן כך היה. בשעה 6 בקצב ובסדר, האולם לבש חג וחגיגיות. לפני כל אדם הונחו הגדה-של-פסח והנספח, וכוסית מפלסטיק ומצה. בתפזורת על השולחנות - בקבוקי יין, פרחים, קערות פסח, צלוחיות מי מלח. כל נער וגבר קיבל בכניסה כיפה רקומה מישראל. במשרד ה״דום טכניקום״ נתקבל טלפון מהקונסוליה, שהם מבקשים

שנסכים לצרף ל׳סדר׳ שלנו משלחת של 10 אתלטים מישראל, שבאו לתחרויות ברוסיה. הסכמנו.

באולם ישבו כ-400 איש. הבמה מקושטת בציורים ופסוקים. אב ה׳סדר׳, יוסי עמיתו, והמנחה - מתרגמת לרוסית. ה׳סדר׳ נפתח ב״קידוש״ ובברכת נרות שבת על-ידי מורה לעברית - רותי מעוז מהזורע. א.ב.ג. מברך על זמן חירותנו ו״שהחיינו״, והציבור מכבד הברכות כולן בעמידה. שלושת הילדים + שלושה הורים עולים לבמה לשאול ״פסח, מצה ומרור - על שום מה?״. הספקנו ללמד את הילדים המקומיים מנגינת ״מה נשתנה״. 22 הקריינים יושבים זה ליד זה לפי סדר קריאתם. מילאנו 4 כוסות + כוס למדינת ישראל, כוס יציאת מצרים, כוס חירותנו, כוס כניסתנו לארץ ישראל, וכוס קיבוץ גלויות של יהודי רוסיה.

המקהלה של ״צעירי הגליל״ השתלבה בחינניות, כשהמנצח עופר משתדל למלא את הלבבות שנפתחו בלחנים מסורתיים וישראליים. כאשר הגענו לשירי אליהו הנביא, שירי ציון ושירי ארץ ישראל, גברה ההתלהבות כדי גאות, הקהל מחא כפיים והצטרף לשירת המקהלה. הצעירים שבקהל קמו מכסאותיהם, עברו לשולי האולם, שילבו ידיים וזרועות ויצרו שרשרת של ריקוד. אחריהם קם גם גיל הביניים, עד כי האולם כולו שר ורקד ריקודי שרשרת. ה׳סדר׳ ארך כשעה ורבע, ללא שום תקלות. הוכרזה הפסקה לקראת הקונצרט שיגישו עכשיו ״צעירי הגליל״ : שירי הגליל ושירי ארץ ישראל. החבריא הגלילית הייתה נפלאה, מדליקה, נתנה את כל עצמה, וקיבלה בתמורה בנות קול והד.

עם סיום ה׳סדר׳, עם הרבה התרגשות, תודות ודמעות-גיל וחיבוקים, גם שאלות אישיות על ישראל, ואיך מגיעים אליה על אף כל השמועות, ועד איזה גיל מקבלים בקיבוץ...

ועכשיו - איך עוברים מעולם של מעלה, אל החיסול והכנת הכלים למחר?.. הורדנו את כל הכלים מהשולחנות, שטפנו אותם בשירותים, ארזנו לקראת מחר. כל הכרטיסים ל׳סדר׳ השני כבר נמכרו. מעניין לציין, שהיהודים ב׳סדר׳ הראשון לקחו עימם כמזכרת כמה מהכיפות, ואפילו בקבוקי יין ריקים של כרמל מזרחי, כשר לפסח. לכן, לקראת ה׳סדר׳ השני, נאלץ היה יוסי לגזור 150 כיפות חדשות. ב׳סדר׳ השני, לקראת סיומו, ההתלהבות הייתה אקסטאטית ממש. התברר שכמה יהודים היו בו גם בפעם השנייה.

*

חבורת ״נאמני הקיבוץ״, אותם כ״ה חברים וחברות, משפחות צעירות, הייתה להם הרגשה משכנעת ועובדתית של הישג נדיר. משך כשבוע ימים הם נשאו בעול ארגון 2 ה׳סדרים׳ וביצועם, גיבשו את עצמם, דבקו במטרה בנאמנות גוברת, והסיפוק היה

אישי, משפחתי ושל החבורה כולה. כמחציתם אכן מתכוננים לעלות לישראל ולקיבוץ בקיץ הקרוב, והיתר עד סוף שנת 1992+.

*

בסיום ה'סדר' השני ניגש אלינו יהודי, החזיק בזרועי, ובעיניים דומעות אמר: "אני בן 56. אני יליד מוסקבה. בעוונות המשטר והתבוללות הוריי הקומוניסטים, לא חגגנו במשפחתנו אף פעם סדר-פסח ולא חג יהודי אחר. 2 סדרי הפסח היחידים שחגגתי, היו אלה של אתמול והערב. חבל שלא באתם לפני כמה שנים לכאן, ואז אולי הייתם יכולים להציל את שני בניי מהתבוללות (נישאו לגויות). תודה לכם שהדלקתם בי את הניצוץ היהודי מחדש". ויהודי זה לא היה היחיד באותם שני ערבים. חזרתי ושאלתי שאלה זו רבים-רבים בגיל ההורות, וקיבלתי אותן תשובות: ניכור למסורת היהודית של 3 ו-4 דורות, התייבשות שורשים, קיצוץ שורשים, ולאחרונה, לפתע, תפנית: קול מעיר, וכל החושים נפתחים להישרדות יהודית ולישראל.

*

לנו, שני שליחי הקיבוץ למצוות עריכת 2 סדרי פסח במוסקבה, הייתה זו החוויה היהודית העזה והיקרה ביותר בביוגרפיה שלנו שזכינו לה, גם ביכולתנו להעניק לכמה מאחינו בני ישראל 'שנורקל' לנשימה תת-מימית עד שיגיעו וינשמו את אווירת ארץ ישראל.

המשימה מולאה!

א.ב.ג
בית השיטה
כ"ח בניסן התשנ"א
12.4.91

*

מי שהיה במוסקבה בשנות ה-90 במשימה כזו או אחרת, מי שנפגש שם עם ציבור יהודי המתעתד לעלות לישראל או שוקל אפשרות כזו, מי שנרתם למשימה של הוראת עברית בסיסית לעולים-לעתיד ונתקל בבורות המוחלטת לגבי התרבות וההיסטוריה היהודית החדשה - יזהה בקלות את רשמיו של אריה, המובאים כאן בפירוט ובשטף ועם הרבה רגש והתרגשות (ולא מעט סרקאזם), עם רשמיו שלו. אלה היו האנשים, זו היתה האווירה.

ואריה, כמו אריה, ראה בשליחות זו מצווה, והיה מאושר וגאה למלאה.

פרק שמיני: **תרבות הקיבוץ**

הראייה הכוללת

במסה שכתב בשנת 1979 פרש אב״ג את עיקרי תפישתו לגבי הקיבוץ כקהילה יהודית חדשה, וניסה לבחון את תכני חייה מהיבטי הזיקה אל העבר, ואת הדרכים בהן ניתן וראוי לשמר ולהחיות ערכים שציינו את התרבות היהודית לדורותיה. הנחלת ערכים אלה תהיה אפשרית, להשקפתו, רק בחברה המכירה

אותם לעומקם, בקיאה בשורשיהם ובהתפתחותם במהלך הדורות, ומאמצת אותם אל חייה מתוך הכרה אמיתית בחשיבותם ההיסטורית וברלבנטיות שלהם לעצם מהותה.

"הקיבוץ הינו חידוש סגולי של יהדות זמננו. לדידי, הקיבוץ הוא היצירה הכי יהודית, והכי ישראלית, לפחות של מאה השנים האחרונות. הקיבוץ [הוא] קהילה יהודית יחידה בעולם היהודי שבה נולדים, מתחנכים, מתחתנים, מזדקנים ונפטרים בתרבות היחד.

"היהודי בקהילה היה תמיד מוקף ומוגן ע"י הקהילה שלו, הן מהבחינה הגופנית-כלכלית, והן מהבחינה הרוחנית-התנהגותית וחינוכית. כן הוא בקיבוץ. [...] הקיבוץ הוא קהילה יהודית עם אידיאלים, עם נורמות וערכים ומאבק מתמיד לשמירתם, בו חובות עשייה, מצוות 'עשה' ו'אל תעשה', המחייבות את הפרט ואת הציבור לכל החיים. הקיבוץ הוא נסיון מודרני יחידי ביהדות שמאחד בתוכו ערכים מוסריים, אנושיים ויהודיים, ושאינו בריחה למדבר, ולא כת דתית מתבודדת, אלא שילוב של חיים בצורכי החברה הישראלית, צורכי הארץ והעם, ומתוך אחריות להיסטוריה היהודית כביטוי לאחדות העם.

"בקיבוץ מתפקדת המשפחה כשלמות – כתא, וכך תאים-תאים של משפחות מהווים את רקמת החיים של הקיבוץ הגדול [...]. החג הוא בעדה, המשפחה היחידה חוגגת עם ובתוך העדה, כולל המשפחה, כולל האבל...

"כך עץ הקיבוץ צומח בשני קצותיו: הוא מזדקן, אך הוא גם נעשה צעיר יותר מיום ליום, דורות הבנים, הנכדים והנינים, במשך 40-50 שנה הגענו לנורמליזציה נפלאה ובריאה, והיא רב-הדוריות בקיבוץ".

א. התרבות – מן הקיבוץ הבודד אל התנועה

עיקר חשיבותה של המסה ההיא הוא בריכוזיותה ותמציתיותה. הדברים עצמם חוזרים ומופיעים, בהדגשות שונות, בכל המאמרים הרבים שכתב אריה, ובהרצאות שנשא בהזדמנויות שונות. את יישומם הוא ניסה, קודם כל, בקיבוצו בית-השיטה. עם השנים עבר לפעילות במסגרות רחבות יותר: ועדת התרבות של תנועתו, הקבה"מ, ואחר כך – ועדת החגים הבין-קיבוצית.

לא בבת אחת התארגנו המסגרות השונות, ולא כל צורך התקבל כמובן-מאליו. באוצר הניירת שאסף אריה כל ימיו ניתן למצוא התכתבויות רבות, שעניינן – לא התכנים שיש לגבש ולהטמיע, אלא האילוצים הכלכליים

המתחייבים מהפעילות הזאת. ולא פעם מדובר בפרוטות ובזוטות – זר, כנראה, לא יבין זאת.

ואולי לא רק זרים לא יבינו. באפריל 1971 מקבל אריה פנייה רשמית מוועדת התרבות המשותפת (של 'ברית התנועה הקיבוצית'), להצטרף ל"גוף ציבורי חדש, מעין מועצת תרבות", שבו יקחו חלק "פעילים" (חברי קיבוצים מגוייסים רשמית, שעבודתם משולמת) בתחומי התרבות והאמנות, וכן "מספר אישים שאינם עוסקים כעת בבעיות תרבות במישרין, אך שיקול דעתם בשטח-פעולה זה יוכל להיות לנו לתועלת. המועצה תתכנס שלוש-ארבע פעמים בשנה, ותדון בבעיות-יסוד של הפעולה התרבותית בתנועה הקיבוצית". כלומר – משתתפים בהתנדבות. ללא שום כיסוי.

"אריה יקירי, אתה ממשיך להעמיד פנים כאילו אינך יודע שהיענות להזמנתך ולהזמנות דומות עולה לי בשבתות, שעלי לצרף בזיעת אפי [...] פשוטו כמשמעו. מדוע שאשקיע שעות-מנוחה יקרות על עניין שתועלתו וטעמו מוטלים אצלי בספק גדול?!.." – כותב לו עמיתו **צבי שוע** מקיבוץ געש ב-24.7.71, בתשובה לבקשתו שיחזור לפעילותו בריכוז ועדת החגים הבין-קיבוצית. ופירושו – שאין לפעילות הזאת כיסוי, לא בימי עבודה מטעם התנועה ולא בהוצאות אחרות: רוצה – תתנדב.

קובה דורון ממשמר העמק מנסה לארגן פגישת פעילי תרבות, ומתקשה במציאת יום אחד בחודש אוגוסט (1971) שבו יוכלו כולם להשתחרר מעבודתם בקיבוציהם ולהשתתף בפגישה. הוא מציע 9 תאריכים, ומקווה שאחד מהם יוכל להתאים לכולם. חשוב ש**כולם** יבואו, הוא מציין. על החזרת ימי עבודה למשתתפים אין מה לדבר.

צבי מרטון מגת, קריין מקצועי, מי שהכשיר מאות קריינים טקסטים לחגים, ועשה זאת במקצועיות ובמסירות בימי עיון לקראת החגים השונים, כותב לאריה: "חייב לבוא מכתב רשמי אל המזכירות בגת בקשר להשתתפותי ביום העיון, עם אישור על יום-עבודה מטעם ה'ברית'. את ההוצאות האישיות שלי אני מבקש לקבל במקום, ולא לסחוב חשבונות (אין לי גם אפשרות לממן את פעולות ה'ברית'...) אבקשך לא להזניח את הדברים הללו כי יש כבר נסיון לא טוב עם ה'ברית' בעניינים אלה, והמשק מתחיל לא להאמין במוסד הזה מבחינות אלה..."
וכל זה - לעומת הפניות המתרבות והולכות מן הקיבוצים: לייעץ, להדריך, לכוון...

לצד הפעילות שעיקרה פגישות עם פעילי תרבות, רכזי חגים וחוגי מורים, התחילה עבודת הנמלים של איסוף החומר המתעד את פעילויות התרבות בקיבוצים, מיונו, שמירתו, ואחר כך – עריכתו לדפוס ופרסומו ב"ילקוטי החגים" - שורה ארוכה של

חוברות, המוקדשות כל אחת לחג מחגי ישראל, ומציעות לרכז התרבות הפעיל בקיבוצו (לעתים בבדידות מייאשת) שפע של חומר עיוני באשר למקורות ולתכנים של כל חג, וכן מיגוון עשיר של הצעות לביצוע.
מכל אלה צמחה מאוחר יותר אחת היוזמות החשובות ביותר לפעילות התרבותית בתנועה הקיבוצית, ה**סרתב"ק** (= **ס**מינר **ר**כזי **ת**רבות **בק**יבוצים), שבמשך שנים רבות רוכז ונוהל בידי אריה וועדות התרבות של התנועות הקיבוציות. סמינר זה, שבשיאו נמשך כחודש רצוף, העניק לרכזי התרבות הכשרה והכנה לתפקידם, שתמיד היה מפרך, אבל לא פעם גם מתגמל ומעשיר. כהמשך לו נבנתה גם המסגרת שבה המשיכו הרכזים להיפגש, להתייעץ ולדון בשאלות התרבות, שחרגו תכופות מן היום-יומי והפרקטי לעבר העיוני והמעמיק. בסמינר הזה הופיעו אנשים מרכזיים מהתנועה הקיבוצית לצד רבנים נאורים ואנשי רוח דתיים וחילוניים, וכן אמנים ולהקות שביקשו להפיץ בקיבוצים את פרי יצירתם. "מהרבה מאד אנשים היה אריה מוכן ללמוד" אומר **בוג'ה** (בנימין יוגב, מקיבוץ בית העמק, עמיתו של אב"ג שנים רבות). "העריך אנשים עם ידע, החשיב עצמו גם כ'תלמיד'". בפגישות אלו היה אריה בשיאו. כאן נמצא לו הקהל הקשוב והקולט, שאותו ביקש ועליו רצה להשפיע.
באחד הסמינרים, מספר **ויקסי** מקיבוץ רביבים, בעודו מדבר בלהט על חשיבותה של מסיבת ליל שבת, "איים" אריה לקחת ג'יפ בלילות שבת ולעבור בין הקיבוצים, ואוי לו למי שייתפס עם סרט... והרכזים, ש"פשוט היו בהלם מהאיש", לקחו את זה כמעט ברצינות...
בשנים 1971-73 שהו אריה וברוריה בשליחותם השניה בארה"ב. את שובם ארצה באוקטובר 73 תיכננו כמסע-הרצאות במזרח הרחוק, אך מלחמת יום כיפור קטעה את התכנית והם חזרו ארצה מהר ככל שיכלו. ובעצם הימים הקשים ההם, כשהארץ כולה נשטפת במערבולת המלחמה, כותב אריה ל**ויקסי**, ידידו ומחליפו במח' התרבות של התנועה:

"אני שמח להודיעכם שהגעתי אתמול הביתה, לאחר היעדרות של שנתיים ויומיים. כמוכם גם אני תכננתי לבוא ולהשתבץ בסרתב"ק תשל"ד. אני מנחש שהמלחמה ודאי תדחה הסרתב"ק... אני לרשותכם, כפי ששיקוליכם יתבעו. מחר בבוקר אני מתייצב לרשות סידור העבודה בחדר האוכל. אבקש את ויקסי להעביר אגרת אלי שתעדכנני לגבי הימים הקרובים ותחזית כלשהיא לעתיד הקרוב..."

"החג הוא בעדה, המשפחה היחידה חוגגת עם ובתוך העדה, כולל המשפחה, כולל האבל. זהו הנסיון המתמיד הראשון לקיום חגים ללא צביון דתי, אך מתוך הזדהות עם מקורות התנ"ך וספרות בית שני באינטרפרטציה כפי שהקיבוץ נותן אותה.

"הווי היחד, לשיר יחד [...]. בטווח של 80 שנות ציונות, משירי ראשונים וחלוצים עד לשירי הבנים והנכדים של היום כאחדות [...]. לשחק ביחד, דורות, במסיבת הגן, במסיבה בחדר האוכל, באירוע חברתי. לטייל ביחד [...], להתגייס יחד להורדת הפרי [...], השיחה המשותפת באספה השבועית, בוועדות, בענף, בארוחה על הדשא [...]. פגישת החמולה [המשפחה המורחבת] בשבת לסעודה השלישית אצל הסבתא והסבא [...]. ללמוד יחד בהרצאת אורח, בחוגי חורף, בלימודי שחר [...]. ביטויי המעורבות בשמחת המשפחה, בבר-מצווה, בנישואין, או חלילה בפטירה.
ביטויי השותפות וההשתתפות של רובדי הגיל, בשיחות הקיבוץ, בשמחה ובצער כאחדות".

לכל אלה היה גיבוי: בכתב – בחוברת-חג, במאמרים או במכתבים שנכתבו כתשובות לפניות הרבות שהופנו אליו, ובעל-פה – בהרצאות, בסמינרים, בפגישות שהוזמן אליהן לצורך הסברה או שיכנוע או למידה מפורטת. אריה מעולם לא סירב ולא עייף מהנסיעות הרבות, מהדיבורים, מהצורך בכוח השכנוע שהיה עליו לגייס שוב ושוב. מכתבי התודה הרבים בארכיונו האישי מעידים כמה הירבה לעשות וכמה הצליח.

"...אותו נער שמתחיל לשאול את עצמו בגילים האלה [גיל מצוות]: מי אני? – הוא מחזיק בעצם בחוט-השני מנקודת ההוויה הביוגרפית שלו – כשהוא מסתכל בראי, על עברו, אל נקודת ההתחלה, אל מולידיו, משפחתו, אחדות המשפחה, אל גילויי אחריותו האישית לגורלו, פירושו – לאחריות לעמו ולארצו, פירושו – עמדה פעילה כלפי הציונות, פירושו – קיום יהודי יחודי, כי דעת ההיסטוריה פירושה – חדירה לעבר המשפחתי, ועמה זכירת העבר והציפייה שלו לעתיד. ואז הוא יכול לחיות כאדם יוצר בהווה".

אדם יוצר הוא האדם ששאף אריה לעצב: בעבודת החינוך המפרכת, בעבודת התרבות שאין לה אף פעם סוף – כשהקיבוץ עבורו הוא נקודת המוצא ותכלית כל המאמץ גם יחד.

ב. מה הוא לנו חג

הרעיון והחוויה

"הקיבוץ הוא עדה" – אומר אב"ג בראיון ל**עפרה בריל**, כתבת "השבוע בקיבוץ הארצי", בפברואר 1977. "ועדה כזאת זקוקה לאופני בילוי של הזמן הפנוי בחולין של השבוע, ושל הזמן הפנוי בחג ובשבת. כביטוי של היחיד (כוונתי

במיוחד לביטוי יצירותיו של האמן ושל האומן, זה המנגן והמלחין, המשורר והסופר, הגרפיקאי והצייר, המנצח והכוריאוגרף. כאשר זוכה האמן לתהודה והערכה בביתו, הוא מעשיר בכך את חיי הרוח והרגש של חברתו בצליל ובצבע), וכביטוי של היחד. אנחנו חברת מאמינים [...], אותנו פחות מעניין 'מיהו יהודי' אלא מהו יהודי. מהו חלוץ עברי. יש לנו מצוות 'עשה', אפילו אין אנו יודעים שאנו מקיימי מצוות [...]. כל החיים שלנו, כפרט וכעדה, הם חיים של מצוותיות [...]. לא חינכנו לפער באינטליגנציה בין אנשי עמל-כפיים לאנשי רוח, עם זכות שביתה לשמירת ערכים. השביתה היחידה היא הזכות המהפכנית לכל אדם לשבות אחת לשבעה ימים לאחר שבוע של עמל ויצירה, בשבת.

"הקיבוץ הוא קהילה [...] שהחג בראשיתה היה לה צורך חשוב ממדרגה ראשונה, על אף שהיינו יחפנים [...]. החגים היהודיים שזורים משני חוטים: חקלאות והיסטוריה. מרכיב החקלאות מכיל את האקלים, העונות, המיקום הגיאוגרפי, התערבות האדם בטבע ובעונותיו. על האדם מוטל להוציא מהמים, השמש והאדמה את לחמו. וההיסטוריה – יצירת מצבים: מעמד הר סיני, ההתנחלות (לא בקדום...), ההזדהות עם ההיסטוריה היהודית והפקת לקחים ציוניים ממנה. בראשית דרכנו כאן שאלנו וחיפשנו תשובות לאופי ואופן חידוש החג בקיבוץ. שני המרכיבים האלה הושחלו מחדש בתוך הארג של החג המתחדש".

בניתוחו את משמעות החג לקהילת הקיבוץ, אב"ג מאפיין שני צרכים יסודיים: ראשית – התוכן, שפירושו רעיון. הרעיון מכיל את המסורת, את המקורות וגלגוליהם, את העיקר שנשמר וראוי להזדהות גם היום. ושנית – החוויה, זו הנבנית באמצעים אמנותיים, אבל גם בכוח הקשר החי בין התכנים והאמצעים לבין הציבור החווה אותם. במלים אחרות – "האם השתתפות או נוכחות [...]. יותר שמחת יצירה, גם אם פחות כלים ופחות טכניקות ופחות אמנות".

ההתחלות

ראשית החג הקיבוצי חופפת את ראשית הקיבוץ בכלל. החלוצים הצעירים השאירו מאחרי גוום את מסגרת המשפחה, את עיירת המוצא, את החברה היהודית הגלותית, ובאו להקים בארץ ישראל מולדת חדשה וחברה חדשה, אחרת. אבל בסתר ליבם כמהו, כנראה, איש-איש לעצמו, אל קדושת השבת, אל נרות החנוכה ואל שולחן ה"סדר", וגם אל טעמן של לביבות, אזני המן ומצות הפסח. הצורך בשבת - למנוחה משׁשת ימי העבודה (שהיו אז ארוכים ומפרכים,

והעמידו במבחן קשה אנשים שלא חונכו לעבודה פיזית מאומצת), ולניצוץ של שאר-רוח שמעבר לאווירת החולין, הציב אתגר בפני מי שחש עצמו מחובר מכוח חינוכו ומהחופש שבבחירתו האישית אל המקורות ואל המסורת. אריה, איש אתגרים מנעוריו, לא רק נענה: הוא חש, כנראה, מחוייבות אישית למלא את החלל הריק שהתקיים עד אז בחיי הקיבוץ.

"חג ומסיבה בחברתנו הינם צורך אישי וחברתי [...]. החג הוא צורך אישי מוצדק – מפני שחיינו קשים, מתוחים ואפורים. לכן מתבקשת חוויה עזה של התפרקות והתרוממות. חג מוצלח הינו לא רק חוויה משותפת של הצוותא, אלא גם מקור לכוח ולאמונה מחודשים בקיבוץ. בחיינו גילוי כזה הוא יקר ונדיר.

"אנו חוגגים כציווי חינוכי למען הילד כדבר ראשון במעלה, ולמען עצמנו כדבר שני" – הוא אומר בראיון לעפרה בריל. "לבנינו אין תמונת שולחן ערוך, אין שולחן אב וסב עם עושר סמליו, מנהגיו והפולקלור שלו. לכן החוויה המשותפת של הילד עם המבוגר, עם הוריו ועם ציבור החברים נוסכת בו הרגשת בטחון, שהוא – הילד – הינו חלק מהחברה, וכך מחזקת בו את הרגשת ההשתייכות לכלל".

מתוך הכוונה להעשיר את עולמו הרגשי של הדור הצעיר, באו לכלל העשרת עולמם הרגשי של המבוגרים. "...החג הוא געגועים, הוא טקס. וטקס פירושו – את זה שרים, את זה מברכים, את זה אומרים, את זה טועמים... יש בו התחלה ומסלול מתפתח, סמלים מתפענחים, קשר אורגני בין מאכלים ותכנים, סיפור קורות, מתח והרפייה. חג ו'דבר חדש' הם דבר והיפוכו. אפשר לחדש ריקוד, אפשר לחדש לחן לשיר, אפשר לגוון בהופעה, אך אי אפשר לערוך הגדה-של-פסח חדשה בתוכן ובמיבנה שלה. פרקי הטקס חייבים לחזור על עצמם. לא נוכל לומר: 'בוא נקצר, נדלג, נכניס קטעים חדשים'. לא נוכל להפוך חג עשיר-תוכן לחגיגה ססגונית. כי חגיגה היא חד-פעמית, כל חייה ערב אחד [...], כי החגיגה הבאה תהיה שונה בלאוו-הכי, **אך החג – מחייב!**"

החבורה הקיבוצית, שתחילתה מצומצמת ודלה, אך הומוגנית ואחידה במרכיביה, חגגה בראשיתה בעיקר שמחות מקומיות, שנגעו לנפש כולם: הולדת ילדים ראשונים, חפירת באר חדשה, נטיעת כרם, קטיף ביכורים. "השירה ושירת המעגל בצריף המוסיקה – היתה מלכדת, וריקודי ליל שבת, בהורה מעגלית, ברקיעת סנדלים או נעלי עבודה, וצ'רקסיה בשרשרת אחדותית, וריקודי זוגות של קוזאצ'וק. והחולצה אמנם כבר רטובה מזיעה, ותחושת הגירוי העדין של מגע גוף בגוף של בת-זוגך..." – מתאר אריה בזכרונותיו. בבית-השיטה היתה פתיחת בית-הספר המקומי אירוע מפעים לציבור כולו, גם לאלה

שטרם הקימו משפחה. כזו היתה גם חגיגת בר-המצווה הראשונה. אחר כך, עם השנים, התרגלו: כיתה אחר כיתה הצטרפה לביה"ס, הגיעה לגיל מצוות, סיימה את חוק לימודיה והתגייסה לצבא. תמיד היה האירוע משמח, אך טעם החידוש – פג. וכך, כמובן, גם בקיבוצים האחרים. מכאן אולי דאגתו של אריה להבחנה המדוייקת, המוגדרת, בין חג שהוא מסורת לבין אירוע חגיגי חולף. מכאן הצורך שבחריפותו חש אולי יותר מאחרים – ליצור את מסגרות החגים ולעצב את תכניהם כך, שיקבעו אותם בחיי הקהילה לאורך שנים.

"חגינו לא יוגשו לנו מוכנים על מגש [...], כפי שנתייחס אליהם וכפי שנכין את חגינו ומועדינו כך יהיו טעמם וצורתם [...], ככל שנרצה יותר – נצטרך לתת יותר, לתת על מנת לקבל".

הצורך הזה החריף עוד יותר עם הזמן, כאשר גם היחידה הקיבוצית הראשונית התרחבה, התבגרה, ובעיקר הסתעפה והתפצלה לרב-שיכבתיות חברתית וגילית. "...בתוך גווניה השונים, החג יישאר הגג המאחד, היחיד, המלכד במועדו את כל רובדי החברה, על דורותיה, רמותיה – לאחדות אחת חוגגת ואולי גם חווייתית. לכן החג נותר כזימון בלעדי של כל הבית, של כל העדה. איך לעשות שהחג יהיה לא רק הצגה אלא השתתפות הציבור [...]? השירה בציבורנו היא תפילה, היא פעילות אקטיבית חווייתית של היחיד ושל היחד..."

המשפחה – אל המרכז

וכאדם החי בתוך עמו, כשהאנטנות הפנימיות שלו נטויות תמיד, הוא ער לשינוי שחל בקיבוץ באשר למקומה של המשפחה במערכת החברתית הכוללת, ורואה בו ברכה וסכנה גם יחד:

"בתחום המשפחה בקיבוץ כיום יש לסוציולוגים המערביים הפתעה בריאה ומעניינת: היווצרותן של חמולות בקיבוץ, פוטנציאל שמאחד את יתרונותיה של המשפחה הגרעינית ושומר על עצמאותה, וגם אפשרות של מגע רב-דורי, בקרב המשפחה המורחבת. 3-4 דורות שותפים במסכת-חיים שלמה אחת, במערכת ערכים משותפת, בשפה משותפת, באחריות משותפת בין הדורות, בקיום מעשיר רב-דורי. לפי תפישתי ורגישותי, **זה** ההישג המשפחתי, החינוכי והאנושי – הכי חשוב של הקיבוץ. זאת מספק הקיבוץ במבנה החברתי הטבעי שלו.

"אותו זוג הפמוטים שאני קיבלתי מאמי ושהיא קיבלה מסבתה, ומסרתים לבתי, ויחד אנו מדליקים את נרות השבת – לזה יש ערך. זו מסורת-חג בתוך המשפחה הקיבוצית [...]. חשוב לנו מאד לדאוג שלאחר שהניצוץ כבר נדלק בעיני הילד בחג בגן, לא יכבה בדרך מגן-הילדים לחדר- הוריו. שלא יבוא הילד

[לשם] וימצא את הטלוויזיה מופעלת [...]. בזה כבה הניצוץ ונרצח החג. גם לנו יש זמן של חולין וזמן של קדושה (כפי שאנו נרצה לבטאו) [...]. זמן יש למלא בתוכן מזין כראוי. באורגניזם ובחינוך אין זמן 'נייטראלי'. אם אנו מגמגמים, אם לא עורכים חג בגלל חולשה, ממילא מתמלא החלל ב'לא-חג'. גם ל'אי-חג' זה יש תוכן.

"החדר שלנו מחובר לאנטנה שקולטת את החוץ ומחדירה אותו פנימה לעולמו של הילד. צינורות הפלישה מהחוץ פנימה פועלים, חודרים [...]. אם יש לי מה להשמיע, יש סיכוי שבני יהיה מוכן לשמוע. חשוב לנו לסכם מה אני נחלתי, ומה יש לי להנחיל".

ג. **כיצד מנחילים חג?**

"כיצד מעצבים חג בחברה שאין בה רציפות ומסורת? כיצד מנחילים אותו לדור ההמשך?" – שואלת **מירי עשות**, כתבת "דבר", בראיון עם אב"ג (יוני 1994), ואריה, שברבות השנים עיצב לו כבר מישנה סדורה בעניין זה, משיב:

"ראשית, חג אי אפשר להנחיל. חג נוחלים. נוחלים את חוויית החג בתוך המשפחה, בקהילה, בחדר האוכל, כזכרונות ילדות. במראות, בקולות הפנימיים, בחושים. ומי שאינו נוחל את החגים בבית הוריו, אין סיכוי שבית הספר ינחיל לו חגים במלוא משמעותם. ובאופן סימולטאני לחוויה הרגשית יש להבין את התכנים של שירי החג וסמליו, מתי נכתבו ולשם איזה מאורע בהיסטוריה של עם ישראל. במלים אחרות, זהו משולש שווה-צלעות – המשפחה, החינוך, הקהילה – כשכל אחת מן הצלעות אחראית לקיומו [...]. באמצעות החוויה, זורמים המסרים והערכים כמו מחזור הדם בגוף האדם. לקיבוץ יש כל הנתונים הללו: אורח-חיים אורגני של שלוש רשויות – משפחה, קבוצה חינוכית ועדה. וכל זה במעגל סגור.

"הנחלת המסורת והמורשת הם הנושא החשוב ביותר. אי אפשר לוותר על הגדרת זהותך היהודית, ולא ללמוד ציונות ותנ"ך והיסטוריה של ארצך. הדור הצעיר – מטיילים בארץ, חיילים טובים, אבל קצוצי שורש. האם הם מאפיינים את ליל השבת בביתם?..."

איך תתקבל השבת?

כבר בשנת 1977 מתפרסם ב"שיטים" (עלון קיבוץ בית-השיטה) ויכוח בנושא תוכנן של קבלות השבת הנהוגות בקיבוץ. הח' **שבו** מוחה על הכללת קטעים מפרשת השבוע

המסורתית ביומן הקיבוץ: "...אנחנו בני דור שאינו מקדש דברים מפני שהיה מי שקידשם. אנחנו משתדלים לתת ביטוי שיתאים לנו [...]. דברים המנותקים מהקשר אקטואלי הם זרים לנו ועלולים להביא ליחס הפוך מזה שאנו מתארים לנו, ורצוי להימנע מזה".

אריה, באותו עלון, מגיב באריכות. פרשת השבוע היא מבחינתו "עקרון לימודי". ביד קשה הוא מנתח ופוסל את "שיטת הנושאים", שהיתה נהוגה פעם בבתיה"ס הקיבוציים, ויושמה גם ללימוד התנ"ך. הוא קובע נחרצות, שהבעיה בהבאת קטעים מפרשת השבוע בפני הקהל המסב לקבלת שבת בחדר האוכל, היא – בורותו הגמורה של קהל זה בטקסט ובהקשריו. "הפסול אינו בתנ"ך כספר דתי המנותק מהמציאות של ימינו – כי אם בנו, המנותקים מהתנ"ך, ולכן כל קבוצה של פסוקים נראית כמנותקת מהקונטקסט, לא אומרת לנו דבר, ולכן נראית גם כמנותקת מהמציאות".

ביוני 1984 נסב כבר הוויכוח על עצם המשכן של קבלות השבת בחדר האוכל, לכלל הציבור. "שיטים" (מיום 1.6.84) מביא את תמצית הדיון שנערך במועצת התרבות של הקיבוץ.

הח' **י.ב.**: "לאחר בחינה מעמיקה של נושא קבלות השבת מבקשים אנו להביא לדיון מחודש את החלטת האסיפה בנידון [...]. המצב איננו דומה כלל לאינפורמציה בנידון [שנמסרה בעבר]. במציאות, חדר האוכל מלא בקושי כדי שני-שליש מתכולתו, [ומאוחר יותר] הלחץ וההתמרמרות גדולים, ונראה לנו שהאווירה מאד לא הולמת את ערב שבת [...]. במספר מקרים שבהם בוטלה קבלת השבת והיתה זרימה חופשית של הציבור [לארוחת הערב] היה נעים יותר ולא נוצרו מצבים של מחסור במקומות ישיבה. בעיה נוספת – אי-היענות התורנים. המחסור בתורנים גורם לחלוקת אוכל בלתי מסודרת [...]. **מהסיבות הללו איננו רואים אפשרות להמשיך בצורת קבלות השבת הקיימות היום.**"

הח' **ע.ב.**: "...ציבור רחב המתנגד לקבלות השבת עושה את התורנויות בעל-כורחו, משמיע ביקורת קשה [...]. אני מציע לחשוב על פתרונות חליפיים, כמו קיום קבלות השבת לאלה המעוניינים..."

בעלון זה נשמע, כמובן, גם קולו של אב"ג:

"כשבע שנים משתדלת ומנסה חברתנו לקיים בליל-שבת טקס קבלת שבת בדרכנו, בצמוד לארוחת הערב. מתוך חכמת חיים ובדו-קיום ללא הכרזות דמוקרטיות כופות, אימצנו לעצמנו תבנית מיוחדת: שלושה-ארבעה דורות בקיבוץ מקבילים את השבת בביטוי משמעותי [...]. הילדים הקטנים למדו להתנהג בכבוד [...]. ברכת 'שבת שלום' וברכות לנולדים, למשפחות, וברכת יבולים. כאן בוטאה אחדות העדה בהתקדשות צנועה ומכובדת של קיבוצנו. ואין זה חשוב אם בחדר האוכל ישבו אז 500 או 400 או רק 300 ו-200. זה היה ביטוי של הישוב, וצורך של שכבה רב-גילית.

...לקבלת שבת יש ערך רק אם וכאשר היא מתקיימת **בכל ליל-שבת ולאורך כל שבתות השנה**".

ומאחר ומועצת התרבות של הקיבוץ אכן החליטה על ביטול קבלות השבת בחדר האוכל, מספיד כאן אריה לא רק את הטקס הזה ואת אובדן חשיבותו בעיני הרבים:

"...המוזר והמצער היא העובדה, שאחרי יובל שנים של חיים משותפים על פני 400 דונם של 'קיבוץ מקום' [רמז לספרה של פרופ' **עמיה ליבליך** על קיבוץ בית-השיטה, הוצ' שוקן, תשמ"ד] **אין בחברתנו קונצנזוס לתוכני חגים ומועדים, כולל שבת,** והפערים והעימותים אינם מתאחים".

ד. היש גם לנו "אני מאמין" יהודי?

בשנת 94', בראיון הנ"ל ל"דבר", כבר אין לאריה אשליות בדבר הנחלת מסורת כתהליך המתבצע מאליו, מתוך הצגת דוגמה והקפדה על התנהלותה בכוח האנרציה.

"הם [הדור הצעיר] חיים בעולם של צהובונים, שהכותרות נעשות בו גדולות יותר ויותר, התמונות תופסות יותר מקום, כמו בג'ונגל של גירויים. ומי קורא מאמר עיוני בעולם של דלות הרוח? דווקא על הרקע הזה מחריפה השאלה כיצד ייראה ביתו של הישראלי במעגל השנה ובמעגל החיים, ומחריפה מחוייבות ההורים לדעת ולחנך, לבנות דור במובן הרוחני, לצקת משמעות לחיים דרך עיצוב התכנים המשפחתיים והקהילתיים בזיקה למסורת ולתנ"ך".

בעלון "שיטים" (כ"ה תשרי תשמ"ו) נחשפת כבר ההודאה בכשלון:

"...אחרי יובל שנים לחברתנו אין קונצנזוס בנושא 'אני מאמין' יהודי כאורח-חיים. אני אישית, כהורה וכמחנך, חש בנושא זה כשלון אישי וחברתי של דור ראשון. לא הנחלנו, כי אפשר רק לנחול. ויתכן שלא היה מה להנחיל לבנינו, פרט ל'אחריותנו להיסטוריה היהודית' [...]. ששת ימי החול והמסירות לעבודה בבניין משק וחברה היתה בהם קדושה צנועה, תוכן וטעם. לעומתם, השבת – היתה חולין. טעם היחד היה בשירה, בשיחה החושפנית.

"ואולי חמישים שנים הם מיקרו-זמן קטן מדי לגיבוש תבניות ותכנים לחברה חדשה, חברה יהודית שהיא גם ניתוק וגם המשך, גם ישראליות חדשה וגם יהודיות בעייתית. אנו מחפשים דרכים כיצד לעצב אורחות שבת וחג בדרכים **שלנו,** וזאת מול ובתוך ביטויים של עולם מחלחל ומשפיע של הטלוויזיה והרדיו בחול, בשבת ובחג [...]. אין לנו בקיבוץ מרכז-חיקוי חיובי ומכוון להווייתנו היהודית הלאומית, שעדיין לא גובשה: לא בעיצוב תכני חגינו, לא במחזור חיי אדם.

רק כאשר דור שני ומחנכיו יחושו בצורך זה כצמאון אישי ומשפחתי, כחסר כלפי בניו – דור שלישי, הן במעגל המשפחתי והן במעגלי העדה [...] – רק אז יוכל לבוא הטיפול השיטתי כלפי התכנים, התבניות והנהגים. וגם אז אין ודאות שהצמאון מוליך אל הבארות..."

וכך הוא נוטל על עצמו אחריות הלכה למעשה: גם חיפוש אחר תכנים חדשים וחיבורם אל מקורות קיימים, וגם עמידה עיקשת על משמר אורח-החיים החדש שלא יתרוקן ממשמעות, שלא יידלדל מתוכן. ואם פירוש הדבר, בין היתר, למלא את תפקיד "המצליף המקומי" באספות הקיבוץ, במועצת התרבות, בוועדות השונות, ובעלון השבועי (שאריה ייחס לו חשיבות עצומה בחיי הקיבוץ) – לא איש כמוהו יחסוך שבטו ויעבור בשתיקה על קלקולים (לטעמו) שאפשר למנוע. ואם לא למנוע – לפחות להצביע עליהם.

החברה (לא הקיבוצית בלבד, כמובן) אינה מחבבת מוכיחים-בשער. אבל אריה לא נרתע ולא הסתפק בתוכחות: בכל כוחו גם ניסה לתקן את המעוות ולהשלים את החסר. ובמיוחד – בחגים.

"מתוך אהבתי לארץ ישראל ואהבתי לספר התנ"ך צמח היחס המיוחד וההתמודדות עם עיצובו של החג היהודי במציאות הקיבוצית של המולדת המתחדשת... זה השורשים, זה ארץ ישראל..."

מקור נוסף שממנו שאב, בלי לציין זאת במפורש, היתה מסורת התרבות והחגים בבית-השיטה. מספר **עזריה אלון,** בזכרונותיו (2007) מהשנים הראשונות בקיבוץ:

"חיי התרבות היו ערים מאד, למרות המצוקה הכלכלית שהיתה מצב קבוע בכל השנים. מקום חשוב ביותר תפסה המוסיקה... המקהלה הופיעה בכל החגים, ביחוד בפסח... פסח נחוג כבר כמה שנים לפני כן, אך עכשיו עוצבה דמותו: לא עוד הגדה היתולית, או סיפורי המשק בנוסח ההגדה, אלא עיבוד של ההגדה המסורתית ברוחנו: סיפור יציאת מצרים והכניסה לכנען ופחות סיפורי נסים [...], עיצוב הגדה מצויירת [...]. כבר בשנים הראשונות הקדים את ה'סדר' קציר העומר, בטקס חגיגי [...], ומצעד האלומות פתח את הערב.

"לחג הפסח היו מסגרת ומסורת, אבל את יתר החגים היה צריך לברוא יש מאיין".

מסורות החגים בביה"ש ניזונו לא מעט ממסורות שהתגבשו בתנועת הנוער: מרכזיות ה-1 במאי, טיולים, הרבה שירה-בציבור, פזמונים היתוליים, וכו'. המנהגים והמסגרות שהלכו והתגבשו היו שונים, כמובן, מקיבוץ לקיבוץ, והנסיון לאחד אותם במתכונת דומה, **קיבוצית-כללית,** היה אחד ממאמציו הגדולים של אריה.

ה. הלכה ומעשה

1. למסד את החגים

את "עבודת החגים" נטל אב"ג על עצמו כשכמה עקרונות מרכזיים מנחים אותו:

א. החג יסתמך על מקורות היסטוריים, שישולבו בהם תכנים חדשים, רלבנטיים,

ב. כל חג יאופיין בקווים יחודיים לו, שלא יישחקו בשימוש גם בחגים אחרים,

ג. החג יוחג בקביעות, במועדו הנכון, כמקובל בכל עם ישראל,

ד. החג יותאם לכל שכבות הקיבוץ, וישתף במעגליו את כלל האוכלוסיה,

ה. התנועה הקיבוצית תשאף לחוג את חגיה באורח דומה, שיהלום את ערכיה המשותפים, ויהווה גם גורם תנועתי מלכד.

נאמן לעקרונותיו אלה, החל אריה ללקט את חומר התיעוד המצטבר, ועשה זאת בשקידה ובהתמדה, ולאורך שנים. שפע החומר שנאסף דחף אותו ליוזמות נוספות (שנסקרו לעיל). במקביל, החל חוג של חברים מעוניינים (רובם מורים או מורים-לשעבר), מקיבוצים אחרים, להתרכז סביבו. בחבורה הזאת היו **אהרן חפץ** ז"ל מכברי (ששקד בעיקר על הכנת ילקוטי החגים), **יעקב דורון** ז"ל ממשמר העמק (שאסף והוציא בדפוס מחזות שנכתבו בקיבוצים, בעיקר לילדים), **זכריה גורן** ז"ל מהעוגן (שביסס והרחיב את העיון במקורות ישראל) ואחרים. שותפו העיקרי לכתיבה - ב"ילקוטים", בספר הגדול "אבלות" (הוצאת ועדת החברה הבינקיבוצית בשיתוף עם ארכיון החגים, תשנ"א), ולבסוף – בספר-המחקר על ההגדה של פסח (שאריה לא זכה לראותו בדפוס) - היה **צבי שוע** (פאוסט) יבל"א, מגעש. מאוחר יותר חבר אריה ל**אברהם אדרת** ז"ל (איש ביה"ש שעבר לאיילת השחר בתקופת הפילוג), במחקר ובכתיבת "ספר המנורה", המונח עדיין בכתב-יד ומצפה לגואל.

"**אבא קובנר**, בזמנו, אסף חבורה די גדולה של אנשי יהדות בקיבוצים" – מספר **בוג'ה**. "זו היתה תקופה קצרה. אריה היה בחבורה הזאת. לאחר מותו, נותרה ה'חבורה על שם אבא קובנר'". כל חייו ראה אריה באבא קובנר מורה-דרך רוחני.

המגע הקרוב והקבוע עם רכזי החגים מהקיבוצים – מצד אחד, ועם אנשי רוח בתחומי היהדות והתרבות – מצד שני (מעין "לקוחות" מכאן ו"ספקים" מכאן), העשיר מאד את הכנסים שאורגנו ע"י מחלקות התרבות הקיבוציות, והפך אותם למוקד-משיכה ומקור-השראה למשתתפיהם (משני הצדדים). בכל אלה היה אריה דמות מרכזית: הוגה רעיונות, מגבש הצעות, נכון תמיד לייעוץ ותמיכה, סקרן שאין להשביעו לכל חידוש שעלה בכל מקום, וכמובן – מרצה מרכזי. קהל המשתתפים, בעיקר אלה ששמעו אותו לראשונה, יצאו תמיד המומים קצת מהרצאותיו. הוא היה חי ממש את הנושאים שעסק בהם, ולמרות שהירבה להרצות והנושאים, בדרך הטבע, חזרו על עצמם, היה מתלהב ומתרגש ונסחף עם הדברים – בכל פעם מחדש. לא אחת הפליג בדבריו הרחק מעבר לתחום שהוגדר בכותרת ההרצאה, וקהלו מצא עצמו סופג את להט

הביקורת על תופעות ואירועים שעוררו את זעמו, ואת כאב החרדה למה שעוד עלול לקרות אם לא יאובחנו מיד וייעקרו משורש המישגים והסטיות מהכיוונים הנכונים של חיינו.

קנאותו הלוהטת והבלתי מתפשרת ומיזגו הנוח להתלהב, ביחד עם כושר הביטוי החזק שניחן בו ועם שליטתו הרחבה בגווני הלשון, עשו אותו באמת לאימת מארגני הכנסים: אף פעם אי אפשר היה לחזות מראש עד לאן יפליג בהתלהבותו, וכמובן – עד כמה יחרוג מהזמן שהוקצב לו... אבל אף פעם גם לא ויתרו על השתתפותו המרכזית: הרגישות המופלגת לעיוותים וטעויות, והנכונות הבלתי-נלאית להסתער עליהם בפומבי כדי לשרש ולתקן – לתכונותיו אלה לא היה מתחרה.

וכך, משנה לשנה, בעקביות ובחריצות, החלו מתהוות מסגרות החגים, המשקפות את המתרחש בקיבוצים השונים, מציעות חידושים וגיוונים, ובונות מערכת של למידה הדדית. ועל המדפים בחדרי רכזי התרבות התארכה והלכה שורת החוברות, שקיבלו את הכותרת "ילקוט לחג", ועריכתן ועיצובן השתכללו והלכו מחוברת לחוברת. כך נבנתה הספרייה המקצועית של רכזי החגים.

2. החגים במעגל השנה

חגי תשרי

"... לקראת ראש השנה ויום כיפור מתרחשת בפנימיותי אווירה מיוחדת [...]. חודש אלול מחלחל אל תוכי: הוויית הקוצים של קץ הקיץ, אדמה עייפה, מאובקת וסדוקה [...], קרקע בתולה מחכה להיפתח במחזור-חיים חדש של חריש והטמנת זרע וקבלת גשמי היורה לתוכה. עננים סתיו, קרירות של שעות שחרית [...]. החצב עולה זקוף בלובן פריחתו הזכה, ראשון להיטהר ולבשר על ימי תשרי הראשונים, בו ברואי עולם נקראים להתפקד ליום-דינם הפנימי, האישי".

כך פותח אב"ג את רשימתו **לתיקון, לאיכות חיים** ב"שיטים" (ראה"ש תשמ"ז). ומן החוויה הפרטית, מן הביטוי הלירי-האישי, חזרה למקורות ולפרשנותם:

"... ראש השנה ויום כיפור אינם נושאים איתם זכרון היסטורי מראשית קורות אומתנו, גם לא מסר מאב לבן [...]. פניהם לא לעבר אלא לעתיד. הם מועדים של תקווה, חדווה פנימית [...], חגים אנושיים אופטימיים, הם קוראים לאדם בחברה להתחדש [...], לשאול: מה כיוון חיי, כיצד בחרתי ללכת לחיות [...]. **הבחירה** כולה שלי ו**האחריות שאני מקבל – זה אני.** מושגי הערך של ראה"ש ויו"כ לפי חז"ל

הם: התיקון האישי והחברתי, רעיון האחריות של האדם לעצמו, לזולתו, לסביבתו [...]. המבט: פנימה, לתיקון, לשינוי, להתחדשות, לאחריות".

יום כיפור יועד, לטעמו, לשיחות של חשבון-נפש, בעיקר בתחום החברתי.

"...תשתדלו לזמן צוות חברים בעל רצון טוב ואיכפתיות בנושאים של חברה וטעם-חיים בקיבוץ, נורמות התנהגות, יחיד ויחד [...], ואז לסכם ולהציע פעולות של מעורבות חברתית, בלתי רשמית וגם רשמית, לשנה-שנתיים הקרובות..."

מסורת יום-כיפור בביה"ש קיבלה, לאחר מלחמת יו"כ, שבה נפלו 11 מבני הקיבוץ, אופי טראגי במיוחד. השיר "ונתנה תוקף", שהולחן בידי **יאיר רוזנבלום** ובוצע ע"י חבר הקיבוץ **חנוך אלבלק**, התפשט במשך השנים בכל הארץ, והפך למעין חוליית חיבור מרכזית בין המועד המסורתי לבין זכרון מלחמת יו"כ בהשמעות קבועות בתקשורת כולה.

יוסי אסף: "היתה לנו שיחה בקשר לסרט שעשה **יהודה יניב** על בית השיטה – 'ונתנה תוקף'[...], ודיברנו על ערך הסמליות והסמלים היהודיים, ואני אמרתי לו מראש שאני מתנצל, אני ממש בור ועם-הארץ בנושאים הללו, מעולם לא התחברתי לזה, אני כבר לא אוכל למלא את החסר [...]. הבנתי שאני מעצבן אותו, ואמרתי: 'ואני אומר לך, אריה, אם נעשה עכשיו סקר בין חברי ביה"ש שעבורם 'ונתנה תוקף' זה קדוש, אני אומר לך ש-95% מהאנשים כאן, שכשהם שומעים אותו זולגות להם הדמעות]...], אין להם שמץ מושג – מהו הטקסט הזה, מאיפה הוא בא, מה משמעותו ומה תוכנו...'. זו היתה פרובוקציה מאד טובה [...]. הוא לא שיחק את זה, זה היה אצלו עד הסוף..."

כשאריה מנחה את האחראים לארגון יו"כ ללכת בכיוון השיחה, הדיון וההתלבטות, הוא מציע גם את הדרך: במסגרות קבוצתיות קטנות, שיאפשרו לכל משתתף להביע עצמו ולהקשיב לזולתו.

לגבי האכילה ביום כיפור, הוא מציע "ארוחה מפסקת" משותפת לכל הציבור, ולהמשך החג – סובלנות הדדית בין אלה המחליטים לצום לבין אלה הנמנעים מכך. ואילו לגבי ראש השנה – "בעל כורחנו מירבו של הציבור הכריע בעד הפרדה בין הארוחה למסיבה. חבל. אבל זהו". עם מה שאין למנוע עוד, צריך להשלים.

אבל אין להשלים, לדעתו, עם כישורי הקריאה-בקול של הנבחרים לתפקידי הקריינים באירועים חגיגיים. בעניין זה חלה, לדעתו, ירידה: "להיות כשיר לקרוא טקסט פרוזה, או שירה, או תנ"ך, או מדרש – דרוש לימוד והכשרה. תלמידינו [...] שבפיהם ניתנים קטעי הקריאה – רובם אינם יודעים אומנות זו. וזו אומנות, כי לקרוא קטע [...] נכון ומוטעם, ושיגיע כולו, כל מלה שלו, כל משפט באינטרפרטציה הנכונה שלו – זה כמו לנגן יצירה בכינור או בחליל [...], וזה דורש

לימוד״. וכדרכו, הוא גם מצרף הצעה מפורטת: מי יוכל ללמד קריאה נכונה, איך להתקשר אליו, ומה הם הישגיו המוכחים.

כך גם לגבי נוהג אכילה בסוכות בחג הסוכות. בניית סוכה ואכילה בה משך שבעה ימים היא ״הסמל והאביזר המרכזי של סוכות [...]. בקיבוץ שלנו יש סוכות יפות ופונקציונליות לגנים ולכיתות הצעירות, לערב אחד – גם לחברת הילדים. הוקמו סוכות משפחתיות, אבל חבר העובר על פני הדשאים רואה את גבותיהן של הסוכות המשפחתיות הסגורות. ואין סוכה שכונתית פתוחה [...], ואין סוכה מרכזית״. ואריה קורא, בעניין זה, ל״התייחסות מבוקרת ועקבית״, דהיינו – להקמת סוכה שתהווה מקום למיפגש בין-דורי, מוקד לבילוי של הווי-חג ולשיחות בין חברים. לכך, כזכור, הוא חותר בכל הנוגע לחגי תשרי (לכך חתר לגבי ההווי החברתי של הקיבוץ בכלל, אך בחגי תשרי ראה את הימים שיועדו לכך במקורם).

ובצד ההעמקה החברתית, גם מישאלות ל״סדר היום״ בחצר הקיבוץ:

- לברך זה את זה בשלום, שבת שלום, חג שמח
- לשאת עיניים בברכה לזולת הנפגש לך בדרכך
- להקדים ולברך כל אדם בכל גיל: בוקר טוב/שלום
- להתכופף ולהרים פיסת נייר וקליפה [שהושלכו]
- להימנע מלזרוק פסולת בחצר
- לכבד את חדר האוכל בלבוש הולם ובהתנהגות נאותה

וכה הלאה וכה הלאה, רבות המישאלות...

ובסופה של הרשימה – בקשת מחילה, כיאות לתקופת תשרי: ״... ואם בשנה שחלפה פגעתי בדיבור-פה או בהתנהגותי במישהו בקיבוצי – אני מבקש מחילתו״. הוא תמיד היה נאה דורש ועוד יותר נאה – מקיים.

חנוכה

עיקרו של חג החנוכה הוא ההקשר ההיסטורי, ודווקא משום כך התחבר אל ההווי התרבותי הצומח באי״י בקלות רבה יותר מחגי המסורת התוכניים. משפחת המכבים, כמופת של מנהיגות, המניפה את דגל המלחמה לחירות ולעצמאות ישראל בארצו – דיברה אל לב החלוצים ובעיקר אל לב הדור השני של הישוב, הוא הדור שגם התגייס בפועל לתנועות המחתרת, ואחר כך – למלחמת השחרור. קריאתו של המשורר ״אתה המכבי!״ נתפשה אצלם כחוליית חיבור טבעית לגמרי בין סיפורי הגבורה מ״הימים ההם״ לבין סיפורי ״הזמן הזה״, ששילהבו את

הדמיון והציבו דוגמה – מוסרית, חינוכית ומעשית (בניגוד למסורת "נס חנוכה", ששמה את הדגש על ה"ניסים שנעשו לאבותינו"). השירים החדשים שאומצו מיד עם התחברם כ"שירי חנוכה" נוקטים בעיקר לשון רבים: מ"**באנו חושך לגרש**" ששרו הילדים בגן, ועד "**אנו נושאים לפידים**" ששר הקיבוץ כולו בהתכנסותו – אם למיפקד-אש, ואם בחדר האוכל המלא חנוכיות.

כמחנך, עוד בימי קבוצת "אלון" (הקבוצה הראשונה של ילדי בית השיטה, כזכור), יזם אריה את אירועי החנוכה כהדלקה גדולה, קורנת ומקרינה:

"במיפקדי חנוכה הראשונים של בית הספר בבית השיטה הייתי היוזם והשותף בביצועם, עם המדריכים והתלמידים, בטרם 'חטיבה' ובזמן ראשית ה'חטיבה'. ואחר כך ליוויתי מיפקדים אלה בתוכנם, בביצועם [ובביקורת עליהם] – משך הרבה-הרבה שנים. עשיתי זאת בעניין ובסיפוק. אני מוכן להיות שותף למיפקד חנוכה הבא..."

יפה ומעוררת ככל שתהיה, גם יוזמה חינוכית מוצלחת הולכת לאיבוד אם אין לה ממשיכים:

"שמחתי שקם דור חדש, משך 40 שנה ויותר לקיום בית-הספר שלנו, והוא ממשיך במיפקדים יפים, ואפילו מצליח לשכלל אותם מבחינה ביצועית וחזותית [...]. המיפקד האחרון היה נאה ביותר..."

אבל גם בתוך הסיפוק, עיניו פקוחות וחוש הביקורת דרוך: "...מיפקד חנוכה אינו עניין פרטי של חברת הילדים או של ה'חטיבה' – אלא המיפקד הוא חלק אורגאני של ביטויי חג החנוכה של **הקיבוץ** הזה כולו [...], לכן יש לי זכות וגם חובה לשבח אותו וגם לבקר אותו". הביקורת, במקרה ההוא ("שיטים", 1.1.82), היתה כנגד הסמלים שנבחרו להידלק, אבל גם על תאריך החג הוא דורש להקפיד: "...החגים [צריך] שיהיו מכובדים **במועדם**, כפי הלוח העברי של כל בית ישראל", ולא לפי ספירה אזרחית, או – מה שבכלל לא בא בחשבון – לפי "נוחות סידור העבודה או כל גורם טכני [של הקיבוץ]... חג בישוב יש לחוג אך ורק בערבו של המועד – או לא לחוג כלל. על אחת כמה וכמה נכון הדבר לגבי מוסד חינוכי שהוא ליבו של הישוב הקיבוצי". חנוכה, כידוע, נחוג בחורף, אבל – "...החשוב – במציאות אקלימית זו – שבקיבוץ בית השיטה קויים המיפקד, וכי ילדים עם אור בלב ואבוקה ביד באו, ודווקא בכ"ד כיסלו סגרירי וחשוך, לגרש את החושך, להעלות אורות רבים ולהתחזק. ואשר למעט האדמה (הבוץ) שהיתה נדבקת לכפות רגלינו, הרי למענה אנו חוגגים - - - " (תשל"ח).

המאבק על חג כהילכתו, על שמירת התכנים, על הקפדה גם בקטנות – הוא מאבק שאין לו סוף. לא תמיד הוא מתקבל בהבנה, ולא תמיד מחולל את השינוי. לא פעם מנסה אריה להתערב בהחלטות צוותי החגים, ללחוץ באשר למועד החגיגה הקיבוצית – אם ברשימות ב"שיטים" 24.12.1965, למשל, ואם בפנייה ישירה לצוות החג. לא תמיד דעתו מתקבלת. "אין נביא בעירו" - כבר אמרנו?..

ט"ו בשבט

"ט"ו בשבט במקורו לא היה חג, ולא חג נטיעות" – פותח אב"ג רשימה משנת תשמ"ב, שבה הוא סוקר את קורותיו והתפתחותו של מועד זה, שבתקופת הגולה לא היה אלא ציון תאריך (עם טעימת פירות יבשים, לכל היותר), ואילו בא"י המתחדשת לבש צורה חדשה וקיבל תוכן חדש. כדרכו, מתחיל אריה את סקירתו במראי מקומות מן המקורות (ראש השנה לאילן במישנה ובתלמוד), מפליג משם לפיוט, ונוחת בהתיישבות הציונית הראשונה של המאה העשרים. הצורך בנטיעות, הוא מסביר, עלה מפגישתם של החלוצים, יוצאי אירופה המיוערת, עם האדמה הצחיחה, מוכת השמש, של ארץ ישראל. הנטיעה הוגדרה כ**משימה**, וכבר **ביאליק** בשעתו קרא לבתי הספר, תלמידים ומורים, "למהר ולהשיב לארצנו את אדר היקר" – רוצה לומר, לנטוע עצים.

מכאן ואילך עוקבת הסקירה אחר דבריהם של אמנים ומחנכים, המפתחים את הרעיון, כשכולם מטילים את ביצוע המשימה על מערכת החינוך. מוסדות החינוך בהתיישבות העובדת ובתיה"ס בערים הם ה"קבלנים" העיקריים לנטיעות השנתיות, והקק"ל מאמצת את המפעל ונוטלת אותו תחת חסותה.

ולאחר סקירת התולדות, מוסיף אריה משלו:

"...נופי הארץ הטבעיים הבריאו [...], הטבע שנשחת – נרפא. הארץ יפה, ירוקה [...]. ואף על פי כן אסור להפסיק לטעת ולהכות שורש. כיום העיקר [הם] השורשים האישיים [...]. קשר אישי ועץ למורשה וטיפוח הקשר הוא ערך חינוכי, רגשי ותודעתי..."

ברשימה ב"שיטים" (תשל"ט) הוא מציע רעיון חדש (הנסמך על מסורות סדר ט"ו בשבט של מקובלי צפת): "לקראת ט"ו בשבט או באותו יום עצמו יכבדו ההורים את מועד 'ראש השנה [לפירות] האילן' בהצבת צלחת-מגש-טס, ועליו ט"ו (15) פירות. החדר מקושט כמתבקש ליום זה. תתאסף המשפחה סביב שולחנה [...]. קצת יקר, קצת טירחה, אבל כדאי לנסות לכבוד המועד וכוונתו החינוכית. נפתח בשירי טבע [...], בטרם נטעם מצלחת הפירות נברך את

האילנות, נקרא ונספר אגדה או משל מהתנ"ך או מאגדות חז"ל, ונטעם מאותו פרי..."

וכדי לאושש את ההצעה, "הכינותי דפים מודפסים, ובהם אגדות למירב פירות ט"ו בשבט[...]. אודה להורים, אשר יואילו לספר לי כיצד עלה נסיון זה במשפחתם..."

כלומר: מעלה רעיון, מפרט הצעה לביצוע, מבקש דיווחים – ובמוחו הקודח מתבשל כבר בוודאי מראה "ילקוט ט"ו בשבט", להוסיף על רשימת ה"ילקוטים" שעל המדף. "סדר ט"ו בשבט", שהונהג בשנים הבאות במקומות רבים – ציבוריים ופרטיים – כאן מקורו.

פורים

תולדותיו של חג הפורים בקיבוצים מעניינות במיוחד. ככל הידוע, נהגו החלוצים – מייסדי הקיבוצים – לחוג את פורים כחג מרכזי. הוא סיפק להם את ההזדמנות הנחוצה כל כך להתפרק, להתפרע, להשתחרר לערב אחד מכל סייגי הפוריטניות, שהיתה אחד ממאפייני חייהם עוד מאז החינוך המחמיר בהלכות צניעות שנהגו תנועות הנוער, בחו"ל ובא"י. בערב זה התירו לעצמם אלכוהול ככל שהשיגה ידם, וגם בלא תחפושות שרו, רקדו והשתוללו לא מעט. סיפור מגילת אסתר, עילת החג, לא נזכר כמעט.

(בבית-השיטה, לעומת זאת, התפתח פורים אחרת. מספר **עזריה אלון** בזכרונותיו:

"פורים היה בתנועה חג מוקצה, בגלל האופי הלא-סוציאליסטי של מגילת אסתר [...]. בקבוצת החוגים לא חגגו את פורים עד 1949. אז נקבע שגם פורים הוא חג, ויש לתת לו צביון שלנו. נמצאה דרך [...]. החג התנהל כך כמה שנים, לאט-לאט הוא הפך לנשף ריקודים, כאשר את הטון נותנים צעירים ואנשים זמניים, עד שלא נותר דבר מן הרעיון המקורי").

השינוי הגדול חל עם בוא הילדים והתגבשות מסגרות החינוך. המגילה חזרה להיות רלבנטית, ההתחפשות קיבלה חשיבות מרכזית, ומה ששמר על אופיו המשוחרר של הערב היתה המסורת לקיים אותו בנפרד לשכבות הגיל: גנים לחוד, ביה"ס לחוד, וחברת המבוגרים לחוד: כל שיכבת גיל התפרעה לפי נטיותיה וטעמה. עניין ההתחפשות חדר לחגיגות המבוגרים, ובכך, למעשה, הושלם עיצובו של פורים הקיבוצי – אולי החג הספונטאני ביותר מבין חגי השנה. כתוצאה מתהליך זה, עיצב כל קיבוץ את הפורים שלו כרוחו וכמנהגיו.

אריה עצמו אהב את חג הפורים ואת הפעילות בו: נהג להתחפש, כתב פזמונים היתוליים והירבה להשתתף ב"הופעות". מכאן רגישותו האישית לשינוי שחל ברוח החג הזה. בשנת תשמ"ד הוא כותב ב"שיטים" "הרהור בקול":

"יתכן ורשימתי זו לא תוסיף לי ידידים מבין חבריי-לגיל, מכיוון שאני חוזר, בכתב ובעל-פה, על עקרון זה מעל כל הבמות שברשותי, כולל באוזני צוותי פורים שלנו [...]. למסיבת פורים יש כללי משחק מוגדרים ומחייבים, למי שבא לשחק אותה: אתה מתבקש לבוא לבוש ונראה **אחרת** מאשר בכל ערב [...], לא כרגיל – אלא **בשינוי** מופגן, כפי **שלא** היית בא בליל-שבת לחדר האוכל [...], כי יש קשר בין **החיצוני** לבין הרגשתך **הפנימית**, בין האיפור שעל פניך ובלבושך המיוחד, לבין התנהגותך... בפורים אדם מעטה על עצמו, וממילא על פנימיותו, מעין מסכה (מלשון 'מסך'), ומבעד למסכה זו שלו הוא מבקש לראות כי גם זולתו – כמותו, כי אז שניהם, הוא וזולתו, ימשיכו לשחק בעולם החלום והאשליה. אבל כאשר אני מחופש – מסתכל על חבריי וסביבתי ורואה אותו-אותם ב'ציווילי', כפי שאני מכירם בחיי החולין – הרי הוא-הם קורעים לי מיד את אשליותי ומוציאים אותי מעולם המשחק ומחזירים אותי לאסוציאציות שמחוץ לאולם הפורימי. וזה לא הוגן. בזה יש משום הפרת כללי המשחק על מגרש פורים".

הוא הדין, מדגיש אריה, לגבי הורי הילדים הבאים לחגיגת פורים בגן או בכיתה: אם הילדים מתחפשים – יתחפשו גם הוריהם, וכיוצא בזה גם המחנכים. מי שאינו טורח להתחפש – אין לו כניסה למסיבת המתחפשים.

ומכאן – להרהורים מכלילים:

"פני חברתנו מישתנים עם השנים. הביולוגיה והפסיכולוגיה וכללי התנהגות עושים את שלהם, בשני הקטבים של הסקאלה הגילית. האמת היא [שמסיבת פורים, השנה ובשנים הבאות] היא בעיקרה מסיבתם של הצעירים. אני, בגילי (לצערי) מרגיש בה לא בדיוק על מגרש המשחקים שלי [...]. מסיבת פורים, כפי ביטוייה בשנים האחרונות, ליבה ורוחה, עיקרה ו'תוכניותה', היא השמחה והריקוד, מגעי עיניים וגוף והיכולת לשחרור והשתחררות אישית מסויימת..."

ואם, בכל זאת, רוצים גם תוכן? הוא מציע: "...זהו הזימון לצחוק על עצמנו בחברותה, כי הצחוק הוא נשק שמכוון להאיר ולתקן מה שהעלה חלודה. הומור פניו שוחקות גם אם הוא עוקץ, אבל הלעג שלו טוב-לב, מעיז [...]. אך אין צורך לחפש דווקא נושא-גג למסיבת פורים. בעובדה, **הנושא המקורי של מגילת אסתר לא היה לו (כמעט) אף פעם קשר למסיבתנו**".

ונא לא להתבלבל: זה לא שהוא מוותר כאן על תכנים ועל מסורת. אבל המסורת של פורים בקיבוץ היא – פשוט – לחוג אותו במסיבה שמחה, בלי דקדוקים מיותרים של טקס ושל "תוכן", ועם הרבה שתייה ואוכל וריקודים בטעם הצעירים. הוא מבין והוא מקבל:

"ולכן הבה נניח לאותו ציבור רלבנטי לשמוח בפורים כרצונו, ולפי מהלכה האורגני של השמחה".

פסח

פסח הוא החג המרכזי של השנה, והוא ניצב מול חגי תשרי כקוטב הנגדי במחזור השנה של האדם היהודי. ההגדה היא המסגרת שנוצרה במשך הדורות, שבאה לארגן את מהלך ה'סדר' ולהבטיח את תכניו בסדר הנכון ובנוסח הראוי. אין היא נכנסת בכלל "כתבי הקודש", ולימוד מקורותיה והשינויים שחלו בה במהלך הדורות ובמרחבי התפוצות פותח פתח לשינויים והתאמות גם ברוח זמננו ומקומותינו. מכאן האתגר הגדול שראו אב"ג וחבריו בעיצוב הגדה ברוח התנועה הקיבוצית. הקשר עם האדמה, ההיאחזות-מחדש בנופי התנ"ך והמקומות הנזכרים בו, הזיקה אל עונות השנה – ומצד שני, השקפת העולם, ההתחברות אל ההיסטוריה היהודית מכאן ואל הזהות החברתית מכאן – כל אלה הבשילו מגמה של התאמת ההגדה המסורתית לתוכני חיים קיבוציים.

השאיפה והיומרה – בשמים, והמעשה – לא קל. כדי להכניס שינויים צריך להכיר היטב את המקור, מובאות חדשות יש לברור בזהירות רבה, על מסגרת הזמן של קריאת ההגדה יש להחליט מתוך רגישות לציבור רב-הפנים המסב בחג – מפעוטים ועד קשישים, מחברי הקיבוץ ועד כל אורחיהם הרבים. כלומר – אי אפשר רק להוסיף, צריך גם לגרוע. ואיך מחליטים על מה לוותר?

קיבוצים רבים כתבו לעצמם במהלך השנים הגדות, ככל שעמדו לרשותם אנשי רוח ואמני עיצוב. שוב ושוב עלה הצורך בהגדה משותפת לכלל הקיבוצים, שתורכב ותעוצב בידי בקיאים בנוסח אחיד, ותספק גם את צרכיהם של קיבוצים שלא יכלו ל"ייצר" הגדה לעצמם. הגדה אחידה כזו צריכה היתה להוות, כמובן, גם גורם תרבותי מלכד לתנועה המורכבת מיחידות חברתיות נפרדות כה רבות.

בשנת תשל"א (1971) מביא "בקיבוץ", שבועון הקיבוץ המאוחד, משהו מן הוויכוח הנרחב שהתנהל סביב הופעתה של הגדה חדשה, בהוצאת הקבה"מ, שהיתה מיועדת לשמש את כל קיבוצי התנועה. ההגדה היתה פרי עבודתו של צוות, ביוזמת ועדת התרבות של "הקיבוץ" (**הקיבוץ** – במשמעות תנועת

הקבה״מ), והתבססה במידה רבה על הגדת בית-השיטה, שעוצבה, כזכור, כהגדה מודרנית כבר בשנותיה הראשונות.

כותב **בנימין גל** (בית השיטה): ״... מחיקתן של שורות [ציטטה מאת ברל כצנלסון, ששימשה כפתיחה להגדת בית-השיטה, וקטע מדברי ביילינסון] מן ההגדה שהונחה לפנינו השנה, ותוספת קטעים אחרים במקומן, מעוררות את השאלה: האם רק שינוי בעריכה ובסגנון יש כאן, או שמא גם בתוכן ובמגמה?... איך לשלב את אוצרות-הרוח של המסורת היהודית עם מתן ביטוי לחידוש החיים היהודיים, ועם ביטוי לדרך-החיים הקיבוצית, ושאיפתנו לחברה המושתתת על חירות וצדק סוציאלי? הדפוסים המאובנים של המסורת הרבנית לא הקלו עלינו את המלאכה [...]. אב״ג מנמק נימוק מיוחד-במינו כל אחת [מהשמטות הקטעים מן ההגדה החדשה], אולם הצד השווה שבכולם הוא, שלא נכללו בהגדה הרבנית. לעומת זאת, הוחזר הגלגל אחורנית, ושוב הוכנסו מכות מצרים, ושורה של קטעים מעוטי חשיבות, מן ההגדה הישנה״.

ומשיב **שבתאי בארי,** (אף הוא מבית השיטה): ״... טוב שנכתבו דברי ביקורת. חשתי [בהם] חרדה לערכים ולמקורות, עליהם נבנית תרבות חברתנו. אני מקווה שיימצאו עוד חברים שאיכפת להם [...]. ההגדה החדשה איננה ההגדה של בית-השיטה, אבל מצויה בה השפעה ניכרת של ההגדה שלנו [...]. זכות מיוחדת תיזקף לאב״ג, אשר לא נח ולא שקט עד שסיים את המשימה – ולמועד [...]. צריך היה למזג נסיון והרגלים מתוך **הסכמה והבנה הדדית,** והכל – תחת ה׳שוט׳ של הקיצור [...]. עבודת המערכת נתמשכה למעלה משנה וחצי [...]. לבסוף – האם הגדה זו היא כליל-השלמות, סופית? ודאי שלא [...]. בעת עריכת ההגדה ראיתי עד מה דלונו בשטח זה [כינוס נכסי תרבות ואורחות חיים שנוצרו במשך עשרות שנים]״.

אב״ג, שדבריו מובאים שם כדברי תשובה לביקורת, מנמק הוצאת הקטעים ה״חברתיים״ בין משום חוסר הרלבנטיות שלהם למצב האקטואלי, ובין משום שהם שייכים ל״אופרות אחרות״.

על איזכור מכות מצרים, שבנימין גל מוחה נגד החזרתן להגדה, הוא כותב: ״מקורן איננו בהגדה המסורתית, אלא בסיפור המקראי שבספר שמות, אותו אימצנו להגדתנו [...]. את עשר המכות מצאנו גם בהגדות התנועתיות – הן של ה[קיבוץ]ארצי והן של האיחוד. מוסר-ההשכל של המכות הוא בסמליותן לדורות, ובמשמעותן **האקטואלית** לדורנו. המכה – מוכה, המתיש – מותש, ואנו ניצולים ומתחסנים״.

בכתבה מוקדמת ל״במחנה״ (1.10.65) הוא מנמק:

"הסיפור המקראי של 'עבדות במצרים' שימש לעורכי ההגדה הקיבוצית כסמל לחיי היהודים בגלויות אירופה [...]. אם נציץ בהגדה של גבעת ברנר בשנים 1935-37 נמצא כיצד קומץ חלוצים 'יקים' רואים עצמם מצטרפים אל שרשרת כל יציאות מצרים והעליות ארצה, מאז יהושע, עזרא ונחמיה, חלוצי העליה השניה והשלישית והרביעית, עד לסיפור התנחלותם באוהלים שהקימו על גבעת החלוצים שתיקרא 'גבעת ברנר'... ההגדה-של-פסח הקיבוצית היא הגדה בלשון ובטקסט המקראיים, כי הם בארץ התנ"ך [...]. השפה היא פתטית, כי התקופה בטרם-מדינה היא תקופה הרואית בהעזתה [...]. במהלך ה'סדר' צועד הציבור הקיבוצי עם בני ישראל במדבר סיני ובמדבר הגלויות, בחזרה הביתה, לארץ ישראל..."

בראיון ל**אברהם נווה,** "הארץ שלנו" (תשל"ו) הוא נשאל: "...ובכן, ישבתם וכתבתם לכם הגדה חדשה משלכם?" – ומשיב: "חס וחלילה! ההגדה שלנו מבוססת רובה ככולה על המסורת, ההגדה של הקיבוצים דומה מאד להגדה המסורתית [...]. ההגדה איננה ספר מקודש, כל דור ודור הכניס בה שינויים. מה שהיה מותר לדורות הקודמים - מותר גם לנו [...]. אף ההגדה שלנו אינה משהו 'מקודש' [...], אם יש קיבוץ שחבריו מרגישים צורך לקרוא את 'שפוך חמתך' בליל הסדר – הוא יכול להכליל ולהוסיף את הקטע בשעת קריאת ההגדה...".

ב-1977, בראיון ל"השבוע בקבה"א" (שהוזכר כבר לעיל), הוא מרחיב:

"...ההגדה הקיבוצית מחודשת ומותאמת לחברתנו, לזמננו, למקומנו, לתפישתנו את ההיסטוריה מיציאת מצרים עד קום המדינה. היא מקראית (בניגוד למסורתית, שהיא מדרשית), אך גם היא כבר קיימת 40 שנה ויותר [...]. הבה נשאל את עצמנו למה האדם הדתי, וכמוהו האדם במבנה השבטי, בו קיימים טקסים ופולחנים לפי עונות השנה הקבועות ומחזור החיים – קורא את אותה הגדה שבעים דורות ולא יעלה על דעתו לשפוט את ליל-הסדר האחרון, האם היה מעניין או משעמם. עבורו הנוכחות בליל הסדר היא נתון, הציפיות שלו מוגדרות, יש לו הגדות עם הטקסט הנאמר, שהוא חי אותם בריגוש מתחדש מדי שנה [...]. זאת גדולתו של התנ"ך שכל קטע שבו הוא גם עבר וגם הווה ורמז לעתיד, גם של אבותי גם שלי וגם לבניי ונכדיי...".

בתשמ"ה – שוב נוסח חדש, בהוצאת המחי לתרבות של התק"ם, מאוייר בידי האמן **גד אולמן.** בראיון ל**דורית צמרת,** עורכת "יחד" (בטאון התק"ם), מספר אריה על הסיבות לחידוש ההגדה, על עבודת הצוות שכונס לשם כך במשך

שנתיים, ועל עקרונות העריכה המחודשת: "...ההגדה החדשה שומרת, מבחינת תכניה והמיבנה שלה, על האופי והרוח של הגדות הקבה"מ ואיחוד הקבוצות והקיבוצים [...]. היא הגדה מקראית וארץ-ישראלית. נשמרו בה פרקי-שערי ההגדה: אביב, סמלי ה'סדר', שעבוד מצרים, יציאת מצרים, המדבר, הכניסה לארץ, קיבוץ גלויות וירושלים [...]. כעיקרון רעיוני ומיבני הוספנו מרכיב, שלא היה בהגדות קיבוציות קודמות: מבחר אגדות ומדרשים, במקביל לרצף המקראי שאותו אנו קוראים בקול: לעיון אישי, להעשרה רוחנית..."

ומוסיפה העורכת: "האם יהיה זה כבר נוסח סופי, מוסכם, מוסמך?... ימים יגידו".

בארכיון החגים שבבית השיטה נשמרות הגדות רבות, וכן הספר (בכתב-יד) "על ההגדה-של- פסח הקיבוצית ועל תולדותיה", שעיקרו איסוף והשוואת תוכנן של כ-212 הגדות קיבוציות שונות, משנות ה-30 של המאה ה-20 ועד שנות ה-70 – פרי עבודתו העצומה של צוות שבראשו **צבי שוע,** וחבריו **מוקי צור, אב"ג וזכריה גורן:** גלגוליה של ההגדה הקיבוצית המשמשת כיום ברוב הקיבוצים. מבחר הקטעים, והדרך בה הם מצטרפים לשלמות, הם דוגמה מאלפת לתפישת עולמו התרבותית-יהודית של אריה ולגישתו האישית למקורות, ולא פחות מכך – למידת השפעתו על עמיתיו ולהיקפי שיתוף-הפעולה ביניהם. ספר זה עתיד לראות אור בקרוב, תודות למאמץ משותף של הצוות – מוקי צור, בוג'ה ועזרא רבין.

האחד-במאי

"... מדי שנה אירגן אב"ג עצרת לילדי העמק בבוקר האחד-במאי. העצרת נפתחה במיפקד ובנאום חגיגי של אב"ג על אחדותו של המחנה הסוציאליסטי והדגל המשותף של עמלי כל העולם, וישר אחר כך התחילו הקרבות. קודם כל היה צריך לדפוק את השמוצניקים מהמוסד של בית אלפא, גם עם ה'איחוד' ומפא"י היו חשבונות היסטוריים. אבל המטרה העליונה, למענה התלכדו כל תנועות הפועלים מכיתה ג', היתה להביס ולמגר את הילדים מנעורה וטייבה. בעניין הזה לא היו שום הבנות או ויתורים..."

כך מתאר **ניר מן,** בן בית-השיטה, את אירוע האחד-במאי, באחד הסיפורים בספרו "חלקת ימי המשק" (ציורים – **חנה אבישי**, הוצאה פרטית). בהמשך, מתוארת התחרות המכרעת של היום, מירוץ-שליחים בריצת שקים, שתי קבוצות בטורים עורפיים, היהודים נגד הערבים. וברגע המכריע, כאשר "הנצחון המוחץ היה בהישג-יד [...], נבקעו ארובות השמים [...] והמבול שטף אותנו בגלי גשם אכזריים. אב"ג פרץ למגרש וצרח לתוך המגאפון – 'להפסיק מיד!', אבל... לא

הסכמנו להפסיק בשום פנים ואופן. דרשנו נצחון מוחלט וכניעה ללא תנאים. אב״ג איבד את הסבלנות, ובחמת תזזית שפוכה תפס את שני המתחרים בצווארון וגרר אותם קשורים בשקים למותניהם[...], מזיעים ובועטים בחוסר-ישע בשקים״.

אב״ג החשיב מאד את האחד-במאי, וראה בו מאז ימי נעוריו בתנועת הנוער המחשה של זיקת התנועה לאידיאל השוויון החברתי והפגנת השתייכותה לעולם הסוציאליסטי. הנפת הדגל האדום בצד דגל הלאום במועד זה היתה בעיניו סמל מקודש. שנים רבות לאחר אותו מירוץ-שליחים קרבי, כשהסיר אחד מחברי הקיבוץ, על דעת עצמו, מעל גג האסם את הדגל האדום שהונף באחד- במאי, טיפס אריה אל ראש הגג להשיב את הדגל על תורנו.

אבל חסיד שוטה הוא לא היה. בדבריו על הגדת פסח שבעריכתו, כשנשאל מדוע הוצאו קטעים של עיקרי אמונה סוציאליסטיים מן הטקסט, השיב:

״... הצוות לא מצא צידוק, לא אמת ולא כנות, לחזור על עיקרי אמונה סוציאליסטיים אלה כניתנים להזדהות עמם ב-1971, לאחר שאותה אמונה נרצחה בשואה, לאחר שהמשטר הקומוניסטי, וחלק מגרורותיו, עומדים לכלותנו כעם וכארץ-מולדת [...]. מאמרו של ביילינסון ורעיונותיו [שהוצאו מנוסח ההגדה החדשה] היו ונשארו שייכים למועד **האחד-במאי** ולחשבון-נפשנו הסוציאליסטי...״.

את חשבון-הנפש הזה עשו חברי הקיבוצים במקום אחר:

״האחד-במאי עבר בקול דממה דקה. ניסו לעשות משהו. כאילו מבויישים, התכנסו מעטים... מוטב שלא ייעשה משייעשה כך...״ כותב הח׳ **ישראל** ממשמר הנגב באותו שבועון עצמו.

ב״שיטים״ (6.5.77) כותבת ״חברה צעירה״:

״מה קרה לנו השנה ב-1 במאי? לא ציון, לא התכנסות, לא הנפת דגל. חברת הילדים ציינה את חג הפועלים ביום ספורט – אירוע מרגש כשלעצמו, אך מה שייכותו ל-1 במאי? [...] אם נתנו גט לדגל האדום, אם תכניו של ה-1 במאי אינם מדברים עוד אל לבנו, אם איננו טורחים למלא בשום תוכן את היום – למה השבתון המוחלט, המובן מאליו, הריק הזה?״

ואריה, ברשימה משלו באותו עלון:

״חשבתי תחילה לכתוב רקוויאם לאחד במאי. לאחר שכתבתי – נראו לי הדברים מיותרים. אין מה להסביר ואין מה להוכיח. הרי כמעט כולנו, דור ראשון ודור שני, מסכימים [...]. השלב הסופי – הוא זה כפי שהינו. וזה סך-הכל של כולנו.

... בערב החג גם שני הדגלים – הלאומי והמעמדי – לא נראו על האסם ולא בחצרו של קיבוץ. אם ייעלמו הדגלים האדומים מנופנו ומחברתנו, יגבר סחף הערכים, סמלים מקודשים ייסחפו, וידהו גם מועדים אחרים.

אני פונה למוסדות האחראים בקיבוצי להעמיד סעיף גוסס זה לאספה כסעיף לשיחה והכרעה: האם ממשיך האחד במאי להיות יום שבתון, ואז מתחייב לדאוג לתכניו ופעילויותיו בערב החג וביום השבתון. ואם אמנם עייפנו וקצרה רוחנו, כי אז נגלה אומץ ויושר ונחליט לבטלו ולצאת לעבודה!... **או – או.**"

המועד הזה אכן יצא מלוח החגים (לא הקיבוצי בלבד). בארכיון, כמובן, אפשר למצוא לו ציון.

יום העצמאות

שלושה "ילקוטים" הופיעו במשך השנים בנושא חג העצמאות, ואין פלא: משמעותו ההיסטורית של המועד הזה – מצד אחד, וההכרח לקשור אליו מקורות – עיוניים וספרותיים, ללא כל עוגן במסורות קיימות – מצד שני, הביאו לכך, שכל רכז-תרבות במקומו מצא עצמו "ממציא" אירועים, כל כותב מקומי נדרש לכתיבת "מסכת" או שיר או מערכון, כל אמן או סתם "מקשט" הפעיל את דמיונו בחיפוש אחר סמלים חדשים, ובסך הכל הסתמן והלך צורך נואש מכל הכיוונים: מה עושים? וזה - לא רק במשמעות של **איך** חוגגים, אלא גם – ואולי בעיקר – **מה**?

הצוות החרוץ שהפקיד עצמו על מלאכת ה"ילקוטים" לא השתמט ממנה גם הפעם: כבר ב-1967 הופיעה החוברת הראשונה בנושא חג העצמאות. השניה – ב-1983, 35 שנה למדינה. ב-1998 – השלישית.

"הצורך והביקוש לילקוט חדש עלו משנה לשנה" – כותבים העורכים בפתח הילקוט השני. ושתי סיבות הם מביאים: ראשית – "חומר רב נצבר מאז מיבול ישובינו". ושנית – וזה, מסתבר, היה העיקר בעיניהם – "... חובה להדגיש גם את האור ואת **סך-הכל של המעשה הציוני והיצירה ההתיישבותית מאז ועד היום. *שבעתיים מוטלת עלינו החובה להצביע ללא מורך על השקרים המוסכמים המוטבעים בעם יום-יום ללא*** הפוגה, תוך שטיפת-מוח שיטתית מטעם השלטון המעוות והכושל המופקד כיום על הגה מדינת ישראל..."

על מה יצא הקצף? מדובר ביום העצמאות, ועל כן מתחדדת הרגישות סביב השאלה – הטרייה עדיין - מיהו שהביא את גאולתה של ישראל: "...כבר אנו חוזים את הבלעדיות הנלעגת של אנשי המלל הרביזיוניסטי, כאילו הם ובעיקר הם הקימו את המדינה וכל אשר יש בה... ואילו מאות הישובים החלוציים האחרים של אותה

תקופה לא היו אלא שוליים. והנוער ובני התשחורת 'אוכלים אותה', מעין שטיפת-מוח נמשכת – בעוד מחנה-העבודה מגמגם או מחריש!"

"... יש לשים את הדגשים האמיתיים על העבר, על ההווה ועל העתיד. יש לעשות זאת באומץ, בקומה זקופה וללא לאות..."

הדגש, אם כן, הוא על הצד ההיסטורי-אידאולוגי של התקופה, **ללמוד** לא פחות מאשר **לחגוג**.

עיון בתוכן החוברת מלמד, עד כמה הכתיב הדגש הזה את מבנה החוברת ואת תוכנה. כדין שאר הילקוטים, הוקדש גם חלקו הראשון של ילקוט זה לעיון וחקר, והפעם מדובר לא רק בהיכרות עם הסמלים והיווצרותם (הדגל, המנורה, מגילת העצמאות) אלא גם בהעמקה ובשינון: "מגילת העצמאות מהי", "במה כוחנו" (דוד ב"ג) ו"תקומת ישראל"(טבנקין). ואחרי העיון – החוויה: עגנון, אלתרמן, מגד, שחם, הרבה חיים גורי, ועד עמוס עוז.

"... חגיגות הל"ה למדינתנו מעניקות לנו את ההזדמנות לעשות את חשבון-הדרך האמיתי [...]. שיכתוב ההיסטוריה השחצני הנעשה לעינינו במצח-נחושה [...] מצריך יוזמה חדשה מצד כולנו. זה הזמן להתחיל בה – לקראת יום העצמאות" – הצהרת הכוונות המאפיינת את ה"ילקוט" השני.

אפשר לומר, אולי, שבעוד הזיקה לחגי ישראל המסורתיים היתה מכוונת אצל אב"ג ועמיתיו **להכרת העבר הלאומי הרחוק,** בנסיון לחדשו ולחברו אל ההווה ואל האקטואליה הרלבנטית, הרי לגבי יום העצמאות כוון המאמץ ל**ניסוח מדוייק** של העבר הקרוב כבסיס לתכנון הנכון והראוי של העתיד.

"ילקוט חג העצמאות" השלישי הופיע ב-1998, ושמו של אב"ג כבר אינו מופיע בין שמות העורכים (אריה נפטר בראשית יוני 1998, לאחר מחלה קצרה וקשה). החומרים המופיעים בו לקוחים, ברובם הגדול, ממה שהצטבר בארכיון מאירועי החג בקיבוצים. רשימת הפתיחה מאת העורכים קצרה, אינפורמטיבית, נוגעת כולה בענייני החג. אין עוד "מצע", אין הצעה לסדר-יום היסטורי-פוליטי, שיום העצמאות משמש לו פלטפורמה. זוהי עדות חד-משמעית כמה משמעותי היה חלקו של אריה בצוות היוזם בעודו בחיים.

שבועות – חג הביכורים

"קיומו של חג בחברתנו אינו יכול יותר להיות מותנה באדם או בוועדה. החג חייב להיות נתון בכל תנאי, בבחינת ייהרג ובל יעבור. בגרנו מכדי היות טרף לחולשה,

שרירות או מקריות של רכזי תרבות וחג מתחלפים" – כותב אב"ג ב"שיטים" (7.6.62), לאחר שזו השנה השלישית לא הוחג חג השבועות בבית-השיטה.

וכותבת עורכת העלון, בטורה הקבוע: "חג הביכורים מטיל, בדרך כלל, אימה על ועדות החגים שלנו. אם משום תוכנו שאינו חופף את המציאות החקלאית של ימינו, ואם מפני שכבר אין כוח אל האחרון בשרשרת החגים". אבל אריה אינו מקבל טענות אלה: "...מכיר אנוכי חג זה ואת ועדות החגים שלנו. חג הביכורים לא זו בלבד שלא הטיל אף פעם אימה עליהן, אלא להיפך, הוא בוצע (במתכונתו החדשה) בחדווה ובניחות ובהרגשת סיפוק לעושים [...]. אנו לא הועדנו ולא הולדנו חג זה ולא אנו נבטלו. אי-קיומו מוליד עייפות ודכדוך גדולים מ[הכוחות] הנדרשים לקיומו ולהתרעננותנו בו".

במלים אחרות: יש תוכן לחג הזה, יש לו ייעוד ויש לו מועד, מקומו שמור לו בלוח השנה ובמחזור החגים, ורק חולשת אנוש או רפיון-ידיים זמני הם שגרמו לביטולו, שנה אחר שנה. ברור שאין לעבור על כך בשתיקה. וברור גם מי יקום לזעוק חמס ולתבוע את עלבון החסר הזה.

כ-20 שנה אחר כך מדווח לנו "שיטים" (12.6.1981) על חג השבועות:

"החג התחיל בעצם בליל שבת, בערב 'שרתי לך ירושלים' עם אליהו הכהן. היה ערב מהנה ביותר, קליל בצורתו וכבד בתוכנו [...]. בליל החג הרצה יאיר בן ארי, חבר עין חרוד, על מדרשים סביב 'מתן תורה'. באולם הכניסה של חדר האוכל הוצגו תמונות על גידול חיטה וצמחים אחרים [...]. ביום החג נאסף הקהל לטקס הקציר והלחם [...], אחרי כן הוזמנו הורים וילדים ליהנות ממיתקנים של טרם עידן הקומביינים. השתתפה איתנו קבוצה גדולה של אורחים מבית שאן, שהתארחו אצל חברים".

כלומר, החג הוחג על כל מרכיביו: גם יום ירושלים, גם לימוד במקורות, גם קציר חיטים, גם פתיחת הבית לאורחים. ואריה ("שיצר דמיונו לעולם לא שוקט – ") גם הגה רעיון מקורי: הזמין שני ענפים למיפגש קצר – עיון לקראת חג השבועות, ו"מובן שהגיש להם גם חומר מודפס וסדור", וגם מוכן יהיה להיענות לכל ענף, לפי נוחיותו והזמנתו, בשעה ובמקום הנוח לעובדיו – ובלבד שיהיו מוכנים להקשיב ולעיין במקורות.

האיש פשוט לא ידע מנוח.

ב"יחד" (תשמ"ג), לעומת זאת, הוא כותב:

"היה זה טבעי שכאן, בעמק יזרעאל העתיק והחדש, נפגשו קציר העומר וחג הביכורים [...]. יחס מתחדש זה אל עבודת האדמה ואל הטבע בעונותיו הצליח

לעורר מלחינים וכוריאוגרפים, משוררים ואנשי הגות, ונתרקמה מסכת טיקסית לקציר העומר ולחג הביכורים. תפישת אנשי הקיבוץ והקבוצה היתה, שהאדם והטבע הם אחדות של כוחות, ויש בהם מעשה יצירה ואפילו מיסוד הקדושה. טקס הביכורים בעמק הוא שינוי והמשך לטקס בדרכנו.

"[אבל] אין נחת כיום בחג הביכורים בקיבוץ [...]. רוב החברים בקיבוץ כבר אינם עובדים בחקלאות, בעונה זו של השנה אין עדיין ביכורי מטעים של עצי הפרי, ענפי החקלאות מתועשים וממוכשרים [...], רוב החברים – בתעשייה. החברות – בשירותים... אולי יש מקום להציג בחג הביכורים גם את ביכורי התעשייה שלנו, כמו את פירות ענפי השירותים, ואז יש מקום לערוך ביקורים בענפים, כי כיום אין לחבר ולמשפחה סיבה והזדמנות לבקר בענפי החצר ובענפים המרוחקים מהחצר [...]. מתבקש איזון בין אופי יום הביכורים, שעיקרו חגיגי, עם לילו של מועד, שביטויו צריך להיות יותר ערכי ועיוני, כי חגינו מורכבים משניים: קמח ותורה..."

ער לשינויים שמסביבו, בחצר ובחדרים, במשק ובחברה, הוא מחפש התאמות חדשות, כיוונים חדשים. עקרון-ברזל אחד מנחה אותו: החג הוא הקבוע, הדרכים לחוג אותו – ניתנות לשינוי. אין מחזור-חיים ללא חג, בלעדי החגים יאבדו את טעמם גם החולין.

ט' באב

ט' באב אינו חג מחגי השנה, אין "חוגגים" אותו. אבל הוא מועד ממועדי הלוח היהודי, המציין שבר היסטורי נורא, שאת תוצאותיו ומשמעותו חי העם היהודי עד היום. במשך זמן רב חשב אריה על "ילקוט" ל-ט' באב:

"נער הייתי וגם זקנתי: את מגעי, מודעותי, רגישותי, והתייחסותי לתשעה באב אני חייב למדריך הרוחני של תנועת העבודה **ברל כצנלסון**, עורך 'דבר' [...]. הייתי אז בכיתה י"א, מדריך בתנועת 'המחנות העולים', והנה בחופש הגדול 1934 מכינים למפעלי הקיץ: טיול ליער בן-שמן, בתאריך הבלתי-מודע – תשעה באב. ויצאנו מתרוננים. דבר המסע-הטיול הגיע לאזניו של ברל. למחרת הופיע ב'דבר' מאמר בשם **חורבן ותלישות**, החתום בשמו המלא של המחבר: ברל כצנלסון. אוי לאותה בושה. כל הארץ קראה המאמר המייסר. אני זוכר ואזכור זאת לאורך כל חיי [...] כמיכוות אש צורבת שפתיים: "שמעתי כי אחת מהסתדרויות הנוער קבעה את יציאת חבריה למחנה הקיץ באותו לילה שבו מבכה ישראל את חורבנו, את שעבודו ואת מרי גלותו. אין להעלות על הדעת כי מישהו עשה זאת במתכוון [...], כי הם עשו זאת מתוך ידיעה מה

הם עושים. אולם אי-ידיעה זו כשהיא לעצמה היא המעוררת מחשבות נוגות על רמתם התרבותית ועל ערך פעולתם החינוכית של כמה ממדריכי הנוער...״ (י׳ באב תרצ״ד).

הקושי העיקרי היה בכך, שבניגוד לשאר מועדי ישראל, מועד זה לא הוכר כלל בתנועה הקיבוצית, לא הוזכר ולא צויין. ילקוט ט׳ באב אמור היה, בעצם, להניח יסודות – על בסיס המסורות הישנות, וללא שום אחיזה רלבנטית אקטואלית – לבד ממשמעותו ההיסטורית (שהיתה, כאילו, ניגודה של התחדשות החיים היהודיים באי״י והקמתה של מדינת ישראל). מסיבות אלה, ואולי גם, במקצת, מ״עייפות החומר (האנושי)״ - הילקוט הזה לא הופיע.

מספר **ניר מן**: ״בסתיו 1990 ביקש ממני אב״ג ׳להקפיץ׳ אותו ואת צבי שוע לשדות שמחוץ למשק, כדי ׳לקצר טווחים׳ בטיולם לכוכב הירדן [במהלך הליכתם, ובתוך שיחה מתייסרת על עתיד התנועה הקיבוצית] שאלתי פתאום למה לא הוצא ילקוט לתשעה באב. הם נעצו בי מבט המום [...]. אמרתי שזה לא ייסלח, לדעתי, שהתנועה הקיבוצית תפקיר את תשעה באב ללא אסופה משלו בקורפוס ילקוטי המועדים. מרוב תדהמה הם לא השיבו [...]. לאחר יום הטיול המשכתי לשאול מדי פעם את אב״ג מה קורה, והוא לא ענה. ערב אחד, כשחזרתי ותבעתי את כבודו של תשעה באב, הוא ׳התנפל׳ עלי בקול מצווה ואמר - ׳אתה תכתוב את הספר!׳ נתקפתי הלם [...], חשבתי שהוא השתגע לגמרי, מפני שבחיים לא כתבתי ולא היתה לי שום נגיעה לתחום הזה״. אבל ניר, כמסתבר, השתכנע, וניגש לעבודה.

״... בעבודת העריכה המשותפת זכיתי להתוודע מקרוב לגדולתו, למעלותיו התרומיות, לבקיאות העצומה שלו, ליכולותיו האינטלקטואליות, לכושר-עבודתו המופלא, לחריצותו ולהתמדתו, למוסר-העבודה שלו, למסירותו היום-יומית התמימה והנאמנה לברוריה רעייתו, לדבקותו הרגשנית באמונתו הציונית. ידעתי שנפלה בחלקי זכות גדולה, לרכוש את יסודות מלאכת הלימוד והעריכה מפי הגבורה, ולצקת מים על ידיו... יתכן שהשנים ריככו אותו, ואפשר שפער ארבעים השנה שבינינו הוא שתרם לאפקטיביות של עבודתנו״.

וכך, לבסוף, ראה אור (בהוצאת מכון החגים הבין-קיבוצי ובהפקת הוצאת ״קשרים״ החרדית מירושלים, 1997) גם ״ילקוט ט׳ באב״, והצטרף לילקוטים שקדמו לו. זהו ספר נאה, מעוצב כראוי, עשיר מאד בתוכן וערוך היטב.

אין ספק, השותף הצעיר עורר באריה המון אופטימיות חדשה ותקוות לממשיכים. למרבית הצער, אריה לא האריך ימים לאחר הופעת הספר.

כדרכו, ניסה אריה לחדש את ציונו של התשעה באב – קודם כל – בקיבוצו-שלו. את עקבות הנסיון הזה, ואת כשלונו, ניתן למצוא בעלון ״שיטים״ מיום 14.8.1981:

"אני, החתום מטה, מעיד בזה שלא אני המצאתי את מועד ט' באב [...]. קרה המקרה, שהשנה חל ערב ט' באב במוצאי שבת. לכן פניתי בכתב, כמה שבועות לפני המועד, אל מזכיר החברה של קיבוצנו, בשמי ובשם קבוצת חברים, בהודעה, כי יש בכוונתנו לקיים חוגי עיון במגילת איכה ובאגדות החורבן".

זה לא צלח: האתגר לא נענה, המזכיר דחה את הפנייה ("עכשיו מתגברת ההשתלטות הדתית בחברה הישראלית – אין זה רצוי שגם קיבוצנו יצטרף לנהייה זו" – אמר להם...), ועוד ועוד.

(ראוי, על כן, להביא כאן עוד מדברי **ניר מן,** בהקשר העבודה על ילקוט ט' באב: "... כך [עם העבודה על ה'ילקוט'] התחולל בהדרגה שינוי מסויים ביחסו לציבור החרדי. קשה לתאר את עוצמת התנגדותו כלפיהם. התקפות השנאה הארסיות של רבנים חרדים נגד התנועה הקיבוצית עוררו בקרבו את האיבה הקמאית של החלוציות הציונית נגד הפרזיטיות המנוונת של הישוב הישן. החג הקיבוצי נתפש בעיניהם כראש-חץ של התרבות החילונית החופשית, שאיימה לעקור את המסורת היהודית משורשיה...").

"כסיום וכלקח לפרשת מועד ט' באב בחברתנו – אני מציע בפני מוסדות קיבוצי 'לעגן בחוק' את המועד, ולראותו כמועד יהודי מן המניין בלוח-השנה העברי, כפי תפישת חברתנו ובדרכנו" – חותם אריה בתקווה.

כדאי היה לערוך סקר בין הקיבוצים – היש כיום קיבוץ המציין את מועד ט' באב, בדרך כלשהי.

ו. אבלות

פרשה לעצמה, במעגל העבודה העצומה שהשקיעו אב"ג ועמיתו **צבי שוע** בליקוטי החומר ובעריכתו לילקוטי החגים, היא פרשת **ספר אבלות**.

בכל מקום שהוזמן להרצות את מישנתו, בכל מאמר שכתב, החל אריה מהנחת היסוד שלו: תרבות של ציבור ושל אדם היא מיזוגם של שני מעגלים: השנה לעונותיה, ומחזור חיי אדם. לצד לוח השנה נהגו הוא וחבריו להציב את לוח החיים: לידה, התבגרות (בר-מיצווה), כלולות, ופטירה. ציוני דרך אלה נתפשו כאישיים – כל אדם בדרכו, אך עם הזמן הלך והתגבש הצורך לעצב גם אותם בדרכים שיאפשרו לציבור (הקיבוצי) לחגוג או לציין אותם במשותף, כדין קהילה שיתופית שחבריה חווים יחד את אירועי חייהם.

"במחזור חיי אדם בקיבוץ, הפרק **מוות-אבל** הוא החוליה המעוצבת ביותר. המנהגים והנוהגים צמחו בכל קיבוץ מלמטה, וכעבור שנים נתקבלה תמונה

אחידה ומוסכמת של נוהגי אבלות קיבוציים" – זוהי הכללה מסכמת, אבל קדמו לה שנים של בדיקת הנושא – גם מצד אריה, וגם מצד שורה ארוכה של מוסדות-מחקר וסוציולוגים, אנשי האקדמיה.

"...מאז החברותות של רווקים בחברה חד-גילית, ללא ילדים וללא הורים, בשלבים הראשונים של חיינו, היה כמעט עקרון אידאולוגי: שקט בזמן הלוויה ובעת הורדת הארון וסתימת הגולל... היחס למוות בקיבוץ היה ביטוי ספונטאני..."

1. באין מסורת

המתים הראשונים בקיבוצים נפטרו מקדחת (שלא לכל צורותיה היה אז מרפא), מתאונות, ולא במעט מיקרים – גם מהתאבדויות. האבל היה כבד: כל נפטר השאיר אחריו חלל ריק, אבל ביטוייו של האבל היו מהוססים ואינדיבידואליים לגמרי. במיקרים של הרוגי התקפות מצד כנופיות הערבים התלוותה לצער גם תחושת הציבור שהנה שוב הוקרב קורבן על מזבח הרעיון הציוני – תחושה שיש בה גם גורם מלכד ומתסיס. אבל ריטואל של לוויה לא היה: לא חזן, לא אומרי "קדיש", לא "קריעה", וודאי שלא מעורבות אנשי "חברה קדישא". לטקס הדתי לא היה זכר.

כל ביטוי – מילולי או חזותי – אם היה, היה ספונטאני.

"... בדרך כלל בוטלו בדור הראשון דפוסי הלוויה, הקבורה והאבל המסורתיים. הדומיה או 'השתיקה הדמומה' נעשו לסימן-היכר של הלוויה בקיבוץ [...]. כאשר קיימת חפיפה של מעגלים חברתיים, מתאבלת הקהילה כולה, והיחיד זוכה לתמיכה חברתית [...]. הקיבוץ זיהה עצמו כמשפחה אחת [...], כשגברה המגמה הפמיליסטית בקיבוץ, נתנסחה ביתר חריפות השאלה בדבר זכות הבעת הצער של היחיד..."

"... כיום, אחרי 50-60 שנה, בשלושה דורות, אין לסמוך על ביטוי ספונטאני. צריך פקודות-קבע!.. לכן, בהנחיות לנוהגי אבלות ב-1987 יש הנחיות מפורטות מאד: להודיע, לפנות, להתקשר, לא לשכוח... דאגה למשפחה הנפגעת, ארגון מעגלי-יחס פנימיים, תהליך התמודדות עם טכניקת הביצוע..."

2. גיבוש דפוסים

ניתן לומר, שנוהל אבלות בקיבוץ הוא הנוהל שטופל יותר מכל נוהל אחר של מחזור החיים, וכל פרט בנוהל זה נבדק, נחקר, הושווה וסוכם. המחקר שבוצע כלל, כרגיל אצל אריה, איסוף כל חומר קיים מן הקיבוצים, מיונו וסידורו (עבודה שבוצעה בעיקר בידי צבי שוע), בדיקת מקורות ישראל לסוגיהם, שיחות

והתכתבויות עם רבנים והוגים חילוניים (חברי קיבוצים ואחרים), והרבה קריאה. כתוצאה מכל אלה, לאחר עבודה של שנים, הופיעו (בשנת 1990) "ילקוט אבלות" – לעיון ולהדרכה לכל המעורבים בנושא, וכן הספר "אלה אזכרה" (שניהם בהוצאת ועדת החברה הבינקיבוצית בשיתוף מכון החגים) – אנתולוגיה של פרקי קריאה (שירה, בעיקר) לטקסי הלוויות, ממויינים לפי סוגי הנפטרים: מבוגרים, ילדים, נשים, גברים וכ"ה.

הטקסים המוצעים בספר זה להלוויות של נופלי צה"ל משלבים אלמנטים מהטקס הצבאי המקובל בנוהל הקיבוצי. כל אלה, כמובן, עם דגש על התאמת כל מקרה למשפחה האבלה, העדפותיה ומשאלותיה.

ההתכוונות, כרגיל, פרשה כנפיים:

"... רמתה של תרבות ושל אדם בתוכה נמדדים, בין השאר, ביחס אל המוות, בשמירת זכרונם של הנפטרים, בכושר 'לצרור בצרור החיים' את דמותם כחוליה בשרשרת הדורות ומורשתם [...] תוכנו של ילקוט זה ישמש קנה-מידה להעריך ולמדוד בו את החברה הקיבוצית: רגישויותיה, ליכודה, ותרבות-הזכרון שלה כלפי ראשוני בוניה, כלפי דור שני של בוניה, כלפי ילידי הקיבוץ [...]
במשך כ-60 שנה ויותר שוקד הקיבוץ על עיצוב נוהגיו ועל טיפוח התייחסותו למרכיב קיומי זה של אופי האבלות בחברתו [...]. עורכי הילקוט התכוונו להשאיר בכתובים עדות ערוכה, מסוגננת ואמיתית לפרק רגיש זה...".

שני קווים, אם כן, הינחו את אריה וצבי בעבודתם: עיצוב נהלים אחידים, קבועים ומוסדרים, לכל תופעת האבלות, בכל קיבוץ – מכאן, והתאמת הטקסטים והדגשת פרטים יחודיים לכל נפטר – מכאן. שיאה של המדיניות הזאת היה חיבורו של ה"קדיש הקיבוצי", שנכתב בידי אריה תוך זיקה ושינוי גם יחד מנוסח ה"קדיש" המסורתי, ואומץ בידי קיבוצים רבים – אם כתחליף ל"קדיש" המסורתי, ואם כשני נוסחים הנקראים זה אחר זה.

ההנחיות המרכזיות שעוצבו נוגעות בכל עניין: מודעות-האבל על לוח המודעות המקומי ובעיתונות (שוויון מוחלט בגודל, בסגנון ובמיקום), סידורי הלוויה (לפרטי פרטיהם), משך האבל וביטוייו, השתתפות באבל חיצוני, אזכרה והנצחה לסוגיהן, שמירתו וטיפוחו של בית העלמין, וכו'.
כל אלה באו לסייע לשמירת עקרון השוויוניות המלאה בפני המוות בחיי הקהילה הקיבוצית.

"ילקוט **אבלות**' הוא ספר עבה מאד – כמעט 400 עמודים – ומכיל שפע עצום של חומר מילולי ותמונות. הוא מציע מיגוון של אפשרויות, שכל קיבוץ יכול לבחור מתוכו את המתאים לו. המכנה המשותף לכל ההיצע הזה הוא ראיית אירוע

האבלות והחוויה האופפת אותו כחברתיים יותר מאשר אישיים: לא משום "השתלטות" המשותף על האישי, אלא משום תפישת האדם (כל אדם) ה"פרטי" כמרכיב בין שאר מרכיבים של החברה הקיבוצית.

עניין לעצמו היוו הלוויות הצבאיות, שתפסו – למרבה הצער – מקום הולך וגדל בבתי העלמין הקיבוציים. "הלוויית חייל שייכת לרשות צה"ל, דרך הרבנות הצבאית, ואז ממילא נוהגי הלוויה הם דתיים", אבל – "ניתן, אפשר ורצוי שהמזכיר יבוא בדברים **מוקדמים** עם קצין היחידה הרבנית על שילוב דברי אזכרה של הקיבוץ בטקס הצבאי..."

ב"דבר" (28.7.86) יוצא אב"ג נגד "יריות אי-כבוד בהלוויה צבאית":

"... איני יודע מתי ולמה התהווה מנהג זה בצבאות העולם. אני מניח [...] שהאפשרות היחידה להיפרד [מן המת] ב'איכפתיות' מינימלית – היתה יריית פרידה... מה למנהג זה ולימינו ולמציאות חיינו, בה הורים קוברים בניהם בארצנו [...]? הרי החייל שנפל אתמול – נפל מחומר-נפץ כמו כדור הרובה, כמו המוקש... בשעת דומיה עצובה כזו של התייחדות עם המת, הדבר הראשון שאיש לא היה רוצה לשמוע, לחיות ולהיזכר בו: קול יריות הרובים וצעקות המפקד: אש! אש! אש! – לא כאן, לא עכשיו... ואם הכיתה לנשק רוצה להיפרד מעמיתה – יניח כל אחד מהעשרה פרח אישי".

3. צוואות

פרשה אחרת, הקשורה לנוהלי אבלות אך מאוחרת בהרבה לגיבוש הספר והפצתו בציבור, היתה ההזדקקות לניסוח כללי צוואה של חברי קיבוצים. ההכרה בלגיטימיות של צוואה של חבר-קיבוץ היא אחת התופעות המאפיינות תקופה מאוחרת בתולדות הקיבוץ – תקופת ההכרה בקיומו של רכוש פרטי מסויים, נכונות להשאיר לחברים (ניצולי השואה) את כספי השילומים שהם זכאים להם, למשפחות חללי צה"ל – את התגמולים ממשרד הבטחון, ולהבדיל – ירושות ומתנות יקרות. תופעת ההפרטות הקיבוציות, שיוך הדירות וכד' הביאה איתה גם את זכותו ויכולתו של חבר-הקיבוץ **להוריש**, לא רק לרשת.

4. הצוואה החופשית

ב-10.7.91 קיימה העמותה לזקן בבקעת בית שאן דיון בנושא "הצוואה החופשית" של חבר קיבוץ. זה היה דיון בצוואות המביעות את רצונו של האדם, בעודו צלול ומודע לעצמו, שלא להאריך את חייו באמצעים טכניים, כלומר – לאפשר לו למות ללא התערבות רפואית שתאריך את סבלו.

במבוא לסיכום הדיון הזה כותב אריה:

"...הצגתי בפירוט נושא זה של הצוואה החופשית וגם חוברת-זכרון לנפטר כמשאלה נורמטיבית, אבל גם כזכות של המצווה לצוות **להימנע** מלהדפיס חוברת-זכרון, ועוד סעיפים נלווים, כמו מסירת הגופה לצורכי מחקר מדעי. [...] מובן שאנו מודעים למציאות הממלכתית וחוקיה [...]. אין כוונת הדיון הזה לא לדיון אקדמי, לא להצעות משפטיות לשינוי חוקים בכנסת, ולא לערעור על נוהגי הלכה בפני מוסדות הרבנות, אלא **לעורר מודעות בעיקר בקיבוצים אצל המטפלים בחולה הסופני ואצל בני משפחתו**".

"ועד שתבוא אותה שעה נעלמה – הבה ונמשיך לעבוד ולתרום לחברתנו, להעשיר את עולמנו בפנאי שברשותנו, ליהנות מצאצאינו, לברך אדם את זולתו. להיות גאה בקיבוץ הגדול והעשיר שהקימונו יחד. זה הוא ה'נצח' – השארת הנפש, ההמשכיות. ולאמץ את הפירוש לפסוק: 'מפני שיבה **תקום**': צו הוא לזקנים **להתקומם** נגד הזיקנה.

"מה לעשות? – **לעשות. לא להיכנע!**"

הדיון בזכות חבר-הקיבוץ להוריש ולקבל ירושות כ**אדם פרטי** בא, כאמור, רק בשנות ה-90. שמו של אב"ג אינו מופיע בין המתראיינים ומביעים דיעה בנושא זה. אולי לא חשבו עליו המראיינים, אולי חלקו המרכזי בעיצוב נוהלי האבלות הקיבוציים לא נראה להם רלבנטי בהקשר החדש הזה.

יש להניח שהיתה לו דיעה וגיבש עמדה. הנושא עלה כשהוא כבר בא-בימים, אך פקוח-עיניים, ער כתמיד לשינויים המתרחשים בסביבתו ואינו מוותר על ביטוי עמדתו. מותר לנחש, שכאדם שמקורו במשפחה שלא צבירת רכוש עמדה בראש מעייניה, וחייו הוקדשו לחשיפתם, שימורם והחייאתם של נכסים שברוח – החידושים האלה לא גרמו לו הרבה נחת.

פרק תשיעי: קיבוץ תמיד

אריה בן-גוריון הוקיר מאד את ביה"ס הריאלי, אך לא פחות מכך – את החינוך שקיבל בתנועת "המחנות העולים". על הנאמנות הכפולה הזו היה גאה כל ימיו, ואת ערכיהם של שני מקורות-היניקה של נעוריו השתדל מאד לממש ולהגשים. החינוך להגשמה ולסוציאליזם שקיבל ב"מחנות העולים" קבע את מהלך חייו.

בשנת 1936 סיים את חוק לימודיו. דרכו היתה ברורה לו: הגשמה בקיבוץ. כחבר גרעין "החוגים" הגיע, לאחר שנת ה"הכשרה", לאדמות שאטה שבעמק יזרעאל – שם ייסדו את קיבוץ בית-השיטה. זה היה ביתו, כאן בנה עם ברוריה (לבית שיף) את משפחתו. כאן נולדו ילדיו, כאן יסד וטיפח את ארכיון החגים – מפעל חייו, וכאן נפטר ונקבר בשנתו ה-82. נאמנותו המוחלטת לרעיון הקיבוץ, לאידיאולוגיה הסוציאליסטית ולקיבוץ בית-השיטה היתה יסוד חייו.

א. בית-השיטה: ההתחלות

(הערה: הקטעים בפרק זה, העוסקים בתולדות בית-השיטה, נכתבו בידי **עזריה אלון**, והועמדו לרשותנו באדיבותו. הם יופיעו כאן *באות מוטה*).

שנים ראשונות בבית השיטה (1938 – 1942)

בשנת 1934 רכשה הקק"ל כ-10,000 דונם בשאטה, כפר שישבו בו אריסים משומרון (הם קיבלו פיצויים וחזרו לכפריהם), וקבוצת החוגים נועדה להתיישב במקום. ישובי עמק חרוד התנגדו להקמת ישוב חדש בשאטה, בטענה שלהם חסרה קרקע, ובמקום הזה אין תנאים ליישוב: אין שם מים, ובכמות המשקעים הדלה היורדת שם אי אפשר לקיים ישוב. הפשרה היתה – יינתנו 3,400 דונם לקבוצת החוגים, והיתר יחולק בין משקי הגוש.

מן הבחינה הכלכלית התחיל הקיבוץ את חייו ברגל שמאל. הוא קיבל מן המוסדות המיישבים סכומים ראשוניים, לשני בנייני בטחון ורפת, ואולי בית ילדים, אבל את כל הענפים היה צריך לייסד ולקיים מהלוואות ומתרגילי גזברים עד שיכניסו, ותמיד היה מחסור. נוסף לכך – התנאים החקלאיים של ביה"ש אינם טובים. האדמה דרשה הרבה עד שתתחיל להניב, והאקלים הוא כזה שאין למקום שום יתרון [חקלאי-עונתי].

בי"א כסלו תרצ"ו (סוף דצמבר 1935) הוקמו שני אוהלים במקום הישוב של היום, והוחל המעבר מן המעיין [חרוד] לבית-השיטה, תהליך שנמשך עד לסוף 1938. בימי הישיבה ליד המעיין, וגם בראשיתה של ביה"ש, לא היו כמעט

מקורות-פרנסה במקום, והחברים התפזרו על פני כל הארץ בחיפוש עבודה, אם כיחידים ובזוגות ואם כ"פלוגות".

ביה"ש היתה מן הקיבוצים הראשונים, אולי הראשון, שהיה לו בית חרושת. היה זה מפעל לסריגת טריקו "הסורגים". זה היה מקום-עבודה חשוב לבחורות, אבל הרווחים שלו לא המריאו, ובסופו של דבר הוא נסגר.

אדמת ביה"ש היתה דלה, המשקעים – מעטים. היום מטיחים בפנינו מכל צד את האשמה שאנחנו "גבירים, בעלי נדל"ן, שקיבלו חינם מן המדינה אדמות יקרות". בחישוב אחורנית, בראיית מה שהשקענו באדמה הזאת עד שהיא היתה לאדמה טובה, אפשר לומר בלי היסוס שערך ההשקעה שלנו הרבה יותר גדול ממחיר האדמה שקיבלנו.

מייסדי הקיבוץ באו מ"החוג הזקן" – בוגרי בי"ס "הרצליה" בת"א, שיצאו לחדרה כבר בשנת 1928, חבורה גדולה של בוגרי ה"חוגים" וקבוצות שונות של בוגרי תנועת הצופים (משנות ה-30 – "המחנות העולים") ובתי ספר שונים בארץ. מסוף שנת 1931 החלו להצטרף לקבוצה עולים, חברי תנועה וחלוצים מגרמניה ומהולנד, ומאוחר יותר גם עולים מפולין. כולם השתלבו בשפה העברית ובתרבות הארץ-ישראלית ששלטו בקבוצה, והביאו איתם לא מעט מן התרבות (בעיקר המוסיקה) שספגו בארצות מוצאם. ב-1938 היו בקבוצה כ-300 חברים, ומספר זה - פחות או יותר – נשאר עד לראשית הצטרפותם של בני החברים ושאר בוגרי ביה"ס, בשנת 1954.

[בסוף שנות ה-30] החלה ביה"ש לקלוט הכשרות, חברות-נוער וקבוצות עולים. קבוצות שהתחנכו בביה"ש השלימו יותר מ-15 ישובים ברחבי הארץ. הראשונים היו חניכי הנוער העובד, אבל הקבוצה שהותירה את רישומה בשנים הראשונות היתה קבוצת הנוער הצ'כי.

עבור רוב חברי המשק, שהיו בשנות העשרים שלהם, הילדים היו מרכז החיים. המשפחות היו צעירות, לרובן היה כבר ילד אחד ולחלקן 2 ילדים. המציאות הקשה והרצון לתת לילדים תנאים טובים יותר, יחד עם קצת אידאולוגיה, חייבו מגורים משותפים של הילדים ("לינה משותפת"). בשעה 4 היו כל הילדים הולכים (או מובאים) לחדרי ההורים ומבלים בהם עד שעת ההשכבה. ההורים הם שהשכיבו את ילדיהם לישון. הלצה שהיתה מהלכת בארץ אמרה, כי הקיבוצניקים הם אולי מהפכנים, אבל בין השעות 4 עד 8 בערב לא תוכל להיות מהפכה בארץ: כל ההורים צמודים אז לילדים ואינם מוכנים להתפנות לשום דבר אחר. בשעות האלה לא היו ישיבות ועדות ולא פעילות תרבותית. הכל התחיל אחרי ההשכבה, ואז היו ההורים פנויים.

ב. החינוך

מסלול-חייו של אב"ג בקיבוץ הוטה לא-מעט בכוח המקריות: בשנים הראשונות היה אחד מרבים, עבד בכל מקום שסודר לעבוד בו, ובמיוחד התמחה בתפירה ובהטלאת אוהלים – ה"שיכון" העיקרי של חלוצי בית-השיטה בזמן ההוא (את התמחותו זו הביא מתקופת ה"הכשרה" בנען). אבל לא יצא זמן רב, והוא נקרא אל דגל החינוך (ודאי גם על יסוד התנסותו כמדריך בתנועה). אל עבודתו כמחנך התייחס כאל עבודת קודש, ומעולם לא סירב כשנקרא לכך, גם כאשר נדרשו ממנו (וממשפחתו בעקבותיו) קרבנות אישיים לא קטנים.

עבודתו העיקרית בחינוך כללה:

- חינוך חברת הנוער הצ'כית (1939-42) – חברת הנוער הראשונה בקיבוץ, ומן הראשונות בארץ.
- חינוך מחזור ד' בבית הספר "טיץ" ביגור (לשם נילוו אליו, לשנה אחת, ברוריה וחגי הפעוט), 1942-3.
- קבלת ילדי טהראן בעתלית, ואחר כך ליוויים במוסד מגדיאל, עד שנקלטו שם, 1942.
- חינוך קבוצת "אלון" – הכיתה הראשונה של ביה"ש, כיתות ה'-ו', ח'-ט', י"א, 1945-1952.
- שליחות לטורונטו, קנדה, להקמת תנועת הנוער "הבונים" שם, 1953-55
- תקופות-חינוך נוספות בביה"ס של ביה"ש, 1956 ואילך.
- שליחות ללוס אנג'לס, ארה"ב, לעיצוב החינוך היהודי בקהילות שם, 1-3 1972.

אריה היה מוכן תמיד לתרום מנסיונו, תובנותיו ותפישת עולמו לחינוך ולעיצוב הנוער. עם הזמן, ויתר ביה"ס של ביה"ש על תרומתו ונמנע מלשתפו בפעילויותיו. זה היה בליבו פצע שלא הגליד, והוא אף ראה כשלון אישי באי-יכולתו ליצור את שיתוף-הפעולה ההכרחי לשותפות בתחום זה.

ג. בית-השיטה: כלכלה ופרנסה

ענפי המשק:

לכל ענף היה גרעין של עובדים קבועים, ולפי הצורך הוא היה מזמין מסידור העבודה (שישב ערב-ערב ושיבץ את העובדים למחר) מספר עובדים הדרוש לו. זה היה מוקד לעימותים בין הענפים לסידור העבודה. בעונות הבוערות נערכו גיוסים לימים או לשעות. היו גיוסים בשבתות, ורק עבור חלקם ניתנה "שבתי" ביום חול.

ענפי השדה היו: *פלחה (הענף העיקרי והנחשב ביותר), מספוא (לצרכי הרפת ודיר הצאן), גן-ירק (שסיפק את הירקות למטבח וייצר גם ירקות לשוק), משתלה, נוי, מטעים (שכללו כרם ענבים, כרם זיתים – שממנו צמחה מאוחר יותר ה"זיתייה", תפוחים ותמרים).*

ענפי החי כללו: *רפת חלב, צאן, לול, מכוורת, "שפנייה", אורווה (לצורך הובלות).*

אחדים מענפים אלה נסגרו במשך השנים, אם מפני שלא היו ריווחיים דיים, ואם מפני שלא נמצא מי שימשיך את קיומם.

ענפים אחרים: *נגריה, סנדלריה, מסגריה (שמאוחר יותר נוסף לה מוסך – ממנו צמח אחר כך ארגון-התובלה "בית-שאן-חרוד"). האיש החשוב ביותר במוסד זה היה **יוס פלד**, שהיה אבי המיכון במשק.*

ענפי השירות כללו: *מכבסה, מחסן בגדים, מטבח וחדר-אוכל.*

*בצד ענפי המשק, יצאו חברים לא מעטים לעבודות-חוץ, ביניהן **היער והמחצבה**, אך אלה הסתיימו, למעשה, עם הגידול בענפי המשק ונחיצות מתגברת של עובדים בענפים אלה.*

הניהול הכלכלי *של המשק לא נתן, בשנים הראשונות, תמונת אמת לחבר על מחיר קיומו. לא היתה הפרדה בין הוצאות קיום והוצאות משק. בהוצאות הקיום לא נכלל הדיור, לא נכללו הוצאות המשפחה על הילדים, ושאר סעיפים. נושא שלא טופל כלל היתה הפנסיה. היה מחסור קבוע בכסף.*

עם כל זאת הצליח הקיבוץ לנהל את חייו, לספק את הצרכים אם גם בצמצום, ואף לחסוך כסף להון עצמי.

ד. עם סביבתו

עם סיום עבודתו בחינוך והמעבר אל העיסוק בתרבות ובחג, ובעיקר כשהחלה פעילותו במסגרות התרבות התנועתיות, החל אריה להיעדר מביתו יותר ויותר. את עמיתיו ושותפיו-לעבודה מצא עתה בעיקר מחוץ לקיבוצו. שם הלך שמו לפניו, הוא הוזמן בקביעות כמרצה וכמשתתף באירועי תרבות ועיון, התבקש לתכנן ולהעביר קורסים בנושאי חג ומסורת גם במסגרת קורס פו"ם הצהל"י, ורבים שיחרו לפתחו

וביקשו את עצתו והדרכתו. הוא היה נענה תמיד, וכך רבו עוד יותר היעדרויותיו מהבית.

גם בביה״ש היו לו ידידים, אבל עם השנים חש יותר ויותר את בדידותו. הקרובים אליו שמעו ממנו, לא אחת, אמירות עגומות, פסימיות, על חוסר-הסיכוי להמשך – של עבודתו, של מפעלו, של הקיבוץ ושל הרעיון הקיבוצי בכלל. מתוך עמדה זו צלף, מפעם לפעם, על מה שראה בסביבתו הקרובה. זה, כמובן, לא הפך אותו לפופולרי יותר בקיבוץ.

עזריה אלון מוכר בביה״ש כמי שהיה שם ידידו העיקרי של אריה. הרבה מן המשותף היה להם: שניהם למדו בביה״ס הריאלי והלכו ל״מחנות העולים״ באותה עת (אריה מבוגר מעזריה בשנה אחת), ועזריה היה מבקר בבית משפחתו של אריה. לביה״ש הגיעו בהבדל של שנתיים (גם עזריה עוכב להדרכה בתנועה). בתקופת ה״הגנה״ השתתפו בכיתה אחת של החי״ש. אבל עיקר שיתוף-הפעולה היה במסגרת בית הספר, ששניהם היו ממייסדיו, ארגנו יחד את חברת הילדים המקומית, ופעלו יחד בהקמת ה״חטיבה״ של בני הקבה״מ.

עזריה: ״הוא היה בין הבודדים שהיה לי על מה לדבר איתו. היינו יושבים ומדברים. היו כמה עניינים שבאתי אליו, אם זה היה ביוזמתי – לא משנה. אבל אף פעם הוא לא בא אלי הביתה. זה עניין של הקשר בין המשפחות. בין רות ובוריה לא היתה שפה משותפת״.

יוסי אסף: ״הוא ידע שאין הרבה בדור הצעיר שהוא יכול לגלגל איתם שיחה במרי-ליבו על הנושא הרוחני, והיה לזה דפוס קבוע, היה יושב במין סוג של פסימיות עמוקה שאף פעם לא היתה קשורה לעובדה שהוא היה עובד כמו מטורף [...] ומגיב על כל דבר. היו לנו קשרים. הייתי פוגש אותו, אבל לא בשום דבר מאורגן. הוא היה שכן שלנו. היו בינינו יחסים מאד מיוחדים, הוא אהב את הפרובוקציות שלי, היה צריך מישהו מהדור הצעיר, שיוכל – גם אם לא יסכים איתו – לדבר איתו. וכאלה היו מעטים, אפילו במשפחה: לא חגי ולא רזיה התחברו לחומרים שעסק בהם. בתחום הזה הוא היה אדם בודד, [אבל] אני לא בטוח שאם היה פחות בודד זה היה יותר פשוט. לא זוכר שדיברנו פוליטיקה, בדרך כלל זו היתה שיחה על 'האם יש סיכוי שמכל המפעל העצום שלו – יהיה פרי לעמלו'. תמיד אמר: 'לא יהיה'... אמרתי לו: 'אריה, יהיה!' הוא חשב תמיד במושגים של זאב בודד [...], כמו אמן שבאיזשהו מובן מובדל בבועה. הוא לא יכול היה לחיות בבועה – הוא היה צריך את הציבור שבעבורו עמל. במובן זה גם ראה עצמו תמיד מורה-דרך לסביבתו ולקהילתו.

״היום יש לי כבוד בלתי-רגיל לאיש, ודווקא בגלל שתמיד הסכמתי איתו במידה מסויימת של חיוך – לא של ביטול, אלא כבוד לסוג של מוזרות כל כך מדהימה, כל

כך פוזיטיבית, ואמונה בערכים שהם נכסי צאן ברזל. זה היה אצלו משהו 'בן-גוריוני', הוא היה דמות שאין כמותה, ואני מתקשה להסביר למה עבורי, שאני מאד שונה, אריה נשאר בעוצמה כזו".

החלטת הקיבוץ להשאיר את ארכיון החגים בבביה"ש, להעביר אותו אל הבניין שהתפנה בביה"ס-לשעבר, ולמעשה "לאמץ" אותו כחלק בלתי-נפרד מהקיבוץ, חיממה בוודאי את לבו, וגם איפשרה לו להישאר קשור אליו קשר יום-יומי, להתמיד בפיתוח הארכיון, להרחיב את פעילותו ולהמשיך בפרסומיו. זו היתה מעין הכרה רשמית של המקום-הבית, המשמעותי ביותר עבורו, בערכו של מפעל-חייו. למרות זאת, עם השנים הלכה הפסימיות שלו לגבי סיכויי ההמשך והעמיקה, ובשיחותיו עם חבריו שפך לא פעם את מרי-ליבו ואכזבותיו מן המציאות שראה סביבו.

ניר מן: "היתה בו סקרנות דרוכה לשמיעת הלכי הרוח של בני הדורות הצעירים. במיוחד בלטה תכונה זו משהתבגר ודאג לעתידו של הקיבוץ נוכח ממדי העזיבה. ניצניה [של תופעה זו] החרידו אותו מרבצו. הוא התגייס בכל מאודו להיאבק בעזיבה ולעמוד בפרץ. באחרית ימיו חש שכשל במשימתו. הרגשתו זו החריפה נוכח המשבר הקיומי שזעזע את התנועה הקיבוצית בשלהי שנות השמונים. טעמו הצורב של הכשלון הפך לתחושת תבוסה מרה. נדמה היה לו שמפעל-חייו האישי, התנועתי והלאומי קורס מולו ללא תקומה".

ה. **בתוך עמו**

הרבה ספקות הטיל אב"ג במשך חייו באידאולוגיות, רעיונות, אמונות והשקפות. בשני ערכים לא הטיל ספק מעולם: בסוציאליזם כהשקפת עולם, ובקיבוץ – כהתגשמות השקפת העולם הזו, וכדרך-החיים הראויה לו. כמחנך, ראה את בית-הספר כליבת חייו של הקיבוץ, וכאב מאד את סגירתו לאחר 50 שנות קיום עצמאי בבית השיטה. הוא ניסה לנטוע בחניכיו ערכים של שוויון ערך האדם, של חירות האדם לבחור את דרכו ולחיות כפי בחירתו, של מחוייבות למשימות לאומיות וחברתיות, ושל אחריות האדם לזולתו.

את הקיבוץ ראה אריה כיצירה חברתית-שוויונית-הומאנית, פרי חינוך הומאניסטי-סוציאליסטי, המעצב את האדם כשולט בגורלו ומכוון את יכולותיו כבחירתו, תוך מודעות מתמדת לצרכיו ולקשייו של הזולת החי לצידו. זכרונותיו מתקופת ילדותו ונעוריו, ליד אמו שלבה וביתה היו פתוחים תמיד לכל מי שנזקק לה, ולא פחות מכך – נוכח דמותו של דודו, דוד בן-גוריון, שאריה העריץ כמנהיג וכאישיות שחייה

הוקדשו למטרה היסטורית נעלה – הציבו בפניו אתגר אישי מתמיד. על כן היה נכון תמיד להתגייס, להתנדב, להיענות – לא ל"תפקידים", אלא למשימות. החיים קיבלו את משמעותם כשהיו לשליחות.

הוא היה איכפתניק מאין כמוהו. לא התעצל להתכופף ולהרים מהמדרכות והדשאים של ביה"ש קליפות ושאר מיני לכלוך שאחרים השליכו. שנת השבתון שלקח לעצמו ב-1971 מעבודתו בביה"ס הוקדשה לעבודת חצרנות בקיבוץ. הוא מסיים את השנה הזו ברשימה המדווחת על עבודתו ועל תחושותיו: "הכאיב ומכאיב לי חוסר היחס **לכבודה** של חצר. למרות הדשאים המוריקים ושבילי האספלט – חצרנו רשלנית, ולא בגלל היעדר חצרן אלא בגלל חוסר התודעה האישית והיעדר הרגלים של דור הורים, וממילא גם של בניהם ונכדיהם: החצר שלנו עבור רבים היא פח-אשפה ציבורי...".
הוא לא עייף מלהעיר את הערותיו ולהביע את ביקורתו על החלטות שלא התקבלו על דעתו, על נוהל-ונוהג שהשתרשו בקיבוץ ולא נראו לו, על צוותי חגים ש"טעו" וקבעו אירועים שלא במועדם הנכון-בעיניו, על רשימות בעלון הקיבוץ – "שיטים" – שאותו הקפיד, כנראה, לקרוא מא' עד ת'. הוא נהג להגיב – לרוב בחריפות ובקיצור – ולפרסם בעלון את תגובותיו, והיה חסר-סובלנות לאי-סובלנותו של הציבור לתגובותיו.
אולי לא היה איש ריב ומדון ומטבעו, אולם מזגו החם, הנוח להידלק, והלהט שאיפיין את כל התנהלותו הציבורית, עוררו לא-אחת התנגדות והסתייגות. הרבה קריקטורות של דמותו צויירו (ונשמרו אצלו), ובכולן מופיעה דמותו כאיש-מלחמה (גם דון קישוטי, לפעמים). לא במקרה, כנראה, לא רבים בקיבוץ היו לו לבני-שיח אמיתיים. ה"טמפרטורות" (כביטויו של יוסי אסף) שבהן חי והתנהג הרתיעו רבים. את עיקר הערות הביקורת נהג לפרסם ב"שיטים", עלון בית השיטה. ברוב המקרים נבעו הערותיו מרגישותו המופלגת לכל עניין שבחינוך, בתרבות, ביחסים חברתיים, בכיבוד הזולת, בנאמנות רעיונית – כלומר, בכל הנוגע לתכני החיים בקיבוץ. לא חוסר-סובלנות כשלעצמו היה כאן, אלא חרדה אמיתית לאופיו של הקיבוץ, לדרכי חייו ולכיווני השתנותו. זה לא הקל על חייו-שלו, וודאי לא על מכלול יחסיו עם הציבור שבתוכו חי. ואכן, חייו בקיבוץ לא היו קלים. אבל פצעיו היו תמיד פצעי אוהב: בכל ארכיונו האישי לא נמצא אפילו רמז אחד להרהורי חרטה על הבחירות שבחר.

ו. בעין בוחנת ועט שלוף

במאי 1965 הוא מפרסם ב"שיטים" רשימה בשם "**בין אנחה לרווחה**", המרכזת ומנסחת את רשמיו ותחושותיו מתקופת מחלה שפקדה אותו, ואילצה להזדקק

למוסד הקיבוצי החדש (יחסית) – **חדר החולים.** (טיוטת הרשימה ששמר בארכיונו מעידה על דקדקנותו בענייני דפוס ועיצוב – אפילו בעלון הקיבוץ: מה באותיות "מרים", מה ב"פטיט", איפה להתחיל פיסקה ואיפה להכפיל רווח – ובלבד שיהיה הכתוב ביטוי נאמן לדעת מחברו).

"בשלושה מצבים מיוחדים חש חבר-קיבוץ את יחודם של חיים אלה: בשמחה, באבל ובחולי.

... ובחולי כיצד? לאחר הפסקה של 23 שנים הזקיקני הפרסונל הרפואי שלנו אל חדר החולים. בין נשימה כבדה לרעותה הרהרתי ביחודו של מוסד זה בחברתנו. בית-חולים בביתי: אחיות, חובשות, מטפלות, טבחיות – כולן משלנו. הן מכירות את הפציינט 'בגודל טבעי'... וכל אלה כאילו מתעוררות בבוקר למענך, הפציינט האחד - - החולה הוא בעצם יצור חסר-אונים להושיע לעצמו [...], נעים שהוא יודע אל מי הוא משלח עיניו [המבקשות] רחמים. לבך סמוך ובטוח שתקבל כאן את **הכל,** את **המיטב.** הרגשה זאת מקילה, מרגיעה, מעודדת ואף נוסכת גאווה [...]. היה כאן גם **מבחן** לצורת החיים הקבוצתית: הנוכל אנו, קומונה רצונית, לספק לחולה-הפרט את **הכל** למען **הצלתו,** החלמתו? [...] אשרינו שכיום כל זה כה טבעי ומובן ונעים כצחוקם של ילדינו וברכת החלמה מאירת פנים של חברים..."

(והעורכת, המכירה היטב את ה"קליינט" הוותיק הזה שלה, שואלת מופתעת: "ואין לך כל ביקורת?" – והוא, לשיטתו: "יש ויש... אך אין לערבב חול בקודש".

והיו עוד רשימות של הוקרה והערכה, הבעות-תודה על תופעה קיבוצית מבורכת, על אירוע מוצלח, על יוזמה ראויה-לשבח. בינואר 1979 הוא מברך ומודה על טיול שאורגן לסיני: "...טיול בחבורה כשלנו הוא גם תרפיה קבוצתית [...]. לדידי, טיולים אלה לסיני [...] ערכם החברתי עולה על כל אירוע חברתי אחר, יוצר חוויות, מלכד ציבורים, מגבש דורות".

ללא ספק אהב את הקיבוץ. לא רק נאמנות מוחלטת לאידיאה מאפיינת את יחסו אליו: גם רגשית חש עצמו תמיד חלק ממנו, בשר מבשרו, ועל תופעות שהיו נכונות וראויות בעיניו שמח לברך. אבל הרוב היו רשימות הביקורת, גם בנושאים הנראים שוליים, אבל מבחינתו – מבטאים יחס אל החברה ואל הכבוד הראוי לה. במאי 1978 הוא מייחד רשימה לנושא אי-ההתחשבות של אדם המגדל כלב ביחס לשכניו, הסובלים מהנביחות. הוא מוחה כנגד הנוהג לנסוע באופנוע במדרכותיו הצרות של הקיבוץ, גם בשל הרעש שהוא מקים וגם בשל החשש מפגיעה בהולכי רגל, שלהם נועדו המדרכות. ויותר מפעם אחת הוא מעיר על הזלזול בלבוש הולם בחדר האוכל: "...בחור – בגופיית עבודה לארוחת בוקר וצהריים של ימות חול וחג – בשום פנים לא... יש כללי התנהגות. נא לכבדם!"

באוגוסט 1965 הוא מפרסם "קריאה לסדר – 'הרכב הצמוד'", ומביע מחאה על הנוהג החדש שאימצו לעצמם חברים שעומד לרשותם רכב לצורכי עבודתם – להחנות את הרכב על יד חדריהם גם בשעות של אחרי העבודה, מה שמביא כמובן לשימוש ברכב-הכלל לצרכים פרטיים: "מי אישר הוצאות-נסיעה נוספות אלה?"

בשנת 1971 הוא מבטא ב"שיטים" את צערו על סילוקן של עבודות הפסיפס היפות, שהוסיפו כה הרבה נוי לחצרו של הקיבוץ ולחדר האוכל שלו, ופורקו ללא תקנה עם הרס חדר האוכל הישן:

"... היה זה שלב אורגני בטיפוח נוייה של חצר, כי לאחר העץ והצל, הדשא והפרח – יבוא **המימד האמנותי [...]**. קיבוצים בעלי חוש אסתטי שנתברכו באמנים מקומיים, עודדו את הפסל המקומי, את אומן הקרמיקה, את יוצר עבודות-הפסיפס לשתף את עצמם בעיצוב חצרם. יש בכך החייאת מסורת אמנותית של קישוטי בתי כנסת, ויש בכך גם הפריית דמיון הילד. ובחצרנו – עומדים חשופים עשרות מטרים מרובעים של קירות ריקים [...], וכל אלה מזמינים את האומן שלנו להשתלב בהם, אתגר לגילוי כשרון [...]. מדוע לא נמצאה הכתובת אשר תקבע גורל הפסיפסים? מדוע ייגרע ממראה חצרנו? [...] נשים נא לבנו אל הגבוה מקומת חדרנו, ואל הנכבד ממושג דירתנו – אל חצרנו שהיא ביתנו".

כשהוא מגיע אל העניינים החשובים באמת, נשמעת לא פעם מן הדברים נימה של מרירות ואכזבה: הקיבוץ חדל מלהיות "עדה לומדת" ואינו מחשיב עוד ערכים של השכלה ושל הרחבת אופקיו של החבר, הנוער מבלה את זמנו הפנוי באווירה של ריקנות, הוויתור על ערכי היסוד (הלינה המשותפת, קבלות השבת בחדר האוכל, יום האחד במאי) מתקבל בקלות רבה מדי, וכן הלאה.

כמו בכל קיבוץ, גם בביה"ש נושא המגורים – ובעיקר השיפוצים – הוא נושא כאוב. אריה, המרבה לספר על "אוהל המשפחה" שתפר במו ידיו בשנת 1938, מפרסם ב"שיטים" (15.3.1968) רשימה הומוריסטית על השיפוצים שנעשו בדירת המשפחה, ומעבר לביקורת הדקה על דרך הטיפול בעניין, הוא מפליג בשבחים לאנשי המקצוע שסוף מלאכתם – "דירה גמורה, יפה, כלילת שלמות, ריחנית, צבעונית, משופצת, גדולה יותר, מבהיקה, חגיגית, חדשה" – ומסיים ב"להתראות בשיפוץ הבא, ב-1978".

אבל בינואר 1981 הוא מפרסם רשימה בשם "הוי, ארצי, מולדתי", ובה התייחסות לכמה מההחלטות האחרונות של הקיבוץ בנוגע לשיפוץ שכונת המגורים (שכונת "היער") שלו:

"קראתי את פרטיכל שתי האספות האחרונות [...], קיבלתי מידע מעודכן מישיבת ועדת חברה [...], התרשמתי מביטויי הרצון-הטוב (קצת במאוחר) של כמה חברים [...], התרשמתי גם מדומיות רבות! [...] התרשמתי, יותר מכל, מעקביות עמדתה ושתיקתה הרועמת של המזכירות...

"לי אישית קובע לפני הכל ויותר מכל: עמדתה העקבית של המזכירות [...] שבה היא נוקטת מאז כניסתה לתפקיד, בביטולה את החלטות האספות וועדות-חברה משך 5 שנים שקדמו לה...

"ולכן אני פונה לכל בעלי הרצון הטוב: תודה על עמידתכם-בשער לתיקון עוול חברתי (במאוחר) [...]. לא בגיוס כספים באספה ליבו של התיקון ולב העוול, אלא אך ורק בהכרתה של המזכירות בשגיאה הנוראה ובעוול שעשתה, ולכן רק היא עצמה יכולה להביא את הצעת התיקון, ואם אין למזכירות אומץ לכך – כי אז גם **אין טעם לחיות בדירה משופצת שהושגה באונס חברתי, במחנק, ובאווירת דומיה.**

"מוזר: לו יזמה המזכירות חוג אחד של הידברות בין הדורות [...] היתה זו תוכנית-השיפוץ הכי חשובה, והיתה חוסכת מיליונים..."

זה אריה: תחושת הקיפוח האישי מתנסחת כעוול חברתי, הנגרם בגלל סטייה והפרת ההחלטות הדמוקרטיות. אבל לא הוא האיש שלא יבחין בין עיקר לטפל: הפער בין הדורות, לעומת שיפוץ הדירות, הוא-הוא הבעיה האמיתית של הקיבוץ. **אותו** צריך לשפץ.

ז. הדמוקרטיה כמסגרת והתוכן החסר

רגישותו לנושא ההתנהלות הדמוקרטית של הקיבוץ מתבטאת כבר בשנת 1963, כשהוא מפרסם ב"שיטים" רשימה בשם "לא לקרוע את החבל". עניינה – המתח הנוצר מדי פעם בין אילוצי החיים, המוכרעים ע"י מוסדות הקיבוץ, לבין צורכי הפרט, הכופים עליו מצב של הכרעה אישית.

"חכמת החיים שלנו לימדה אותנו מדוגמאות בעבר ובהווה, שיש לאמוד את עוצמת ורצינות מושך החבל, בכדי למנוע את קריעתו. שכאשר אנו מושכים – אתה מרפה, וכאשר אתה המושך – אנו מרפים, שחס-וחלילה לא נמתח את החבל בשני קצותיו [...]. נכון, אפשר לקשור חבל קרוע, אבל יישאר הקשר [...]. האמנם צריך להעמיד נוקשות פורמלית של נהלים וחוקות מול רצון אישי למילוי תפקיד? [...] האם אספה הדנה בסעיף כזה הינה בימת התמודדות משפטית של תובע כללי מול נאשם, שנדרש להוכיח את צדקתו? מה בכל זאת נותר לו, לחבר צעיר, בכדי להיאבק על הגשמת עניין אישי שנראה לו תמצית רצונותיו? האמנם התבונה החברתית שלנו מחייבת להציג חבר כזה כעריק מענפו, וכבן-חורג לנהגים תנועתיים? למי מבנינו יש יכולת נפשית, עוז-רוח וכושר-ביטוי לעמוד מול טיעון כזה?"

גם כשעלתה בקיבוץ שאלת המעבר ללינה משפחתית – נושא שהסעיר בשעתו את התנועה הקיבוצית כולה – הוא מתייחס, קודם כל, לדרך **ההתנהלות הדמוקרטית** שבה החליט הקיבוץ להכריע: הקריאה לרפרנדום (= משאל-עם, הצבעה כוללת של הציבור כולו, המופעלת בדרך כלל לעתים רחוקות מאד, ורק בשאלות הנתפשות כמהותיות לחיי הקיבוץ):

"איני מתייחס לשיקולים ולרצונות של בעד ונגד שיטת הלינה. כאן אני בא לתבוע מהמוסדות והציבור של קיבוץ ביה"ש – להימנע מלגשת לרפרנדום בטרם יוחזר המצב לתיקונו בגנים ובכיתות-היסוד [...]. אין להחליט על רפרנדום בטרם תוחזר הלינה המשותפת לתיקונה, כנקודת-מוצא לכל שינוי או אי-שינוי. סעיף זה באורח-החיים הקיבוצי שלנו הוא יותר מדי רציני ועקרוני – שיבוצע באקט בלתי דמוקרטי ביותר, ובהסוואה של משחק מכור ברפרנדום". (22.4.85).

מוסדות הקיבוץ בוודאי לא שמחו לקרוא ביקורת כזאת באווירת המתח הגבוה ששרר בציבור ערב ההצבעה, שעמדה לשנות את חיי הקיבוץ...

מודאג במיוחד היה אב"ג באשר לתכני חייה של החברה הקיבוצית, נוכח היחלשותם הברורה של הערכים הרעיוניים שהביאו לייסודה. בשנת 1980 הוא מציע לקיבוצו לקיים סידרה של התוועדויות-בוקר, "לימודי שחר" – כלשונו. אחת לשבוע, כחצי-שעה לפני תחילת יום העבודה, יתכנסו כל המעוניינים במועדון הקיבוץ, ויאזינו במשך 20 דקות ל"שיעור" של אחד החברים בנושא שיבחר לו. ואריה מגיש רשימה מפורטת של 20 חברים שיוכלו, לדעתו, להכין "שיעור", וגם מציע נושאים מתחומי עניינם – כמיטב ידיעתו. את ההצעה הוא מפנה, אישית, לחברים אלה, וגם מבקש לקבל מהם את תשובתם האישית.

ההצעה התקבלה, כמסתבר: ההערה המלווה דף-ארכיון זה מציינת, כי הפרוייקט אכן התקיים במשך כ-7 חודשים בחורף 81-80. ולא חזר על עצמו, כנראה.

בחודש אפריל 1981, בתום מערכת "סדנאות לשיח וחשיבה" שהתנהלה בקיבוץ, הוא אומר – לאחר הציון "בהוקרה ליוזמים ולמארגנים שחשבו וביצעו מפעל חברתי ותרבותי חשוב זה":

"...נפגשתי עם אנשים שלא הייתי נפגש איתם בצירוף אחר, הן מבחינת הגיל והן מבחינת היעדר מכנה-משותף פונקציונלי [...]. כך נוצרה היכרות הדרגתית במגע די הדוק [...], וזה שאפשר לשוחח עם אדם שאף פעם לא שוחחת איתו, ואפילו אפשר תוך כדי שיחה לשנות עמדות מהכרזת עמדה [שהכרזת מראש], פירושו שאפשר

להגיע לשיחה של כנות ועניין [...]. הנימה הכללית היתה אהבת בית-השיטה. היתה: אף על פי כן! אעפ"כ חזק ובריא עם שטח-בסיס רחב, לכן זה היה דבר מעודד ומפתיע [...]. בקיבוץ לא מצאנו את הדרך להאיר 'בפנס כיס' (כביטויה של צמרת) פינה חשוכה, מעשה חשוך [...]. או, כעורך העלון, לזכות באלומת אור את מעשהו המתנדב של החבר...:

וכסיכום, הוא מציע: "...לעודד מיפגש חד-חודשי מהסוג השני – סדנאות בחדרים, חוגי דיון רב-גיליים (3 דורות), עם נושאי דיון בעלי אופי תוכני, מגמתי, רעיוני – ולא ביצועי, קונקרטי, שמצביעים עליו בתום הדיון [...], לחזור וליזום עוד סדנאות, ללמוד לקחים מהתבנית ומתכניה, במגמה: אף על פי כן, נוע תנוע!"

ח. ***בית-השיטה: אורחות-חברה, הווי תרבות***

החולין והחג: *העבודה היתה, בעיקרה, מחושך עד חושך, אך במשך הזמן נקבע שיום-העבודה יהיה בן 9 שעות, וצלצול הפעמון יודיע על שעת קימה, קריאה לארוחות בוקר וצהריים, וסיום יום-העבודה (שעונים לא היו). יום שבת היה יום שבתון, אבל היו לא-מעט ענפים שדרשו עבודה בשבת. התמורה לעבודה בשבת היתה שבת באמצע השבוע, אבל לא תמיד זה ניתן. אחר כך המעיטו בעבודת שבת עד למינימום ההכרחי.*

חדר-האוכל היה מרכז החיים. בימי בוץ בחורף, כאשר אנשים באו מן העבודה בנעליים מלאות בוץ, היו מפזרים נסורת על הרצפה. בחדר-האוכל אכלו ארבע ארוחות. הרביעית היתה ארוחת ארבע. ישבו, אכלו, שתו וניהלו את ענייני המשק ואת ענייני העולם. אחרי ארוחת הערב לא היה חדר-האוכל מתרוקן: סתם ישבו בו וניהלו עניינים, או שוחחו שיחה בטלה. רבים מלילות השבת היו מסתיימים בריקודים – הורה, צ'רקסייה, דבקה וריקודי זוגות, פולקה וקרקוביאק (לא ואלס וטנגו, חלילה).

בכל מוצאי שבת היתה אספה, ואף פעם לא חסרו נושאים לדון בהם. אחרי אספות שבהן דיבר כל אחד על מה שעלה בדעתו, לרבות פגיעות אישיות, נקבע כלל, שלפיו אין מעלים באספה עניינים אישיים. עבר זמן לא-מועט עד שהכלל הזה מומש.

תנאי החיים: *בנייה ממש למגורים החלה רק אחרי כמה שנים, וגם אז היא היתה חדר של 4X3 מ' למשפחה, בלי כניסה ובלי שירותים. דירת המגורים נקראה "החדר". בית הילדים נקרא "הבית". והילדים ידעו בדיוק את ההבדל. הריהוט היה בעיקר פרי יוזמה וביצוע אישי. התאורה, עד שהגיע החשמל, היתה במנורות נפט. כל הבגדים היו שייכים לכולם – מחסן א'. כל מי שהצטרף מסר את כל בגדיו למחסן*

וקיבל מן המחסן בגדים "לפי צרכיו": מערכת אחת של בגדי עבודה ומערכת אחת של בגדי מנוחה לשבוע.

המקלחת היתה בתחילה בצריף פחים מחולק לשניים *– מקלחת בחורים ומקלחת בחורות. כולנו התקלחנו יום-יום – קיץ וחורף – במים קרים, בחורף קפואים. חימום לא היה. המקלחת היתה האתר הציבורי המקביל לחדר-האוכל. בה הועברה אינפורמציה, התנהלו ויכוחים, הוחלפו דיעות. וזה היה מקומם של אלה שלא התבטאו בדיונים רשמיים. שם גם שרו, ואפשר היה להשמיע מלים שאינן נשמעות במקום אחר.*

מן הימים הראשונים היתה בקיבוץ ***מירפאה,*** *וכמעט כל השנים היה כאן, פרט לאחות, רופא מטעם קופ"ח, שהיתה לו תעסוקה מלאה. יתושי האנופלס, מעבירי המלריה, עדיין חגגו בעמק, אנשים הילכו בחוץ בערב ובלילות שמירה, נעקצו וחלו בקדחת. תנאי הטיפול באוכל, בלי קירור מספיק, היו גם הם גורם למחלות, ובתי השימוש, כזכור, היו מעטים ורחוקים.*

חיי התרבות *היו ערים מאד, למרות המצוקה הכלכלית שהיתה מצב קבוע בבית-השיטה בכל השנים. מקום חשוב ביותר תפסה המוסיקה. עוד בימי המעיין נבנה חדר-מוסיקה מיוחד. האיש המרכזי בתחום זה היה* ***ארנסט הורביץ,*** *שעיקר פעילותו היתה המקהלה. בשיא גודלה היא מנתה 50 משתתפים, והיתה לה חזרה בכל שבוע. למותר לומר כי המקהלה הופיעה בכל החגים, ביחוד בפסח. פסח היה החג הגדול, וכבר בשנים הראשונות הקדים את ה'סדר' קציר העומר, בטקס חגיגי, בחלקה שהוכנה במיוחד על ידי הפלחים, ומצעד האלומות פתח את הערב.*

הוחלט לעצב מסגרת לכל חגי ישראל – חידוש, כי בציבור החילוני וברוב הקיבוצים לא חגגו את החגים האלה.

שנים אחדות התקיימה התכנסות ספרותית בכל שבת לפנות ערב. היתה בקיבוץ ספרייה. בביה"ש היו לא-מעט אמנים, ביחוד ציירים. בניגוד לסיפורים הרווחים על קיבוצים שדיכאו אמנים ולא נתנו להם להתפתח, גילתה ביה"ש, למרות הדלות, יחס חיובי לאמנים: הוקצבו להם ימי אמנות, וניתנו להם חדרי עבודה.

מן החינוך אל התרבות והחגים

המעבר שעשה אב"ג מן החינוך אל עבודת התרבות היה טבעי, והתרחש כתהליך ולא כמהפך. תחילתו, כנראה, בתחושה הפנימית של המחנך, שערכים ניתן להקנות רק על בסיס תפישת עולם, ואת זו יש לבסס על ידע נרכש ועל חוויות נספגות. משפחת-מוצאו של אריה לא היתה דתית ואפילו לא מסורתית, ואולי תחושת החלל הריק הזה היא שדחפה אותו לחיפוש אחר מקורות התרבות שימלאו אותו.

את המעבר הזה עשה, קודם כל, במסגרת הקיבוץ. זה התחיל בעיצוב החגים בבית הספר. בחנוכה הכינו החניכים עם אריה מיפקד-אש, שבהדלקתו שותף הקיבוץ כולו. בט״ו בשבט ניטעו עצים (מנהג שנוצר כחלק ממסורת גאולת הארץ, בהשראת מועצת המורים למען הקק״ל וקריאתו הנמלצת של **ביאליק**). בפורים היתה שמחה כללית (תחילה – בלי תחפושות, בלי ״מגילה״, ואצל הילדים – כמובן גם בלי אלכוהול). סדר-פסח השתנה בהדרגה, וגם ההגדה-של-פסח פשטה ולבשה צורה ותוכן עם השנים. באחד במאי נערכה עצרת בתי הספר של העמק, שבה התמודדו הקבוצות השונות בספורט ובמשחקים. וכן הלאה.

עומק החסר נחשף, למעשה, רק כשהגיע מועד בר-המצווה של קבוצת ״אלון״ – הראשון בביה״ס, הראשון בביה״ש, והראשון בתחום אחריותו של אריה. תוכנו ומשמעותו של מועד זה נובעים כולם מן המסורת היהודית וממקורותיה, וללא הכרתם והפנמתם אין לו קיום. אריה הבין זאת, והבין גם את קוצר-ידו שלו למלא את החסר: לו-עצמו חסר היה אז בסיס-הידע ההכרחי.

הוא פנה לקבל עזרה מן המקור הזמין ביותר לכך – הרב של המושב השכן, ובכך עורר על עצמו – בפעם הראשונה, אולי, אך בוודאי לא האחרונה – את חמתם של כמה מחברי הקיבוץ, שראו זאת כסטייה מן החילוניות המוצהרת של התנועה והקיבוץ:

> ״... אריה נעשה פתאום לאיש-מסורת נלהב, בכל הפאתוס הבן-גוריוני הציע ללמד את הילדים להניח תפילין, לאמור ברכות – הכל לפי הנהוג [...] חודש ימים הם למדו, מפי סבא למברסקי בכפר יחזקאל, מנהגים ותפילות, ולבסוף דווקא באחד במאי, במקום להשתתף במיפקד הילדים בגבע, הוא לקח אותם לבית הכנסת בכפר יחזקאל...״
>
> – כותבת אחת החברות (המכתב, שנכתב ונשלח במאי 1947, פורסם משום-מה ב״שיטים״ ביוני 1989. אריה, בלהט ובאריכות המקובלים אצלו, משיב, מפריך, מכחיש – ובעיקר מתמרמר על הדרך שבה נהגה העורכת, שלא ביקשה מראש את תגובתו לפרסום המאוחר הזה, והכל ב״שיטים״, עלון הקיבוץ – יולי 1989).

אירוע נוסף ההולך ומשתרש בחיי הקיבוץ הוא אירוע החתונה, שבעיצובו מתחבטת, למעשה, התנועה הקיבוצית כולה. הטקס הדתי נדחה, בימים ההם, ללא היסוס. מה צריך לבוא במקומו?

אב״ג כותב (״שיטים״, 17.5.68, ואחר כך גם ב״למרחב״, 25.7.68): ״מדוע אין לנו ועדת כלולות? [...] בתשכ״ז נישאו אצלנו 12 זוגות, ובחצי-השנה החולפת – 8 זוגות. כל זוג חדש הוא בבחינת אירוע משפחתי וחברתי. יש שמחה וחגיגה [...], כיצד קרה

שלחברתנו אין ועדת חתונות?... נעים ונוח יותר בחברתנו לפנות לוועדה, שהעניין מתפקידה ומחובתה, מאשר להפעיל קשרים ולנסות מזלך אצל רצונו הטוב של הפרט. במציאות כזו עקרונות הזכות והשוויון מופרים מראש. יש לחברתנו צורך בוועדת כלולות: לארגון ולתכנית [...]. נשחרר את הזוגות העתידים ובני משפחותיהם מדאגה מיותרת. בכך, ממילא, נוסיף שמחה לשמחתם ולשמחתנו".

הארגון עובד, אבל ברור לו שבנושאי תוכן קיים חסר, ושאת החסר יש למלא. איך לעשות זאת, מה לקחת מן הקיים, מה להתאים, מה לדחות ועל מה לוותר – זה יהיה, לאחר 20 שנות הוראה וחינוך, עיקר עיסוקו-ייעודו-שליחותו האישיים והתנועתיים גם יחד במשך כל שאר חייו. כמי שנאה דורש ונאה מקיים, חיבר במו-חייו ובכוח רוחו הסוערת את המכלול הנקרא חינוך עם חידוש עיקרי התרבות כדרך להגשמת הערכים שהנחיל הקיבוץ לנוער. קודם כל – בקיבוצו-שלו, אבל גם בתנועה הקיבוצית כולה.

את השקפותיו ואת תובנותיו, ההולכות ומעמיקות במשך השנים, ביטא ב"שיטים" כחלק מרשימות הביקורת שלו על ביצוע החגים ועל ההווי התרבותי של הקיבוץ. לפעמים כחבר צוות-חג,לפעמים כמשתתף ללא תפקיד – אבל עינו היתה תמיד פקוחה על המתרחש, וידו – תמיד רושמת.

דרכו של אב"ג לחוג את חגי הקיבוץ תוארה כבר למעלה: יותר משחגג בעצמו, הקפיד לעקוב ולמדוד את מהלך החג ולציין ציונים לעצמו, ומנהגו זה היה לאגדה בביה"ש: הכל זוכרים ומזכירים זאת כאיפיונו המובהק.

לא "שגעון" סתם היה כאן. כל כך חרד היה להמשכיות, להשרשת החג במעגל חיי הקיבוץ, להקפדה על מנהגיו היחודיים – שכל סטייה מהנוהל הכתוב, קלה כחמורה, ראה כאיום על עצם קיומו. סידרת "ילקוטי החגים" באה, במידה רבה, לסייע לרכזי התרבות והחגים לצקת מערכת יציבה וקבועה של מסורות חגים, שתיכפה, למעשה, על רכזי החגים המתחלפים תמיד – מחד גיסא, ותעניק להם בסיס ותמיכה – מאידך. עם השנים חדל מהירידה לפרטי פרטיו של כל חג, ונטה לנסח את השקפותיו ותפישותיו ברוח של הכללות ותובנות רחבות.

בשנת תשמ"ב (1982), במאמר בשם "על התוך החסר בחג", הוא כותב:

"... לדידי, קיימות בחברה הישראלית שתי צורות-חיים מוגדרות בהן החג בא על ביטויו כאמת-חיים, כצורך: במשפחה הדתית, ובחברותא הקיבוצית. הקיבוץ הוא פורמציה חברתית תרבותית אופטימלית לאפשרות ביטוי החג [...]. אותה שעה מיוחדת, שבה המשפחה היהודית או הקיבוץ כעדה עגים עוגה סביב עצמם וסביב זמן החולין הזורם, ומשתדלים להעניק משמעות חוזרת לאותו אירוע, כי אז לאותה

התכנסות אנו קוראים **חג** [...]. לוח מועדי השנה היהודית והשבת – הם מיקדשים בזמן, מבצרי הרוח. חג הוא ליכוד העדה סביב זהותה וזכרון עברה, וערכי אמונתה. הזכרון משחק את התפקיד המרכזי אצלנו.

"חולשתו של טקס בימינו שכאילו אין בו חידוש וגירוי חדש, הכל מוכר מראש [...], וכאן דווקא האתגר: כיצד לטבול באותו נהר-דורות זורם, אך תמיד לחוש מעין התחדשות [...]ץ מכאן שחולשת מירב מועדינו הוא בהיעדר טקסטים ערכיים מוסכמים כתכני-קבע רעיוניים. המקוריות התורנית שולטת בחגינו הגדולים והקטנים. מסורת מקומית שהיתה נהוגה שנים – לפתע מתבטלת ע"י רכז צוות-חג תורני, והוא מעז בשרירותו להתחיל 'מסורת חדשה', שמחזיקה מעמד עד לרכז-החגים הבא...

"ציבורנו הקיבוצי, הורים דור שני וילדים, באים לשולחן החג ללא ידיעה בסיסית במקורות המועד הקלאסיים (תנ"ך, ספרות בית שני, מדרשים), ללא ידיעת תכנים והשתנויותיהם, וממילא ללא התמצאות בקטעים ולקטים של טקסטים [...]. גם אם השולחן עמוס לעייפה בסעודת חג, נפשנו תישאר רעבה וצמאה. ונכדינו לא יסלחו לדור שני, ילידי הקיבוץ, הוריו ומחנכיו היום [...] אם מורינו לא ידליקו את הניצוץ באבוקה זו וישאוה אל התלמידים כולם ואל ציבור ההורים. אני איני יודע גאולה אחרת לתכני חגינו.

"מערכת המדיניות והפעילות התרבותית בקיבוצים, ומיקומו של החג כתורם למערכת האיזון האישית והחברתית בין קוטב המתח והמאמץ לבין סיפוק [...] – לא נלמד במדרשת רופין וברחובות, בקורסים לרכזי משק ובהשתלמויות של מזכירים ורכזי שירותים. אבל הפער בין התפישה המשקית-כלכלית, והיעדר ההחשבה של מדיניות תרבותית-לימודית-חברתית – גדל והולך בקיבוצים, ועמו הפער בכלים בין המערכת המשקית לבין המערכת התרבותית-חגית..."

וביתר פירוט הוא דן בחג היובל של קיבוצו:

"... אישית יש לכל אחד מאיתנו ספירה משלו לשנותיו בקיבוץ ולשייכותו התנועתית כחלוץ בגולה ובארץ ישראל. החשוב והמתבקש – היא ההתלכדות והתרוממות-הרוח והמעשים סביב מועד מוסכם ומסוכם, שמהווה כיום תחנה משמעותית בביוגרפיה של חברה=קיבוץ, גדול ומצליח ויפה, ששמו בית-השיטה. האירוע הוא שנת היובל.

"... עדייו כיום, אחרי 40 שנות משק וביסוס, קיים פער מוסדי, עקרוני, ממשי לנחיתות הטיעון של נציג הענף התרבותי=חג=חברתי.

"יש תכנית משקית. יש מדיניות משקית. יש תכנית שנתית. יש רכזי ענפים רציניים, יש רכז-משק מוכשר ובקי, יש כלכלנים ותמחירנים. הם מדברים במספרים

מדוייקים, בעובדות [...], ואכן יש משק מוצלח ומשגשג. ואף על פי כן, לעומת הנציגות המשקית יש ענף תרבות, שכולל את כל הפנאי של החבר והחברה, כל יום, כל שבוע, כל השנה. זו מציאות של נתונים ערטילאיים: היא משאלות, רעיונות, חלומות, מלים. לזה אין מדיניות שנתית של השקעות, נורמות, ציפיה ליבולים. לזה אין סמכות חברתית – במקביל לסמכות המשקית – למרות שגם חבר הענף היצרני זקוק לתכני פנאי, לחגיגה, לעיון, להנאה אמנותית ולבידור. הפעילות התרבותית-חברתית היא רק הוצאה, היא צריכה. היא פנאי. אפשר איתה ואפשר בלעדה. אין מודד ואין נורמה, אין יעד, אין מטרה, אין בקרה...

"כמה צריך להשקיע באיש אחד, בחדר-אוכל אחד שהוא מקדש-מעט שלנו, בדשא אחד של חג [...], כמה צריך להשקיע בכדי שהחבר והחברה יגיעו לרגע הבשל של לחיצה על כפתור הזרם – ויידלק ניצוץ בעין ובלב, ותהיה זרימה מחממת – מעלה... "ועדת היובל קבעה את הפרוייקטים שלה מתוך אחריות וזהירות [...]. אני קובע מתוך ידיעה, שהסכום [שנקבע] לאירועי היובל הוא סכום צנוע ביותר בהקבלה לחגי יובל מקבילים [בקיבוצים אחרים]... שנת היובל ואירועיה אלה – זו השקעה יצרנית. כל חג הוא שיא של גילוי יכולת תרבותית, הוא חתירה לגילוי השלמותי והעליון של החברה מבחינה ארגונית, מבחינת כוחותיה האמנותיים, מבחינת רוח התנדבותה, ליכודה, מבחינת גילוי [האור] הגנוז. פרוייקטים אלה אינם הווה חולף עם הורדת המסך".

מתחבר ל"שיטים" – עלון קיבוץ בית-השיטה

כל השנים, מאז היווסדו, הקפיד קיבוץ בית-השיטה על עלון פנימי, בטאון המהווה חלק בלתי-נפרד מהתנהלות חיי הקיבוץ: מתאר אותם, מתייחס אליהם, מבקר ומשבח. אב"ג עשה את העלון לכלי-הביטוי שלו, ובמשך השנים פירסם בו מעל 200 רשימות שונות, בכל תחומי החיים כמעט. כזכור, רוב רשימותיו נכתבו כביקורת – חריפה או מתונה – על מה שנראה לו ראוי לכך. מיעוטן הן רשימות של הערכה ותודה (בולטת במיוחד בין אלה היא הרשימה על חוויותיו כחולה בחדר-החולים הקיבוצי).

בין הזמנים החליף העלון את שמו: "יומן קב. החוגים", "בקבוצה", ולבסוף – ועד היום – "שיטים". העורכים (לרוב – עורכות) התחלפו. פה ושם נמצא בין הדפים רמז לאי-הסכמות של אריה עם העורכת: שיר שהיא בחרה לשער העלון ואילו בעיניו נמצא לא-מתאים למועדו, רשימה כנגדו שפורסמה בלי לבקש מראש את תגובתו, וכיוצא בזה – כרגיל בתחום התקשורת הכתובה. אבל לא נמצא ביטוי של כעס שיוביל להחרמת הבטאון. אריה החשיב אותו מדי, ויש מקום להניח כי ראה

בו את חוליית החיבור העיקרית (לפעמים אולי היחידה) שלו, עם הציבור שבקרבו חי.

העלון גם מתעד מדי פעם אירועים בחייו של אריה ופרסומים העוסקים בו: חזרתו משליחות בחו"ל (1955), שיחה בנושאי חגים עם בטאון החי"צ בקבה"א (1958), הרשמתו (עם חברים נוספים) בספר הזהב של הקק"ל ע"י בוגרי חברת נוער א'(1960), מאמר ב"למרחב"(1963) וב"מבפנים"(1963), נאומים וברכות שנשא באירועי משפחה וחברה, וכו'.

עם השנים, הולכות רשימותיו ב"שיטים" ומתמעטות, ובמקביל הולכים ומתרבים הפרסומים בעיתונות הכללית – החל מבטאוני התנועה השונים, ועד לעיתונים ה"חיצוניים", כולל "במחנה". בארכיונו האישי נמצאים כמעט כל אלה כטיוטות – חלקם בכתב-יד, חלקם מודפסים במכונת כתיבה. כמו כן מתרבים מכתביו אל אישים שונים, חברי קיבוצים ואחרים. תזכיר גדול בכתב-יד מופנה אל הח' **שמואל אייל**, אז (22.7.90) מזכיר ברית התנועה הקיבוצית. זהו תזכיר ארוך ומפורט מאד, תחת הכותרת: **הצעות לציון שנת ה-80 לדגניה, שמונים לתנועה הקיבוצית.** ההצעות, כרגיל אצלו, מתפרשות וממריאות. רק מעט מכולן בוצע למעשה.

"עלון של ערך"

העלון "עלי עינת", בטאון קיבוץ עינת, מביא בפסח תשכ"ז רשימה מאת אב"ג תחת הכותרת **עלון של ערך**.

"יתרונו וחסרונו של עלון קיבוצי בכך, שהוא 'העיתון הנפוץ ביותר בקבוצה'. אם תרצה ואם לא תרצה, חסר מודד הביקוש [...] האם זה שבועון, שקוראיו מצפים לו?.. לו הצטרכת לקנותו מתקציבך האישי, האם היית קונהו ברצון?

"עלון הקיבוץ – הינו יחיד ומיוחד בכך, שלעורכיו, כותביו וקוראיו ידועים אותם הדברים. ציבור הקוראים חושב עצמו למומחה בבעיות, שהעלון דן בהן [...], עמודיו הם בבחינת ציר מראות, שונות-פוקוס, בהם צריכים להשתקף מכלול תחומי חיינו הרב-צדדיים [...]. בגלל ריבוי הפונקציות בחיינו כחברה רב-גילית [...] צריך העלון להוות את החומר המלכד, המשמש דבק להגברת השותפות, כי הפרט אינו מסוגל יותר להקיף את הנעשה.

"מי הוא עורך-עלון רצוי? [...] הכרחי שתהיה לעורך הרגשה, שהוא בתוך עמו ומזדהה עקרונית עם הקבוצה והתנועה, ושיש בכוחו לבטא את המהותי והמוקדי כבת-קול של החברה וצרכיה. העורך צריך להיות מחונן ברגישות לנקודות התורפה והכוח, בחוש לתופעות ערכיות [...], באומץ לעורר דיון למחשבה עצמית-ציבורית, ללא התפשרות.

"העלון יכול להיות כתובת למניעת רכילות וריטון מיותרים. העלון הוא ביטוי לתמורות, לוויכוחים גדולים [...], על העלון להיות לעתים לוחם, לעתים בולם, לעתים מעודד ולעתים מגנה [...], שיראה תמיד את העושה מאחורי המעשה – את האדם. שיצליח לדובב את העושים...
חשוב שתהיה הרגשה בציבור, שיש עין ואוזן ותשומת לב. והעלון – כתובת לכך."

ברשימותיו, התייחס אריה תמיד לנושאי כתיבתו, אך גם לדרך בה מימש עלון קיבוצו את יעודו כפי שתואר לעיל. אף פעם, כמובן, זה לא היה מושלם. נראה כי אף פעם לא חדל מחתירתו לשיפור פני הדברים.

הביקורת – פנימה, ואילו כלפי חוץ:..

"קיבוץ מקום" – סיבוב שני...

ביולי 1989 מפרסם אב"ג ב"דבר" רשימת תגובה על מאמרה של פרופ' **עמיה ליבליך**, שחזרה – לאחר 10 שנים – ל**קיבוץ מקום** (= בית-השיטה), ופרסמה את רשמיה החדשים ב"דבר" של ערב יום העצמאות. "בשם קבוצת חברי הקיבוץ" הוא מביא את השגותיו על הדברים.
תחילה הוא משבח: "...יחודו של ספר העדויות [**קיבוץ מקום**] הנדיר הוא בכך, שהחוקרת ראיינה עשרות חברים, בני שלושה דורות [...]. החוקרת שהתה בביה"ש במשך שנה, נפגשה במכוון עם חברים רבים והקליטה במשך שעות פנורמה אותנטית ובלתי-מקרית: הטייפ היה פתוח לפני המרואיין להתבטא חופשית לעומק [...]. עמיה דאגה להראות לכל המרואיינים את אשר בחרה לתת מעדותם בספר ואיפשרה להם לתקן עובדות. לא היה מקום לביקורת ולא לטענות כלפי החוקרת-המחברת, ואני בין אלה ששיבחו אותה ואת ספרה כתעודת אמת אנושית וקולקטיבית רבת-פנים, מעבר לזמנה".

אבל זה היה לפני 10 שנים.
"...עמיה חזרה בפסח לביה"ש כביקור מוזמן, ביקור חפוז של יום אחד, כדי לשאול: מה נשתנה בעשור האחרון? מיד מזדמנים לה שלושה חריגים לקושיותיה. על המדרכה היא פוגשת חברה קשישה הממהרת להתוודות בפניה [...] ועמיה רושמת רשימות-אקראי אלה כעדות לשבשבת הרוחות המנשבות בקיבוצנו בתום העשור [...]. החריג השלישי שהיא מתארת הוא חללו הגדול והריק של חדר האוכל בארוחת הערב. כך כותבים רפורטז'ה של הווי, המורכבת בחלקה מתיאורים מישניים, מזדמנים, ומקצת משאלות-לב.

״אני שואל: איזה קשר יש בין חוסנו הפנימי של קיבוץ לבין משפחות שמבכרות לאכול ארוחת ערב דווקא בדירתם הנעימה, כאשר רוב משפחות הדור השני זכו בעשור האחרון לדירה מורחבת ומטבחון פונקציונלי, והילדים ישנים בדירת ההורים? איזה ציון סוציולוגי לחוסן קיבוצי היא ארוחת ערב משותפת בחדר האוכל הקיבוצי אחרי 50 או 60 שנות-יחד?..״

ע.ל. סיימה את מאמרה בציטוט מדברי חברה, שהתנבאה שחורות על עתיד הקיבוץ, וחזתה לו התפרקות מנכסים כגון השותפות בייצור ובצריכה, ומעבר לחיים כישוב קהילתי, מאחר ואין לו עוד לא היכולת ולא הנכונות לעמוד במשימות לאומיות. תחושתה של ע.ל. היא, ש״לדבריה [של אותה חברה] היה משקל רב והם מהדהדים גם היום בחצר המשק״. ע.ל. קובעת גם, כי ״גם באשר לתיקון האדם – הדור השלישי והרביעי אינם סיפור הצלחה מוסרית וערכית״, והיא מסיימת בדברים (שבעיני אריה הם בגדר ״דברי נבואה נוראים״): ״בארץ ישראל יש הרבה טרגדיות אמיתיות, אבל זו [מעברה הצפוי של ביה״ש מחיים כקיבוץ לחיים כשכונה פרטית] איננה אחת מהן״.

מאמר-התגובה של אב״ג הוא ארוך ומפורט, וכדרכו – פורש עקרונות וערכים, הנראים לו כבסיס-קיומו של רעיון הקיבוץ (שוויון ערך האדם, שוויונות אנושית, האפשרות הניתנת לפרט לבטא את עולמו הגנוז, וכו׳). השינויים באורח-החיים בקיבוץ נתפשים בעיניו כ״תהליך של ברירה טבעית בין עוזבים לנשארים״, כהשתנות הרגישות הציבורית וסדר העדיפויות החברתי, ועל אף כל אלה – ״הקמנו קיבוץ נפלא, גדול ויצירתי [...]. יש כאן חיוך ויש ברכה על השפתיים והחצר יפה בפרחיה, והדשא ירוק וילדים צוהלים והקשיש המוגבל – בתוכנו ואיתנו״, ו״קיימת כאן חברותא אנושית חופשית, רב-דורית [...], בת 61 שנים ללא מנהיג דתי או מנהיג כריזמטי. יש בה ביטויי-יחד נפלאים ועיתות-שמחה נדירים וגם עיתות-אבל תכופים מדי״.

כבודו של קיבוץ

ביוני 1990 הוא מגיב (גם הפעם ב״דבר״) על הכרזתו של שר-הפנים ד׳אז, הרב **פרץ**, כי הקיבוצים (החילוניים) בישראל פסולים לקליטת עולים עד שלא יכשירו את מטבחיהם ויחדלו לעבוד בשבתות.

״...מתבקש שתוסיף ללימוד היומי שלך בש״ס גם פרקי היסטוריה של ההגשמה הציונית, משך 80 שנות התנועה הקיבוצית, ואז יתברר לך, שהקיבוצים היו **הישובים המחנכים** לקליטת 50,000 ילדי עליית הנוער, פליטי שואה, בטרם מדינה, מאז אמצע שנות ה-30. אנחנו פרסנו להם מפיתנו הצנועה והכשרה, ולא היה שולחן טהור יותר באי״י מהשולחן הקיבוצי הזה. לא נדרשנו אז להכשיר תחילה את

מטבחינו [...]. הקיבוצים היו הכתובת הראשונה לקליטת גלי העלייה שהגיעו לא״י בטרם מדינה [...] הן מארצות אירופה והן ממדינות ערב. גם אז היו רבנים מוסמכים וראשיים והיו משרדי קליטה ומשרדי פנים, אך אף אחד לא החציף פנים להחרים את הקיבוץ בגלל דיני הלכה וכשרות [...]. מכאן גם יצאו מגיני [הארץ] הכשרים שהגנו והצילו את יהודי ירושלים החרדית במאורעות הדמים ובמלחמת העצמאות. אתה, בהכרזתך המתגרה – מחנך לשנאת ישראל [...], אתה מבייש ומטמא את טהרת הערך של **קליטה ציונית.** שר הקליטה, הרב פרץ, של נעליך, כי האדמה שאתה משטין עליה – קדושה היא״.
אריה שואג במיטבו.

הוא היה רגיש מאד לכבודו של הקיבוץ בציבור הישראלי, ואם חשב שלטעויות שנעשו אין תקנה עוד – לא נתן למחשבות כאלה ביטוי פומבי. רשימותיו בעלוני הקיבוץ גררו לא אחת תגובות חריפות מצד החברים שכלפיהם נאמרו הדברים, ובין ניירותיו נשמרו כמה חילופי דברים קשים, ששני הצדדים אולי הצטערו עליהם מאוחר יותר. אבל הוא ידע להבדיל בין ״מקרים פרטיים״ לבין ההכללה הגורפת, ובמשך השנים למד להבחין בין חלומות הנעורים לבין הבנת המציאות והשלמה איתה. זו בוודאי אחת הסיבות העיקריות לפנייתו אל המשפחה המתרחבת כאל מקור השמחה והסיפוק האישיים, ונראה כי בתחום זה אכן זכה להרבה נחת.

פרק עשירי: מארכיון החגים למכון שיטים

ברשימתו "דברים שלא נאמרו" (מאי 1996), מתאר אריה:

"...צועד על אדמה ללא צל, בין אוהלים וצריפים, ומאסף פיסות-נייר של ערך כטיפות-טל, בטרם יבשו חרבוני הבוקר, מאחסנם בארגזי עץ של 'תנובה' ריקים, למשמרת לעת-מצוא. זאת, כעדות לפועלם של מורים ראשונים, חלוצים משוררים שכתבו שירים ומסכתות-חג, עם לחנים לפסוקי תנ"ך, בנושאים של אדם ואדמתו, של שיבת ציון, שנשזרו למסכת חג ומועד ולמסכתות של מאבק ותקווה... [עבור] חברה של אנטי-מבנה מסורתי, שצריך לחצוב ממנה חג ולהוציא מים לנפש צמאה מנוף תנ"כי ובתולי [...] כך התחיל לצמוח אצלי בהיחבא, בקיבוצי – בית השיטה, מה שעתיד להיות כבר בשנות ה-40 גרעין ארכיון החגים, שמונה כיום 2000 תיקים גדושים בתיעוד. ארכיון המשרת תלמידים ומורים, רכזי תרבות וחג, מוסדות חינוך, סטודנטים וחוקרים באוניברסיטאות, מורים ומנהיגי קהילות בארץ, בארה"ב ובארצות אחרות, מחפשי ביטוי לחג ולמחזור חיי אדם... כך יצרתי לעצמי אוניברסיטה פרטית לומדת ומהלכת, עם תורה שבעל-פה.

"...ועדיין לא סיפרתי מאומה על נדודיי עם ארגזי הנייר של הארכיון, כאשר אין מבנה לארכיון והארגזים מאוחסנים זמנית במיקלטים ובמיבנים עזובים. הם מתפוררים ומשמשים כמאכל לחולדות ועכברים [...] רק ב-1967 הוקם הצריף הראשון של ארכיון החגים... בצריף זה הייתי מתבודד 12 שעות ביממה [...] עם אלפי פיסות-נייר ואלפיים ספרי המקור שרכשתי בדרך שלי..."

א. לאסוף, לשמור, להשפיע

ב"ידיעון" – דפי המידע של מחלקות התרבות של ברית התנועה הקיבוצית – הופיע באפריל 1967 הדיווח הבא:

"...ביוזמתם המשותפת של בית-השיטה, אריה ב.ג. וועדת התרבות המרכזית הוקם בבית-השיטה, בצמוד לבית אריה, חדרון הבנוי אצטבות-אצטבות. החדר ישמש כבית-עקד קבוע לחומר הרב שנאגר בעמל ובהתמדה ע"י אריה במשך שנים, מאז אחזהו 'דיבוק' החג והמועד והפעילות התרבותית הקיבוצית. החומר, שעבר גלגולים שונים, לאחר שטפונות במקלט בו התאכסן – עובר עתה לשיכונו החדש ממויין, וישמש כל דיכפין הזקוק לעצה, להכוונה ולמקורות עצמם..."

דיוקנו של אב"ג, אדם שבליבו חזון, פיו חוצב להבות, ותיקיו מתפקעים משפע הניירות שהוא אוסף ומצרף זה אל זה וממיין לחגים ולמועדים ולימי זכרון – הוא הדיוקן שמתארים כל מכיריו ומוקיריו, מיום שניסח לעצמו את ייעוד חייו ואת עניינם המרכזי: עיצוב החג הקיבוצי, ביסוסו התוכני והערכי, וביצועו הנכון והמדוייק – עד שיהיה ל"גג האחד המכנס תחתיו את העדה הקיבוצית לדורותיה לרגעיה היפים והמלכדים". ובינתיים נבנה סוף-סוף לו-עצמו גג זמני לאוצרות שאסף, שלעניינו לא היה להם תחליף.

צריך לבוא לבית השיטה ולבקר בצריף ההוא, שהקימה "ועדת התרבות המרכזית של הקבה"מ", כדי שיהיה לאריה מקום לצרכיו – למיין הכל ולתייק הכל ולשמור הכל – אבל **הכל** ("לניירת יש, כידוע, טבע להתרבות") – לטובת "התרבות הקיבוצית המתפתחת", המגששת אל ביטוייה המקוריים החדשים –

- שפירושה המעשי הוא אחד מקיבוץ, רכז-תרבות וחג שנבחר לתפקידו לשנתיים-שלוש, והוא רוצה מאד ומשתדל ללא הרף – ויותר מכל נחוצים לו מראי דרך וכיוון. אריה, כדרכו, חש שעליו האחריות והמלאכה. הארכיון היה הכלי שבו חשב לעשות זאת. צריך לבוא לשם ולראות את הצריף שהוקם לשם כך -

הצריף נבנה בסמוך לדירתו של אריה, והוא – בפועל וברוח - המשכה של הדירה ההיא ("שהיתה צנועה להדהים" – דברי **בוג'ה).** "קם ב-6, נכנס לצריף, ב-8 – ארוחת בוקר, חזרה לצריף, ב-12 – צהריים, אחר כך קצת מנוחה, שוב לצריף, ב-19 – ארוחת ערב והפסקת משפחה, וב-21 – חזרה לצריף, מי יודע עד מתי..." – עדות **חגי ב.ג.,** בנו של אריה, האיש השומר על הצריף כמו שהיה, ומשמר את זכר אביו כאילו יצא משם אמש ויחזור לעבודתו שם מחר בבוקר: כל דבר במקומו, נקי מאבק, ערוך ומוכן. על הקיר שמעל שולחן העבודה – עשרות פתקים: ציטטות נבחרות, סוגים של מוטו – ושירים נבחרים ("אני האיש שלא היה לו זמן" מאת חיים גורי, למשל...).

ב. **להקים ארכיון**

אבל האיש העסוק הזה, הרכון יומם ולילה על תיקיו, ש״אף פעם לא היה לו זמן״, היה פנוי ומוכן תמיד לכל דורש. מבחינתו, לא היתה כאן הפרעה – זו היתה תכלית כל המאמץ וכל עיקרה של הכוונה: לתת תשובות, להציע ולייעץ. הארכיון הזה לא קפא על שמריו ולא קידש קיטלוג ושימור (גם לא היה מי שיתמסר לכך. אריה היה איש האיסוף והשימוש, לא הסידור והקיטלוג, ושנים רבות יעברו עד שהתיקים יסודרו, הכותרות שעל גביהם יעידו על החומר שבתוכם, והם יוצבו על גבי המדפים, זה בצד זה, מוכנים לנזקקים להם). רבים מאד היו הפונים אליו, והם באו מבתי הספר, מהאוניברסיטאות, ממכוני לימוד, מישיבות, מההתיישבות בארץ ומחו״ל. זה מילא אותו סיפוק, אבל גם דירבן אותו להמשיך ולהתפרש לכיוונים חדשים. עם השנים הלך והעמיק בלימוד המקורות. השכלה פורמלית יהודית לא היתה לו, מלבד מה שלמד ממוריו הדגולים בביה״ס הריאלי. לכן אולי נמשך לבקש את קירבתם של אנשי רוח הבקיאים במקורות היהדות, למד מהם והתרועע איתם, ובזכותו הפכו אחדים מהם גם לידידי התנועה הקיבוצית, ותרמו ממחשבתם המקורית בכנסים ובסמינרים שאורגנו עבור רכזי התרבות.

בחבריו הארכיונאים ראה אנשי ייעוד: ״...תפקידכם בקיבוציכם כמו הסופרים של תקופת עזרא ונחמיה, כמו סופרי החצר אז – לרשום ולתעד כל יום, כל שבוע, את העבר החולף, למען לשומרו לעתיד. ההיסטוריה והביוגרפיה של הקיבוצים היא מיקרו-זמן בהשוואה לספירה המסורתית שלנו [...] דגניה בת למעלה מ-80 שנה [...] משמעות המעשה הציוני-חלוצי היא היצירה היהודית של הקיבוץ והקבוצה. אין לה אח ודוגמה בכל קורותינו [...] והאירועים כה דינמיים וכה משתנים מהר [...]. לאירועים אלו יש השתקפות בביוגרפיה ההיסטורית של כל קיבוץ [...] תרבותנו בנויה על הזכרון – סיפור העבר כהנחלה לבנים לעתיד. זהו תהליך חינוכי – חובת המסירה מדור לדור, מתקופה לתקופה, מהנהגה רוחנית אחת להנהגה הבאה...״

תפקידי ארכיון החגים הוגדרו במפורט:

״ * לאסוף, לשמור ולקטלג את ביטויי הפעילות של אירועי החגים וכן מחזור חיי אדם בקיבוץ בשלוש מסגרות: במערכת החינוך, במערכת קיבוץ-קהילה, במשפחה.

- לעקוב ולאגור את הנסיון הקיבוצי שהתהווה בכל קיבוץ, להביא לכדי מכנה משותף את נוהגיו ותכניו של כל חג ולהעבירם אל פעילי התרבות והחג, וחוזר חלילה: מהקיבוץ היחיד אל הארכיון וממנו בהעשרה מצטברת אל הקיבוצים. תהליך זה נעשה באמצעות סמינרים וימי-עיון ופירסום ילקוטי חגים״.

אבל בחגים בלבד לא די:

- מוטלת עלינו החובה להספיק לראיין את החברים הוותיקים, אלה שנותרו, מדור ראשון: זכרונותיהם והתייחסותם לראשית עיצוב החגים הקיבוציים. ואם הם עצמם כבר אינם – שומה עלינו למצוא את דבריהם בכתב ובעל-פה ולתעדם.
- ראיונות עם המעצבים האמנותיים: מלחינים, בימאים, כוריאוגרפים, אנשי הגות, סופרים, מחנכים – דור ראשון ושני.
- ראיונות עם ראשוני הבנים – דור ראשון: זכרונות-חג שלהם: בחינוך, בקיבוץ, במשפחה.

על הארכיונאים הטיל אחריות כבדה, המחייבת ערנות ופעילות ללא מנוח:

"* יש להקליט כל חג וכל חגיגה... הארכיונאי מגיש לפני כל אירוע קסטה של 90 דקות לאחראי על ההגברה, למען יקליט (בלי הפסקות)...

- ולא לשכוח את הקלטת וצילום מסיבת בר-מצווה...
- וכך את יום הולדת הקיבוץ וכל החגים סביב מעגלה של שנה ומחזור חיי אדם וחיי קיבוץ".

ולבסוף – הגדרת קהל-היעד במובנו הרחב ביותר:

"הארכיון שימש ומשמש את רכזי החג ופעילי התרבות והחג בקיבוצים, במוסדות חינוך ותרבות בארץ, את תלמידי כיתות י"ב לצורך עבודות-גמר, סטודנטים, מורים ומחנכים, מנחים ובמאים, אנשי משרד החינוך והתרבות, מח' התרבות והחינוך לגולה של הסוכנות, גופים שונים העוסקים במורשת ישראל וביהדות, נציגי הזרמים השונים ביהדות בארץ ובחו"ל, קבוצות של גויים נוצרים אוהדי התנ"ך, שמקבלים מראש הר הגלבוע תמונה נאמנה של סיפורי התנ"ך כמציאות שהתרחשה במקומות אלה בעבר, עם התחדשות העמק בהווה".

תכניות-העבודה שהיתווה אריה לשנים הבאות כללו הרבה פרסומים חדשים, הרבה עידכונים לפירסומים שכבר הופיעו, נוכחות קבועה בכתבי-עת תנועתיים, וכן רעיונות מקוריים לחשיפת אוצרות הארכיון, שהיו מוכרים לו אחד-אחד מראייה ומעיון. בין היתר הגה פירסום אלבום גלויות-ברכה של הקיבוצים לראש השנה (רעיון שמומש, שנים רבות אחר כך, ביוזמתם ובביצועם של **מוקי צור ויובל דניאלי, בהוצאת יד יערי, גבעת חביבה**), ולוח-קיר שנתי.

ג. להתקדם עם מה שיש – העבודה עם צבי שוע

אל רעיון "ספר ההגדה לדורותיה" הגיע אב"ג לאחר שכבר פורסם "ילקוט פסח", וכן הופיעה כבר ההגדה הקיבוצית המחודשת והמעודכנת. אז לא היה עוד בודד במערכה.

מספר **צבי שוע:** יחד עם **בנימין הלוי** מקיבוץ בית זרע ערכתי חוגים לתנ"ך בגבעת חביבה. **צבי רענן** מקיבוץ הזורע, שהיה אז רכז המחלקה לתרבות בקבה"א, שמע על כך ובשנת 1966 פנה אלי, שאקבל על עצמי לייצג את הקבה"א במדור החגים הבינקיבוצי. ב-1972 התבקשתי לייצג את התנועה בצוות "ארכיון החגים הבינקיבוצי". זה משך אותי מאד, אף כי לא ידעתי במה בדיוק מדובר, רק שזה קשור במדעי היהדות. מלימוד עצמי ידעתי משהו בנידון. נפגשתי עם אריה, מייסד הארכיון: דמות מרשימה מאד ואוטוריטטיבית. ראיתי מה הוא עושה, והוא הציג בפני את חלומותיו ותכניותיו, וזה קסם לי, ואני חתמתי איתו לנסיון..."

הנסיון הזה הביא את השניים ל-20 שנים של עבודת צוות הדוקה. לא תמיד התנהלה העבודה הזאת על מי מנוחות, ולא בגלל הבדלים או ניגודים בגישה ובהשקפות, אלא – ובעיקר – בגלל הקשיים הארגוניים והכספיים שהתגלעו שוב ושוב. ה"ברית" לא סבלה מעולם מעודף תקציבים, ומזכירויות הקיבוצים החלו לגלות אי-סובלנות לגבי עבודה בהתנדבות – גם כאשר נעשתה זו בידי אנשים שהגיעו כבר לגיל פרישה. תכתובת בין צבי לבין אריה חושפת בנושא זה הרבה מרירות ורוגז, שוודאי פגעו לא-מעט במהלך העבודה המשותפת, ושאריה – עם כל רצונו לתקן מעוותים – כאן קצרה ידו מלהושיע.

אבל העבודה נמשכה:

צבי: "... בתנועה הקיבוצית כבר הייתה אז תופעה של חזרה למקורות היהדות [...] המגמה של התרחקות התחילה להתערער: הבינו שבלי שורשי היהדות אין יסוד לזיקה לא"י ולתרבות היהדות בכלל. אנשים התחילו ללמוד תנ"ך, כל פעם שמענו על עוד ועוד חוגים לתנ"ך שקמו בתנועה הקיבוצית, והם ביקשו חומר בנושא חגי ישראל [...] והסיכום שלנו [היה] – לעודד מגמה זו, לקדם אותה, בפרט את חגי ישראל, בסגנון התנועה הקיבוצית. ההחלטה היתה: עריכת יחידות-חוברות על כל החגים, ובהן ממקורות החג ורעיונות-תכניות כיצד לעצב אותם בקיבוץ, הוצאתן לאור והפצתן בתנועה, במטרה לסייע בכך לפעילי החג והתרבות. ידענו שאנו ראשונים בעניין זה [...], ואז התיישבנו על הנושאים...

"חילקנו את הילקוטים לפרקים: הרקע במקורות, עם מובאות שמדברות אלינו, סמלים, דיווחים מתכניות-חג של רכזים בקיבוצים - כך נוצר הילקוט הראשון [...] - הדפסנו מספיק לכל התנועה הקיבוצית ועוד רזרבה. לא זוכר מאיין לקחנו את התקציב לדבר הזה, בכל אופן היתה הבנה, ולא היינו מוגבלים בזה.

"המלאכה נעשתה בעיקר בבית-השיטה, והדבר חייב אותי לנסיעות פעמיים בשבוע. ישבנו שם הרבה שעות. היתה עבודה עצומה. ה"ילקוט" הראשון – ט"ו בשבט – הופיע ב-1969, כ-200 עמודים. ההיזון החוזר שאריה קיבל היה מעודד מאד, ואז המשכנו

הלאה [...]. בס"ה הוצאנו לאור 11 ילקוטים, האחרון - ליום כיפור, שעד אז טרם נערך בקיבוצים, ואנו שאפנו לעודד את פעילי החגים לא לפסוח על מועד זה, שלמקומו ולמשמעותו חשיבות כה רבה ביהדות.

"ב-1986 ביקר אצלנו **אבא קובנר,** והוא הוקסם מהפעילות וכל החומר שלנו, ואמר: 'מה שאתם עושים פה, ראוי שייכנס לגינזך האומה. זו יצירה קיבוצית שאין שווה לה, וזה צריך להישאר לזמן רב, ומי שיכול לעשות זאת – זה רק שניכם, **ועכשיו,** כי אחרת זה לא ייעשה'. הסתכלנו זה על זה והחלטנו – נמשיך, נשלים את המלאכה".

יחסיו של אריה עם אבא קובנר היו מיוחדים. אריה ראה בא.ק. אישיות סגולית, איש רוח, משורר גדול ונביא בדורו. את דבריו קיבל בדחילו ורחימו, ובקריאתו להמשך העבודה – ציווי וצוואה.

אריה: ***"---*** בביקורי אצל אבא קובנר בעין החורש (כ"ז בניסן תשמ"ז, 26.4.87), ואבא כבר אחרי ניתוח גרון, כושר דיבורו ניטל ממנו [...] נפגשנו בארוחת צהריים בחדר האוכל ושנינו ליד השולחן--- אני מדבר, מספר, והוא מגיב. כיצד? עט היה על חזהו, קשור בשרוך לצווארו, משך מפית – ממיתקן המפיות – וכתב... והמלים חוזרות, כמו בתפילה, כמו בשיר: אני מאמין שמהצעירים תבוא ההתחדשות..."

אריה, כמובן, שמר את הפתקים. בכתב-ידו המובהק כתב א.ק.:

אנחנו בנפילה קשה, לא יעזור, אלא הדור יעזור לעצמו. אני מצפה שזה יבוא מהצעירים יותר.

ועוד: *בהתכנסות ליום השואה אמש סיפרו צעירים מכל מיני קיבוצים על ביקורים בפולין. יש משהו שלא*

הולך לאיבוד.

אבא קובנר נפטר ב-25.9.87 . אריה וצבי ראו עצמם מחוייבים לקריאתו.

צבי שוע: "וכך הגענו לפסח, וראינו שזה הנושא שהוא **המוקד של היצירה התרבותית שהחלה מאז דגניה.** בזה עסקנו לא מעט זמן. כשכמעט גמרנו, אריה קרא לי ואמר: 'זה דורש עוד משהו להשלמה כיצירה עיונית – מחקר על התהוותה של הגדת פסח מההתחלה **עד** ההגדה התנועתית. בוא תנסה את זה כפסגת עבודתנו'. כבר לא היינו צעירים שנינו. התלבטנו ובסוף החלטנו לצאת לדרך. מתוך הארכיון בחרנו כ-220 הגדות, ומתוכן בררנו בעיקר קטעים שעניינם הלם את המגמה שהנחתה אותנו: להראות כיצד המרכיבים המסורתיים נקלטו בהדרגה לתוך ההגדות [הקיבוציות]".

אריה נפטר בטרם הושלמה העבודה. במקומו נרתם למפעל-הענק הזה **זכריה גורן,** שנפטר אף הוא לאחר כשנה וחצי. צבי שוע נשאר להשלים את המלאכה לבדו. בשנת 1997 מסר ל**מוקי צור** את העריכה, ואז נמסר כתב-היד למכון שיטים, שידאג להדפסתו.

צבי שוע: "מיציתי את כוחי. יותר אני לא מסוגל להמשיך. אני עדיין מאמין בכל לבי שנושא החגים ומכלול היצירה התרבותית של התנועה הקיבוצית הוא הדבר הכי מייצג, כי כאן היתה יצירתיות, תרבות של ממש שירדה לשורשים, לאידאולוגיה, גם אם לא היתה כתובה במפורש.

"לא פעם שאלו אותי: כל כך הרבה שנים אתה עובד עם אב"ג – איך אתה מצליח לעבוד איתו? – אבל בינינו היתה הבנה והרמוניה מוחלטת, למרות שלא פעם היו חילוקי דיעות. נוצר בינינו קשר של ידידות חמה, שבוודאי צמחה משקיעתנו העמוקה בצוותא במשימה שדרשה את כל-כולנו".

ד. **ספר המנורה**

עודם עמלים על חקר ההגדה, ואריה החל להתמקד בנושא חדש: **ספר המנורה.** מהחומר העצום שירד אליו במשך השנים העלה, כי המנורה היא הסמל הממצה ביותר את רוח היהדות לדורותיה, המרכז בתוכו את כל המשמעויות – היסטוריות ורוחניות – של עיקריה. לכתיבת הספר הזה חבר אל ד"ר **אברהם אדרת,** איש איילת השחר (יוצא ביה"ש), תלמיד-חכם ומורה-הוראה בסמינר אורנים, שאריה "אימץ" לו כ"רבי" והוקיר עד מאד את אוצר הידע שרכש בלימודיו באקדמיה. אחת לשבוע היה אחד מהשניים מגיע אל חברו, ושניהם היו שוקעים בבירור העניינים וכתיבת החומר (**בוג'ה: [אברהם]** היה בא ויושב על ידו, והיינו עובדים מהבוקר, ובצהריים הולכים לחדר האוכל. לאריה היה אופנוע עם סירה, שעליו הסיע את אברהם, וא"א היה קורא לזה 'רכב אש ופרשים', והיינו יושבים לאכול. חברו לשולחן היה בדרך כלל עזריה. ואחר כך ישר חזרה לעבודה. בארבע וחצי היינו שותים כוס תה. אף פעם לא [דיברנו] רכילות, אין דבר כזה, הכל על העבודה").

הספר, העוקב אחר גלגוליו של סמל המנורה בתולדות ישראל, מקורותיו והשפעותיו, הושלם (בכתיבתו, לפחות) בידי אדרת, והוגש לעיונו של אב"ג כטיוטה, בשנה בה נפטר. אדרת עצמו נפטר כשנה וחצי לאחר מות אריה. כתה"י הכיל במקורו כ-400 עמודים, ובשנת 1996 נכרך ב-4 עותקים. הוא כולל חומרים שנאספו ממקורות רבים, לאחר עבודת עריכה ראשונית שנמשכה כ-12 שנים. לאחר פטירת שני מחבריו הוגש כתה"י לעיונם של מולי"ם ועורכים אחדים, אך נדחה על ידיהם מאחר שלא מצאו בו חדשנות או ערך סגולי. מאז הוא מונח במכון "שיטים" ואצל חגי ב.ג.. לדברי בוג'ה, מלומדים בתחום המחקר שבו עוסק הספר לא קיבלו את התזה שעליה התבסס – כאילו המנורה היא מעין "אור גנוז" שנתגלגל במנורת 7 הקנים, והוא האור שכאשר יתגלה, תבוא

הגאולה. **חגי ב״ג** הוציא לאור בשנת 2001, ב-10 עותקים, את תמציתו של כתב-היד, כ-90 עמודים בעריכה גראפית עצומה של **שולי ברוך.** הספר כולו מחכה עדיין לגואל.

בתכנוניו מרחיקי הלכת לעבודת המכון כלל אריה גם הפקת תכניות אור-קוליות של מועדים וחגים, תכניות-מחשב, ימי עיון וסדנאות לסוגיהן – וביחד היתה זו תכנית חובקת-כל, מתפרשת ורבת תכנים. לכל אלה הניח אריה את היסודות – בעבודת האיסוף שלא חדל ממנה, בהמרצת ה״משוגעים-לדבר״ כמוהו, ובעיקר – בהתוויית החזון.

ה. מארכיון החגים אל מכון שיטים

עם חלוף השנים החל אריה לחשוש לגורל הארכיון, בבת עינו, והצפוי לו בעתיד. כמה שיטפונות שעברו עליו והזיקו קשה לחומר המאוחסן, החשש המתמיד מפני גפרור שייזרק בהיסח-הדעת במקום זה, שכולו לוחות-עץ דקים המופקדים על שלום אוצרות של נייר (יום אחד, בשבתו בחדר שהוקצה לו בארכיון יד טבנקין, נשא עיניו וראה על הקיר את מגלה-העשן, אביזר הכרחי בכל ארכיון. פתאום הפכו חששותיו לאוספיו - לחרדה), ויותר מהכל – הצורך הדוחק בצוות שיצטרף לעבודה וגם יבטיח את המשכיותה – כל אלה הביאוהו לפנות אל מזכירות ברית התנועה הקיבוצית (אז – חח׳ **עדנה סולודר** מקיבוץ גשר, ח״כ לשעבר) ולבדוק את האפשרות לספח עקרונית ולהעביר פיזית את ארכיון החגים לארכיון יד טבנקין באפעל.

הנושא נבדק היטב מכל צדדיו. לכאורה, לא היה הגיוני מזה: אפעל היה המוסד המרכזי של התק״מ, ששכן במרכז הארץ, כבית המימסד התנועתי. יד טבנקין היה חלק מהמערכת הזאת, והארכיון שלו ריכז את התיעוד התנועתי והרבה מעבר לכך. העברת ארכיון החגים לכאן נראתה טבעית ומתבקשת, וגם מבטיחה ניהול בהתאם לכללי הארכיונאות, שמירה קפדנית על החומר, וזמינות ונגישות לכל המעוניין – לעומת ״נידחותו״ וחובבנותו של הארכיון בבית-השיטה.

אלא שהדבר לא נסתייע. המרתף שיועד לארכיון ביד טבנקין נראה לאריה נידח יותר מבית-השיטה, ואפשר שליבו ניבא לו, שכזה יהיה גם היחס שיזכה לו שם, ובכך תיחתם למעשה פעילותו. סביר מאד שחשש גם מהריחוק הפיזי שיווצר בין הארכיון לבינו: כמי שמעולם לא למד לנהוג היה תלוי לגמרי בהסדרי תחבורה, שכידוע לכל מי שנזקק להם אי-פעם - יעילותם היא פועל-יוצא של רצונו הטוב של הממונה עליהם.

ניר מן, בן בית-השיטה ומידידיו הצעירים הספורים של אריה, ניסה למצוא גאולה לארכיון באמצעות העברתו לאחד ממוסדות התרבות של תל אביב. בפגישה שיזם עם

ראש העיריה ד׳אז, **רוני מילוא,** הציג בפני ראש העיר ובכיריו את הארכיון וההיסטוריה שלו. להפתעתו, הצהיר מילוא מיד על נכונותה של העיר לקלוט את הארכיון, ולאחר דיון ממושך סוכם על סיפוחו לבית אריאלה, תיקצוב ההעברה ויצירת תקן לעובד (חבר-קיבוץ) במישרה מלאה, כולל רכב. ״קשה לתאר את התרוממות-הרוח של אריה לשמע הבשורה, כשלפתע קיבל חיזוק כה משמעותי לערכיותו הסגולית של מפעלו״ – מספר **ניר** (מרץ 2008).

אבל בינתיים החלה לתסוס באב״ג ובחבריו התקוממות פנימית כנגד מגמת הריכוז של כל נכסי התרבות והרוח באיזור המרכז, על חשבון הפריפריה – שבמקרה הזה היא ה**עמק** – ה**ע**מק – עמק יזרעאל, שלגבי אריה היה עצם התגלמותה של ארץ ישראל שבהיסטוריה וברוח.

לתחושה זו היו שותפים גם כמה חברים בבית-השיטה, וביניהם – **עזריה אלון ויעקב יוניש.**

מספר **יוניש (אפריל, 2008)**: בשנת 1995 קרא לי אב״ג לשבת לאכול איתו צהריים במרפסת חדר האוכל של הקיבוץ, היו בינינו מזה שנים יחסים מיוחדים וטובים. כבר בתחילת הארוחה סיפר לי אריה בהתרגשות, שבעוד כחודש ארכיון החגים עובר ל׳מקלט׳ באפעל, לאחר שנבדקו מספר אלטרנטיבות אחרות [...] הבנתי ממבטו ומדבריו של אריה שהוא אינו שלם עם המהלך. במלים חדות וברורות אמר לי אריה: ׳אין לי עם מי לדבר, כל אלה שקשורים לארכיון הסכימו להוצאת הארכיון מבית השיטה, ולהצעת ברית התנועה הקיבוצית להעברתו לאפעל׳. בסוף הארוחה אמרתי לאריה: ׳נכס תרבותי וערכי שכזה לא מוציאים מהבית, אעשה הכל שלא להוציאו׳. אריה נתן לי את ברכת הדרך.

באותם ימים ניהלתי מסגרת יזמית מיוחדת בשם ׳השיטה׳. במסגרת הזו פעלו יוזמות מגוונות ושונות על בסיס כלכלי פרטני [...]. הבאתי הצעה להנהלת ׳השיטה׳ לקחת תחת חסותה את ארכיון החגים. למרות איפיונו הרוחני ההחלטה היתה חיובית. שבוע לאחר מכן הבאתי את ההצעה למזכירות ביה״ש. **מיכה שגיא** (שהיה אז המזכיר) תבע בשם המזכירות אדם שיקח על עצמו אישית את האחריות והטיפול מול מזכירות הברית. לקחתי על עצמי את המשימה [...]. לאחר הפגישה הראשונה ב׳ברית׳ (שם סוכם חיובית על המהלך) הצטרפו חברים נוספים בביה״ש לתמיכה במהלך, ובוג׳ה נרתם אף הוא למשימה. במסגרת ׳השיטה׳ גייסתי את הכספים לתכנון ובניית מכון החגים החדש במקומו הנוכחי שבבית הכיתות״.

וכך, בהתארגנות מהירה, הוחלט לבסוף שארכיון החגים יישאר בבית-השיטה. ברור היה לכל המעורבים, שהחלטה זאת מחייבת גם התארגנות מחודשת: מיבנה חדש, מתאים יותר, וכן הרחבת הצוות.

בבית-השיטה החליטו להעמיד לרשות הארכיון אחד ממיבני ביה״ס, שהתפנה לאחר החלטת הקיבוץ לסגור את ביה״ס המקומי (לאחר חמישים שנות פעילות תוססת) ולהעביר את הילדים לבתיה״ס האיזוריים – החלטה שהשאירה חלל ריק (לא פיזי בלבד) בלב הקיבוץ. אריה, מצידו, פנה אז **לבוג׳ה** (בנימין יוגב, מקיבוץ בית העמק), שכבר עבד לצידו במשך שנים, לקבל לידיו את הניהול. שתי ההחלטות האלה, שפתחו אופקים חדשים לפעילות הארכיון, הבשילו את המעבר, וכן את שינוי השם: מ״ארכיון החגים״ ל״מכון שיטים״ – שם המציין פעילות שמעבר לשימור החומר, ומקבע את המקום כחלק מקיבוץ בית- השיטה (המרבה להשתמש בשם ״שיטה״, בהטיות שונות, למוסדותיו ולמפעליו השונים). ברית התנועה הקיבוצית, מצידה, הקציבה סיוע כספי, תקן עבודה וניהול פיננסי.

ו. **מועד ליובל ויבולים**

לא במקרה, חפפה חנוכת המכון את יובל ה-80 של אריה.

ההכרה הציבורית הרחבה בחשיבות פועלו הבשילה אף היא אז: שלושה פרסים חשובים הוענקו לו באותה תקופה:

בשנת תשמ״ב זכה אב״ג בפרס **האגף לתרבות תורנית במשרד החינוך והתרבות ע״ש יעקב אגרסט,** על מפעל-חיים חלוצי-יהודי המוקדש לטיפוח חגי ישראל, ידיעתם והשרשתם בהוויה של ההתיישבות העובדת. בנימוקי חבר השופטים (פרופ׳ **אליס שלווי,** ד״ר **יוסף ולק** ומר **מרדכי חיות**) ניתן הפרס לאריה על:

א. ייסוד ״ארכיון החגים הבין-קיבוצי״ בבית השיטה, המהווה אוצר של מקורות וידע על החג היהודי בכלל ועל דמות החג בהתיישבות העובדת.

ב. מערכת לימוד והשכלה במתכונת ימי עיון וסמינרים [...] ללומדים בני כל הגילים, מחוגים שונים.

ג. דאגה לקיום סגל פעילים ומחנכים המביאים את נושא החגים למודעות של חברי ההתיישבות העובדת...

מפעל החיים של מר אריה בן-גוריון הוא מעשה חלוצי-יהודי הראוי לשמש דוגמה...

בשנת תשמ״ח זכה ארכיון החגים הבינקיבוצי ב**פרס השר לענייני דתות** (אז – **זבולון המר**), על פעילות מצויינת בתחום הנחלת מורשת ישראל:

״... המכון הבינקיבוצי לחג ולמועד הוא מפעל-חיים של אב״ג. במשך 40 שנים, במקביל לראשוניות עבודתו החינוכית, עורר מורים ופעילי תרבות וחגים להתוודע למקורות המועדים בתנ״ך, במקורות בית שני, בהגות של דורות הגלות, ולחברם להוויה המתחדשת בארץ ישראל הציונית והחלוצית, לחפש דרכי הוראה ויישום...

... המכון הוקם לפני עשרים שנה, ובו נתנקז ונאסף נסיון עיצוב החגים משך שלושה דורות ויותר [...] הוא גם בית-יוצר שמתפקידו לדאוג ולהכין מקורות עיוניים להזנת

מורים ופעילי תרבות וחג: במכון נעשתה, משך 15 שנים רצופות, עבודת עריכה שנתית של סדרת ילקוטי חגים לכל מחזור מועדי השנה היהודית, וזאת בשיתוף-פעולה צמוד עם עמיתו המחנך צבי שוע [...]. עדיין הוא מצוי בשלב של חיפוש דרך אל המקורות המסורתיים מתוך פתיחות, רגש והבנה לאוצר הרוחני הגלום בהם, בוודאי ישכיל להפיק מהם את הטוב והיפה לדורנו".

ובשנת תשנ"ד זכה ב**פרס אבי חי**, כ"מייסד ארכיון החגים הבינקיבוצי, מחנך ומלמד שהצליח ליצור תשתית תרבותית-יהודית מתחדשת בקהילה הקיבוצית ובארץ כולה". בתעודת הפרס פורטה פעילותו מאז שנת 1935 (מדריך בתנועת "המחנות העולים" ומגשים בקיבוץ בית-השיטה), ועד הוצאתם-לאור של ילקוטי החגים לכל מעגל השנה העברית ומחזור חיי אדם, יחד עם עמיתו מזה כ-20 שנה, **צבי שוע**.

פרס אבי חי הוא מהפרסים החשובים בישראל, והסכום הנילווה אליו – מן הגבוהים ביותר. הוא מוענק ליחידים ולמוסדות הפועלים – בעיקר בתחום החינוך - לקירוב לבבות בין המחנות השונים בחברה היהודית בישראל – בין דתיים לחילוניים, בין ישראלים לבין יהודי התפוצות. הטקס נערך בירושלים, בבניין הכנסת, ברוב עם, ומהווה מעין הצדעת כבוד למקבלו, ולהישגים שהשיג. רבים היו האורחים שבאו לקחת חלק בשעתו היפה של אריה, אנשי תרבות ורוח (ביניהם לא מעט דתיים) וכל צמרת התנועה הקיבוצית.

בתוך דבריו בטקס אמר אז אריה:

"... אני רואה עצמי כאן [...] בגוף ראשון רבים: כשליח של התנועה הקיבוצית ופועלה החינוכי, התרבותי והציוני. כשליח של שלושה דורות של גננות, מורים ומורות שחינכו דורות ראשונים של ילידי הארץ, והשתדלו להאהיב על הילד את סיפורי המקרא והתנ"ך, והוסיפו להעשרתו הנפשית גם באמצעות אגדות חז"ל [...]. עם הניצוץ שנדלק בליבו של הילד, באו השבת והחג גם אל האוהל והצריף של ההורים, בהוויה של שמחת עניים בנוף עירום [...]. חלוצי ופעילי התרבות והחג הראשונים יצרו הוויה של שבת וחג לעדת היחד. הם כינסו הציבור בלילות-שבת וערבי חג בחדר-האוכל הקיבוצי [...] עם אותן מנגינות מבית אבא ואמא מהם נפרדו בגלויות ועלו לארץ ישראל, כאן, ב"ארץ חמדת אבות", התחברו לשירת ארץ ישראל היפה.

... אני מבקש להציג את ה"אני מאמין" שלי: התנ"ך – זה ארץ ישראל, זה שורשים לעומק, שורשים שלי [...]. יהודי – הוא מי שמחנך את בנו ותלמידו להיות יהודי! דרישה זו מותנית בי, במעשיי, במעורבותי, בדמות עולמי [...], ואני מקבל אחריות לתהליך החינוך...

... אדם נועד לחיות חיי משמעות: כאשר אני מתייחס לרציפות הביוגרפית של חיי עצמי מתוך קשר אל זכרונות העבר, וצופה במודעות ואחריות לעתיד. כי להיות יהודי במדינת ישראל – פירושו לקבל אחריות על עיצוב תכניה של משפחתי, קהילתי, מדינתי..."

ובמכתב צנוע ל**בוג'ה** – עמיתו, ידידו, ממשיכו ויוזם פרס אבי-חי למפעל-חייו, הוא כותב:

"שנת תשנ"ד הסתיימה – זו היתה שנה מיוחדת לשנינו, בה היינו צמודים ושותפים בהולם-לב אחד: עתידו של ארכיון החגים הקיבוצי [...]. הרבה אנרגיה, הרבה זמן ותכניות – נגוזו. נקווה שההחלטה הפנימית של בית השיטה לאמץ הארכיון [...] תצמיח מעגלי יצירתיות מחודשת.

אבל שנת תשנ"ד עבורי אישית התבטאה במיוחד בפרס אבי-חי, שכל-כולו הוא יוזמה וביצוע שלך. זאת אני יודע להעריך כמתנה אישית יחודית ויקרה, בה יצאתי מהמעגל הפנים-קיבוצי אל החשיבה הלאומית-חברתית. על כך אני מודה לך אישית לתמיד..."

הפרסים ביטאו את חשיבות המפעל ואת רוחב התפרשותו במסגרות החינוך והתרבות בישראל כולה, ובמיוחד בתנועה הקיבוצית.

ז. **חנוכת מכון שיטים**

ביום 2.5.96 נחנך ארכיון החגים המחודש, מעתה – מכון שיטים. זה היה גם יובל ה-80 שלו-עצמו, ולכבוד האירוע הכפול כתב אריה (ולא אמר):

"... אני חש את עוצמת החביקה ההדדית של החובק החבוק. אני חש בלחיצת היד את דופק הלב. אני מתרגש מאד. זו המתנה היקרה ביותר שקיבלתי מעודי, משך 80 שנות חיי [...]. איני מאמין שאכן הגעתי לגיל מופלג זה. האש בוערת בי עדיין, והשאגה – על סף התפרצותה...

" רציתי לבטא את שמחת השתחררותי היום-יומית מהחשש והפחד שבאחד הלילות אתעורר ואמצא את צריף הארכיון, העשוי מאזבסט, וגגו מקרטון – עולה באש, וכל עמלי יסתכם בערימת אפר ודמעה...

" רציתי גם לבטא את שמחתי [...]: מצאתי ממשיך נאמן והולם למפעל חיי – ארכיון החגים, והוא **בנימין יוגב, המכונה בוג'ה** – מקיבוץ בית העמק [...] למען השעה הזאת המיוחדת התכנסנו פה..."

טקס חנוכת הארכיון היה חגיגי ורב-רושם. בראש המברכים עמד שר החינוך, התרבות והספורט (אז – פרופ' **אמנון רובינשטיין**), ולצידו – ראש המועצה האיזורית גלבוע **דני עטר**, ומנהל מחוז חיפה והצפון של מרכז ההסברה – **אריה שימרון**. בדיון שקדם לטקס עצמו (באותו יום), בנושא **תרומת התרבות והחג בקיבוץ להוויה הציונית המתחדשת ולתרבות בישראל**, לקחו חלק אנשי תרבות ורוח מענפי יצירה שונים, חלקם – חברי קיבוצים, והינחה – **מוקי צור**. האירוע כולו נמשך יום שלם, והתרחש במכון

החדש ועל הדשא המרכזי של קיבוץ בית-השיטה. הכבוד, ההכרה וההוקרה קיבלו ביטוי מלא.

בצד האישים הידועים, הוזמנו לטקס חנוכת הארכיון גם עשרות רכזי תרבות וחג מן הקיבוצים, אלה שהכירו את אריה מפעילות ומסמינרים במשך השנים. עשרות מכתבי תודה והוקרה זרמו אליו בימים שלאחרי, וברבים מהם – ביטויי התרגשות, חום, וגאווה על תחושת השותפות בהקמת המכון.

האיש ומפעלו הגיעו יחד לשיאם – הגשמת החזון, והכרה ציבורית-ממלכתית בחשיבותו. ואולי ראוי היה שאריה יחוש, בחיבור הזה, שהנה הגיע זמנו לנוח מעט על זרי הדפנה, לאזן את סדר-יומו כך שיהלום את גילו ובריאותו, ויתפנה קצת, סוף סוף, למשפחתו ולחלומותיו הכמוסים על זמן פרטי והנאות אישיות – לשם תענוג סתם, ולא רק לשם שמים.

לכאורה – הכל נראה טוב, ובאמת, הרי לא עליו היתה המלאכה לגמור. אבל גם אז לא חש עצמו רשאי להיבטל ממנה:

"... הבטחתי [לרעייתי] שכבר בגיל 75-70 אהיה ילד טוב ואהיה איתה, יחד, בדירתנו הנאה. נקרא את עגנון ואת א.ב.יהושע, נאזין למוסיקה ונתבל בשירים נבחרים, שאני אוהב מאד. נצעד בשדותינו עם שקיעת החמה בגלבוע, ונתבשם בריחות השדה. אבל למעשה אני יודע, וגם ברוריה רעייתי יודעת, שזה לא יקרה. אני אחראי אישית לטיפול נמרץ [...] ולכל קריאת עזרה. הכתובת נתונה, וקווי הטלפון מחוברים ל'בזק'. איני זכאי לנתק... וחוץ מעמיתי בוג'ה – אין למי למסור את האמבולנס על ציודו ועל המנדט שלו... "אני מתפלל להמשיך לשיר את החלום..."

ח. **ולחשבון הנפש:**

יום הולדתו ה-80 ויום חנוכת "מכון שיטים" שהיו לו מועד של סיכום, היוו, בדרך הטבע, גם צומת של חשבון-נפש ושל מאזן הישגים וכשלונות. הפרסים שזכה לקבל ציינו הצלחות. הוא עצמו ראה היטב גם את הכשלונות. כבר בשנת 1982 הוא כותב ("שיטים", 19.3.82):

"... לחג בקיבוץ יש בעיה של חג בחברה לא מסורתית ונעדרת נורמות וחובות התנהגות משותפים של חברה רב-גילית, פלורליסטית [...]. אין לנו (עדיין!) מכנה משותף של תכנים, סמלים, נוהגי התנהגות, מותר ואסור, מקובל וחריג. לנו אין עדיין 'שולחן ערוך' משלנו, למרות שלשולחן החג שלנו כבר מסבים 3 דורות ודור רביעי [...]. זה עצוב. זו עובדה [...]: עדיין לא גיליתי את הסוד: מהו הרגע שמדליק, לעתים נדירות, 'ניצוץ' בחג [...]. לאחר 50 שנים של חיים ביחד, וחגים ביחד, לאחר 3 דורות של בי"ס מקומי-קיבוצי שלנו – **אין לנו מכנה משותף...**

"אני מוסמך לקבוע בדאגה שבקיבוצים לא צמח גרעין חברים שגילו רגישות ועניין ללמוד [...], ללוות ולהתייחס לנושא זה של תכנים וביטויים, של החגים בלוח השנה כולה [...], כמו שיש גרעין של אנשי כלכלה, וכמו שיש צוות מחנכים מתמידים, צוברי נסיון במשך שנים [...]. לא הצלחתי לטפח גרעין בינקיבוצי, מפני שאין 5 חברים מתוך 250 קיבוצים שנושא זה איכפת להם, ושהם יהיו מוכנים להתמסר לו".

בערב ראש השנה תשנ"ז, בתשובה לשאלות שהופנו אליו, הוא כותב:

"... הייתי מורה ומחנך 50 שנים, אני עדיין על תקן מעשי של מורה למקורות ישראל והחגים. גם כיום אני חש כשלון היסטורי בתוצאות המהפכה הציונית ביחס החינוך הקיבוצי למורשת התרבות היהודית. אני מודע לעובדה שהמהפכה הציונית היתה הכרחית [...]. כל הכבוד לדור חלוצים ומורדים אלה שהכריזו, ובצדק – **המשיח מת, אתה החלוץ, המשיח! -** ... ראשונים אלה [שמרדו בבתיהם הרבניים, החסידיים, בקהילה, בבתי הכנסת, בעולם המסורת וההלכה] לא היו בורים ביהדות ובתרבות יהודית לדורותיה. הם **בחרו** להיות אפיקורסים. אך אנו כיום מגדלים בישראל ובקיבוצים דור שלישי ורביעי של **בורים,** של ריקים ומנוערים מתרבות יהודית [...] מה מנע **מאיתנו**, כאשר חשנו בחסר, להתחבר למקורות היניקה, לשורשים – בהדרגה, בשיקול הדעת? [...] נורמות של 'דרך ארץ' בקיבוץ יוכלו להתביית, להתקבל כאורחות-חיים רק וכאשר גם **ההורים** יהיו שותפים מלאים [...], כאשר אורחות-חיים אלה יהיו נורמות מקובלות בחברה – בקיבוץ, במשפחה [...]. מה זה נוגד מבחינה יהודית, ציונית, לאומית-'חילונית'?...

"... בינואר 1987 התקיים באפעל כינוס של 3 ימים של מנהלי בתי"ס והרכזים הפדגוגיים של התק"מ. הזימון היה כדי לברר לעצמם: **יהדותנו!** זהות עצמית שלנו, אנחנו בעיני עצמנו.

"... התמונה שהצטיירה, כחוזרת על עצמה: עצובה, כתב-אישום כלפי עצמנו, מה זרענו ואיזה שדות-בור הותרנו [...] זו 'מגילת איכה' חינוכית חשופה וזועקת שלנו [...]. יצאתי לחפש את הפעמון של אפעל [...], היה לי צורך לטלטל את ענבל הפעמון עד שירגמוני ויסקלוני כעוכר השלווה...

"... האם אני חולם? האם יש סיכוי? – זה אפשרי!

"... מה מנע **מאיתנו** להשלים את מהפכת התרבות הציונית של דור החלוצים [...] ולהשלים את החסר? [..]האם זה עדיין אפשרי? האם מסורת יהודית על קרקע ארץ-ישראלית עברית אפשר לחולל בה תהליך משלים, או שמציאות זו בדור שלישי ורביעי תישאר כשלון בלתי הפיך?..

"בליבי אני יודע שאין לזה סיכוי".

בוג'ה: "הוא לא היה נביא בעירו. הרבה פעמים הוא לא ידע באמת ליהנות מהחג, היה יושב בליל הסדר עם נייר ורושם את ההערות ואת הדקות. בלוויות היה עומד עם סטופר, לראות כמה זמן לוקח כיסוי הקבר. הוא לא יכול היה להרגיש באמת את ההרגשה שיש בי – את החג... את תורתו ידע בעל-פה, והרבה ממה שכתב היה בו ניצוץ של משורר [...]. במידה מסויימת חשתי את בדידותו..."

וזה, כנראה, היה המאזן:

מכאן – "מכון שיטים", המכיל את ארכיון-החגים הגדול – פרי עמלו בן עשרות השנים, מעוגן מחדש בקיבוצו, בית-השיטה, ומסגרת קבועה של ימי עיון וכנסים וסמינרים, ושורה ארוכה של "ילקוטי חגים", והתחדשות הצוות והרחבתו, ופרסים ממלכתיים, עתירי כבוד ושבח, ומוניטין של מניח-יסודות, וסמכות בלתי מעורערת – "מר חגים" של התנועה הקיבוצית –

ומכאן – תחושת הריקנות מתוכני תרבות ומסורת, ובורות חוגגת ושמחה בחלקה, ואוזלת היד במעגלי החינוך הקיבוצי המתמסד והולך במסגרות איזוריות כלל-ישוביות, ואיבוד הייחוד הקיבוצי בחיי החברה, המשפחה והפרט, ועזיבת הבנים והנכדים –

ובמאזן הזה הוא התבונן בעינים פקוחות, מודע לגילו המתקדם, למעט השנים שעוד נותרו לו, מתאמץ ככל יכולתו – ההולכת ופוחתת – לעמוד בפרץ, להאיר לפחות למשפחתו (בה היה גאה ומאושר, ואף הירבה להצהיר על כך) – את הדרך שבה האמין ובה התמיד ללכת, גם כשחש שהוא הולך בה לבדו.

בשנת 1996 יזם **בוג'ה** ואף פנה, בשם הרבים, לוועדה למתן פרס ישראל, להעניק לאב"ג את פרס ישראל לתרומה מיוחדת לחברה ולמדינה. בהמלצתו כתב:

"... אחד הנושאים הקשים והבעייתיים שעמדו בפני התנועה הקיבוצית שהגשימה עצמה בא"י היה יצירת אורח-חיים יהודי תרבותי, עבור הציבור שהתכנס מכל פזורות הגולה לארץ [...]. מעטים העזו להתמודד עם האתגר הזה. בתוך שלל המשימות והמטלות שעמדו בפני הישוב והמדינה עמדו שאלות קיומיות של ממש: בטחון, כלכלה, ובניין המולדת. היה צריך הרבה אמונה כדי לעסוק בנושא שלמראית-עין לא נראה מרכזי, אולם חשיבותו היא אבן-יסוד לעתיד החברה במדינת ישראל...

... שלושה אישים בולטים ניסו, איש-איש בדרכו, ליישם דבריו של ברל כצנלסון ("דור מחדש ויוצר אינו זורק אל גל האשפה את ירושת הדורות") בתנועה הקיבוצית ומעבר לה: יהודה שרת ז"ל, איש יגור, מתתיהו שלם ז"ל, איש רמת יוחנן, ויבדל לחיים ארוכים – אריה בן גוריון. בעבודתו בקיבוצים, בקהילות שונות ברחבי הארץ, בין מורים ומחנכים, במתנסי"ם ובצבא, השתדל אריה להפוך את חלומו של ברל למציאות. הוא פירסם ילקוטי חגים ומעגל חיי אדם, והקים ארכיון גדול ומיוחד לחג ולמועד, ובכך תרם תרומה מכרעת ליצירת חברה יהודית מתחדשת..."

ההמלצה לא נענתה.

ט. מכון שיטים במהלך השנים:

מותו של אב"ג השאיר את מכון "שיטים" ואת הצוות שעבד בו, ובמיוחד – את בוג'ה, הממשיך המוכתר, מיותמים מרוחו הסוערת ומכוח היצירתיות של מייסדו. במשך שנים אחדות נמשכה הפעילות, שהתמסדה בינתיים, מכוח תחושת המחוייבות והצורך. אבל בוג'ה עצמו, שלא היה צעיר כבר בקבלו עליו את התפקיד, התקרב לגיל 70, וברור היה לכל – וקודם כל לבוג'ה – שמגיע הרגע שבו צריך יהיה לבחון באומץ-לב את ההמשך.

באוקטובר 1998 פנתה הח' **שרה'לה דגני,** פעילת תרבות ותיקה מקיבוץ שדות-ים, במכתב פתוח "לכל המעוניין", והציעה את עצמה להמשיך את מפעלו של אב"ג כרוחו וכטעמו:

"... מתוך הערכה רבה לפועלו של אב"ג, כמי שצמחה על ברכיו, האמינה בתורתו [...], כמי שתרמה ליצירה זו בעשייה רבה (אך לא מספקת), כמי שמצוייה היום במה שקורה בתנועה הקיבוצית [...], צר לי מאד כי אין המשך ליצירתו של אריה בתנועה הקיבוצית [...]. [ל]פעילות הענפה הקיימת במכון החגים אין הד בתנועה הקיבוצית [...] היות ואין האדם היוצר את הקשר מטעם המכון אל התנועה [...], אשר יאסוף את העשייה המבורכת הנעשית בקהילותינו, ויפיצה לאחרים [...]. הייתי רוצה לבנות מחדש, עם הכוחות המופלאים הקיימים בשורותינו, מערכת תכנים המתאימים לתנועה הקיבוצית בימינו [...]. אני רואה במכון ע"ש אב"ג את המקום המתאים ביותר, הקרקע הפורייה לצמיחת תכנים ומשמעות לחברה המשותפת, כשהתרבות הינה חלק בלתי-נפרד ממערכת הערכים, ברוח חזונו של אב"ג ז"ל..."

מכתבה הנרגש של שרה'לה לא נענה, כמסתבר.

באוגוסט 2006 נכנס לתפקיד מנהל המכון **אבי זעירא,** איש חינוך העוסק במקורות ישראל ובשאלות חברה.

אבי: "מצבו של המכון חייב החלטות אמיצות. בוג'ה פרש מהניהול, הקהל הישיר והטבעי שלמענו הוקם הארכיון כמעט פסק מלהזדקק לו, המקורות הכספיים יבשו, ואי אפשר היה להתחמק משאלת ההמשך".

במצב זה החליטה תנועת "המחנות העולים" לאמץ את המכון כמרכז רעיוני-חינוכי לחניכיה, לחדש אותו כנכס מנכסי תנועת העבודה, ולבנות אותו כיעד מקצועי לבוגריה

הפונים למשימות של חינוך והדרכה. את עיקר התמיכה הכספית, שלולא היא לא היתה למכון תקומה, הביא (ומביא עד היום) **זאב מוזס**.

כיום שותפים להחזקת המכון ולניהולו שלושה גורמים: ברית התנועה הקיבוצית, תנועת המחנות העולים, ואיש-העסקים **זאב מוזס** (שאביו היה איש "קבוצת החוגים"), כתורם מרכזי. צוות העובדים במכון מונה 10 אנשים, והתוכן שהוא מציע לציבור מתפרש על מיגוון רחב בהרבה מנושא החגים הבסיסי, שלשמו הוקם.

אבי: "במקום שררה תחושה של שבר: התבקש שינוי. התנועה באה עם חזון משלה ועם אג'נדה הנובעת ממנו. שאלת הרלבנטיות לציבור – מכאן, ויכולת ההתקיימות – מכאן, חייבו הרחבת הנושא מעבר למסורת החגים.

"החזון החדש של עבודת המכון מתבסס על ארבעה מרכיבים:

א. **חגי ישראל** (שהארכיון הוא הבסיס להכרתם והמשכיותם),

ב. **מורשת העמק:** לא רק הנוף וסיפורי גיבורי התנ"ך, אלא גם מורשת החלוציות וההגנה,

ג. **כוחות השינוי בחברה הישראלית:** ערכי היהדות ההיסטוריים על בסיס חזון הנביאים: צדק, סולידריות, אחווה.

ד. **בית רעיוני-תרבותי לכל קבוצת הגשמה** בחברה הישראלית, ולקבוצות תנועתיות מחו"ל".

שתי קהילות תומכות היום במכון ולוקחות חלק בהנהלתו ופעילותו: תנועת המחנות העולים (שאב"ג התחנך והדריך בה, שממנה באו מייסדי בית השיטה, ובה ראה אב"ג כל חייו את קרקע-גידולו הרוחנית),
והקהילה הגיאוגרפית – ישובי עמק יזרעאל, שהמכון שואף להיות הגוף המוביל את פעילותה התוכנית והערכית (אב"ג היה קשור לעמק יזרעאל בכל נפשו: הכיר היטב את הנוף, והקפיד לקשור אליו את סיפורי התנ"ך ואת ההיסטוריה החדשה של ההתיישבות כבסיס לתחושת הקשר של הדורות הצעירים אל ההיסטוריה היהודית).

לעומת זאת, נראה כי פעילות המכון בתחום החגים והמסורת בקיבוצים נחלשת והולכת. כמכון המעמיד במרכז התייחסותו זיקה לפעילות תנועות הנוער, הוא איבד כמדומה את הקשר החי והקבוע עם קהל-היעד המקורי שלו – רכזי התרבות והחגים בקיבוצים. "ארכיון החגים", אומר בוג'ה, "הרי איננו באמת ארכיון. זה אוסף של מיסמכים. גם היום באים די הרבה אנשים להשתמש בו. אין יום שלא באים סטודנטים שעושים עבודות, וכד'. מה הלאה? – יש שתי אפשרויות: או שהוא יעבור לאפעל להיות

עם כל הארכיונים התנועתיים, או שיצטרכו לשדרג אותו, למצוא גורם מממן, לזרוק חלק מהדברים. לא כל נייר שאריה אסף, צריך לשמור״.

את החלל הריק שנוצר מנסה כעת המכון למלא מחדש.

ניר מן: ״בבחינה מחודשת של חשיבות מכון החגים הבין-קיבוצי נראה, כי תרומתו חורגת מזווית-המבט הקיבוצית ומהפריזמה של החברה הישראלית בכללה, והוא ראוי להיבחן בהקשרה של המסורת היהודית לדורותיה[...]. בפרספקטיבה היסטורית עשויה התמונה להיראות באור בהיר וצלול יותר. ערכיותה הסגולית של יצירת החג והמועד הקיבוצית נובעת מיחודיות תכניה האמוניים והרעיוניים, מנסיבות התהוותה בציר-הזמן הלאומי, ומאופיה האוטופי של החברה השוויונית[...]. אין זו עוד חוליה בשרשרת היצירה היהודית. זאת חוליה שצרפה את כל המורשת היהודית בכור-היתוך חדש – ללא אלוהים[...]. זאת חוליה שחגגה את החג היהודי בשפה העברית, והחזירה ללבו את מחזוריות עונות השנה בארץ ישראל, את עבודת האדמה ואת עבודת הכפיים. זאת חוליה שיצקה את גבורת הלוחם היהודי במערכה על חירותו כערך מכונן בחגיה.

״כאן המקום לעמוד על תרומתו של אב״ג ליצירה זו. אב״ג לא ׳המציא׳ את החג הקיבוצי, [זה היה] פרי רוחם ועשייתם של יוצרים רבים בקיבוצים רבים, והוא עוצב במשך שנים רבות. תרומתו הגדולה של אב״ג התמצתה במפעל הכינוס והעריכה הענק[...]. את המטלה הזאת הוא עמס על שכמו בהשתעבדות מוחלטת. לשליחות-קודש זאת הוא גייס את מיטב היוצרים וההוגים מהקיבוצים בכל רחבי הארץ.

מכון החגים הבין-קיבוצי יכול להתהדר ולהשתבח באוסף יחידאי שאין דוגמתו[...]. הביטוי הרעיוני והטיקסי של ערכים יהודיים ואנושיים אלה לא יוכל שלא לשוב ולהתחדש ביצירה העתידית״.

פרק אחד-עשר: קשרים

ארבעה סוגי קשרים התחברו באישיותו ובחייו של אב״ג, צמחו והסתעפו במהלך תולדותיו והתבגרותו, היפרו והעשירו את עולמו:

הקשר אל משפחת מוצאו, כולל משפחת בן גוריון הרחבה – דוד, אחיו ואחיותיו, וצאצאיהם,

הקשר אל משפחתו-שלו, רעייתו ברוריה וילדיו, נכדיו ומשפחותיהם,

הקשר אל קיבוץ בית-השיטה, שהיה לו כחבל-הטבור,

והקשר אל התרבות היהודית, שהחל באהבתו הרומנטית לתנ״ך, ועם השנים שלח שלוחות אל מקורות אחרים של המסורת, אל ההיסטוריה היהודית ומדינת ישראל ותולדותיה, ואל כל אדם שיכול היה לקרב אותו אל כל אלה ולחזק את החיבור עמם.

בקשר שחיבר אותו אל התרבות היהודית במובנה הכולל הזה יעסוק הפרק הנוכחי.

א. המקורות

״ספר התנ״ך הוא הביוגרפיה האישית שלי״ – נהג אריה לומר בכל מקום שבו התראיין או סיפר או כתב את תולדות חייו. דרך התנ״ך התחבר אל ההיסטוריה, הלשון העברית, הגיאוגרפיה והנופים, וממנו שאב את תפישותיו התרבותיות, החברתיות והפוליטיות. גם במסעותיו אל מחוץ לגבולות ארץ ישראל (בטיול ללבנון ולסוריה, למשל) נשא עמו ספר תנ״ך, ובכל מקום שהגיעו אליו ניסה לפענח את שם הישוב בהקשר תנכ״י מתאים.

כמורה ומחנך, הדגיש בעקביות את יתרונו של הלימוד כשהחניכים מוצבים מול הנופים שבהם התרחשו המאורעות המסופרים. צפונית לבית-השיטה, בראש גבעה, הוקם לימים ״מצפה יוס ודוד״ על שמם של שני חברים מהקיבוץ, ושם, כשכל נוף העמק פרוש סביבו, נהג אריה להרצות לכל מי שהביא איתו על המקומות הנשקפים מסביב ועל מה שקרה בהם – החל מספר שופטים התנכ״י ועד לקרבות שלפני קום המדינה ובמהלך מלחמת העצמאות. כך נהג גם בטיולים אחרים, כל מקום שהגיע אליו, עם כל חבורה שהגיעה איתו, ובכל פעם – התרגש מחדש. שומעיו (הרבים והשונים מאד) מעידים, כי התרגשותו היתה אמיתית, התלהבותו היתה מידבקת, ובקיאותו – משכנעת ומאירת עיניים. היו שכתבו אליו אחר כך והודו לו על החוויה הנדירה שהעניק להם.

הזדהותו עם התכנים העתיקים היתה מלאה ועמוקה, ותחושת התחברותו אליהם – כחלוץ בגוף ובנפש, כאחד המייסדים – טבעית ובלתי נשחקת.

את הצורך להרחיב ולחדור לשכבות נוספות של מקורות ישראל זיהה כאשר החל לעסוק בחינוך, וככל שעברו השנים גברה נטייתו זו והתחזקה בו התובנה, כי עגלת חייו של דור החלוצים אכן ריקה ממטען של תרבות ומסורת, וכי זהותם האישית והחברתית לא די לה בתוכן הסוציאליסטי שהביאו אל ההגשמה הציונית והקיבוצית, וגאולת הארץ והתחדשות העם זקוקות גם לבסיס היסטורי וגם לתכנים ממסורות העבר. ואריה, שגם בבית אמו וגם בתנועת הנוער ספג חינוך בלתי מתפשר באשר לחשיבות שבדוגמה האישית ובמופת ההגשמה העצמית, לקח – כמו תמיד - אחריות: יותר ויותר השקיע עצמו בלימודי המקורות, ומאחר שלמסגרת השכלה גבוהה פורמלית ומסודרת לא הגיע כל חייו, היה בעצם לאוטו-דידאקט שמעולם לא אמר די.
כך הגיע והתחבר אל אנשים, שאיתר בהם – בצד הידע שרכשו – את הנכונות לחלוק בו, ולהקרין משלהם על זולתם, הצמא לנתינתם. כיוון שהיתה בו הענווה להכיר בחסריו-שלו, לא התקשה ביצירת קשרים עם מי שראה בו מורה ומכוון. וכך הלך והרחיב את ידיעותיו, העמיק את בקיאותו וחידד את תובנותיו.
הוא לא היה היחיד בשטח, אבל נראה שהלהט שדחף אותו להעשיר, להרחיב, להעביר את השפע שרכש לעצמו אל סביבתו ואל החברה שחי בה (גם במובנה הצר – קיבוצו-שלו, וגם במובנה הרחב – התנועה הקיבוצית), בצירוף ההתלהבות הטבעית שפעמה בו והלהט שבו העביר את מסריו – בזה לא היה לו מתחרה. הוא היה ל"מר חגים" לא רק בגלל הידע והבקיאות, אלא גם – ואולי בעיקר – בזכות נכונותו הבלתי-מתכלה לתת ממה שקנה לו לכל מי שמבקש לקבל.

במשך השנים קשר קשרים רבים עם אנשים שראו בו מדריך ומוביל – מכאן, ועם אנשים שמצאו בו תלמיד שואף-דעת ואחר כך ידיד ושותף – מכאן. ביניהם גם רבנים והוגים דתיים. הוא השכיל להבחין בין צרות-האופקים הדתית – ובעיקר המימסדית -לבין האמונה הרוחנית האישית, היצירתית. הפרסים שזכה לקבל על מפעל הארכיון באו מראשי משרד החינוך הדתיים. נראה שגם הם הבינו את חשיבות מפעלו מעבר להגדרתו כאדם חילוני – הגדרה שלא נסוג ממנה מעולם, אך את משמעותה העשיר וגיוון מאד במשך הזמן. בשנותיו

האחרונות לא היסס להגדיר עצמו "אדם מאמין", אבל תמיד הקפיד להבהיר בדיוק מה משמעותן של אמונותיו.
מכתבים רבים מאד נאספו בארכיונו האישי, אליו וממנו, והם משקפים גם את היקפי ענייניו ודיעותיו וגם את פתיחותו ורוחב אופקיו.

ב. **עם אנשי רוח דתיים:**

דף קטן, בכתב-יד, נושא את התאריך ד' בסיוון ה'תשי"ח, ומופנה אל הרב הראשי **אברהם שפירא:**

"הקשבתי הבוקר לראיון איתך אודות הפסיקה של בג"צ – אתה חזרת ואמרת, כי לפי התורה אסור לרבנים לשבת עם אשה בגלל יצר הרע. אני מבקש (מאד!) לדעת מפיך: היכן בחומש? היכן בתנ"ך? היכן במישנה? היכן בתלמוד?- נאמר כפסק-הלכה, או כהוראה, כמיצוות לא-תעשה – איסור זה?.."

האם נשלח המכתב הזה? - תשובה עליו לא נמצאה.

ב-26.1.1971 כותב אליו **יו"ט לווינסקי**, חוקר הפולקלור הנודע, ומבקש חומרים ותמונות על נושאים שבתחום עיסוקם של שניהם – אבלות, חגים וכו'. כמו כן מסתבר ממכתבו, כי לווינסקי גם שלח לאריה חומר מפרי עטו, לצורך פרסום באחד ה"ילקוטים". אריה החשיב מאד חילופי חומרים כאלה, וגם נהג להזמין (בלבביות כנה) את מכותביו לבוא לבקר בארכיון שבבית השיטה (ואף פעם לא שכח להדגיש, כי מדובר במקום השוכן בלב העמק – "ערך מוסף" למבקר בצד העניינים-שברוח).

ב-11.6.81 הוא כותב אל הרב **ישראל הס,** רב הקמפוס של אונ' בר אילן:
"בזמנו, כאשר ספרך 'אמונה' ראה אור, ניהלנו בינינו התכתבות [...]. יש לך כשרון הסברתי למקורות ולהבאתם. למדתי מתוך פרקי עבודה שבלב 'כיסוי להכנעה' – אף כי נדמה שפירושך בדיעבד. כי אחרי הכל אין לנו אף פסוק אחד ואף מצווה אחת בתורה ובכל התנ"ך – למיצווה ולנוהג של כיסוי ראש...
*"אני מכין "ילקוט בר-מיצווה' למחנכי כיתות ז' בקיבוץ. יש בכוונתי לכלול בו פרק עיוני, להסברת: **מיצווה מהי [...]**, לכן בקשתי ממך לעשות נסיון להיפגש, בכדי שנברר לעצמנו סוגיה זו למטרתי שלי [...]. כמובן שאני מזמינך לבוא לקיבוצי, ואז ההתרשמות והשיחה יהיו יותר צמודים ל'מראה עיניים' של המציאות הקיבוצית והחינוכית".*

אל מר **חיים ליכט,** "מורי וידידי", הוא כותב כדי לדון במה שפסק רבי עקיבא באשר לפירושיו של שיר השירים, בהקשר של הכנסתם למסגרת ההגדה- של-פסח הקיבוצית, והוא מרגיעו ומבטיח לו: *"שום שימוש חריג בטקסט, שום פרשנות שרירותית [...] – לא*

נעשה בו. האם אין זה לגיטימי?...״ וגם כאן מסתיים המכתב בהזמנה לבבית אל *״העמק היפה שלנו״*, להתארח בארכיון החגים.

עם שר החינוך והתרבות **זבולון המר** קיים קשרים מתמשכים, שניזונו לא מעט מפתיחותו של השר לחשיבות מפעלו התרבותי-רוחני של אריה. בהשראתו של המר, העניק משרד החינוך והתרבות תמיכה כספית לארכיון החגים – תמיכה שערכה הרוחני לא נפל מערכה החומרי. ב-9.3.1982 כותב לו המר:

״...שמחתי על ההכרה במפעלך היהודי-חינוכי המסור של חגי ישראל – בתנועה הקיבוצית. שמחתי על ההוקרה לך כאדם שהרגיש, הגה, יזם, הפעיל וקידם – בהחזרת עטרה ליושנה, ומיזוג ישן וחדש – לקרב החג, תכניו וצורותיו להוויית הקיבוץ״.

ואריה משיב:

״...שימחתני והפתעתני באיגרת ההערכה שלך על פועלי בתחום השרשת מקורות החגים בישובים הקיבוציים ומערכות החינוך שמחוץ לקיבוץ. אני מודה לך על כך אישית. דבריך עודדוני״.

ב-11.6.1990, עם שובו של המר לתפקיד שר החינוך, הוא כותב אליו:

״אני מברך אותך על חזרתך לשולחן-עבודתך המוכר, של שר החינוך בישראל, על אף שאיני מזדהה עם הרכב הממשלה החדשה. הלוואי ויגלה משרדך, בזמן שפל ומתחים חמורים, אותה רוח של פתיחות וסובלנות, שורשיות ויצירתיות, כפי שפיעמה את עבודתך בשירותך החינוכי הקודם״.

ג. **ובענייני חינוך בכלל:**

ב-29.4.1990 הוא פונה ביוזמתו אל **דני מושקין,** מנהל מדור ההסברה של הקק״ל, ומציע, על סמך נסיונו שרכש כשליח המח׳ לתרבות ולחינוך בגולה, תכנית-עבודה בתחום גאולת הקרקע – נושאים שיש לעבד אותם לחינוך הנוער: הכנת מפת א״י, לימודי מקורות הנוגעים לעבודת האדמה, מצוות הנטיעות וייעור הארץ וכיו״ב. על פנייה זו לא נמצאה תשובה, ונראה כי ההצעה הלכה בדרכן של הצעות דומות לה, פרי יוזמותיו הרבות של אריה בתחום החינוך.

ד. **ובתחומים ציבוריים אחרים -**

גם מ״עניינים קטנים״ אין הוא מתעלם. במכתב להנהלת ״אגד״ בירושלים הוא מתלונן על נוהג שאימצו להם הנהגים בקו ירושלים-בית שאן לחנות פה ושם בפונדקים לאורך הדרך, ולאלץ את ציבור הנוסעים להמתין להם ללא הצדקה - ו*״אני מצפה מכם לתשובה אחראית ומנומקת [...]. אני מזכירכם: גם בבית שאן יש שירותים ויש מסעדה...״*

ה. **מרחיב מעגלים:**

ב-23.6.96 הוא שולח המלצה על המשורר **יהושע רבינוב,** איש קיבוץ גבת, כמועמד לקבלת פרס הנשיא על מפעל חיים:

"... הוא היה משורר-חלוץ. שיריו לא נכתבו בבית-קפה תל-אביבי. הם נכתבו אחר יום-עבודה בפלחה ובמטעים, בשפה עברית עשירה, עם בנות-קול מקראיות ובקצב איטי כבד של אדם המתנהל מאחרי המחרשה בשדה, משחר עד שקיעה. קשוב לאדמת ארץ יזרעאל שנענית לקצב נשימותיו בשדה, בהרמוניה שבין אדם לאדמה, בחילופי העונות, לשיח גרעין שנטמן בתפילה ויניב פרי. ובסיומו של יום העבודה בשדה ישב לשולחן עבודתו והתבטא בשיר [...]. על סף פרידתו מארץ החיים, דומני שהוא זכאי להערכה ולברכת הדרך גם משר האומה, על שירותו וכתיבתו – כמפעל חיים".

כך, אולי, רוצה היה אריה להיזכר אף הוא.

ככל שהזקין, הרחיב אב"ג את מעגלי התעניינותו, חרג מתחומי החגים והתרבות שעמם היה מזוהה, וקשר קשרי מכתבים עם אנשים שאפילו לא הכירם אישית. הוא קרא עיתונים, האזין לרדיו וצפה בטלוויזיה, ולא אחת הגיב על מה שקלט – אם באריכות, בדיון מפורט, ואם בהערה קצרה – לרוב על מנת לשבח.
עם ידידיו ושותפיו-לדרך, בעיקר בתנועה הקיבוצית, הקפיד לשמור על מגע וקשר. בדרך הטבע עשה זאת בעיקר באמצעות מכתבים – רכב לא עמד לרשותו מעולם ורשיון-נהיגה לא היה לו.

*אחרון של סוכות תשנ"ה – **לאלי בן גל,** קיבוץ ברעם:*

"... עקבתי אחר עלונכם ואחר הוויכוח ויוזמתך לא לוותר עדיין על הלינה המשותפת, והצבעת הרפרנדום בקיבוץ ברעם, ועל נצחון דיעותיך: 'קיבוץ – תמיד'. לא לוותר, לא להתכופף, להתגמש – אבל לשמור על צלם קיבוץ בעקרונותיו המנחים. התגאיתי בך ובחבריך לקיבוץ [...]. אמרתי בלבי: אם יש עדיין חברים, ותיקים, מייסדים, שלא ויתרו על חלקם בעיצוב דמות הקיבוץ של מחר לפי יסודות עקרונות הקיבוץ... – כי אז אין להתייאש מהקיבוץ שבנית [...]. הקיבוץ סיים את משימותיו הלאומיות-התיישבותיות [...]. אני מתנחם שזכיתי לבנות קיבוץ עם חבריי..."

ב-14.7.1987 הוא כותב לידידיו הוותיקים **יעקב שן, יוסף נצר** ו**דובי הלוי** מקיבוץ שער הגולן, שהזמינוהו להשתתף בחגיגות היובל של קיבוצם:

"...כל עוד יהיו נכדים ונינים שאכן ירצו לתת, מתוך שכנוע שקיבוץ וחינוך משותף זהו הישג אנושי, חברתי ומשפחתי, ושיש בו יחוד, והורים ומחנכים ישכנעו את הדור הבא שאכן יש להמשיך לצעוד ולכבוש שבילים בתוך ואל הקיבוץ ותמיד להתחדש – 700 נפש,

3-4 דורות – זה נצחון לדרך ופוטנציאל שיכול להזיז הרים ונהרות ולהזרים אנרגיה חדשה ולברוא אור!..."

בראש השנה תשנ"ז, לידידו-משכבר **שמריה גוטמן**, בקיבוץ נען:
"בשעה זו הייתי רוצה להיות על ידך, להביט בעיניך המחייכות בטוב-לב, וללחוץ את ידיך האמונות: כמה אבני דורות הפכת, כמה אבני אבות חשפת, כמה קביעות ארכיאולוגיות קבעת במצדה, בגמלא, בהר חברון-סוסיתא. ואתה בלי תואר אקדמי, רק בחוש של בני הארץ שחש אדמתה דרך כפות רגליך, של יודע להקשיב לבת-קול של אבני דורות לוחשות, וניצחת בצמידותך למטרה ונגעת בשורשי אבותינו בבית-שני בשלום ובמפלה המתגוננת. הייתי רוצה לשיר לך משירי תהלים..."

ו. **ומגיב על המתרחש:**
ביום השואה תשנ"ח הוא כותב ("בהרכנת ראש") ל**לירון לונדון**, ומשבח אותו על תכנית יחודית שהגיש:
"אני מודה לך על רגישותך, על הביצוע ועל אפשרות להציץ לעולם הטרגי של ילדים יהודים בשואה, שנקלעו למבחני אמונה – ועמדו בהם".

ומיד אחר כך, במכתב ל**שמואל שניצר**, הוא מברך:
"רגישותך לעיצוב מסורת חג, למועדים שנוספו ללוח היהודי-ציוני-ישראלי בימינו [...] צריך הרבה אמונה בישראל שאין ברירה ואין לאן לברוח...:

ל**גאולה כהן** הוא כותב (3.5.98) על האהבה לארץ ישראל ולמקורות ישראל, ומביע חשש:
"האם השנאה למקורות א"י של תלמידי תיכון אינה בגלל שהזרם החרדי בממשלה הוא המבטא בחיי יום-יום, ובמעשה, באורחות החיים – את תרגומו וכפייתו, שמשניאה על הצעירים את אפשרות התייחסותם למקורות אלה? אני רואה בתהליך זה, ובשנאה – טרגדיה היסטורית בלתי ניתנת לתיקון..."

במכתבו ל**טובה אילן** ול**טובה יהודאי**, ששלחו אליו את החוברת שכתבו "החזרת עטרה ליושנה" (על ספר התורה שלקחו עמם לשבי הירדני חברי קיבוץ עין צורים בימי מלחמת השחרור, ונתגלה לאחר שנים רבות והוחזר לבעליו), הוא חושף מצוקת נפש:
"...קראתי בהולם-לב את סיפור הקורות [...]. הרהרתי ביני לבין עצמי: איפה אנחנו בלי ספר-תורה [...], ערומים ממלבושינו וערומים בנפשנו, וכבר אי-אפשר לכסות על מערומינו. למי זה חסר - ..."

ל**גד אולמן**, שותפו לעיצוב הגדות-פסח-הקיבוציות במהדורות 1973 ו-1985, הוא כותב לאחר שצפה בתערוכתו (11.1.1997), שנערכה לאחר רצח רבין (מאורע שגרם לאריה זעזוע עמוק):

"...אכן, היתה זו 'רעידת אדמה' של מדינת ישראל. גם האדמה רעדה. התמונות עדיין רועדות... גד, אתה אמן רב-פנים ביטוייך האמנותי: בתערוכתך זאת אתה כאילו מציב 'נחש נחושת' במדבר הלילי, כסמל חיינו, ועליו חרות: לזכור! ולא לשכוח. 'חבר, אתה חסר'. גד אולמן, תודה"

ובעקבות אסון המסוקים הוא כותב לידידו, פרופ' **אביגדור שנאן**:

"...אנו חברה עצובה, אנו גם חברה יתומה (אחרי השואה) [...] קללת עקדת יצחק מתממשת באכזריותה. הורים צעירים מודעים למציאות זו. הם יודעים שאסור להסתפק בילד אחד. צריך שניים ושלושה..."

ובהמשך הוא מבקשו לקבל לקריאה את טיוטת ההגדה-של-פסח החדשה שגיבש יחד עם צבי שוע וזכריה גורן, *"...כי איני מכיר אישיות אקדמית זולתך, שיודע, שבקי וגם פתוח לגישות והסברות מותרות של טקסטים של בית ראשון ושני [...]. תרגיש עצמך כבר-סמכא, להעיר ולהאיר. ונקשיב באהבה [...]. בטוחני שגם אתה תצא עשיר יותר ממגע זה איתנו, בנושא שאתה אוהבו".*

ואת "מורו ורבו", פרופ' **יוסף דן**, הוא מברך לקבלת פרס ישראל, אך בעיקר על הדברים שהשמיע במעמד זה "מול פני האומה":

"...דיברת גם מליבי, בטוחני שדיברת מליבות אלפים רבים מהציבור הלאומי, הציוני, היהודי השוכן בציון [...]. אתה החזרת את אתגר הכבוד העצמי לכל המורים וההורים שהיו שותפים לבניין הארץ ברוח ובחומר ובאורח-החיים הציוני, באמונתם הציונית והחלוצית [...]. אני בחלקת האלוהים הקטנה שלי משתדל לפעול במגמת דבריך. חזק ונתחזק".

במשך השנים עשה לו אריה גם לא מעט ידידים שאינם נושאי תואר, רבים מהם כאלה שבא עמם במגע כששיחרו לפתחו וביקשו את עצותיו. כותבים אליו **רן גולן** ממשמר העמק, **צבי שאר** מיגור, **מרדכי בן-צור**, **רחל חמדני-פן** מימית – ועוד רבים אחרים. הוא עצמו הקפיד להשיב לכותבים אליו, לעתים מאריך ולעתים מקצר, ונראה כי מעגל התעניינותו הלך והתרחב. כשפירסמה **דבורה עומר** את ספרה "אל ראש ההר" על ילדותו ונעוריו של דוד בן גוריון, כתב לה מכתב-תיקונים מפורט (שהיא הגיבה עליו במכתב ארוך לא-פחות, גדוש התנצלות וצער על שלא ידעה מראש שתוכל לקבל ממנו את הפרטים

שטעתה בהם או חסרו לה). ל**יוסי אסף** הוא שולח מכתב ארוך מאד, ובו הוא דן בבעיות בחינוך הנוער בקיבוץ ובקשיים ההולכים ומצטברים.

ארכיונו האישי מלא העתקי מכתבים ששלח. כל המכתבים האלה כתובים בלשון מתונה, רובם – ברוח טובה, ומכולם עולה גם ההכרה בערך עצמו – איש חלוץ ומגשים, בעל עקרונות וחזון, בקי ומבין בעניינים שהוא מעלה לדיון או לביקורת.
רבים עד מאד הם המכתבים שהגיעו אליו – בעיקר מרכזי התרבות והחגים בקיבוצים, ובכולם בולטת מאד הכרת התודה שהם רוחשים לו על נכונותו לעזור, לייעץ, להדריך ולכוון. קל להבין כמה סיפוק שאב מהם, ויחד עם זה – כמה התחזקה בו תחושת המחוייבות לייעוד שנטל על עצמו, וכמה החריפה הדאגה להמשך, ולמילוי מקומו – כשיאזל כוחו.
ברוח זו הוא כותב (10.6.96) מכתב לפרופ' **עוזי שביט**, מנהל הוצאת הקיבוץ המאוחד, ו"זועק" (כביטויו שלו) איך *"לא עלה על ליבם"* [של מנהלי הוצאות הספרים התנועתיות – הקבה"מ, ספרית פועלים] *"להדפיס כספר לקונה הלאומי, למורים של משרד החינוך הלאומי, את 'ילקוטי החגים'... זרוק נא מבט לתוכן העניינים ותתרשם בעצמך מה יש בו [...]: כתוב על ידי שני מורים חברי קיבוץ, ולא על ידי אנשי דת [...]. האם יש הסברה סבירה להתנכרות ממושכת זו?"*

זעקתו זו, שנתיים בטרם הלך לעולמו, לא נענתה. ה"ילקוטים" נותרו כפי שהודפסו בשעתם, אינם מוכרים לציבור הרחב, ומספר הנדרשים להם מצטמצם והולך.

ז. **ענייני המדינה:**

פחות מכל, פנה א.ב.ג. במכתביו אל הפוליטיקאים, וגם זה רק בשעה של מצוקה אמיתית.
ב-16.9.1997 הוא פונה במשפטים ספורים אל **אהוד ברק:**
"אהוד ברק יקר,
אני זועק בכל מאודי:

המדינה נגרפת למרחץ דמים ומתיחות מיותרת, הכל בגלל שבשבת רוח קיקיונית שנבחרה על ידי 'העם'.

אנא מכם – ממך: נהגו בתבונה, גלו מנהיגות! התערבו בהקדם!
קולכם הנבון לא נשמע, והפתיל כבר הודלק.
בתקווה מוכרחית – אריה בן-גוריון.

ולבסוף – מכתבו ל**דוד לוי,** השר לשעבר (4.1.98):

"למר דוד לוי המכובד, חזק!
הקשבתי במתח ובעניין לדבריך. הם היו שקולים ועקביים כמו קו-לייזר, מאד לא מקובלים במציאות הפוליטית של השבועות האחרונים. היו בהם יושר, ערכים, אחריות – אנטיתזה לסחר-מכר שמילא את חללנו עד לבחילה. נהגת בהרבה אומץ-לב אישי ופוליטי, נורמה בלתי מקובלת במפלגותינו.

על כך אני משבח אותך ומברכך. אני מאמין שדיברת לליבם של רבים.
חזק!"

וחתם: "קיבוצניק שכן".

ח. עם קהילת "בית שלום", יפאן

את התחברותו אל קהילת "בית שלום" ביפאן מתאר אב"ג כך:

ראה"ש 5757, 14 ספטמבר 1996
***לאב טאקג'י אוצוקי** בן ה-90 – הללויה!*
שמחנו מאד להתבשר [...] שהאב הרוחני טאקג'י אוצוקי זכה להגיע לגיל 90, בשיבה טובה! אמן!
לא אשכח, כל עוד נשמה באפי, את אותו ערב יום-כיפור 1973 ההיסטורי: רעייתי ואנוכי הגענו לבית שלום בטוקיו, מקליפורניה (לוס אנג'לס). היה זה יום שישי, השמש שקעה כבר, ומארחנו הוביל אותי לפגוש לראשונה את האישיות הנכבדה – ראש הכת של היפאנים הנוצרים – ידידי ישראל - -
על השולחן היה רק טרנזיסטור. המארח לחץ על הכפתור והנה עלה קול המנגינה של תפילת 'כל נדרי'.
אני נדהמתי! מאיין ידע איש מיוחד זה, בקצה העולם – שהיום ערב יום כיפור ליהודים, והוא טרח להכין קסטה של 'כל נדרי' – לכבדנו בתפילה הכי יהודית והכי קדושה לנו

היהודים [...]. מפגש מרתק זה של שתיקה במלים היה מספיק לי לאמוד את גובהו האנושי ורגישותו.

ולמחרת, יום כיפור בכנס של נאמני הדת מכל יפאן וסביבותיה [...], כאשר כבר היה ידוע שבישראל פרצה מלחמה נוראה בין ארצות ערב השכנות לישראל – נשא המנהיג אוצוקי את נאומו המרגש על מלחמת בני אור בבני חושך, בתפילה לנצחונם של בני אור, וכל הקהילה הזאת וכל שליחיה שהתכנסו כאן מתפללים לשלום ירושלים ושלומה של ישראל...

ברוריה ואריה היו בדרכם ארצה, בתום שליחותם בת השנתיים ללוס אנג׳לס, לייעוץ חינוכי למוסדות החינוך היהודי בקליפורניה. זו היתה שליחות מבורכת: אריה עשה את עבודתו כשהוא כבר רב-נסיון ועשיר-תובנות בתחומיו, מצבם הכלכלי היה נוח, והם עשו להם הרבה ידידים, שהקשר עמם נמשך לאורך השנים.

מעודד מההצלחה, החליט אריה על מסע מקיף-עולם בדרך חזרה. הוא כתב לשגרירי ישראל בארצות המזרח הרחוק (יפאן, טאיוואן ועוד), הציג את עצמו, והציע לערוך בכל אחד מהמקומות שאליהם יגיעו הרצאות בנושא תרבות ומסורת יהודית, מותאמות לציבור המקומי. הוא לא ביקש שכר להרצאותיו, אלא אכסניה וסיוע ביצירת הקשרים עם הכתובות הרלבנטיות. נראה שהתגובות שקיבל היו חיוביות, והתכנית שהתגבשה הלכה ודמתה למסע סביב העולם.

אלא שכבר בתחנתם הראשונה – יפאן – התבשרו על פרוץ מלחמת יום כיפור, וכל התכניות היפות הושלכו אל מאחורי גוום. המטרה המיידית היתה – לחזור ארצה בהקדם האפשרי, בכל דרך אפשרית. שגרירות ישראל ביפאן סייעה, והם אכן נחתו בישראל ללא דחייה נוספת.

אבל הקשר עם קהילת בית שלום נמשך. אב״ג לא חזר עוד ליפאן, אבל נציגי הקהילה היפאנית החלו להגיע לישראל בקביעות (הנמשכת עד היום). האב אוצוקי עצמו בא לביקור (*״וכאשר האב אוצוקי נגע באבני הכותל – הוא הרגיש כנוגע* ***באנה פרנק*** *ומשוחח איתה על עתיד ישראל...״*). מקהלת ״השחר״ – מיסודה של קהילת בית שלום – מסיירת בעולם, מגיעה לישראל לעתים מזומנות, ומופיעה בפני קהל נלהב בכל מקום שיש בו קשר עם הקהילה (*״אני מודה למקהלת ׳השחר׳ ולמנצחה על כי זיכו את קיבוצי, בית השיטה, לעת ביקורם בישראל...״*), סטודנטים מישראל ומיפאן מגיעים לתקופות לימודים אקדמיות במילגות מטעם הקהילה.

בישראל ניטע יער הקק״ל על שם האב אוצוקי ורעייתו, ובשנת 1997 נקראה על שמו קתדרה ללימודי התנ״ך באוניברסיטה העברית בירושלים.

קשר המכתבים והביקורים בין קהילת בית שלום לבין משפחת בן-גוריון בבית-השיטה נמשך בקביעות עד מותו של אריה. הוא העריך מאד את יחסה של הקהילה הנוצרית הרחוקה לישראל – יחס ששורשיו בראייתה את התנ״ך כספר-היסוד של אמונתם, ואת נאמנותה, בעיקר בשעות של משבר פוליטי, לקשרים שנוצרו עם יחידים ועם קהילות ישראליות.

גם לאחר מותו נמשך הקשר: ממשיכיו של האב אוצוקי (שנפטר בגיל 93) כתבו בסדירות לבררויה בכל שנה, סיפרו על הנעשה בקהילתם והתעניינו בשלומה ובמעשיה, מתוך תחושה של שותפות והזדהות הרוחנית שלא דהו.

פרק שנים-עשר: בגבורות

בן עשרים לרדוף / בן שלושים לכוח / בן ארבעים לבינה / בן חמישים לעצה / בן ששים לזיקנה / בן שבעים לשיבה / בן שמונים לגבורה /... (פרקי אבות, ה׳) – דרשו חז״ל,

ואריה, בן 40, מפרש ומרחיב (״שיטים״, סוף שנות ה-50, כנראה):

״לחיות את גיל ה-70 וה-80 – לכך נדרשת לבשר-ודם רגיל מידה של **גבורה**.

"כשהיינו ב'גיל הנעורים', בגיל סערות החיים, ההתלהבות, הריצה – התייחסנו לאדם בגיל הארבעים והחמישים כלזקן עובר ובטל מן העולם. סוף המירוץ. עתה, משהגענו אישית לייצג גיל ביוגרפי זה, הקרוי משום-מה 'גיל העמידה', 'קשישות' – אוהבים אנו את החיים אולי עוד יותר, דווקא מפני שסיימנו את גיל הסערות והריצות, ואז הייצוב והארגעה היחסיים מאפשרים לראות אופקים ומעמקים. מה גם שהחיים עוד לפנינו [...]. אני מאמין שנזכה לראות בעינינו את פרידת הנשיקה של המאה ה-20 שאורה מפציע ועולה, וזאת עם בנינו ונכדינו ונינינו בקיבוץ אחד.

"הזיקנה אינה הגדרה של גיל. זיקנה גורם האדם לעצמו... הרגשות זיקנה וצעירות, נפשית ופיזית, תלויות בחכמת החיים וההתנהגות של האדם עצמו [...]. ביחסנו אל הורינו אנו בעצם קובעים ומנחילים את אפשרות היחס של בנינו כלפינו[...]. הבן והנכד זקוקים לסבא כשם שסבא וסבתא זקוקים לבן ולנכד, יום יום. מעגלי האהבה האמוציונלית מזינים וניזונים בחיוניותם ממבנה המשפחה הנורמלי על מלוא שרשרת הדורות שבתוכו. אשרי חברתנו הקיבוצית שמאפשרת להעניק, באותו **זמן** ובאותו **מקום**, גם לגיל הסבים והסבתות וגם לגיל הנכדים, את היקר והאישי שיש לאדם בכל גיליו – את **האהבה**".

א. עם השנים

כשכתב את הרשימה הזאת היה כבר אב"ג לאחר השליחות בקנדה, המשפחה חזרה לחיי הקיבוץ, **בוריה** בחרה במקצוע הספרות (ואחר כך – גם קוסמטיקה) והתמחתה בו, **חגי ורזיה** השתלבו מחדש בין בני גילם, ואריה עצמו חזר לעבודתו בתחום החינוך בביה"ס המקומי. אופקיו התרחבו, תפישותיו החברתיות והיהודיות-ציוניות העמיקו. שנות הניתוק מהקיבוץ רק חיזקו בו את הבטחון בדרך החיים שבחר לו. הקיבוץ נראה לו אז כחברה האנושית הראויה ביותר למימוש הערכים שעליהם התחנך ואותם אימץ לעצמו.

ב. פרידה מאמו

יחסיו של אריה עם אמו התאפיינו, מאז ילדותו, באהבה וכבוד הדדיים. את מלחמות-הקיום שלה, ברוסיה ובפולין ובשנות התערותה בארץ, הכיר מקרוב. כשנישאה לפרידמן-לבוב לאחר שבע שנות אלמנות קיבל אותו ברצון ורחש לו הערכה וחיבה, וידע להוקיר ולהעריך את תרומתו של פ"ל לחיי המשפחה בכלל, לאפשרויות החינוך שפתח לילדים, ואת המטען התרבותי שהביא עמו לחייהם – במיוחד.

תמיד הזכיר בהערכה ובתודה את הכסף שנתנה לו בסיום לימודיו לצורך נסיעתו לפולין (הוא ידע היטב שהסכום שביקש היה גבוה מאד בשבילה, אשה עובדת), ובעיקר –

את השלמתה עם דרך-החיים שבחר לו, אף שלא מימשה את החלומות שחלמה עבורו. הוא הקפיד לקיים עמה קשר-מכתבים קבוע, לבקר בביתה לעתים מזומנות, לעצב את יחסיה עם ילדיו – נכדיה – כמסגרת משפחתית מלוכדת. היא, מצידה, השתדלה למלא את כל מחסוריהם (לא פעם – למרות שהוא לא ראה בכך צורך), וביתה היה פתוח לפניהם בכל עת ולכל עניין. היא היתה אורחת קבועה ורצויה-תמיד בביתם שבקיבוץ, משתתפת בכל שמחה משפחתית. הם היו אורחים אהובים בביתה שבחיפה. כשנזקקה ברוריה לתקופת החלמה והתאוששות, עשתה זאת בחיפה. כשחגגה רזיה את מועד בת-המצווה שלה, נערכה החגיגה בחיפה (בהשתתפות משפחתו של דב״ג במלואה). מתנות ומשלוחים עשו דרכם בקביעות מכאן לכאן. עמנואל, האח הצעיר שלא הקים לו בית, היה מבקר בקיבוץ בעיקר בחגים.

כשכתב אריה, בן 40, וחגי בנו אז בן 15, על הבן והנכד הזקוקים לסבא, ראה ודאי לנגד עיניו את קשרי המשפחה החמים עם סבתא ציפורה.

ברוריה (בשיחה מתאריך לא ידוע): ״מה שסבתא ציפורה עשתה בשבילי, אני לא הייתי עושה לילדיי. את זאת רק עכשיו אני מבינה. בזמנו חשתי איזו הסתייגות ממנה. משפט אחד שלה הספיק כדי להפוך את לבי נגדה. היא רצתה לציין את החתונה של בנה באופן כזה או אחר, אז אריה אמר: נשאל את ברוריה. והיא אמרה: למה צריך לשאול את ברוריה? משפט קטן שהיה בו כדי להעכיר את יחסי אליה. כיום, אני מודעת לגודל התרומה שתרמה לי במעשיה. היא היתה אשה עשויה ללא-חת. שום מעצור לא היה קיים עבורה. הייתי זקוקה אז לאיזה טיפול. זה היה אחרי שנשברתי. אפשר להישבר, כשיש לך חבר ואת לא רואה אותו. הייתי נוסעת פעם בשבוע לרופא, אז נאלצתי ללון בביתה בחיפה. והיא נתנה לי את המיטה שלה ועברה לישון בסלון [...]. היא הרשתה לי להכין לי את המאכלים שלי כרצוני. וגם לקחו אותנו לתיאטרון ועשו לנו מנוי לקונצרטים״.

בצד עבודתה כאחות, פעלה ציפורה במרץ רב בהקמתו והפעלתו של ארגון אמהות עובדות. היתה בין מייסדות המוסד החינוכי ״אמנה״ בחיפה, וסייעה באיסוף כספים לתחזוקת בתי הילדים של הארגון. לאחר פרישתה לגימלאות היפנתה לפעילות זו את עיקר זמנה וכוחה. היא גם היתה פעילה במפא״י, ייצגה את המפלגה בקונגרס הציוני, התרועעה עם יקירי העיר חיפה, וסייעה לקליטתן של עולות חדשות ולהסתגלותן לחיים בישראל.

בתקופת שליחותם בקנדה, בשנת 1953, נפטר פרידמן-לבוב והיא התאלמנה בשנית. מסירותו של אריה אליה גברה. בט״ו בשבט תשכ״ה, במלאת לה 75 שנים, התכנסה המשפחה בחיפה לחוג את יובלה. הנכדים, בזה אחר זה, ברכו אותה וזכו לנשיקות.

הורמו כוסיות, ולאחר מכן התבקשה ציפורה לספר מזכרונותיה. הדברים הוקלטו, והם מהווים, למעשה, את חומר הזכרונות והתיעוד המפורט הבלעדי שנותר מחייה (רוב קטעי זכרונותיה, שהובאו במקומות שונים בספר זה, מקורם באותו אירוע).

ב-29.9.1961 פירסם העיתונאי **רפאל בשן** ב"מעריב" ראיון (נדיר מאד) עם ציפורה. עיקר שאלותיו נסבו על זכרונותיה מבית אביה בפלונסק, שבדרך הטבע נגעו גם בילדותו ונעוריו של דב"ג (היא סירבה, בתוקף ובעיקביות, להתייחס אל דמותו הפוליטית של אחיה, ומסיבה זו גם נמנעה בדרך כלל משיחות עם עיתונאים). בין השאר, שאל בשן: "גברת בת-גוריון, הרשי נא לי שאלה: האם השם שאת נושאת, סייע לך בחיים בארץ? זכית בהקלות - לא שביקשת, חלילה, אלא שהאנשים אמרו מאליהם: פנו דרך – הנה באה אחותו של בן-גוריון?" ותשובתה: "(בלהט): תשמע! תשמע! אנחנו אף פעם בחיים לא השתמשנו בפרוטקציה של דויד. אין דבר כזה אצלנו במשפחה... לא אני ולא הבנים שלי. כל אחד הסתדר לפי היכולת שלו. גם אבא שלנו חינך אותנו לזה: להיות עצמאיים...". וכשהוסיף ושאל אותה על ההווי השורר ביניהם בחוג המשפחה, ענתה: "(בהתלהבות): יש לו חוש-הומור יוצא מן הכלל... הוא מקבל אורחים בחמימות ובצחוק על הפנים תמיד. אתה יושב איתו שניים-שלושה רגעים ומיד אוהב אותו, אתה כבר בידיים שלו, אתה כבר חבר שלו!" אולי אין זו בדיוק עדות אובייקטיבית על אישיותו של דב"ג, ומעטים מאד האנשים שהכירו אותו ככזה, אבל על היחסים ששררו בינה לבינו זה מעיד בוודאי.

עם הזדקנותה החל אריה לדאוג לשלומה כשהיא יחידה בביתה, וניגש להסדיר את קליטתה בבית- השיטה. חלומו (ונראה שגם חלומה) היה לארגן את חייה בקיבוץ, ולהבטיח לה זיקנה מאושרת ובטוחה בחיק משפחתה המתרחבת. אבל הגורל רצה אחרת. ביו"ט בתמוז תשכ"ה (1965) נפטרה ציפורה.

אריה: "ברוריה ואני באנו לבקר אותה. אכלנו יחד את ארוחת הערב מסביב לשולחנה, התכוננו ללכת לתיאטרון יחד, כפי שהיינו נוהגים לעשות מפעם לפעם. אמא הלכה להתקלח כדי לסלק מעצמה את העייפות וההתרגשות, וכאשר יצאה מן המקלחת היתה חיוורת, נכנסה לחדרה, וכעבור כמה דקות קיבלה התקפת לב והחזירה את נשמתה לבורא, כשראשה חבוק בידיי ואנחנו עומדים לידה בעיניים דומעות. אבל גם ברגע עצוב זה צריך להגיד 'גם זו לטובה', ולברך שזכינו להיות איתה ברגעי פרידה אלה".

ציפורה נקברה בבית הקברות של בית-השיטה. על מצבתה חרת אריה: "ידיה הרעיפו מזור".

דויד בן-גוריון, שספד לה, הזכיר את היות שניהם הצעירים בין אחיהם, וכעת נותר הוא אחרון מכולם.

ביומנו (20.7.65) הוא רושם: "מהעיתונים ביום ב' נודע לי כי ציפורה אחותי נפטרה, והלוויה היום בשלוש אחה"צ בבית-השיטה. יצאנו לחיפה, לבית החולים ששם הועמד ארונה של ציפורה [...]. הגענו לבית-השיטה בחמש. על הקבר הספידו אותה: אריה, אני ואשתו של אבא חושי (ציפורה עבדה הרבה שנים בארגון אמהות עובדות במסירות רבה...) אחרי שש חזרנו לתל אביב". ודאי חש צער עליה, דרך ארוכה עשו שניהם מבית אביהם בפלונסק וחיים לא קלים בחרו להם. תמיד היו קרובים זה לזה, דאגו זה לזה וניסו לתמוך זה בזה ככל יכולתם. וזה נגמר. יומנו מביא את העובדות. את השאר נותר רק להניח.

אריה בהספדו סיפר על פגישתם האחרונה אמש, על האושר שנגרם לה כאשר בישר שהוכשרו כל התנאים להעברתה לבית-השיטה, ועל תעתועי הגורל שהכרית את השמחה וההתרגשות מיד אחר כך. לא כך חלם את בואה לשהות קבע עם משפחתה.

"...כשהפצרנו בך – די, מספיק פעלת, מותר לך לנוח, נהגת להגיב בתוקף: 'כל עוד רגלי נושאות אותי, כל עוד נשמתי באפי – אפעל למען הזולת. ברגע שאנוח – סימן הוא שאין בי ולי ערך, ואז ניטל טעמם של חיי'. אבל הרי היה טעם לחייך – יוכיחו אלפי חברים וידידים. מדוע קצרה נשימתך על סף אושר היחד עם המשפחה בקיבוץ? הרי עוד יחד ארגנו חלומות וציפיות... אמא יקרה, זהו שלום של פרידה בלתי צפויה".

ג. ברוריה

השנים העוברות היטיבו מאד עם ברוריה. היא התמידה בעבודתה – ספרות וקוסמטיקה – שהלמה את נטיותיה וכישוריה, ביססה וייצבה את מקומה בחיי הקיבוץ ובחיי המשפחה, ונראה שדפוס היחסים עם אריה ועם ילדיה העניק לה תחושת סיפוק כשכלל גם הכרה בערך עצמה. אריה, מצידו, מקפיד לציין את חלקה בחייו בכל נאומי הברכה שלו באירועי המשפחה, ולצרף את שמה לשמו באיגרות משפחתיות לידידיו ולילדיו ובכרטיסי ברכה למועדים השונים.

היא לא היתה מרבה דברים, אבל לכך היה לה הסבר:

ברוריה: "**...** המוטו של אבא שלי היה: 'שבי בשקט!'. הוא לא אהב שאני אתערב או אתבטא. וזו הסיבה שנהפכתי לאילמת. ולכן אני הבן-אדם המתאים לו [לאריה]. לא כל אחד היה יושב בשקט..."

גם מעט מאד התבטאויות-בכתב נותרו ממנה. באחת מהן ("שיטים", 10.10.71) היא מסכמת "10 שנים למספרת החברות", וכותבת:

"לא נתבקשתי אף פעם למסור דו"ח על עבודתי לפני ועדה או גורם כלשהו, לכן אעשה זאת בפני עם ועדה [...]. מספרת החברות של ביה"ש היתה הראשונה בעמק. בימים ההם לא היתה עדיין מקובלת תודעת 'טיפוח החן', וכאשר חזרתי מלימודי וביקשתי חדר לעבוד בו, ענו לי: 'לו היינו יודעים שאת צריכה חדר, לא היינו שולחים אותך ללמוד'. [...] קיבלתי חדר זמני בבניין המזכירות, את הרהיטים 'גירדתי' מפינות של החצר [...]. הייתי אז האדם הכי מאושר במשק [...]. כלי עבודתי היו זוג מספריים ומסרק... העבודה עם החברות העשירה אותי וגרמה לי סיפוק רב, משום שאפשר היה להסתכל לא רק על חיצוניותו של האדם, אלא אל תוך פנימיותו".

אריה, כידוע, הירבה מאד להיעדר מהבית, וחלק לא-קטן מחייה עבר על ברוריה בהמתנה לבואו. כשההיעדרות נמשכה ימים, כתבה לו מדי פעם. כ"יקית" אמיתית, אין היא מרבה בהשתפכויות-נפש ובגילויי רגשות במכתביה אלה. בעיקר היא מדווחת על הנעשה בבית ומתעניינת בנעשה אצלו. "כמה מקריאים יש? איך המקום עושה רושם עליך?.. גם זה מעניין, מה אתה חושב – רק פוליטיקה?..", ובסוף המכתב, כמעין התנצלות ובלי לבקש ישירות, מזכירה לו: "אצלי מכתב אחד לוקח שעתיים, ואתה כותב עשרות ביום...".

טלפון פרטי טרם היה אז בחדרי החברים, והטלפון הציבורי, בנוכחות חברים נוספים הממתינים לתורם להשתמש בו, עיצבן אותה. היא כתבה איפוא, והמכתבים נעשים אישיים יותר, גם אם מאופקים תמיד (המכתבים, אגב, מופיעים בדרך כלל עם ציון היום בשבוע, אך ללא תאריך).

"קראתי את המכתב הארוך שלך אולי 3-4 פעמים (בלי הגזמה) [...] הרגשתי שרוחך עצובה למדי [...]. כל כך רציתי לומר לך שאין כל סיבה לעצבות, להיפך, עליך להיות שמח ולנצל הזדמנות זו לקריאה להנאתך, כפי שכה חשקת. אם אין לך עניין באנשים, אל תשים לב אליהם. מה חשוב הפטפוט שלהם. יעזור להם אלוהים, ואתה תעשה כטוב בעיניך...

"... כאשר רוחי טובה עלי, יש לי תמיד רעיונות כיצד להפוך את חיינו ליותר יפים ומועילים יחד, בלי שנבזבז את עצבינו לריק, כיצד להתעלות מעל דברים לא חשובים שמכרסמים בקרבנו [...]. לא תמיד אני יכולה לעמוד בהבטחתי, אך מוטב לנפץ את ראשי על משענת חזקה בלי שזו תישבר..."

ובמכתב אחר:

"אני רוצה לבקש ממך שלקראת שבת, בכל זאת, תצלצל. תהיה לי הרגשה שבתית יותר. ואם רצונך לצלצל בכל יום, מה טוב, סוף כל סוף אני כבר מתחילה להתגעגע [...].

אף על פי כן, תנוח כמה שיותר. אם תחזיק מעמד 14 יום, תעשה זאת, כי מי יודע מתי תהיה לך אפשרות כזאת. הרי כל חייך אתה רק עובד ללא מנוחה ממשית.

"כאשר גמרתי לקרוא את מכתבך מיום ראשון, השתוממתי באיזה מידה אתה רואה שחורות לגבי עתידך. אפשר לחשוב שאתה לפחות בן מאה. ולמעשה אתה בצעדיך הראשונים. רק עכשיו הכירו אותך, מכירים אותך בכל הארץ, ו[אתה] מבוקש. עכשיו ההגה בידך, והשאלה – לאיזה כיוון. מבחינה משפחתית מצבך אידאלי: הילדים גדולים ואשתך בריאה, יש לך קשרים אין-סופיים...

"...לפי דעתי אתה צריך לפגוש אישית את כל הגורמים, פנים אל פנים, ולברר עד הסוף את כל האפשרויות, ולדרוש את אשר מגיע לך. אם אין אני לי, מי לי [...]. שום דבר לא בא מהשמים – אם לא ילך עם המוסדות שלנו תוכל לפנות להם עורף ולמצוא [תפקיד] בנושא שלך במוסדות המדינה או עיריה. יש לך מספיק קשרים. השאלה היא מה אתה רוצה. אבל להיות מיואש זה לכל הדיעות קצת מוגזם..."

והיא מסיימת בנימה אישית מאד:

"ושוב מתקרבת שעת האפס שלי: לרדת לזרוק מכתב, להתקלח, ללכת לישון עם עצמי, ולהתעורר לרוץ לדואר ולראות מה בעלי כתב לי הפעם. אני מקווה שיהיה יותר שמח [...]. להתראות, שמח – כי הכל מחכים רק לך. שלך תמיד – ברוריה".

מסירותה ונאמנותה היו מוחלטות, והמשענת שהעניקה לו גם בשנים הראשונות, הקשות, היוותה יסוד בלתי מתערער לאורך כל חייהם יחד. אריה זכר לה חסד-נעוריה, הוקיר את סבלנותה וכוח-עמידתה בחיים הקשים שכפה עליה, וראה בה שותפה אמיתית ומלאה – גם אם נסתרת לא-מעט בצילו.

ביום הולדתה ה-70 (28.5.1986) הוא מברכה:

"ברוריה יקרה שלי, האחת

היום 70 שלך.

ברגעי רוגע אני אומר בלבי:

איזה אשה מיוחדת! מזלי.

כל-כולך למען אישך, למען המשפחה, במעגל הפנימי

איזה מסירות, איזה בריאות-גוף, למרות הגיל.

ואיזה ברק בעינים ממעשה טוב, ממלה טובה.

ואני איני מחזיר לך מה שמתבקש.

... אני כועס על חולשותי ורוגזותי...

אני מרים כוס 'לחיים'

על שאת מתגברת תמיד

... הלוואי שנינו בריאים, ואפילו כך:

בברית – "

ביום הולדתה ה-90, והיא כבר 8 שנים לאחר מות אריה, כתבה לה **רזיה** בתה:

"אמא,

אני שמחה על אריכות-החיים שלך, ומברכת עליה. תוספת השנים הזאת איפשרה לנו להתקרב אחת לשניה ולקבל אחת את השניה. ויותר מזה: תוספת השנים הזאת מוכיחה לנו שאפשר ללמוד ולהתפתח בכל גיל...

"מה עוד הנחלת לנו, אמא? מסתבר שהרבה: את הנאמנות והמסירות לאבא, לקיבוץ, למקצוע. את האסתטיקה, את כשרון השירה והאהבה לשיר, ומעל הכל – את חוש ההומור. איתך צחקנו הרבה, אמא. את תבונת הכפיים, העיסוק באמנות ובמלאכת-יד, את הדאגנות, את הצניעות, את אהבת הסדר והנקיון בבית, את הרצון לתת, את הצמאון ללמוד.

"אף פעם לא התלוננת, לא מתלוננת ולא רוצה להטריד. את מרכזיות המשפחה, את הרצון לשרת את בן-הזוג, ומעל הכל – את האחווה וחוסר ההתחשבנות.

"חגי ואני מכירים כבר ששים שנה, ועוד לא יצא לנו לריב אפילו פעם אחת... וזה הודות לכך שגידלת אותנו באחווה, ואני חושבת שזה ניכר גם בדור השלישי והרביעי...

"על כל אלה אנחנו מודים לך, אמא... את היית כוכב-שבת בין כוכבי הלכת. תודה, אמא, אני אוהבת אותך".

ונכדתה, **נועם**, מוסיפה:

"אני מאד אוהבת אותך.

כשאת מחבקת אותי לפעמים אני לא יודעת מי הילדה ומי הסבתא... כשאת מקשיבה לי גם העינים שלך מקשיבות, ואני אוהבת לצחוק איתך ולהכיר אותך עוד".

אפופה אהבת משפחתה, המשיכה בדרכה גם באלמנותה. חייה-שלה כמו השתתקו, והיא היפנתה את כולה לדאגה למשפחה. "אושרם של ילדיה, נכדיה וניניה היה כל שביקשה" – אומר **חגי**.

בשנותיה האחרונות עברה ל"בית הפז" – בית האבות המקומי, ולדברי חגי "מיום שעזבה את ביתה, בו התגוררה למעלה מ-50 שנה, נפלה רוחה ויבשו לילותיה. בראשית דרכה, אמרה, 'היה לי קשה לחיות, ובסוף חיי אני רואה שעוד יותר קשה למות'".

עשר שנים האריכה לחיות לאחר מות אריה, ונפטרה ב-28.2.2008, בת 92.

בהספדו, אמר **חגי**:

"... מתוך 92 שנות חייך הצנועות – 70 שנים מלאות ושלמות חיית בקיבוץ בית-השיטה.

"כל חייך היו קודש לדאגת ההישרדות היומית, מימי ברלין ועד חייך הנפתלים והסוערים ליד האריה שלצידך, בעלך ואהבתך הראשונה והיחידה...

"היקלטותה בבית-השיטה ב-1939 והחתונה עם אבא אריה היו פתח לשנים סוערות ומלאות תהפוכות. שנים בהן חיה בעוני חומרי, גידלה משפחה כמעט לבד, נסעה בעקבות אבא ליגור ולשליחויות מעבר לים. היתה העוגן האיתן שמאחורי האריה השואג...

"...אמא מעולם לא הצטערה על מסלול חייה [...]. רק מי שחי איתה ובסביבתה בשנתיים האחרונות לחייה הבין והרגיש את אצילות נפשה, את נדיבות ליבה, את עוצמת הבנתה האסתטית ואת יכולתה, גם ברגעים הקשים ביותר, לומר 'תודה' ולהגיש יד מלטפת לשיער וללחי [...]. עכשיו סוף סוף בא שקט לנפשה הכואבת, האוהבת והמיוסרת, שקט שכה ייחלה לו. ושוב היא ליד בעלה האהוב, שוב חזר הסדר למקומו הטבעי...".

ד. עם ילדיו

תפישת המשפחה כאבן-היסוד של החברה הקיבוצית משולבת בכל מאמריו של אב"ג, אבל הוא צפה גם לעתיד. החברה הקיבוצית המושלמת כללה מבחינתו תמיד את הרב-דוריות כגורם ראשוני ומכריע: "הקיבוץ, במבנהו החברתי והמשפחתי, פתר וגאל את אחת הבעיות המכאיבות בחברה העירונית – גורל הסבא [...]. צורת חיינו הקיבוצית מאפשרת **להאריך** את טעם החיים וסיפוקם ההדדי, בלי המאמץ המיותר לחיות את הגיל בגבורות..."

"הקיבוץ הוא אולי המקום היחידי בעולם המערבי שבו נוצרה **שוב, בחברה מפותחת מבחינה טכנולוגית ובהווי כפרי, המשפחה הגדולה המסורתית.** בקיבוץ קיים ליכוד ומיקוד המשפחה הרב-דורית – 3-4 דורות שותפים במסכת חיים שלמה ואחת, במערכת ערכים משותפת, בשפה משותפת, באחריות משותפת בין הדורות, בקיום מעשיר רב-דורי...

"זקוקים שלושת הדורות אלה לאלה. זה מבנה היחסים הנורמלי-אנושי. זאת מספק הקיבוץ במבנה החברתי-הטבעי שלו. וכך, בבית אחד, בקיבוץ אחד, אני נמצא עם בניי ונכדיי, בכל יום, כל השבוע, כל השנה, כל החיים..."

זה היה הרעיון, זו היתה המטרה, זה היה החלום. בכל מה שכתב, בכל מקום שדיבר – היה חוזר אל חזון רב-הדוריות המפרה הדדית את חיי הקיבוץ כהתגלמות אושרו השלם של האדם:

"...ואני, שזכיתי להיות סבא לשישה נכדים וכולם (בינתיים) איתי בקיבוץ, יחד עם בני ובתי – זה עבורי כסבא **ההישג הבלבדי והנדיר בחברה המודרנית והמתועשת, ואין לקנות הוויה אורגנית זאת בשום כסף שבעולם**" - הוא כותב ב-1990.

חגי ורזיה נולדו בעוד הוריהם גרים באוהל-המשפחה שתפר אריה לכלולותיו עם ברוריה. בציור משנת 1941 (מעשה ידי **שמואל הכט**, מבוגרי חברת הנוער הצ'כית שאריה היה מחנכם) נראה אוהל גדול, מלבני, מחוזק היטב לקרקע, וחלונות פתוחים בו "לאור השמש ולשמים", כדברי אריה. כאן היתה ברוריה מחכה לו בלילות, לכאן הביאה יום-יום את ילדיה מבית הילדים בשעות אחר הצהריים. בדרך כלל, הם היו שם בלעדיו.

הם גדלו והתבגרו ככל ילדי הקיבוץ, יצאו לצבא, חזרו, והקימו משפחות משלהם – שניהם עם בני זוג מילידי הקיבוץ אף הם. לחגי ושולה 4 ילדים – 3 בנות ובן. לרזיה ועמיחי ירחי בן ובת. אף אחד מהנכדים אינו חי עוד בקיבוץ. גם רזיה עזבה, לאחר שנים רבות, ועברה העירה.

אביהם אהב אותם אהבת נפש, היה גא ומאושר מהתקדמותם ומהישגיהם, ושמר עם כולם על קשר חי והדדי.

במכתב (מיום 5.10.91) ל**חגי ושולה,** הנמצאים בשליחות בארה"ב, הוא מתאר אירוע עתיר-משמעות לגביו – יובל ה-50 לביה"ס של בית השיטה. רובו של המכתב – זכרונות, תיאור מפורט של האירוע, קצת אידיאולוגיה בענייני החינוך הקיבוצי והשינויים שחלו בו, ורק לבסוף משפט אחד אישי ממש: "... אני מאושר שזכיתי לרגע, לשעה זו וכזו. חשתי בנצחון הדרך. עד כאן". והבלתי נאמר – משתמע. השאלה הגדולה שרדפה את חייו: ומכאן?...

ולחגי, אישית:

"**חגי** יקירי, אני זוכר את יום-הולדתך ה-52, השבוע. אני מתמקד במחשבתי בך – ואני מתרגש. מציף אותי גל של גאווה וסיפוק גרעיני. כי כל טעם חיי מתמצה – מתמצה בך..." הוא כותב ב-1.1.93 .

"...אני חש את התבגרותך הבשלה בחכמת חיים, בנסיון-חיים, בבשלות כוללת, בכל מעגלות מגעיך ואחריותך, בתחומי התפתחותך [...], ותמיד משתדל לשמור על 'הנשמה הקיבוצית' עם השתנויותיה, שהזמן גרמן [...]. אם יש מושג של 'השארת הנפש' של אב כלפי בנו (בגילי ובגילך) כי אז באתי על מלוא סיפוקי כפי שאתה [...]. אני חש שאם יש בקיבוצנו חברים כמוך, עם מעורבות איכפתית, מחפשת פתרונות – מותר גם לי לברך על השנים היפות שחייתי לצידך ואיתך".

במכתב מאוחר בהרבה, מיום 30.11.97, והוא חולה כבר את מחלתו הקשה, הוא כותב לחגי:

"חגי יקירי וסועדי –

לאחר שהזעקתיך להתלוות אלי בבוקר יום ה', לחדר המיון -

לאחר שהטרדתיך בשנית, בטרם שחר של שבת -

לאחר שנותרת לצידי בציפייה למוזיקה המונוטונית של תווי רישום הקרדיוגרף להתהפכותו לסינוס –

והנה עתה, יום ראשון, בשעה 6 בערב, ואתה עם הפלאפון בדרכך מעיסוקיך – הביתה, מטלפן ושואל: מה שלום אבא –

אין מרפא סמוי מזה,

אין רוגע נפלא מזה,

אין תודת נפש כנה מזה –

נשיקה אחת על מצחך - אבא

עם **רזיה** היו העניינים קצת בעייתיים יותר, כי רזיה הבוגרת כתבה ספרים, ובספרים אלה חשפה לא-מעט מיחסיה עם הוריה ויחסה אל אביה. הוא קרא, כמובן, הכל.

"רזיה – סוד המתפענח מעצמו ובפנימיותו, עם כל סיפור וספר שלה.

רזיה – הליכותיה והתנהגותה – צנועים ומינוריים.

שיחה עמה, אם בכתיבה ואם פנים-אל-פנים, היא ספונטאנית, דוגרית, עם שתיקה מתמשכת".

לא רק הוא קרא את ספריה. "כל הקיבוץ" קרא. לא במקרה, יש להניח, מוכתרת רשימה שכתב עם הופעת אחד מספריה בכותרת: "כיצד להיות אבא של סופרת ולהישאר ידידים". הוא היה בטוח שזה אפשרי:

"... כל ספר חדש של רזיה קיבלנו עם הקדשתה האישית, ובהקדשה מובע הכל. חבריה פה, בבית, קראו את ספרה וסיפוריה, והיו ששאלוני: 'איך הרגשת להיחשף בידי בתכם, קבל עם ועדה, ואתה גיבור מוסווה של הסיפור?' – עניתי בשלוות נפש: 'אני גאה על כתיבתה, אני מודה לה...'. רזיה ואנוכי אנשים מבוגרים, כך חינכנו והתחנכנו. אני מודה לך על שהיה לך הצורך והאומץ לבטא בכתיבה ביוגרפית את מצוקותייך החבויות. דרך כתיבתך זאת למדתי בכאב שלך להבין את שגיאות התנהגותי האנושית. למדתי על עצמי [...]. שנינו ידידים גלויי פנים ולב לאורך כל הדרך. גם אמא הטובה כך הבינה וקיבלה את דברייך. פגישותינו תמיד, פנים-אל-פנים ובטלפון, הן מתוך חדווה, המאפשרת תמיד לשוחח בגלוי על כל נושא בידידות של מבוגרים".

בניסן תשנ״ו (1996), במלאת לו 80 שנה, הוציא ארכיון החגים הבינקיבוצי לאור את החוברת **פתחון פ׳ – לאריה מלך החגים.** החוברת הוקדשה, כמובן, לאריה, ולמפעל חייו – ארכיון החגים, ונערכה בידי **בנימין יוגב (בוג׳ה) ואהרן חפץ.** על שער חוברת זו (המלאה, כמסתבר מכותרתה, בעיקר מדבריו של אריה), כתב אריה הקדשה ל**רזיה** בתו:

״שיבולת, עם גרעיני פז, מכונסת בפנימיותה,
הריני כבן שמונים, מוקף בך, ובחגי, ילדינו.
אתם כל אוצרי היקר, ואמא הצנועה לצידי, בעזרי תמיד [...].
ובלבי אני נושא תודה לכל מעגלי חיי [...]
עד היותי אבא לחגי
(וכינוי שמו שאני בעיסוקי חבוי בו)
וחיפוש שם משמעותי לרזיה –
והמתח המתמיד לאורך כל חיי:
בין המשפחה לתפקידיי החינוכיים
... ותמיד בהעדפת ה׳אנחנו׳ על חשבון המשפחה.
ואם המתחים האלה הולידו ועיצבו חגי כזה, ורזיה כזו
מסתבר שיש כוח מתערב לאישיות.
ורזיה צנועה בפנימיותה
ופורצת בפנימיותה ובאבחנותיה האנושיות וברגישותה...
מה עוד יבקש אבא וסבא בגילי המתקדם...״

ורזיה, על הקשר עם אביה:

״למרות שאבא מעיד על עצמו – ועלינו – שלא היה לו זמן להיות איתנו, קשה להסביר איך בכל זאת הדברים עברו למרות המגע המצומצם. כי הנה בשבילי התנ״ך הוא פיסגת הספרות. הכל כבר נאמר בו [...]. אני יודעת שהספר האהוב על אבא הוא ספר איוב, ומשום מה זה גם הספר האהוב עלי, עד שמצאתי את עצמי חושבת ואפילו נושמת לפי המשקל של הפסוק: ״אדם ילוד אשה. קצר ימים ושבע רוגז. כציץ יצא ויבול, יברח כצל ולא יעמוד״. אני זוכרת, למשל, שעד כדי כך התרשמנו מדמותו של גדעון שבספר שופטים, שכל שלולית שהיתה נקרית בדרכו של אחי הוא היה מתאמן עליה בליקוק, כדי בבוא היום להיות ראוי ללוחמיו של גדעון.

״מאז היכרתי לראשונה צורת אות, אני זוכרת את שני גליונות הקלף שמשני צידי שולחן העבודה של אבא, כמו טפטים שמחזיקים את קירות לבו: מצד אחד היה תלוי הפתגם הסיני, ומהצד השני – השיר של חיים גורי ׳ולא היה לי זמן׳...״

אל הנכדים שבגרו הוא פונה, בברכות לאירועי חייהם או במכתבים, באהבה ובכבוד:

"ל**מורן** נכדתנו, בת כ"ה אביבים [...], אנו מכירים את רצינותך, נחישותך וצמידותך למטרה. את תגיעי לסוף המסלול עם תעודת תואר בידייך! [...] מורן יקירתנו, אנחנו מאמינים בך ואוהבים אותך. יש לך **משפחה** חובקת..."

הוא לא פסח על אף יום-הולדת. לאירועי בר-המצווה שלהם, ואחר כך – לכלולותיהם, כתב ברכות גדושות אהבה, ואף פעם לא שכח לשבץ פסוק לעניין, להאציל על האירוע הפרטי-משפחתי קרינה של תרבות ומסורת.

למסיבת הכלולות של נכדתו **יפעת** עם בח"ל **אמיר** הוא כותב (לאחר הרבה ציוני תאריכים ואיזכורי עבר): "...שאהבתכם זה לזה תישמר לאורך שנים וטעמה יחזק כיין הטוב והמשומר, שאהבתכם לאדמת ארץ ישראל תהיה בלתי-מותנית אף פעם, כי שניכם נולדתם על אדמת ישראל העצמאית ואתם מחוברים ביניכם כאדם לאדמה, באהבתכם לאדם היהודי ולאדם באשר הוא אדם".

התרגשות רבה פקדה אותו ואת ברוריה עם היוולד הנינה הראשונה, **יובל** (נכדתם הראשונה של **חגי ושולה**). כדרכם, הם חוגגים את האירוע (הנדיר, עדיין, בבית-השיטה כולה) בביתם, עם חברים ובני המשפחה. אריה מרים כוס, מברך, מנתח – ראשית דבר – את מקורות השם יובל ואת משמעויותיו,
וכן את עץ-היוחסין של התינוקת על כל ענפיו, וגם חוזר ומעלה נשכחות מתולדות חייהם. ברכתו כוללת, כתמיד, עיקריה של תפישת עולם ("זכור מי הוריך, מה ירושתך הרוחנית-אמונית, מה תעודת הזהות שלך") ומסתיימת באמירה הכורכת יחד אקטואליה ומשפחה ("ובא השלום האזורי באזורנו, למען נכדינו ונינינו. למען יוכלו האמהות והסבתות לישון במנוחה, בלי הולם-לב, ולשמוח בחלקן").
... אריה, כמו אריה – ועד הסוף.

אבל עיניו היו פקוחות לראות את התמורות שחלו בחברה הקיבוצית, את ההשפעות שחדרו אל החצר הקיבוצית, פעלו עליה ופוררו את השלמות, שאליה שאף. למזלו, היו ילדיו ונכדיו סביבו בקיבוץ, כל חייו. רק לאחר מותו התפרדה גם משפחתו-שלו. אבל הוא ראה בהתפזרותן של משפחות אחרות, ראה את קוצר-ידה של החברה הקיבוצית לתת מענה למגמות החדשות שהשתררו גם בחצר הקיבוצית, ולבו כאב.

בראיון ל"שיטים" (כ"ה בתשרי תשמ"ו) הוא אומר:

"... אם כ-50% מן הבנים, כולל ילדי חוץ, מצטרפים אלינו – זהו הישג גדול. לא איכפת לי שאדם יבחר לעצמו את דרך-חייו ע"פ השקפותיו האישיות, אם בקיבוץ אחר, במושב, בעיר. אך לעזוב את הארץ, לעזוב את המולדת, את השורשים – בן כזה פסול בעיני מלהתייחס אליו. **אני לא יכול להשלים עם זה! זה קורע לי את הנשמה [...]** אינני בטוח שאלה שימשיכו לחיות עמנו ימשיכו בדרכנו האידאולוגית, חלק גדול מהנשארים יישאר כי נוח לו, מתוך הרגל חיים [...]. אני לא נביא, אך אין ספק שבעוד 20 שנה הקיבוץ ילבש צורה אחרת לגמרי. אולי יקראו לו 'קיבוץ', אך זה לא יהיה קיבוץ במובן של דרך-חיים. על הקיבוץ חלו שינויים רבים והשפעות גדולות של הסביבה, אך יחד עם שינויים אלה הלכו לאיבוד בדרך גם **העקרונות והערכים**".

ה. **בצל הסוף, הנשקף כבר**

באוקטובר 1996, עם תום חגי תשרי, הוא מברך את "חבריי-לגיל, איתם בניתי קיבוץ זה" בשיר (בעקבות אלי נצר):

אמר הבנאי: בניתי בית, כל גופו ליטפתי
קומתו רוממתי, יש בו גם רקיע
חלונות בו שניים: אחד לעמק והשני להר,
בניתי בית, אני זקנתי -
הלוואי תיוותר בו נשמת הבנאי.

ובציטוט משל מרקוס אורליוס:

ברכתי לכל אחד, בכל גיל:
כל עוד אתה חי –
כל עוד אפשרי הדבר,
השתדל להיות איש טוב.

יובל ה-80 לחייו של אב"ג נחגג, כנזכר, יחד עם חנוכת "מכון שיטים", שמו החדש במעונו החדש של ארכיון החגים. לכאורה, זכה וראה בהתגשמות עיקר חלומו: הכרה

ציבורית-ממלכתית בערך מפעלו, אימוץ חזונו אל לב החברה שבה חי, וכל זאת – בקיבוצו-שלו.

אבל מי כאריה היטיב לדעת, שהכרה ציבורית היא בעיקרה חותמת-מאשרת למפעל העומד כבר על תילו, וקירות המכון – משופצים ויציבים ככל שיהיו – אינם ערובה לרוח שתכוון את מהלכיו ותאיץ את פעילותו ויוזמותיו. יוזמות היו לו בשפע, אבל הוא היה מודע לגילו, והבין שהגיעה העת לצפות מראשית – אחרית. צוות המכון הורחב, **ובוג'ה,** ידידו ושותפו-לדרך מזה שנים, מונה למנהל-המכון בפועל.

יותר מכל, היה אריה אסיר-תודה על שניתן לו להמשיך בפועלו גם לעת זיקנה: המכון נשאר בבית- השיטה. לכאן היו מגיעים כל הנזקקים לעצותיו והדרכתו, מכאן ניהל את קשריו הרבים עם מוסדות ועם יחידים – אם פנים-אל-פנים ואם באמצעות הדואר. מכתבים לאין-ספור – ממנו ואליו – גודשים את תיקי ארכיונו האישי. מעטים בהם הוויכוחים. רובם – דברי תודה לעזרה שהושיט לכל מבקשיה, והרבה הערכה והוקרה לאישיותו ולפועלו.

את צריף הארכיון המקורי, הסמוך לדירתו, שמר כחדר-עבודתו האמיתי. כאן ישב אצל שולחנו מבוקר עד ערב. כאן גם נאספו ניירותיו האישיים – ארכיון רב-חומר כשלעצמו, הכולל את רשימותיו, מכתביו, תקצירי נאומיו, עלוני "שיטים" שבהם התפרסמו הרהוריו ותגובותיו, וכן חומר רב שמצא בו עניין. הוא אהב מאד לקרוא שירה, והיה מצלם לעצמו שירים שדיברו אליו אישית, או ביטאו היטב את הלכי רוחו ורגשותיו.

משפחתו היתה סביבו: מאוזנת, מעורבת בחייו ובחיי הקיבוץ, ונוכחותה מילאה את חייו סיפוק.

חברים קרובים, לעומת זה, היו לו רק מעטים. לא רבים יכלו לקבל בסובלנות את הביקורתיות שלא טרח לאפק, את חריפות הביטוי שאיפיינה אותו ולא התרככה גם עם השנים, את הפאתוס והלהט שבהם הביע את עמדותיו ודיעותיו, ובערוב ימיו – את הפסימיות העמוקה של ראייתו את עתיד הקיבוץ והתנועה הקיבוצית. בני דורו – אלה שעמם הגיע מתנועת הנוער להגשמה, שכתף-אל-כתף עמו בנו את הקיבוץ – הלכו והתמעטו, והדור הצעיר שניהל כעת את ענייני המשק והחברה דיבר בשפה אחרת, שהוא סירב לסגל לעצמו, ובשם ערכים אחרים, שהיו זרים לו. רוב בני-שיחו בשנותיו האחרונות היו ידידים שרכש לו במהלך חייו ופעילותו, וכמעט אף אחד מהם לא חי בבית-השיטה.

במכתב אל **רן גולן**, ממשמר העמק, שהיה אז שליח בניו יורק, הוא כותב (שמחת תורה, תשמ"ה):

"... מכתב ממך עושה לי חגיגה זוטא, כמו שיר טוב ומובן. בנתי לרוחך [...], אני מכיר את תחושת ה'זרות' להיות בבית-כנסת בשבת – אבל אני גם מודע לחובה להיות שם. שם בית ישראל, אותו נשלחתי לשרת, ולכן עלי לשחק בכללי המשחק שלהם...

"ידידי **קובה דורון** נפטר [...]. האופטימיות שלו, נפשו המחייכת, יצירתיותו הבלתי-פוסקת [...]. הוא יחסר גם לי אישית...

"אני ממשיך בשלי [...]. מוזר שאף הוצאת ספרים תנועתית, לא ספריית פועלים ולא זו של הקבה"מ ולא המרכז לתרבות של ההסתדרות - היתה להם סיבה לחשוב על הדפסת ה'ילקוטים', בהוצאה אל הקורא העירוני, עבור ציבור המורים וההורים העירוני-פועלי, ודווקא בעת סחף של ערכים לאומיים וחינוכיים.

"אני חש ששעון-החול אוזל ויש לי עוד חובות לסיים [...]. יש לי הרגשה שאני מחבר רקוויאם לחג הקיבוצי. מה שעבר בחודש תשרי בקיבוץ – מזה לא יצמח חג בקיבוץ ולא גיבוש מסורת חג. אנו בדקדנס, בהתנוונות החג, בחוסר יחס, בעייפות, בשובע. החג אינו חסר, ולא חשוב אם החג מתקיים או נמרח. העיקר שתהיה ארוחת ערב טובה וטלוויזיה צבעונית בחדר.

"הנה נפתח הסרתב"ק [...] מה נשתנה? האם יש לנו פעילי תרבות וחג? לא! רשומים 75 חברים מתוך 270 קיבוצים. שטויות! מי צריך תרבות ומי צריך חגים?..."

דברים כאלה הירשה לעצמו לכתוב אל מי שראה בו שותף לתכניות ולאכזבות גם יחד. מכתב אחר לגמרי הוא שולח "לידידינו בישראל ובארצות הברית" – מעין "ביולטין" שנתי, שבו הוא מציג את השקפותיו על הנעשה בישראל, ואחר כך מדווח על משפחתו ועל עיסוקיו (ספטמבר 1996):

"... יש לי סיבה עמוקה לסיפוק. חגגנו את יום הולדתי ה-80. ארכיון החגים, שממוקם בקיבוצי, הועבר והורחב מאד [...]. רבים המבקרים מהחוץ: מורים, סטודנטים שצריכים להגיש עבודות סמינריוניות [...] אני מתבקש להרצות בקורסים וסמינרים למורים [...], אנו מבוקשים להרצות בפני קצינות וחיילות-מורות [...], אני ממשיך לחיות בעולם של חובות והתחייבויות [...], לא הפחתתי באורך יום-העבודה. אני שמח על כך! למדתי מהנסיון, שגוף האדם ומוחו הם בטרייה: ככל שאתה משתמש בה יותר – היא מתמלאת יותר.

"אני שמח לציין ששותפתי-לחיים כבר 55 שנים הסתגלה לאורח-חיים זה ומשתפת פעולה. אני חייב לברוריה רעייתי הרבה הערכה ותודה: אילולא היא על ידי ואיתי – הייתי מזמן ז"ל, שוכן עפר. ואכן, טובים השניים מן האחד!

"בני הבכור **חגי** ממשיך לעסוק בטכנולוגיות משרדיות והמציא את ה'חכמולוג' לשימוש החברים, והמצאה זו מתפשטת גם בין חברות שונות בישראל. בתי **רזיה** ממשיכה לעבוד כעורכת כתבי-יד בהוצאת הספרים של הקבה"מ ושבעת רצון בחלקה.

הנכדים כולם סיימו את ביה"ס הקיבוצי, גם את האוניברסיטאות. ואפילו הבכורה התחתנה עם בן בית-השיטה ויש לנו נינה ראשונה, במזל טוב".

אכן, "ספירת מלאי" מבורכת. נראה כי היתה בו תחושת "עת לסיכום", והוא מוסיף ואומר:

"... לא היה לי אפילו יום אחד ריק או משעמם. למדתי שהדבר היקר ביותר שיש לאדם הוא הזמן ומה שהוא עושה בו. תמיד הייתי במיצעד החובות והאתגרים. אולי התנהגות זו היא ששמרה על רעננות הרוח והגוף. ברוריה היא ששמרה על צעירותי בזיקנתי.

"... מצפוני החי אינו מרשה לי להתעלם ולהתנכר מהקביעה הבאה: מירב שנותי השקעתי בחינוך היהודי ובמקורות ובהשרשת חגי ישראל. אני מצוי בתוך המציאות החינוכית של הקיבוץ כתנועה, ושל החברה הישראלית. ואני קובע בשברון-לב: אנחנו נכשלנו בהעברת מסרים יהודיים וציוניים מחייבים. נכשלנו בעיצוב זהותנו היהודית באופן נורמטיבי, כמושגי ערך וכאורח-חיים. זהו גם כשלוני האישי שלי".

בח' חשוון תשנ"ז (אוקטובר 1996) הוא כותב לידידו **אלי ברמן**:

"... נושא זה [התאבדות במקרה של מחלה סופנית רבת סבל] מעסיק אותי מאד, כי אני רואה את חבריי-לגיל וזוכר את אלה שחיו בחרפה מנוולת בחדרים הסיעודיים של קיבוצנו, תוך חיי גסיסה (גם אם זכו לטיפול צמוד 24 שעות ביממה, עם אחות ורופא), אבל כך רואים אותם בניהם ונכדיהם **וזה** הזכרון שיישאר בזכרונם לתמיד.

"אני אישית איני מוכן לראות עצמי [נאלץ] לבלות שארית חיי האומללים והעקרים בחדר סיעודי בקיבוץ. אני לא אכנע למצב של חידלון, חוסר-אונים, לגסיסה מתמשכת - - אדם עיצב את חייו – הוא זכאי לעצב גם את מותו כמוצא של כבוד".

אבל אב"ג לא הגיע לידי כך. המחלה שתקפה אותו בשנתו ה-82 היתה אלימה וקצרה. ביום 9.5.98 הוא כותב ל**צבי שוע**:

"- - אני עדיין מאושפז בבית-חולים עפולה. שחררוני לששי להיות עם המשפחה ולחזור ביום ראשון להיכון לניתוח חוזר של הפרוסטטה - -

"קשה לי בישיבה ליד השולחן או בכורסה [...]. הרופאים עדיין לא נתנו דעתם על כך, ואני מתכונן להציג זאת בפניהם באופן דחוף ביום ראשון.

"אני מרגיש קווץ' – איני יכול לקרוא ולכתוב" –

ובכל זאת, בהמשך המכתב הוא מתייחס לשאלה שהציגו בפני צבי **וזכריה** – מחלוקת כלשהי בנושא ההגדה הקיבוצית החדשה – ופוסק:

"צבי וזכריה, אין לי עכשיו כוח פיזי לפתור הצעה זו. איני מסכים לה עקרונית! ברור לי שנצטרך ליזום פגישה משולשת – מרובעת (עם **בוג'ה**), כאשר אחלים...

"צבי, אני חושב שאוזל כוחי - -

"איני יכול יותר. אני חוזר למיטתי...

"אני מפסיק בצער – אריה בן-גוריון".

הפגישה המשולשת הזאת לא התקיימה. הוא לא הגיע למצב של איבוד כבודו, שממנו כה חשש. אבל הוא רצה מאד להמשיך. והפסיק בצער.

כמי שעמל רבות על עיצוב טקס הלווייה הקיבוצי, דמיין ודאי אריה לעצמו את טקס קבורתו שלו. הוא לא ראה עצמו פטור מלומר גם שם את דברו. במכתב-הפרידה שהשאיר אחריו פנה אל ה"ותיקים שבמרכזי התרבות והחגים בתנועה הקיבוצית, שנאספו כאן", ואל "ידידי, חברי, עמיתי, מורי ורבי אברהם אדרת", בדברים שוודאי ראה בהם מעין צוואה. הוא ביקש שלא יוותרו על "החג שהוא הגג המאחד את העדה כולה", שימשיכו יחד "בעריכת ילקוטי החגים" כפי שעשו זאת הוא ועמיתו הוותיק מגעש, צבי שוע, ובירך את אברהם אדרת שיזכה הוא "להדליק את שבעת נרותיה [של המנורה – רמז לספר שכתבו יחד] כסמל מדינת ישראל".

בטון מינורי מאד נפרד מחבריו לקיבוץ: "אני מבקש מחילה מכל חבר שפגעתי בו בתום-לב [...] בית הקברות המטופח של בית השיטה הוא המקום הנעים והראוי להמשיך את שיחות הרוח המשמעיות עם החברים..."

ולא מפני שאין מקום אחר לשיחות כאלה, אלא כנראה מפני שרוב בני השיח כבר שוכנים שם.

מרעייתו הוא נפרד:

"אני מחכה לך כאן. הרי נדרנו נדר: יחד כאן.

עכשיו יש פנאי [להיות] איתך. נחזיק ידיים".

ומסיים: "שלום לכולכם. נעים היה לחיות איתכם. היה כדאי!" – ביטוי מאופק ביותר יחסית לסגנונו הרגיל.

אב"ג נפטר במוצ"ש, 6.6.1998, והוא בן 82 שנה. דבר מותו פורסם בכלי התקשורת, והעיתונים הקדישו לו דברי הספד ותיאורי פרשת חייו.

בלווייתו ספדו לו בנו חגי, בתו רזיה, נכדתו מירב, בנימין יוגב (בוג'ה), מוקי צור, רני שגיא (בשם שר החינוך והתרבות הרב יצחק לוי), ונקראו ה"קדיש" ופרקים מספר תהילים.

ו. על מות:

מכתבים רבים מאד הגיעו למשפחת בן-גוריון בבית-השיטה, עם היוודע דבר מותו של אריה. מוסדות, אישים, אנשי ציבור וחברים רבים מהתנועה הקיבוצית, אנשים שבאו עמו במגע או היו איתו בקשר מכתבים, הביעו את צערם והשתתפותם באבלם של המשפחה, הקיבוץ וארכיון החגים.

אנו מביאים כאן לקט מצומצם מאד מהדברים.

אמר **בוג'ה** בהספדו:

"... שלום לך, מורי, רבי וחברי, אריה בן-גוריון.

צר לי ועצוב. זכיתי להיות תלמידך וחברך, ולשהות שעות אין-ספור במחיצתך. מבחינתי – הלכת בטרם עת. קשה לי הפרידה מאד-מאד.

בכל ימי חיי לא ראיתי זהות כה מוחלטת בין אדם ומפעלו. הוא חש עצמו תמיד כאילו נושא הוא את מכשיר האינפוזיה היחיד בעולם, על מנת לתת את החיות בנושאים שהיו ראשונים בעיניו בתכלית חיינו בארץ הזאת: התנ"ך, החג והמועד, הטקס, תחנות בחיי אדם ותרבות יהודית ציונית מתחדשת..."

כתבו **החברים ביד טבנקין**:

"... דואבים עמכם על הסתלקותו, ממעצבי החג העברי באי"י ותרבות הישוב הקיבוצי, בור-סוד שאינו מאבד טיפה ומעיין שופע של ידע, רעיון ויוזמה, שהעשיר כל מי שבא עמו במגע..."

וטובה אילן וכל צוות עובדי מרכז יעקב הרצוג:

"... הלך מאיתנו איש אשכולות ותלמיד חכם, שהשכיל ליצוק תרבות יהודית עתיקה לכלים חדשים. יחד עמכם אנו מבכים את מותו..."

בשם מרכז **יד לבנים** כתב היו"ר, **יצחק נאמן**:

"... ברגש ובחום ידע אריה להעביר תכנים ומהות של מירקם רגיש זה – שימור זכרון הבנים והבנות שנפלו במערכות ישראל [...] הרצאותיו בנושא זה מהווים אבוקה בוהקת במבוך השכול הקשה והמעיק [...] הספר שערך – ילקוט אבלות – היה לנו לעזר רב [...] ישמש נר-זכרון לתרומתו היחודית של אריה לציבור השכולים ולחברה בכלל..."

הרב **יוחנן פריד**, מנהל האגף לתרבות תורנית במינהל התרבות, כותב:

"... אכן, ארי שבחבורה – נסתלק מעמנו, ומי יתן תמורתו [...] שנים רבות של ידידות לדרך אתגרית ומשותפת [יחד] הלכנו, ועתה נותרנו ללא עמית וללא מורה. קולו הרועם ולבו הפועם עוד יהדהדו שנים רבות בתוכנו והם יאירו לנו הלאה והלאה את הדרך..."

עמיה ליבליך, שהקשר איתה מימי כתיבת "קיבוץ מקום" לא נותק, כותבת:

"... הוא היה אחד האנשים המיוחדים והמעניינים ביותר שהכרתי, נאמן לדרכו ובעל כוחות עצומים להגשמתה. חסרונו יהיה מורגש לא רק במשפחתכם, אלא במעגלים רחבים של אנשים ומוסדות שהעריכו אותו מאד, ולמדו ממנו וממעשיו..."

ואליהו הכהן, עמו שיתף פעולה בתחומי המוסיקה והזמר בימי חג ומועד:

"... איש יקר ואהוב, יחיד ומיוחד בנוף האנושי של הארץ הזאת. מחנך רב-פעלים, דובר בלתי נלאה בשער בת רבים, מי ישווה לו בלהט, במסירות ובאמונה, כשהוא קורא ומבקר, מכריז ומתריע ומלהיב וסוחף והולך לפני המחנה להאיר את הדרך..."

גאולה כהן לא פגשה את אריה בחייו, וגם לא בתפישות העולם הפוליטיות-חברתיות שלהם, אבל קשר מכתבים היה ביניהם. היא כותבת:

"... נדמה לי שחלק מחיי אני משוטטת על ימין ועל שמאל כדי לחפש ולמצוא אנשים בעלי נשמה יתרה כמותו – בכל הקשור לאהבת האדם והאדמה הזאת, לאהבת ארץ ישראל ומורשת ישראל שלנו [...], ולהתנחם בכך שבלכתו נשארו עמנו שאר-הרוח וצלם אלוהים שהיו בו..."

מזכירי קיבוץ חצרים, **אהרן ידלין** ו**נתן ברק**, כותבים:

"...אריה היה איש ההגות היהודית המעמיקה והחופשית, ומורה הדרך בעיצוב מחזור חגי ישראל המתחדשים. הוא סחף אחריו רבים, גם לעת זיקנתו, בהתלהבות הנעורים המתמדת שלו..."

ועובדי **ארכיון יגור**:

"... אריה בן-גוריון – 'אריה' בכל רמ"ח אבריו, מן החולמים מלאי הכיסופים לחיים אידאיים של טעם, של הגשמת מטרות-חיים שהציב לעצמו, איש הבירורים הרציניים, דרכו אמת ויושר והכל מתוך חומרה..."

ד"ר אליעוז חפר, מהרופאים שטיפלו באריה במחלתו הקשה, כותב:

"... מצאתי לפני אדם חם ולבבי, שקיבל את פני בסבר-פנים לבביות [...]. הוא פרש לעיני רוחי את יריעות זכרונותיו [...]. ביקורי אצלו היו לי לזכות, ואני כה התענגתי על

הזכות הנדירה הזו לקבל את מתת החסד הזה מפיו [...] ובכל כוחי הדל ניסיתי לעודדו, להרגיעו ולהפיח בו רוח של תקווה להחלמה...״

ויקסי, איש קיבוץ רביבים, מוותיקי פעילי התרבות של התנועה הקיבוצית, היה ידידו הקרוב של אריה במשך שנים רבות. בדברי פרידתו נסיים:

״...דלות מילותי לספר ולתאר את פועלו בעשרות שנות עבודתו בטיפוח ובהקניית מסורת החג והמועד בתנועה הקיבוצית [...]. מי ששמע פעם את אריה בהרצאה, 'מרביץ' תורתו בלהט – לא ישכח אותו...

ב-1959 פגשתי את אריה לראשונה בסמינר קצר לרכזי תרבות בגבת, בו הייתי צעיר המשתתפים. בגבת הדליק בי אריה את ניצוץ התרבות. בלהטו הבן-גוריוני חזר והטיף על חשיבותה של מסיבת ערב שבת, על ערכה של מסורת החג בקיבוץ. עמד ושאג... עם אלה חזרתי לרביבים [...]. עוד באותו שבוע התקיימה ברביבים מסיבת ליל-שבת ראשונה, ומאז, ברצף של 13 שנה, מדי שבוע, כשאני מדווח לאריה על העשייה – מחד, ומאידך שואב כוחות וגיבוי לעיסוק בתרבות.

בכל השנים ליווה אריה את היצירה התרבותית ברביבים. ביוזמתו, הפכתי מתלמיד למדריך בסמינרים, ואחר כך במחלקת התרבות. תודה לך, אריה, על כל שהענקת לי ולרביבים...״

ארכיון החגים הבין-קיבוצי, חטיבה לעצמה ב״מכון שיטים״, נקרא על שמו.

אחת לשנה מעניקה המועצה האיזורית גלבוע פרס על שמו למפעל תרבות ועשייה קהילתית במסגרת המועצה.

פרק שלושה-עשר: משפחת גרין (לא סופי)

אישיותו של **דויד בן-גוריון**, תולדות חייו, ומקומו בהיסטוריה של עם ישראל במהלך המאה ה-20 הפכו את תולדותיה של משפחת-מוצאו, משפחת **גרין** מפלונסק, פולין, לידועות היטב. הספרים שנכתבו עליו נוגעים, מי יותר מי פחות, גם בחייהם ובגורלם של בני משפחתו הקרובים.

בספר זה, שבא לספר את סיפורו של **אריה בן-גוריון** – חייו ופועלו, לא ניגע בתולדות משפחתו אלא במידה שיש להן קשר לתולדותיו שלו. במהלך פרקי הספר מדובר רבות בחייה של **ציפורה (פייגעלע)** אמו, ומאחר שהיתה כל חייה קרובה לאחיה דויד בגילה, ברוחה וברגשותיה, מוזכר גם הוא מדי פעם – ככל שהדברים נוגעים לחייה או לחיי אריה. רוב הפרטים שיובאו בספר בנוגע לדב"ג מופיעים כבר בספריהם של הביוגרפים שעסקו בו.

דורות המשפחה שיתוארו כאן מצטמצמים לאלה שאריה הכיר בחייו וקיים עמם קשרים, להוציא אחד – אבי-סבו, **צבי אריה גרין**, שעל שמו נקרא. בדורות שאחרי אריה נגיע רק לנכדיהם של האחים והאחיות לבית גרין, שעלו לישראל.

המקורות לפרק זה רבים ומגוונים: זכרונות אישיים של בני המשפחה, קטעי עיתונות, ופרסומים שונים.

א. העיר פלונסק, פולין

השם פלונסק מופיע לראשונה כשם ישוב במרכז פולין בתעודה משנת 1115, ומאז הלכה העיר והתחזקה עד היותה לעיר עצמאית. עיקר התפתחותה היה בסוף המאה ה-18 ובמהלך המאה ה-19. בחלוקה השלישית של פולין בין שכנותיה, בסוף המאה ה-18, סופחה פלונסק לרוסיה, ונשארה בשליטתה עד הקמתה-מחדש של פולין העצמאית, בסוף מלה"ע הראשונה. במהלך מלה"ע השניה היתה תחת כיבוש גרמניה.

יהודים ישבו בפלונסק במשך כ-500 שנה – ממחצית המאה ה-15 ועד תקופת השואה, ובמאה ה-20 הם היוו את מרבית תושביה. חלקם נדדו לכאן מגרמניה, חלקם מליטא ומאוקראינה, ונראה שהיו ביניהם גם שרידים מהיהודים הכוזרים. במהלך הזמן הלכה הקהילה והתגבשה, וגם פיתחה איפיונים משותפים ואחידים. יחסיה עם הפולנים בעיר השתפרו לאיטם, בעיקר לאחר השתתפותם הפעילה של יהודים לא מעטים במאבק הלאומי נגד השלטון הרוסי.

כערים דומות לה בפולין, הכילה גם פלונסק את כל הזרמים הרוחניים-תרבותיים שפעלו בחברה היהודית בדורות האחרונים: "חסידים" ו"מתנגדים", מתבוללים ו"חובבי ציון", חובשי בתי מדרש ומשכילים נאורים, ציונים נלהבים וחרדים קנאים, תנועות-הנוער הציוניות ואנשי ה"בונד" וקומוניסטים. בדרך כלל שררה בקהילה רוח של סובלנות הדדית, וסולידריות קהילתית כלפי האוכלוסיה הפולנית והשלטונות. בהתאם, היה גם החינוך היהודי רב-פנים: "חדרים" מסורתיים, ישיבה, בית מדרש ובית כנסת – ובצידם גן-ילדים עברי, בתי ספר עבריים עממיים וביי"ס תיכון (בי"ס "תרבות", בי"ס "עין יעקב" לבנות החרדים), בתי"ס פולניים, מועדוני תרבות ואפילו מגרשי ספורט. תנועת השומר הצעיר החזיקה בעיר "הכשרה" לבוגרי התנועה מרחבי פולין, שחיו שם במסגרת של קיבוץ. "לא במקרה ניתן לפלונסק הכינוי 'ירושלים ד'פולין': רוב תושביה היו יהודים, רוב היהודים בה דיברו עברית, ורוב דוברי העברית היו ציונים" (דברי **רזיה ב"ג**, מתוך הרצאה על משפחת בן-גוריון לענפיה).

הקהילה היהודית היתה ממוסדת, דאגה לכל היבטי החיים היהודיים וייצגה אותם בפני השלטונות. חשיבות רבה ניתנה למוסדות העזרה ההדדית הקהילתית – בצד כל הפעילות הכלכלית הענפה והתוססת היו תמיד גם שכבות חברתיות שסבלו מצוקה קשה.

היהודים התפרנסו ממלאכות למיניהן (מאומנים זעירים ועד בעלי מפעלים), פועלים, סוחרים זעירים, בעלי חנויות, וכן עגלונים, סבלים, בעלי מסעדות ובתי מלון, ואנשי המקצועות ה"חופשיים". בתקופות מסויימות היו יהודים שחכרו או קנו נחלות אדמה והתפרנסו מחקלאות ומהחכרת שדות וגני פרי.

בתקופה שבין מלחמות-העולם גברה המצוקה הכלכלית בעיר, וההגירה ממנה (ומפולין בכלל) התעצמה. יהודים מפלונסק היגרו לרחבי העולם, וחלקם – בעיקר אלה שהציונות היתה עבורם עוד מנעוריהם חזון ופתח תקווה, עלו לארץ ישראל. כבר בימי העלייה השניה הגיעו ארצה ראשוני העולים (ביניהם – שלמה צמח, דב"ג, שלמה לביא), והזרם הלך והתחזק ככל שגבר האיום על חיי היהודים בפולין.

השואה קטעה את חיי קהילת פלונסק: בסוף שנת 1942 נשלחה כל העדה, בשלוש שיירות – על טפה וזקניה – אל מחנות ההשמדה.

(המקור לפרק זה: שמואל מאירי, קהילת פלונסק, משרד החינוך והתרבות (המרכז לטיפוח התודעה היהודית) בשיתוף בית לוחמי הגטאות ע"ש יצחק כצנלסון, תל אביב תשל"א – 1971).

ב. ***צבי אריה גרין***

נולד בשנת 1819, בפולין. חי בעיר פלונסק ונפטר בה ביוני 1894.

היה איש משכיל – שלט בארבע שפות, ידע ואף דיבר עברית עם נכדיו, ובמשך חייו הקפיד לקרוא בתנ"ך ברצף ערב-ערב, ואף סיים אותו פעמים אחדות. הוא היה "מתנגד" בעיר של חסידים, ראה בחסידים ורבניהם עובדי אלילים וכופרים. היה מורה לעברית, אך רוב שנותיו עסק במסחר, ולא הצליח במיוחד. צבי אריה גרין היה "כותב בקשות" ברוסית עבור אנשים שלא שלטו בשפה זו, גויים ויהודים.

כותב עליו בנו **אביגדור**:

"...אבא היה כל ימיו שמח בחלקו. היתה לו ידיעה בספרי הפילוסופים מסוקרטס עד קאנט, מספרי מחקר העברים מזמן הרמב"ם עד הרנ"ק ידע על בוריים. היה חותם תמידי על 'השחר' והעריץ את העורך **סמולנסקין**. היה מחבב את רב **משה מנדלסון**.

לעת זיקנתו של אבא, בשנות השבעים למאה העברה [ה-19], כשצאר הרוסי אלכסנדר השני, נתן צו שהשפה הרוסית בפולניה היא שוררת בכל משרדי הממשלה, אבא עוד הספיק לרכוש את השפה הרוסית ולכתוב בקשות לכל משרדי הממשלה בכלל ולבתי המשפט בפרט.

כשהגיע אבא לשנת ה-75 לחייו התחיל לדאוג – פה שווה לספר אפיזודות מחייו – וחזר על המימרא בגמרא: מי שנולד בשבתא – מת בשבתא. והוא נולד בשבתא. באביב שנת תרנ"ד (1894) נחלה אבא. בסוף חודש סיוון ביום חמישי הולידה אשתי, ושכניה באו והגידו לאבא 'מזל טוב'. שאל אבא: 'מה ילדה?' השיבו: בן. אז אמר: אם כך – עלי למות לפני הברית, בכדי שהנולד ייקרא על שמי. בליל שבת עוד לקח חלק בחגיגת בן זכר ושתה 'לחיים' עם האורחים. ביום הרביעי, יום לפני הברית, מת, והנולד נקרא על שמו.

אמי לא היתה מלומדה, אבל היתה חכמה למדי מטבעה. אביה היה למדן והחזיק בנושנות, שכל המלמד בתו תורה כאילו לימדה תיפלות.

להורים היו ארבעה בנים זכרים, ואני השלישי ביניהם, יורשו הרוחני. כל מה שאני יודע מלימודים ומשפות מיד אבא היתה לי".

בסוף חייו התגורר צ״א גרין בבית בנו **אביגדור.** דב״ג, נכדו, שראה בו את מורו הראשון, זכר כיצד נהג סבו להושיבו על ברכיו ולקרוא עמו בתנ״ך בביאור מנדלסון, ובכך השריש בו את אהבת התנ״ך ואת ידיעת העברית גם יחד.

צבי אריה גרין נפטר בגיל 75. אריה בן-גוריון נקרא על שמו.

1. אביגדור גרין

אביגדור גרין, השלישי מבין ארבעת בניו של צבי אריה, נולד בכ״ט בשבט תרט״ז, (26.1.1857). את חינוכו החל, כמקובל, ב״חדר״, בהיותו בן ארבע. שם למד לקרוא עברית. לאחר שנתיים, ב״חדר״ אחר, החל ללמוד חומש, ואחר כך גמרא. אביו לימדו שפות ולימודי חול, וכך הכשירו לעבוד עימו בעסקיו. אביגדור ראה את אביו בעבודתו וסיגל לעצמו את מנהגיו, את ההקפדה על הופעתו החיצונית, ואת קשרי העסקים עם הפולנים. עיקר זמנו הקדיש אביגדור ל״כתיבת בקשות״ עבור הפולנים – איכרים וסוחרים. מן הצד עסק גם בהחכרת אדמה מנחלתו. הוא בלט מאד בהופעתו – טיפח את מראהו הנאה, התהדר בלבושו (חליפה אירופית ולא בגד מסורתי כמקובל), הקפיד על זקנו ושפמו, ועל כל אלה שמר גם בחייו בארץ ישראל, בימי זקנתו. כך הכירוהו גם נכדיו.

יחסית לרמת החיים שבה חיו רוב יהודי פלונסק, נהנתה משפחתו של אביגדור מרווחה מסויימת: היו להם שני בתי עץ וביניהם גן, והם התגוררו באחד מהם. אלה באו מנדונייתה של **שיינדל**, אשתו של אביגדור ואם ילדיו. היה עליו לעבוד קשה על מנת לפרנס את משפחתו הגדולה, ועם כל עבודתו לא היתה המשפחה אמידה ממש. בתקופות שונות נאלץ אביגדור לתמוך בכמה מילדיו, ולא תמיד יכול היה לעמוד בציפיותיהם.

כאדם משכיל ויודע עברית, דבק אביגדור גם בציונות, והיה מראשי הציונים בעירו – חבר באגודת ״חובבי ציון״. הוויכוחים בנושאי הציונות, הגשמתה והתרומות הנדרשות לכך סערו בבית, ובדרך הטבע ספגו הילדים (לא דויד בלבד) את רוח התקופה. אפילו הבן הבכור, **אברהם**, שהיה דתי מאד, נזכר כאחד ממייסדי האגודה ״בני ציון״, ומאוחר יותר נימנה על מייסדי ״המזרחי״.

שיינדל (פרידמן) גרין, אשתו של אביגדור, ילדה לו 11 ילדים, ובלידתו של האחרון נפטרה (הילוד מת אף הוא). 5 מהם נותרו בחיים והגיעו לבגרות, וכולם עלו לארץ ישראל. בנה דויד היה כנראה הבן המועדף עליה, והיא ציפתה ממנו לגדולות. מותה המוקדם, בהיותו בן 11 בלבד, היה לו מכה קשה, ואת כאבו עליה נשא עמו כל חייו.

זמן-מה לאחר פטירתה נשא אביגדור אשה שניה, **צביה סביסטובסקי,** אלמנה ולה 2 ילדים, שעלתה עמו ארצה בשנת 1925. היא נפטרה בשנת 1929, בתל אביב.

בשנת 1906 עלה בנו דויד לא״י. בתו ציפורה יצאה ללמוד בסמינר לגננות בברלין, נישאה לד״ר משה קוריטני, עברה עמו לרוסיה, התאלמנה ונותרה עם שני ילדים פעוטים. שניהם נזקקו מדי פעם לתמיכתו הכספית של אביגדור, שאמצעיו לא היו בלתי-מוגבלים. בשנות מלה״ע הראשונה למד דויד משפטים בקושטא, ואביו תמך בו כמעט בקביעות. את ציפורה וילדיה אסף לביתו, וכשעלתה ארצה לאחר כשנה החזיק את בנה הצעיר אצלו, עד שעלה לבסוף גם הוא והביא עמו את הילד. הוא היה ראש המשפחה גם כשכל ילדיו הקימו משפחות משלהם, והכל התייחסו אליו בכבוד רב.

בבואו לארץ עם אשתו ועם **עמנואל,** בנה הצעיר של בתו **ציפורה,** באו שלושתם לגור עם ציפורה ומשפחתה בחיפה, והוא אף עבד שם כרואה-חשבון. את מגוריו בארץ חילק, לאחר מות אשתו, בין בתי בנותיו: חצי שנה אצל ציפורה, חצי שנה אצל רבקה, שחיה בגבעתיים.

הוא היה אורח נכבד בחתונת נכדו **אריה** עם **ברוריה,** בבית-השיטה, ובשמחת הולדת ניניו – בניו של ישרוליק גרין – בקיבוץ נען.

נפטר בתל אביב, ב-13.5.1942. בן 86 היה במותו.

ג. האחים

אברהם (אופציה נוספת)

על תעלומת מותו של אברהם גרין

אברהם גרין, אחיו הבכור של דוד בן גוריון, היה הדתי היחיד במשפחה. באין לו פרנסה קבועה וכל מחסורו על אביו, היה אברהם פנוי לענייני יראת שמים ולציונות.

בן 21 היה מתרוצץ בבגדיו הארוכים מבית תפילה אחד למשנהו, מרוקן את קערות התרומה לפועלים בארץ ישראל, לא היתה ברית מילה, תנאים וחתונות ושאר חגיגות שלא כיתת את רגליו לאסוף כסף לטובת הקק״ל, ונושא נאומים חוצבי להבות בבית המדרש. במשפחה ידעו לספר על שינדל אשתו של אביגדור גרין שהיתה מאוד גאה בבנה הקטן דויד ופעם אמרה עליו לקרובי משפחה: ״יש לי בן אברהמ׳לה העתיד להיות גדול בתורה ויראה – זאת יודעת העיר כולה. אבל כי גדל אצלי בן דוד׳ל – זאת יידע העולם כולו״.

מלחמה אחת היתה לאברהם גרין בחייו: להוכיח שהדת והחיים הולכים יחד. אויביו המרים היו חסידי גור. מלחמתם בציונים היתה מלחמת חורמה. ומה שלא עלה בידם בפלונסק, עלה בידם בארץ ישראל: להשתיק אותו.

המחלוקת הזו חצתה קהילות ואף משפחות וגרמה לקרע נורא בתוכן. מאז שהוקם (ב1896-) סניף של "חובבי ציון" בפלונסק הפכו בני משפחת גרין למטרה להתקפה של החסידים. עד כדי כך, שהלשינו על אביגדור גרין אבי המשפחה שהוא עוסק בפעילות חתרנית. יום אחד באו שוטרים, ערכו חיפוש במשך שעות ארוכות ולקחו מסמכים אבל לא מצאו שום דבר מרשיע.

כואב את הקרע הנורא שמפורר קהילות וחוצה משפחות, אברהם מחליט להיפגש עם הרבי מגור כדי להסביר לו את מהות הציונות.

"המלחמה בין הציונים ומתנגדיהם ניטשה בכל החזית בפולין", כתב אברהם כשלושים שנה לאחר מכן במאמר שפורסם ב"הארץ" בשנת 1935. "באטמוספירה מחניקה כזו ובמצב הקשה שנוצר אז כמעט שאי אפשר היה לנו להמשיך את עבודתנו לטובת הרעיון הציוני בין אחינו החרדים וההמון הפשוט".

"כדי לטהר את האטמוספירה המרעילה והמחניקה הזאת" אברהם מארגן משלחת של רבנים ציונים, ביניהם הרב ריינס, "לפעול על לבות האדמו"רים מגור ומסוכאטשוב שלפחות לא יתנגדו ולא ירעו לנו ולהציונות".

בתור צעיר המשתתפים במשלחת הוטל על אברהם בן ה-24 למצוא פטרונים שיממנו את "ההוצאות הקשורות בנסיעה כזו", וכן "לנסוע לגור להכין בשביל הרבנים מעון מתאים". אלא שעד שהרבנים הגיעו לגור כעבור יומיים, "כל העיר והחסידים מעיירות אחרות היו כמרקחה: 'פלישתים עליך, שמשון! רבנים ציוניים בגור!' ".

השיחה עם הרבי מגור לא הביאה שום תוצאות. מאוכזבים נסעו חברי המשלחת אל האדמו"ר מסוכאטשוב. וגם שם נחלו מפח נפש.

"כששבו רבנינו מנסיעתם בחצרות האדמו"רים לוורשה, התאספו במעונם הרבה יהודים חרדים וחסידים מכל המינים, להיוודע על תוצאות נסיעתם ושיחותיהם עם גדולי היהדות בפולין, וביקשו מהרב ריינס שיתאר להם את מהותם ואופיים של האדמו"רים. הרב ריינס ענה לשואליו כך: 'אלמלי היתה להרבי מגור מעט מערמומיותו של ר' שמואל מסוכאטשוב ולאחרון היתה מעט מתמימותו של הרבי מגור, כי עתה היו שניהם ציונים טובים ונאמנים. האסון שבדבר זה הוא, שהרבי מגור הנהו תם יותר מדי ור' שמואל – ערום יותר מדי'".

אברהם לא נתן לכישלון זה של המשלחת לרפות את ידיו. נמרץ ומלא להט אמונה הוא נרתם לרעיון החדש שעלה בו בעקבות "נסיעת רבנינו לחצרות האדמו"רים" – הקמת ארגון עצמי של החרדים הציונים. וכך הוקמה בשנת 1902 תנועת "המזרחי", שם

המורכב מראשי התיבות: מרכז רוחני, שבין מייסדיו היה הרב ריינס. אברהם היה מזכיר הסניף בפלונסק.

לאחר שדוד עלה ארצה בשנת 1906 אברהם שלח אליו מכתב ובו שאלה שנראתה לדוד קצת מוזרה: אברהם החל לעסוק ב"כרטיסי הגרלה", יש בידו 3,000 רובל. האם יוכל לפתוח איתם "מסחר גורלות" בארץ ישראל? דוד התפלא איך הגיע לידי אחיו סכום כזה ואף ביקש מאביו הסבר. ומכל מקום הוא השיב לאחיו בשלילה, "מוטב שישב בפלונסק ולא יכניס לארץ ישראל 'מסחרים' כאלה".

וחוץ מזה דוד השתעשע במעין פנטזיה, תוכנית תלת-שלבית להעלאת בני משפחתו, ואברהם לא נכלל בשלב הראשון. ב-1909 פינטז דוד לרכוש מיק"א חלקת אדמה בסג'רה ולהושיב עליה את בני משפחתו. ראשונות אמורות היו לבוא אחיותיו רבקה וצפורה ולהשתלב בעבודה. את בואם של שני אחיו אברהם ומכל דחה לשלב השני, הוא לא ראה איך הם יכולים לתרום לבניין הארץ, ולבסוף "יבוא אבינו לארץ ישראל".

אולם אף אחד מבני המשפחה לא הגיע לארץ ישראל אלא לאחר מלחמת העולם הראשונה.

אברהם וטובה גרין עלו ארצה בשנת 1934. כל שנותיו בארץ שימש אברהם כפקיד בהסתדרות.

כשאריה בן גוריון סיים את בית הספר הריאלי בחיפה בשנת 1937 היתה לו משאלה יוצאת דופן: הוא רצה לבקר אצל בני משפחתו בפלונסק וביקש מאמו 40 לירות עבור הוצאות הנסיעה. בן 18 יצא אפוא לאירופה והיה האחרון שנפגש עם שינדל, בתו הבכורה של אברהם, ועם בעלה ובנם.

שינדל למדה בסמינר למורות בלודג' ולימדה בבית ספר פולני. היא היתה צעירה ברוכת כשרונות וחדורת ביטחון עצמי, ודוד, שהיה לו יחס מיוחד אליה, לא פעם אמר: "לשינדל נכון כאן עתיד גדול. היא תעלה על גולדה". או שאמר: "שינדל עולה בכישוריה על גולדה". אולם שינדל כלל לא חשבה לבוא. היא היתה נשואה לתנחום, איש הבונד. הבונד היתה מפלגה סוציאליסטית אנטי ציונית, הם האמינו בהתערות בקרב הגויים. ולכן שינדל ותנחום בחרו להישאר פולין. וגם לאחר שסבא אביגדור, ששינדל היתה כל כך קשורה אליו, עלה ארצה בשנת 1925, גם אז תנחום ושינדל בחרו להישאר בפולין.

בשנות המלחמה נעשה מאמץ להשיג להם סרטיפיקאטים, בנימין וישרוליק, אחיה של שינדל, לא חסכו כל מאמץ כדי לחלץ את אחותם מאירופה. גם טובה ואברהם עשו כל מאמץ להעלות את יקיריהם ארצה. בשנת 1941 כבר עברו שינדל, בעלה ובנה לגור בוורשה, ברחוב נובוליפקי 34, ועל אף שהיו היחידים ממשפחתם שנשארו בפולין, ועל אף שמלחמת העולם כבר היתה בעיצומה, סירבו לעלות לישראל. באותה שנה הגישו בנימין וישרוליק בקשה לסוכנות להעלות את אחותם, אך כל תשובה לא התקבלה.

בינואר 1943 הגישו טובה ואברהם בקשה לממשלת פלשתינה "רשות להביא לפלשתינה (א"י) אדם התלוי בו, בתור עולה". כפי שהתחייב על ידי ממשלת המנדט, אברהם ציין שהכנסתו השנתית הינה 216 לא"י.
לקראת סוף החודש – 24.1.43 – השיבה הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה, כי "שלחנו הוראה למשרד הארץ-ישראלי בוואשרה בדבר מתן רישיון עלייה לא"י לחתנך תנחום פורשצ'ין-כהן ומשפחתו.
השמחה היתה קצרת מועד, כי באותה עת כבר גורשו תושבי ורשה והסביבה לאושוויץ.
עד הרגע האחרון אסף אברהם במשרדו אשר בלשכת המס בהסתדרות, כל עיתון ובו ידיעה על גורל יהודי ורשה, פלונסק והסביבה.
חודשים ספורים לאחר קבלת אישור העלייה עבור שינדל ומשפחתה הגיעה אל אברהם וטובה הידיעה כי יקיריהם ניספו עם אלפים אחרים שגורשו למחנות הריכוז (5.1943).
כאשר טובה, אמה של שינדל, שמעה על מות יקיריה היא איבדה את שפיותה ולא חזרה לעצמה עד יום מותה.
הכאב היה קשה מנשוא. אברהם לא סלח לרבי מגור ולחסידיו על שלא אמרו ליהודים את האמת ולא התריעו על הסכנה המתקרבת.
את זעמו וכאבו הביא לביטוי בחוברת בשם "יקוב הדין את ההר". החוברת, על 24 עמודיה, נכתבה בדם לבו.
החוברת, 1 שילינג מחירה, ראתה אור בשנת 1944 ועם פרסומה עוררה עליה את חמתם של החסידים בתל אביב. פרסום החוברת לווה בדברי נאצה כלפי אברהם, שמו הוכפש בעלוני קיר שנתלו בלוחות מודעות.
כמה ימים לאחר שהופצה, אספו חסידי גור התל אביבים את כל העותקים מהקיוסקים של תל אביב.
בשנת 1944 קראה חסידות גור להטיל על אברהם חרם. אברהם קרא ל"דין תורה" בפני הרבנות הראשית, אך זו תמכה בחרם בגין הדברים שכתב. בינואר 1944 תקפו שלושה מחסידי גור את אברהם בעת שנכנס לבית הכנסת של מושב-זקנים ברחוב העבודה 9 בתל-אביב. השלושה חירפו אותו והטיחו לעברו שמות גנאי כגון "אפיקורוס" ו"פושע ישראל" ואיימו להורגו. למחרת שוב תקפו אותו במקל והיכו אותו באגרופים בחזהו עד כי נפל ארצה. למחרת עלה חומו, הוא נפל למשכב, ולא חזר לעצמו.
באפריל 1944 הגיש אברהם קובלנה לבית-משפט השלום בתל-אביב נגד תוקפיו, אותם הכיר. למרות שהמשיך לעבוד בהסתדרות כמקודם, תש כוחו. אברהם נפטר ב-18.4.45, בדיוק שנה אחרי הגשת הקובלנה, אמנם מנודה גם על ידי הרבנות הראשית וגם על ידי חסידות גור, אך נאמן לדרכו הציונית.
בבית-הכנסת ברחוב יבנה ספדו לאברהם מנהיגי "המזרחי", ביניהם י. דובקין, ובשם הסתדרות "המזרחי" ד"ר בן-ציון גינזברגר. פרידמן-לבוב גיסו ספד למת בתפילה "אל

מלא רחמים" וישרוליק ובנימין אמרו "קדיש". אחיו דוד לא השתתף בלוויה, ואף מודעת-אבל לא נשלחה למערכות העיתונים. אברהם נקבר בנחלת-יצחק לצד רבקה אחותו, שנפטרה ב-1944.

ב-1952 נפטרה טובה אשתו ונקברה לצידו. אברהם היה בן 68 במותו. הבכור מבין האחים נפטר אפוא בגיל הצעיר ביותר.

ביום הלוויה פרסם "דבר" כתבה לזכרו.

ביומניו של דוד בן-גוריון דבר מותו של האח הבכור לא נזכר ולו במילה.

ברשימת הספד ב"ספר פלונסק" נאמר שאברהם גרין "נפטר ממחלה ממארת".

"דויד בן גוריון היה תמים", אמרה הניה גרין, כלתו של אברהם. "הוא היה סבור שאברהם כל כך נפגע מזה שבזו לאמת שלו וזה כביכול מה שהביא עליו את המחלה שממנה נפטר".

ברכה חבס, הביוגרפית של פלונסק, טוענת שאברהם "היה בעקיפין קורבן המלחמה הזאת [מלחמת האחים]. בשנות מלחמת העולם והשמדת המוני היהודים בגולה – והוא כבר תושב ואזרח בתל אביב – הטילו חסידי גור שבארץ ישראל חרם על חוברת שפירסם ובה הזכיר להם עוון התנכרותם לציונות בראשיתה. הם פגעו בו בבואו להתפלל בבית הכנסת הגדול וחלה בגלל פגיעה זו ולא קם עוד מחוליו".

החוברת, כולה דברי חכמה ואהבה ורגש ודברים נכוחים, שאותם העלה על נס הרב פישמן-מימון, ממנהיגי המזרחי, במאמר שפירסם כשנה לאחר מותו של אברהם גרין.

שני נכדיהם של אברהם וטובה – יעקב, בן שינדל ותנחום בפולין, ובועז – בן עדה וישרוליק גרין בנען – נולדו ב-1937 והיו ניניו בכוריו של אביגדור גרין.

אברהם לא הפסיק לדאוג ליענק'לה נכדו וחיפש כל דרך להביא את יקיריו ארצה. ועם בועז שמח שמחה גדולה. בימיו הראשונים של התינוק הרך הגיעו לנען דוד ואביו אביגדור לחזות בנכד-בנין – נצר למשפחת גרין מפלונסק, דור חמישי לשרשרת הדורות בישראל. השמחה הייתה גדולה והגאווה ניכרה בכל. ישרוליק ואריה היו שני הקיבוצניקים המגשימים במשפחת בן-גוריון והקשרים עם הסניף בנען נשמרו עד פטירתו של ישרוליק בשנת 1966, והוא בן חמישים ושש בלבד. עדה אישתו נפטרה בשנת 1987.

2. אברהם גרין

בכור בניו של אביגדור גרין נולד בפלונסק, פולין, ב-1887.

הוא היה קטן-קומה וכחוש, גיבן מלידה. נטול כישורי פרנסה, היתה כל מחייתו מוטלת תמיד על אביו, ואילו זמנו היה בידו לעניינים של יראת שמים ולעסקי הציונות. שלא כשאר ילדיו של אביגדור, היה אברהם יהודי אדוק. אבל כאביו היה גם הוא ציוני מסור, וכאחיו דויד – סוציאליסט. הוא נטל על עצמו את משימת איסוף התרומות לקרן הקיימת, והיה מכתת רגליו, בבגדיו המסורתיים, לאסוף מבתי הכנסת בעיר את הכסף שנתרם.

כסבו צבי אריה, הירבה גם הוא להתנצח עם הדתיים החרדים בעיר, והמצב החמיר עם ייסודו של סניף "חובבי ציון" בפלונסק. אויביו המרים היו חסידי גור, וככל שהציונות עשתה שם חייל, החריפה העויינות מצידם כלפיה יותר ויותר, ועד כדי "מלשינות" לשלטונות כנגד אביגדור אביו – בטענה שהוא חותר תחת שלטון הצאר – הגיעו הדברים. השוטרים באו אל ביתו, חיפשו – אך לכלל הפללה לא הגיעו.

יוזמתו של אברהם – ארגון משלחת רבנים, ביניהם הרב **ריינס**, להיפגש עם הרבי מגור, להסביר לו את מהות הציונות ולהגיע להבנה על דו-קיום בשלום של החסידים והציונים – עלתה בתוהו. מכאן צמחה יוזמה אחרת, ובשנת 1902 קמה תנועת "המזרחי" – תנועה חרדית-ציונית. הרב ריינס היה בין מקימיה. אברהם גרין היה מזכיר הסניף בפלונסק.

לאחר שעלה דויד ארצה, כתב לו אברהם ושאל על סיכוייו להסתדר בארץ ולהתפרנס ממכירות של כרטיסי הגרלות. דויד דחה את הרעיון מכל-וכל: "אין מקום בארץ ל'פרנסות' כאלה!", כתב לאחיו (מתעלם לגמרי מהמום שמנע ממנו להתפרנס בדרכים "יצרניות" יותר).

אברהם עלה ארצה עם טובה אשתו בשנת 1934. את שני בניו – ישראל ובנימין – שלח עוד לפניו, ואילו הוא ואשתו נשארו בפלונסק עם בתם שיינדלה, שנולדה בשנת 1902. הם עלו לאחר שמכל משפחתם הקרובה לא נותר עוד איש בפלונסק. שיינדלה נישאה לאיש ה"בונד", ומשפחתה לא היתה ציונית – היחידה מכולם. כל הפצרותיו של דויד, וכבר ערב מלה"ע השניה – גם של אריה (שביקר אז בפלונסק), שיעלו לישראל, לא הועילו(מכולם היא היחידה שנותרה בפולין עם משפחתה, וכולם נספו בשואה).

כשנודע הדבר להוריה, נפלה אמה למשכב ממנו לא קמה עוד.

באי"י סייע דב"ג לאברהם למצוא לו מישרה כפקיד בהסתדרות. הידיעות הקשות מאירופה, שהיכו את הכל בהלם, שברו את סובלנותו של אברהם. מוכה צער ויגון כתב חוברת בשם "**יקוב הדין את ההר**", בה האשים את הרבי מגור ואת חסידיו שהעלימו מן הציבור היהודי-חרדי את האמת על הסכנה האורבת להם באירופה. שנאת הציונות, טען אברהם, היא שגרמה להם להתעלם מן הצפוי להתרחש, ובכך המיטו אסון על המאמינים בהם.

החוברת פורסמה בשנת 1944 (שנת מותה של טובה גרין), ועוררה מהומה גדולה בקרב החרדים. עלוני קיר רוויי דברי נאצה הכפישו את שמו. עותקי החוברת נאספו והושמדו, ובאחת השבתות, בצאתו מבית הכנסת הגדול ברחוב אלנבי שבו נהג להתפלל, התנפלו על אברהם כמה בריונים חרדיים, והיכו אותו קשות. חבול בגופו, לא נשברה רוחו, והוא תבע לדין את תוקפיו. הוא נפטר כמה חודשים מאוחר יותר, בשנת 1945, בן 67 במותו. מנודה מהרבנות ומחסידות גור, אך נאמן לדרכו ולדבקותו בציונות ובארץ ישראל. מנהיגי "המזרחי" ספדו לו, ובניו אמרו עליו "קדיש".
(כשנשאל דויד מה גרם למות אחיו, הוא אמר: אברהם נפטר מעוגמת נפש, בגלל ההשפלות שספג מצד חסידי גור. האם לא ידע את האמת, או העדיף ניסוח כולל יותר למה שאירע? הוא לא השתתף בלוויית אחיו הבכור, וביומניו לא ציין את מותו אף במלה).
בנו ישרוליק היה ממייסדי קיבוץ נען, הקים בו את משפחתו וחי בו כל חייו. בנו בועז היה נינו הראשון של אביגדור גרין, שהגיע עם דויד לנען לחגוג את המאורע. בנו בנימין חי בחיפה.

מיכאל (אופציה נוספת)

<u>מיכאל גרין</u>

מיכאל גרין נולד בשנת 1879, שנתיים לאחר אברהם הבכור.
גם הוא כמו אחיו הבכור ואחיו הצעיר דוד היה נמוך קומה ובעל שיער שופע. אך שלא כמו אחיו, מיכאל, או מכל, לא התעניין בנושאים הקשורים בציונות ולא הקדיש זמן ללימודים כלשהם.
מיכאל לא השתייך לחבורה שלמדה עברית וגם לא הצהיר שיעלה לישראל מייד כשיתאפשר. הוא נודע כנער יפה תואר והיה הראשון להתחתן. אשתו הראשונה היתה צעירה בשם רוזה, שלא ידוע עליה דבר מלבד שמה שמופיע פעמים אחדות במכתביו של דוד לאביו. נישואיו לרוזה לא עלו יפה, ולאחר שנים אחדות הם התגרשו. לפרנסתו עסק מכל במסחר זעיר ובמכירת סידקית בפלונסק, כששפת היידיש משמשת אותו היטב בחנות הקטנה שבה עבד.
בשנת 1927 הכיר את דינה זילברשטיין, ילידת פלונסק (1904), שהיתה צעירה ממנו ב-25 שנה והם נישאו. לזוג נולדו שתי בנות: חיה (ילידת 1929) ומרים (ילידת 1930).

ב-1932 החליט מיכאל לחפש פרנסה בארץ ישראל. הוא עלה ארצה לבד, התישב בתל אביב, שם שכר קיוסק קטן בפינת הרחובות נורדאו-בן-יהודה, בדרך המוליכה לים. כעבור שלוש שנים, ב-1935, לאחר שהתבסס קצת, הצטרפו אליו דינה והבנות חיה ומרים והמשפחה השתכנה בדירה קטנה בקומה ג׳ בשדרות נורדאו.
דינה ומיכאל שהו בקיוסק מהשכם בבוקר ועד שעות הערב המאוחרות.
בדרכם לים היו אנשים נעצרים ומתרעננים בכוס גזוז וסיגריות, ותלמידי בית-הספר השכן ברחוב בן-יהודה היו מתכבדים בממתקים וסדקית. בחנות דינה ומכל דיברו עברית, אך בבית דיברו בעיקר יידיש.
דוד רצה לעזור לאחיו והציע למכל לספק מכשירי כתיבה לוועד הפועל של ההסתדרות. את כל מעייניו השקיע מכל בפרנסת המשפחה. מרים זוכרת שאביה נהג לומר, שבעוד אחיו מקבל את משכורתו מהעם היהודי, הוא, מכל, מתפרנס רק מעבודתי.
שני האחים לא התראו למרות סמיכות המגורים. אך ידוע שבחתונת מרים סירקיס היה דוד השושבין הראשי, יחד עם האחות צפורה.
מיכאל היה היחיד מבין האחים שלא שינה את שמו לבן-גוריון, ורק סמוך לפטירתו כבר הכירוהו כמיכאל גרין בן-גוריון וכך אף נכתב על מצבתו.
העובדה שהאח של בן-גוריון עובד בקיוסק היתה סוד ידוע, וגם אם היו כאלה שלא האמינו שהדבר אפשרי, הדמיון החיצוני בין שני האחים לא השאיר מקום לספק.
ב-1949 נפטרה לפתע דינה בעקבות סיבוך בעת ניתוח, ומיכאל נותר בודד ואובד עצות. אך כעבור עשרה חודשים בלבד, בשנת 1950, מיכאל נשא לאישה את ברונקה – פליטת שואה, ילידת פולין, והזיווג עלה יפה. היא תמכה בו, טיפחה את הבנות והיתה שותפה בעבודה בקיוסק.
לא פעם נראו ילדים מהשכונה מובילים תיירים אל הקיוסק ומסבירים להם ש״כאן בן-גוריון מוכר גזוז״. הדבר נחשב לאטרקציה.
לא ידוע מה היו דעותיו הפוליטיות של מיכאל, אבל בעובדה: שתי בנותיו נישאו לאנשי ״חרות״.
בגיל 84 פרש מכל מעבודתו, והקיוסק נמכר לשלמה לוי. בנו מנהל את הקיוסק עד היום. כעבור שנתיים נפטר ״מות נשיקה״ ונקבר בנחלת יצחק, ליד דינה אשתו שנפטרה 16 שנים קודם לכן. כמה חודשים לאחר מכן (1965) נפטרה אחותו צפורה בחיפה.
מחמשת האחים נותר אז בחיים רק האח דוד.
חיה ומרים גרות כיום (2008) ברמת-גן.

3. **מיכאל (מיכ׳ל) גרין**

נולד בפלונסק, פולין, בשנת 1879, שנתיים לאחר הולדת אברהם.

מיכ׳ל לא היה ציוני, ולא התבלט בתכונה מיוחדת כלשהי. עוד בפלונסק התקשה לפרנס את עצמו ואת משפחתו, וגרם לאביו דאגה כל חייו. לרוב עסק במסחר זעיר וברוכלות. כשעלה רעיון העליה לארץ ישראל, כתב דויד למשפחתו כי עדיף יהיה אם מיכ׳ל לא יבוא, מאחר שביסודו הריהו הולך-בטל, ואת זאת מוטב שימשיך לעשות בבית. גם שידוך יהיה קשה למצוא לו... (אבל מיכ׳ל, שהיה טוב-מראה מכל אחיו, היה גם הראשון מביניהם להתחתן). לאחר שידוך שלא עלה יפה התגרש ונישא בשנית לדינה זילברשטיין, אף היא ילידת פלונסק, שהיתה צעירה ממנו ב-25 שנים. שתי בנותיהם – חיה ומרים – נולדו בפלונסק.

בסופו של דבר עלה גם מיכ׳ל ארצה, בשנת 1932, והתיישב בתל אביב. הוא חכר קיוסק בשד׳ נורדאו פינת בן יהודה, בצפון העיר, וממנו התפרנס, כשהוא יוזם מדי פעם שיפורים צנועים ומבצע אותם. בין השאר סיפק מכשירי כתיבה לוועד-הפועל של ההסתדרות, וכך הרחיב קצת את פרנסתו. עניינים שברומו של עולם – שבהם היה אחיו דויד שקוע עד מעל לראשו – לא העסיקו אותו. בדיעותיו הפוליטיות היה איש הימין, ובנותיו נישאו לאנשי בית״ר ו״חירות״.

הוא גר בסמוך לקיוסק, והמעגל הצנוע הזה היה עולמו. עם דב״ג נפגש רק לעתים רחוקות, על אף שגרו בקירבת מקום, ומעולם לא ביקש ממנו דבר. רק בגלל לחצה של אשתו השלישית, ברונקה (דינה נפטרה לפתע בשנת 1944) הסכים לעברת את שמו לבן-גוריון, אך כל מכיריו, שידעו על ה״ייחוס״ המשפחתי שלו, המשיכו לקרוא לו בשם גרין. עברית לא דיבר כל חייו, על אף שבמשך הזמן הבין את השפה.

בתו **מרים** סיפרה, כיצד היתה חוצה בכל ששי בצהריים את החולות שבין שד׳ רוטשילד לשד׳ קרן קיימת, שם גרו דויד ופולה, וצלחת געפילטעפיש ששלחה אמה דינה, בידיה. פולה היתה נוטלת את הצלחת, בקושי אומרת תודה. משלוח בכיוון ההפוך לא יצא מעולם. הקשרים המשפחתיים עם משפחת דב״ג, שמעולם לא הצטיינו בחמימות רבה, נותקו כמעט לאחר מות ההורים (את חגי, בנו של אריה, לעומת זאת, אירחו בביתם בתקופת שירותו הצבאי).

בהיותו בן 84 פרש מיכ׳ל מהקיוסק, ובן 86 – בשנת 1965 – נפטר.

(מקור נוסף לפרק על מיכ׳ל גרין – אבי שילון, ״העיר״ – גבעתיים-רמת גן, 2.2006).

רבקה (אופציה נוספת)

רבקה גרין

רבקה גרין נולדה בפלונסק בשנת 1881, בת ראשונה אחרי שני בנים (אברהם ומיכאל). גבוהה הייתה ויפת תואר.
היא לא היתה מן המצטיינות בלימודים, ולא היתה מעורבת כמו אחיה אברהם ודוד בהתעוררות הציונית. רבקה היתה שקטה וחרוצה ותמיד עזרה בבית.
בשנת 1911, והיא כבת שלושים, התחתנה עם אברהם לפקוביץ, סוחר אמיד מן העיר לודג', שהיה מבוגר ממנה בשנים רבות. רבקה עברה להתגורר עם בעלה בלודג'. במכתביו כינה דוד את גיסו "הזקן". רבקה אירחה בביתה את בני משפחתה ותמכה בהם חומרית. כששינדל למדה הוראה בלודג' היא גרה בבית דודתה. גם דוד התארח בבית אחותו בביקוריו בפולין לאחר עלייתו לארץ-ישראל בשנת 1906.
בשנת 1926 אברהם, בעלה של רבקה, חלה וכעבור זמן קצר נפטר. בשנה זו כבר לא היו בפלונסק אביגדור, דוד וצפורה וגם לא בניו של אברהם. בבדידותה החליטה רבקה לעלות ארצה. בשנת 1931 עלתה רבקה לישראל וללא תמיכת איש התיישבה בשכונת בורוכוב בתל-אביב, שכונה שנוסדה רק שבע שנים קודם לכן. היא קנתה בית ברחוב בורוכוב, פינת רחוב המעורר, בית קטן וצנוע, אותו הרחיבה וטיפחה במשך השנים לפי יכולתה.
צפורה אחותה, שראתה אותה בבדידותה, שידכה לה את זמר האופרה יהודה הר-מלח, קולגה של פרידמן-לבוב, בעלה השני של צפורה, לו נישאה בשנת 1925.
יהודה הר-מלח, יליד 1880, היה מבוגר מרבקה בשנה בלבד. הוא עלה ארצה בשנת 1922 לאחר ששימש כפרופסור לפיתוח קול בסנט-פטרבורג ברוסיה (מאז שנת 1920). שמו הלך לפניו כזמר אופרה מצליח, שהֵרבה להופיע באירופה ובמצרים.
בשנת 1925 הוציא את התקליט הראשון של זמר עברי בארץ-ישראל והֵרבה להופיע עם פרידמן-לבוב בפני ציבור העובדים בערים ובהתישבות העובדת, ובאירועים המוניים. גם יהודה הר-מלח, כמו פרידמן-לבוב, שהיה צעיר מיהודה בארבע שנים, היה נמוך-קומה, בעל שיער מקריח על ראש עגלגל ומלא תזזית ויֵדע במוזיקה עממית וקלאסית.
עם חתונתם (ב-1931 בערך), והיא כבר בת חמישים, היו שתי האחיות לבית אביגדור גרין נשואות לזמרי אופרה ומורים למוזיקה ידועים בארץ-ישראל של שנות השלושים והארבעים.

רבקה היתה עקרת-בית מסבירת פנים, והיא אירחה בביתם החדש והצנוע שבשכונת בורוכוב את הבנים והבנות של אחיה, את מרים וחיה, ואת גאולה ועמוס. גם אביה אביגדור גרין עבר להתגורר אצלה לאחר שגר אצל אחותה צפורה בחיפה.
צפריר נלקין ובני משפחתו גרו בשכנות לביתם של יהודה ורבקה והוא זוכר אותם לטובה. "אביגדור היה שקט ולא מעורב" – אומר צפריר – "ורבקה הייתה עקרת בית שהרבתה לארח את בני משפחתה". צפריר זוכר שכאשר דוד היה בא לבקר את אביו בהזדמנות זו היה מבקר גם אצל רחל בית הלחמי, שגרה בשכנות. "בתקופה שהיה הבית שלהם בשיפוץ – אביגדור גר במרתף ביתנו וגם אלינו היה בא דוד לבקר את אביו ותמיד, בהמשך, ביקר גם את רחל", דודתו של צפריר.
בשנת 1942 נפטר אביגדור בביתה של רבקה, ונקבר בבית הקברות טרומפלדור. בן 86 היה במותו. רבקה נפטרה בשנת 1944, בת 64 בסך הכול.
יהודה הר-מלח המשיך להתגורר בדירתם בשכונת בורוכוב עד קרוב לפטירתו בשנת 1960, והוא בן 80.
לרבקה לא היו ילדים.

4. **רבקה גרין (לפקוביץ)**

נולדה בפלונסק, פולין, בשנת 1881.
היא היתה הבת הבכורה בבית, ולאחר מות אמם בלידתה הוטל עליה, כנראה, עול לא קטן. רוח הציונות ששררה בבית דבקה אף בה, אך לעלות ארצה לא מיהרה. היתה שקטה, חרוצה, גבוהה מאחיה ויפת מראה, אך רק בהגיעה לגיל 30 נישאה - לסוחר אמיד, אברהם לפקוביץ שמו, שהיה מבוגר ממנה ב-30 שנה ודאג לכל מחסורה. הם גרו בלודז', והבעל (שבגלל גילו כונה "הזקן" בפי גיסיו) הירבה לנסוע משם לצורך עסקיו וכדי לטבול במעיינות רפואה. במהרה הפך ביתה של רבקה להיות לכתובת למשפחה כולה לחופשות של הבראה והתאוששות, ואילו אביגדור יכול היה מעתה לחזק את תמיכתו בילדיו האחרים.
דב"ג, שעם התחזקות מעמדו בישוב כמנהיג-מוביל הירבה בנסיעות לחו"ל, השתדל לבקר בביתה של רבקה כל אימת שנסע לאירופה בשליחות מפלגתו, ושם נפגש עם בני משפחתו (לפלונסק לא יכול היה להגיע, מחשש שייעצר בידי השלטונות בגלל התחמקותו מחובת השירות בצבא). כשנזקק לחופשת התאוששות או הבראה, בביתה של רבקה עשה זאת.
בשנת 1926 נפטר לפקוביץ לפתע, ורבקה, שנותרה בבדידותה (רוב משפחתה היתה כבר באי"י) עלתה ארצה. מצבה הכלכלי הטוב (יחסית) הקל על חייה. היא קנתה לה בית בשכונת בורוכוב, לא עבדה ולא עסקה בשום פעילות ציבורית. אחותה ציפורה

הכירה לה את ידידו של פרידמן-לבוב - יהודה הר-מלח (פרופסור למוסיקה וזמר-אופרה), ובשנת 1931, והיא כבר כבת 50, נישאה לו. ילדים לא נולדו להם. הם גרו בשכונת בורוכוב, גבעתיים, ושם התגורר איתם אביגדור גרין (לסירוגין עם מגוריו אצל ציפורה בחיפה). גם כאן הירבתה רבקה לארח את בני משפחתה לדורותיהם. לשם היה בא דב"ג כאשר ביקר אצל רחל בית-הלחמי (נלקין), אהובת נעוריו, שהתגוררה אף היא בשכונת בורוכוב.

רבקה נפטרה בתל אביב בשנת 1945, והיא בת 64 בלבד.

5. **דויד (גרין) בן-גוריון**

דויד נולד בפלונסק בשנת 1886, ילדם הרביעי של שיינדל ואביגדור גרין (מאלה שנותרו בחיים). מילדותו התבלט בין אחיו ובין חבריו בני גילו, והוריו צפו לו עתיד גדול (ראשו הגדול, יחסית לקומתו הקטנה, עורר בהם תקוות רבות). מגיל צעיר יזם פעילויות ציוניות, ייסד עם חבריו אגודה ציונית בשם "עזרא", ובשנת 1906 עלה ארצה עם קבוצה מחבריו. היתה זו מעין תגובה מאוחרת להצעתו של הרצל בקונגרס הציוני הששי, 1903, לבנות ליהודים "מקלט לילה" באוגנדה, עד שיאפשרו התנאים עליה לא"י. בקבוצה זו היתה גם הנערה רחל נלקין, שהיתה משאת נפשו כל חייו (היא נישאה זמן לא-רב לאחר עלייתם ליחזקאל בית-הלחמי. הם שמרו קשר כל חייהם).

אכזבתו מיחסם של איכרי המושבות לפועלים היהודים הביאה אותו אל סג'רה שבגליל – שם היו כל שכירי האיכרים יהודים. שאיפותיו למנהיגות הסתמנו עד מהרה, ובצידן – ההכרה בדבר ההכרח להרחיב את השכלתו, להתקרב אל המימשל הטורקי (ללמוד טורקית, לרכוש תואר במשפטים באוניברסיטה באיסטנבול) ולהגיע למעמד שיהיה מכובד גם בעיני הטורקים. יחד עם ידידו יצחק בן צבי יצא לאיסטנבול, שם למדו שניהם. עם פרוץ מלה"ע הראשונה גורש מהארץ, ואז יצאו שניהם לארה"ב, שם החלה פעילותם הפוליטית המעשית. ב-1917, והוא בן 31, הכיר שם ונשא לאשה את פולה מונבז, ילידת מינסק, אחות במקצועה, שהיתה לצידו במשך כל חייו (ככל שחיים אלה לא הרחיקו אותו מביתו לשליחויותיו השונות). עם תום המלחמה וכיבוש הארץ בידי האנגלים חזר ארצה, ומכאן ואילך התגבש והלך מעמדו כמנהיג תנועת פועלים, כאחד ממייסדי ההסתדרות, כיו"ר הנהלת הסוכנות היהודית, ולבסוף – כנושא ההכרזה הרשמית על הקמת מדינת ישראל, ושר הבטחון וראש הממשלה הראשון שלה למשך שנים רבות..

תפקידיו ומעמדו הרחיקו אותו ממשפחת מוצאו, ורק לאירועים מיוחדים טרח להגיע. אבל עם ציפורה אחותו, הקרובה לו והאהובה עליו מכולם עוד מילדותם בפלונסק, שמר על קשר קבוע, והיה אורח בכל אירועי משפחתה. היא, מצידה, הפגינה כלפיו נאמנות מוחלטת והערצה ללא סייג. בדרך הטבע, היה הקשר בין דב״ג לאריה בן-גוריון קרוב וחם יותר ממה שהיה בינו לבין שאר אחייניו וצאצאיהם. אריה ראה בו תמיד מופת של מנהיג ואיש-ייעוד, אף שלא אחת נפלגו דרכיהם הפוליטיות – ודב״ג לא עבר על כך אף פעם בסלחנות.

אל אביו אביגדור היה דב״ג קשור בקשר של אהבה והוקרה רבה. הוא הירבה לכתוב אליו בתקופה הראשונה של חייו בארץ, והמכתבים האלה, הכתובים עברית רהוטה ועשירה, מלאים געגועים ורגש (בהמשך חייו אין עוד מכתבים כאלה מדב״ג לשום אדם. הכל נעשה ענייני מאד, תמציתי וקר). האב, שהאמין מאד בעתידו של דויד וביכולותיו, תמך בו – כספית ורגשית – ככל יכולתו. עלייתו של האב ארצה בשנת 1925 שיחררה את דב״ג (שכל זמנו ומירצו כבר הוקדשו אז לפעילותו הציבורית) ממשא כבד של דאגה לאביו. הוא ביקר אותו ככל שיכול. למרבה הצער, נפטר האב במאי 1942, בעוד דב״ג שוהה בשליחות בארה״ב.

אריה בן-גוריון שמר מאד על קשריו עם דב״ג, היה מבקר אצלו, מזמינו לקיבוץ לכל אירוע שנראה לו הולם את מעמדו של דודו, והבליג על כל התקפותיו של ה״זקן״ על עמדותיו הפוליטיות של אחיינו. לא בגלל עמדות פוליטיות ראה בדב״ג דוגמה ומופת, אלא בגלל הטוטאליות שבה חי דב״ג והקדיש את כל יכולותיו למימוש עמדות אלו. הוא ואחיו היו היחידים מכל אחייניו של דב״ג שנשאו גם את שמו, ואריה ראה זאת כמצב קבוע של מחוייבות אישית. גם ילדיו של אריה – חגי ורזיה – חשים במחוייבות הזאת, אף שהם כורכים אותה במחוייבות לזכר אביהם.

בערוב ימיו, כשגר דב״ג עם פולה בשדה בוקר, והוא מנותק מכל פעילות פוליטית ומרוב חבריו-לשעבר, השתדל אריה לבקר אצלו ככל שניתן לו. גם כששכב דב״ג על ערש מותו, בתל השומר, ביקר אצלו אריה – שעות אחדות לפני פטירתו. בזכרונותיו מתאר אריה פגישות אלו ברגש רב ובהרבה צער על האיש ועל אחריתו. לא קשה להבחין בדבריו מידה רבה מאד של הזדהות עם האדם שהגיע לפסגות של עוצמה ונותר לבסוף זנוח ובודד. דווקא במצבו זה, כשהוא חסר כל עוצמה וישע, מבטא אריה כלפיו תחושת משפחה וחום אישי רב.

דויד בן-גוריון נפטר ב-20.11.1973, בן 87, ונקבר לצד פולה אשתו שדה-בוקר.

<u>הערה</u>: חומר נוסף על דב״ג, בעיקר בהקשרי חייהם של ציפורה ואב״ג – ראה בפרקים אחרים, ובעיקר בפרק ״דוד, דודי״ – שעניינו הקשר בין דב״ג לבין אחיינו, אריה.

6. ציפורה (פייגלה גרין) קוריטני – בת-גוריון

בתם הצעירה של שיינדלה ואביגדור גרין, נולדה בפלונסק ב-26.3.1890. בת 8 במות אמה, היו אביה ואחיה דויד, הקרוב לה בגילו מכל אחיה, בני משפחתה התומכים והקרובים ביותר. אביה השתדל כל חייו לסייע לה ככל שהשיגה ידו, ודויד דאג לה מאד בנעוריה, אירגן את עלייתה לארץ, עזר לה למצוא עבודה, וכל חייה שמר איתה על קשרים חמים הדדיים. במותה, בשנת 1965, הספידה ליד קברה בקיבוץ בית-השיטה, והתנצל על שהתנגד לעלייתה ארצה יחד איתו – התנגדות שהשפיעה על חייה לשנים ארוכות.

מאחר שהמליץ לה לרכוש מקצוע בטרם תעלה, החליטה ציפורה לצאת לברלין וללמוד את מקצוע הגננת. זו היתה שאיפה חריגה מאד בעת ההיא, ותחילה התנגד האב, אך לבסוף השתכנע והתיר לה לנסוע, ואף מימן את לימודיה ואת קיומה בברלין. היא היתה אז בת 22. בברלין פגשה את הסטודנט לרפואה משה קוריטני, יליד רוסיה, והם התארסו. הם נישאו בפלונסק בשנת 1914

ונשלחו מיד לייליסבטגראד, שם מונה ד״ר קוריטני למנהל בית חולים צבאי ממשלתי, והכשיר את ציפורה לשמש כאחות מעשית.

בשנת 1916 ילדה ציפורה את אריה. ב-1919 – את עמנואל. כל השנים האלה נותק הקשר בינם לבין דויד, בגלל המלחמה שניטשה בין טורקיה לרוסיה. בצד המלחמה פרצה ברוסיה המהפכה, האווירה נעשתה קשה ולחוצה, האנטישמיות והפרעות ביהודים גברו. בפברואר 1922 נורה ד״ר קוריטני בקליניקה שבביתם בידי רופא רוסי – מניע לא נתגלה. וציפורה אז בת 32, אלמנה ושני פעוטים עמה.

לאחר תקופה של טלטולים בדרכים, שוד כל מיטלטליה, נפילתו ופציעתו של בנה אריה מהרכבת, הצליחה ציפורה – בעזרת אביה שמימן את השוחד שנאלצה לשלם לשומרי הגבול – לחזור לפלונסק, 6 שנים לאחר שעזבה. את הילדים מסרה לטיפולו של אביה (אריה היה מרותק למיטתו בגלל רגלו הפגועה, ובילה ימים על ימים בגנו של סבו) והיא עצמה יצאה לוורשה, למצוא עבודה ולחסוך כסף לעלייה. בוורשה גם התייעצה עם רופאים מומחים בעניין פציעתו של אריה, והם יעצו לה לעלות ארצה ולתת לשמש הארצישראלית לרפא את הפגיעה.

דב״ג שלח לה ולאריה פספורט, בו הופיע שם-משפחתם כבן-גוריון – דרך לקצר הליכים ולמנוע בעיות. במאי 1923 הגיעו שניהם לנמל יפו, ותחילה גרו בביתם של פולה ודויד בתל אביב. עמנואל נשאר אצל סבא אביגדור. הוא יגיע איתו לאחר שנתיים.

ציפורה עבדה בארץ כאחות ונדדה ממקום למקום בעקבות הצורך במירפאה בכל מקום שבו בוצעו עבודות גדולות. לבסוף השתקעה בחיפה, ובשנת 1925 נישאה לזמר-מוסיקאי לובה פרידמן-לבוב. כאן, סוף סוף, התייצבו חייה.
היא ליוותה את חיי בניה מקרוב, אריה שמר על קשרים קרובים עמה והשפיע עליה הרבה חום ואהבה. עם עמנואל היה קשה יותר: הוא נפגע מאד מהשארתו בפלונסק כשעלתה, ומעולם לא סלח לה על כך. בשנת 1955 התאלמנה שנית, אבל היא ניהלה את חייה בדרכה: עצמאית, חזקה, החלטית, מסורה מאד לעבודתה ולכל תפקיד שנטלה על עצמה. היתה בין מייסדות ארגון אמהות עובדות, חברה פעילה במפא"י, ממייסדות מוסד "אמנה" בחיפה, וכמובן – אמא וסבתא מסורה.
היא נפטרה ב-18.7.1965, מהתקף לב, והובאה לקבורה בבית-השיטה. אחיה דויד ובנה אריה ספדו לה.

הערה: עיקר תולדותיה של ציפורה, והקשרים בינה לבין אריה ומשפחתו, מופיעים בספר ביתר פירוט בפרקים המתארים את חייו.

ד. דור הבנים

בני אברהם וטובה גרין-בן-גוריון

2א: **בנימין גרין - בן-גוריון**

בנם הבכור של אברהם וטובה נולד ב-28.7.1905 בפלונסק, פולין. הוא עלה ארצה ב-1922, ללא הוריו, וגר תקופה מסויימת בביתם של פולה ודב"ג בתל אביב. היה מהנדס. נישא להניה צוקרמן,
שהיתה אחות במקצועה, והתגורר עמה בחיפה. ילדים לא נולדו להם.
נפטר ב-15.5.1980.

2ב: **ישראל (ישרוליק) גרין – בן-גוריון**

בנם השני של אברהם וטובה נולד בשנת 1910 בפלונסק, פולין. עלה ארצה ב-1925, עם ציפורה ואריה. היה ממייסדי קיבוץ נען, מראשוני הקיבוצים של תנועת "המחנות העולים", ומילא בו תפקידים מרכזיים בתחום הכלכלה והכספים. נישא לעדה קאופמן. ילדיהם: בועז, עמוס ומיכל (נגרין).
נפטר בנען מהתקף-לב ב-10.6.1966.

2ג: **שיינדלה (גרין) פשצר**

בתם הבכורה של אברהם וטובה נולדה בשנת 1902 בפלונסק, פולין. היתה מורה במקצועה. נישאה לתנחום פשצר, איש ה"בונד". כחברי ה"בונד" התנגדו אף הם לציונות ולעליה לא"י, וכל מאמצי השכנוע של דב"ג, ושל שאר בני המשפחה, לא הזיזו אותם מדעתם. הם התגוררו בלודז', ואחר כך בוורשה. ב-1937 נולד בנם, יעקב. המשפחה גורשה משם לאושוויץ בשנת 1942.

בנות מיכאל ודינה גרין

3ד: **חיה גרין** נולדה בתל אביב בשנת 1929. נישאה ליהודה ארקיס. לזוג נולדו 2 ילדים: דינה ואריה. חיה כיום ברמת גן.

3ה: **מרים גרין** נולדה בתל אביב בשנת 1930. נישאה לירמיהו-יוריק טאוב. לזוג 3 ילדים: אלחנן, ורדה וסיגל. חיה כיום ברמת גן.

בני דוד ופולה בן-גוריון

5ו: **גאולה בן-גוריון** נולדה בניו יורק, ארה"ב, בשנת 1918. נישאה לעמנואל בן-אליעזר, עובד משרד הבטחון. ילדיהם: יריב, מושיק ואורית. גאולה היתה מורה, והמשפחה גרה בצהלה.
נפטרה בתל אביב בשנת 1998.

5ז: **עמוס בן-גוריון** נולד בלונדון, אנגליה, בשנת 1920. נישא למרי קאלוי, אחות במקצועה, שטיפלה בו בעת פציעתו במלה"ע 2. ילדיהם: גליה, אלון ורות. המשפחה גרה בחיפה.
עמוס ב"ג היה סמנכ"ל המשטרה, מנכ"ל "אתא", ואיש עסקים. נפטר בשנת 2008.

5ח: **רננה בן-גוריון** נולדה בישראל בשנת 1925. היתה פרופסור למיקרו-ביולוגיה ותקופה מסויימת כיהנה כסגנית מנהל המכון הביולוגי בנס ציונה. נישאה לדוד לשם. בנם: אורי לשם.
נפטרה בתל אביב בשנת 2008.

בני ציפורה (ומשה קוריטני) בת-גוריון

6ט: **אריה בן-גוריון (קוריטני)** נולד ביליסבטגראד, רוסיה, בשנת 1916. בשנת 1922 התייתם
מאביו שנרצח. עלה עם אמו לא"י ב-1924. גדל בחיפה, ובבגרותו יצא להגשמה והיה ממייסדי
קיבוץ בית-השיטה. נישא לברוריה שיף. ילדיהם: חגי ורזיה.
היה מורה ומחנך, ייסד וניהל את מכון החגים הבין-קיבוצי, וכתב ספרים בענייני תרבות וחגים.
נפטר ממחלה קשה בבית-השיטה, ב-6.6.1998.

6י: **עמנואל בן-גוריון (קריטני)** נולד ביליסבטגראד, רוסיה, בשנת 1919.
התייתם מאביו שנרצח ב-1922. עלה לא"י עם סבו, אביגדור גרין, בשנת 1925.
למד בביה"ס הריאלי בחיפה, בבצלאל, ובאוניברסיטה העברית בירושלים. היה
איש-מדע וחוקר תעופה, ופירסם ספרים רבים בתחומים אלה. כמו כן היה
עיתונאי לענייני מדע, וחבר מטה חיל האוויר. לא הקים משפחה.
נפטר מהתקף-לב בבית-השיטה, ב-8.4.1982.
ציפורה נישאה בשנית ל**אריה פרידמן-לבוב** בשנת 1928.
בתו של פרידמן-לבוב, **רות**, נולדה בווינה בשנת 1915. היא מוסיקאית.

ה. ***דור הנכדים***

נכדי אברהם וטובה גרין-בן גוריון:

בועז גרין (נולד בנען, 1937). נישא לרחל שוער ולהם בן – עמית. נישא בשנית לאביגייל חסין ולהם שני בנים – גדעון ודן.

עמוס גרין (נולד בנען, 1947). נישא לרבקה גרוס ולהם שני בנים – יהונתן ועמיחי. נפטר בשנת 2004.

מיכל גרין (נולדה בנען, 1956). נישאה למאיר נגרין, ועמו הקימה את מפעל התכשיטים והעיצוב "מיכל נגרין". לזוג בת – יסמין.

יעקב פשצר (נולד בוורשה, פולין, 1937) לשיינדל ותנחום. ניספה באושוויץ עם הוריו, בן שש במותו, בראשית 1942.

נכדי מיכאל ודינה גרין:

9ה: דינה ארקיס (נולדה ברמת גן, 1953). בתה של חיה.
9ו: אריה ארקיס (נולד ברמת גן, 1956). בנם של חיה ויהודה ארקיס.
9ז: אלחנן טאוב (נולד ברמת גן, 1953). בנם של מרים וירמיהו טאוב.
9ח: ורדה טאוב (נולדה ברמת גן, 1956). בתם של מרים וירמיהו טאוב.
9ט: סיגל טאוב (נולדה ברמת גן, 1964). בתם של מרים וירמיהו טאוב.

נכדי פולה ודויד בן-גוריון:

מגאולה ועמנואל בן-אליעזר:

9י: יריב בן-אליעזר (נולד בתל אביב, 1940). נשוי לדליה, ולהם 3 ילדים: אהוד, יואש ואפרת.

9יא: מושיק בן-אליעזר (נולד בתל אביב, 1943). נישא לבוני, ולהם בן – אדם.

9יב: אורית בן-אליעזר (נולדה בתל אביב, 1950). נשואה לדני, ולהם 3 בנים – עמית, ארז ועודד.

מעמוס ומרי בן-גוריון:

9יג: גליה בן-גוריון (נולדה בתל אביב, 1946). נשואה לרפי, ולהם 2 ילדים – טל ויהונתן.

9יד: אלון בן-גוריון (נולד בתל אביב, 1951). נישא לאנסטסיה ולהם 2 בנות – אלכסנדרה ודפני.

9טו: רות בן-גוריון (נולדה בתל אביב, 1959). נישאה לגיל ולהם 3 ילדים – יותם, שי ותומר.

מרננה ודויד לשם:

9טז: אורי בן-גוריון-לשם (נולד בתל אביב, 1966). .

נכדי ציפורה בת-גוריון:

9יז: חגי בן-גוריון (נולד בבית-השיטה, 1941). נישא לשולה אדר, ולהם 4 ילדים: שגיא, מירב, מורן ונועם.

9יח: רזיה בן-גוריון (נולדה בבית-השיטה, 1945). נישאה לעמיחי ירחי, ולהם 2 ילדים: יונתן ויפעת.

לרבקה גרין לא היו צאצאים.

סיום:

חמישה ילדים היו לאביגדור גרין שהגיעו לבגרות. כולם עלו לארץ ישראל והקימו משפחות. רבקה לא הניחה צאצאים.

משפחות גרין ובן-גוריון הסתעפו ופנו לדרכים נפרדות. דור האבות (ילדי אביגדור) שמר על קשרי המשפחה: נפגשו בימי שמחה ואבל, השתדלו לחבר את ילדיהם אלה לאלה. אבל הדרכים התפרדו. צילו הגדול של דב״ג היה מוטל על כולם, מי יותר מי פחות. לא נמצא ביניהם אחד שיחבר בין כולם במישורים אחרים. משפחות הנכדים והנינים לא גילו עניין אלה באלה.

אריה בן-גוריון, ובהשפעתו – גם ילדיו, מטפחים את זכר המשפחה, ושומרים על זכרון הזיקה החמה שהיתה בין אריה לדויד, דודו.
עם השנים ניגלים קרובי משפחה נוספים, חלקם – הנושאים עד היום את שם-המשפחה גרין, והם צאצאי אחיו וקרוביו של אביגדור גרין, שהיגרו מפולין לארה״ב ולמקסיקו. בישראל לא נותר איש הנושא את השם גרין.

נספחים לספר

נספח : התראיינו לספר (לפי סדר א"ב):

עזריה אלון: יליד 1918, בארץ ישראל משנת 1925. בוגר ביה"ס הריאלי בחיפה, חבר ומדריך בתנועת "המחנות העולים". חבר קיבוץ בית-השיטה משנת 1938. פועל חקלאי, מורה, מיוזמי הקמת החברה להגנת הטבע, מזכיר החברה בשנים 1969-1977, ויושב-ראש הוועד-המנהל שלה בשנים 1977-1985. חבר המועצה לגנים ושמורות וחבר הרשות לשמורות טבע. מאז 1951 פעיל ביזמות ומאבקים לשמירת הטבע והסביבה, בכלל זה הצלת פרחי הבר. בעל תכנית שבועית בקול ישראל – "נוף ארצנו", מאז 1959. פירסם מאות מאמרים בעיתונות התקופתית, כ-40 ספרים בנושאי טבע וידיעת הארץ, למבוגרים ולילדים – 3 מהם באנגלית, 3 בערבית, 2 ברוסית. עורך האנציקלופדיה "החי והצומח של ארץ ישראל" ב-12 כרכים. צלם. בשנת 2008 זכה באות הכבוד של החברה לאיכות הסביבה.

ד"ר יוסי אסף: נולד ב-1942 בבית השיטה, והינו חבר הקיבוץ. שימש בעברו כמורה ומחנך בביה"ס התיכון במקום. היה מזכיר-חברה, ומאוחר יותר עבד במפעל השימורים של הקיבוץ ותוך כך מילא תפקיד כמפקד חטיבה במילואים.
לאחרונה ניהל את כפר הנוער מלכישוע, ומזה שבע שנים הוא ראש מכללת סמינר הקיבוצים.

אבי זעירא: נולד ב-1968. נשוי לסיגל, אב לשלושה וגר במושב מולדת.
בוגר תכניות-חינוך במדרשה ב"אורנים", ובעל תארים ביהדות והוראה מטעם אונ' חיפה ומכללת אורנים.
משנת 2006 מנהל את מכון "שיטים" בבית השיטה.

בנימין יוגב (בוג'ה): חבר קיבוץ בית העמק. איש ארכיון ומכון החגים. עבד כ-10 שנים עם אריה בן-גוריון, עד פטירתו, והמשיך את מפעלו עד להעברת המכון לצוות החדש בניהולו של אבי זעירא. פעיל בעבודת המכון והפצת מסורת החגים בקיבוצים ובמוסדות שונים.

יעקב יוניש: יליד 1941, קרית חיים. חבר קיבוץ בית- השיטה. בוגר "כדורי", בעל תואר שני במסלול תכנון ערים ואזורים בטכניון. כמו כן בוגר קורסים ליועצי נדל"ן וגישור. שנים רבות פעל כמנהל, יוזם ויועץ בתפקידים שונים בתחומי התמחויותיו. כמו כן היה פעיל במסגרת הקיבוץ, תנועת המחנות העולים, ופעילויות איזוריות וחברתיות.

ד"ר ניר מן: היסטוריון, בן קיבוץ בית השיטה. עורכו של "ילקוט תשעה באב" בהוצאת מכון החגים הבין-קיבוצי.

צבי שוע (פאוסט): נולד בארגנטינה. הצטרף לתנועת השומר הצעיר בבגרותו, כמדריך לחוגי עברית ב"הכשרה". חבר קיבוץ געש, פעיל-לשעבר בוועדת החגים הבין-קיבוצית לצד אב"ג ומתתיהו שלם ז"ל. מאז שנת 1968 שותף לאב"ג בעבודת ילקוטי החגים. ספרו "הגדות פסח של התנועה הקיבוצית" (שם זמני) עומד לראות אור בקרוב, בהוצאת "מערכת", דליה.

נספח: הבהרות מונחים ומושגים

לפרק ילדות ונעורים

1. **מלחמת העולם הראשונה:** התנהלה בשנים 1914-1918. הצדדים היריבים היו: **מדינות ההסכמה** – צרפת, בריטניה, ארה״ב, איטליה ורוסיה, וכנגדן – **מדינות המרכז:** גרמניה, אוסטרו-הונגריה, בולגריה והקיסרות העותמנית. המלחמה היתה טוטאלית בהיקפי הצבאות, בהתפשטות איזורי המלחמה (אירופה, אסיה ואפריקה), בגיוס כל המשאבים – האנושיים והטכניים, ובאמצעי המלחמה החדישים שהופעלו בה (מלחמת החפירות, קרבות אוויר, שימוש בגזים מרעילים ועוד), וכן בתוצאותיה: נצחון מדינות ההסכמה שינה את מפות אירופה והמושבות, משטרים נפלו וקמו, ובמקומן של הקיסרויות הישנות (רוסיה הצארית, אוסטרו-הונגריה, האימפריה העותמנית) נוסדו מדינות לאומיות. השלטון באי״י עבר מידי התורכים לידי הבריטים, והארץ הוכרזה כמנדט שניתן לבריטניה מטעם חבר הלאומים שהוקם ע״י המדינות שניצחו במלחמה.

2. **המהפכה הרוסית:** פרצה ב-1917, בעוד רוסיה נתונה במלחמת העולם, בהנהגת המפלגה הקומוניסטית (בולשביקים), כנגד שלטון הצאר וראש הממשלה הממונה קרנסקי. אחת התוצאות המיידיות שלה – פרישת רוסיה ממסגרת מדינות ההסכמה ומן הלחימה. כחלק ממלחמת האזרחים שהקיפה את הארץ נערכו פוגרומים קשים ביהודי רוסיה.

3. **העלייה השניה:** גל ההגירה היהודי שהגיע לארץ ישראל החל משנת 1904, והסתיים עם פרוץ מלה״ע הראשונה, 1914. מכלל 35,000 העולים שהגיעו ארצה, נימנו כ-1000 עד 2500 חלוצים, צעירים בעלי השקפת עולם סוציאליסטית-לאומית. גרעין זה, על אף צמצומו, השפיע רבות על הישוב היהודי באי״י, והניח את היסודות לתנועת העבודה ולמסגרות הפוליטיות והמוסדות החברתיים שהקימה לקראת המדינה-בדרך.

4. **העלייה השלישית:** החלה מיד עם תום מלה״ע ה-1, ב-1919, ונמשכה עד שנת 1923 – בה פרץ באי״י משבר כלכלי. העולים באו בעיקר מרוסיה (כ-45%), וכן משאר ארצות מזרח-אירופה. רבים מהם היו חלוצים, והשפעתם על חיי הישוב היתה עצומה. בוגרי תנועות הנוער החלוציות החלו להגיע בקבוצות מאורגנות, קמו הקבוצות הראשונות, נוסדה הסתדרות העובדים והמפלגות הפוליטיות החלו להתגבש.

5. **הקבוצה:** בשנת 1910 התגבשה קבוצת צעירים וצעירות, שהועסקו בתנאי ניצול בחוות כנרת, והחליטו לבנות לעצמם מסגרת חיים משלהם, שתושתת על ערכים של שיתוף ושוויון, עבודה עצמית ועצמאות כלכלית וחברתית, אחווה וסולידריות אנושית. הקבוצה הקימה ישוב חדש וקראה לו בשם דגניה. מקבוצה זו קמה עם השנים התנועה הקיבוצית על מאות קיבוציה. עם השנים החלו הקבוצות להתאגד במסגרות ארציות כתנועות התיישבותיות חברתיות-פוליטיות, ולאחר תקופה קצרה שבה הועסקו בעבודות ציבוריות (סלילת כבישים, ייבוש ביצות וכו') החלו לחתור להתיישבות-קבע ולהתפרנסות מחקלאות. הקיבוצים והקבוצות נתמכו בידי מוסדות ההסתדרות הציונית (הקק"ל, הסוכנות היהודית, קרן היסוד) והיוו כתובת קבועה לצורכי הבטחון, העלייה והקליטה של הישוב היהודי בארץ.

6. **"הכשרה":** קבוצות נוער שהתחנכו במסגרת תנועות הנוער בא"י, והתכוננו לחיות בקיבוץ, החלו את חייהן אלה במסגרת קיבוץ שישב כבר על אדמתו כמסגרת חברתית וכלכלית עצמאית. כאן קיבלו הצעירים, שרובם אך זה סיימו את חוק לימודיהם, הכנה לחיי עבודה, שיתוף חברתי ואחריות הדדית. בדרך כלל הם הצטרפו גם לארגון ה"הגנה" ועברו אימונים גם בתחום הצבאי. כשהועמדה לרשותן משבצת-קרקע מתאימה להתיישבות, עברו אליה והקימו בה קיבוץ חדש ("עלו על הקרקע").
גם בחו"ל הוקמו "חוות הכשרה", לרוב בתוך חוות חקלאיות פרטיות, ושם הכינו את עצמם לחיי הארץ בוגרי תנועות הנוער החלוציות, בדרכם להגשמה ציונית בארץ ישראל. מהארץ היו מגיעים שליחים להדריך את הנוער בחוות אלו לקראת חיי קיבוץ בארץ ישראל.

7. **נומרוס קלאוזוס:** בעברית – מספר מוגבל. זה הכינוי שניתן לשיטה שנהגה להגביל את מספר היהודים שהתקבלו לעבודה, או ללימודים, במוסדות ממלכתיים או אקדמיים. השיטה הונהגה לראשונה ברוסיה, בשנות ה-80 של המאה ה-19, ובשנות ה-20 של המאה ה-20 – גם בהונגריה, פולין, רומניה, ואפילו בארה"ב (בתחומים מסויימים). ע"פ שיטה זו התקבלו ללימודים (תיכוניים או גבוהים) רק יהודים שהשיגו ציונים גבוהים במיוחד, מה ששימש כגורם מדרבן והיווה למעשה מעין "מסננת כשרונות" במקומות אלה. כיום מוגדרת שיטה זו כאפליה גזעית, והיא מנוגדת לחוק.

8. **קונטר-רבולוציוניות:** אנטי-המהפכה. כינוי שהודבק לכל מי שפעל (או נחשד שפעל) כנגד המהפכה הבולשביקית, ולפעולותיו. האשמה בפעילות כזו גרמה לרבים מאד לאבד את מעמדם, פרנסתם, חירותם ולעיתים קרובות גם את חייהם.

9. **בולשביקים:** אנשי סיעת הרוב במפלגה הקומוניסטית הרוסית לפני המהפכה ובתקופתה. בהנהגת **לנין** כבשה סיעה זו את השלטון ברוסיה בתום מלחמת האזרחים והקימה את ברית המועצות.

10. **תנועות הנוער:** בשנות ה-20 של המאה ה-20 החלו להיווצר בארץ ישראל מסגרות ארציות של קבוצות-נוער, שדגלו בהגשמה עצמית של יישוב ארץ ישראל בקבוצות חקלאיות, באורח-חיים של עבודה עצמית, שוויון חברתי ושיתוף כלכלי, וביצירת סגנון-חיים יהודי חדש ומקורי. היוזמה החלה בכיתות הבוגרים של הגימנסיות "הרצליה" בתל אביב וביה"ס הריאלי בחיפה, שאליהן הצטרפו בוגרי בתי הספר החקלאיים ואחרים. במקביל, החלה התארגנות של נוער עובד בתנועה משלו. על התנועות האלה נימנו: הצופים, "המחנות העולים", "גורדוניה", "השומר הצעיר" ו"הנוער העובד". במקביל פעלו בחו"ל, בעיקר במזרח אירופה, התנועות "השומר הצעיר", "החלוץ", ומאוחר יותר – "דרור", "הבונים" ועוד. בתקופת מלה"ע השניה התגייסו קבוצות הבוגרים של תנועות הנוער ל"הגנה" כיחידות, בעיקר למסגרת הפלמ"ח.

לפרק מסעות:

11. **הפלמ"ח:** ראשי תיבות – **פל**וגות **מח**ץ. חטיבת החוד של ארגון ה"הגנה", הוקמה ב-1941 בידי **יצחק שדה,** הוכשרה ואומנה לפעילות מיבצעית, הן כנגד השלטון הבריטי והן כנגד הטרור הערבי. רוב המתגייסים היו גרעיני נוער בעלי חינוך תנועתי. החל משנת 1942 הם גוייסו לפלמ"ח ונשלחו כ"הכשרות מגוייסות" לקיבוצים, שם שילבו אימונים צבאיים בעבודה לצורך קיומם. פלוגה מיוחדת בפלמ"ח (**הפלי"ם**) עסקה בהבאת עולים בלתי-לגאליים לארץ ישראל, בימים שמספר אישורי העלייה הוגבל מאד בידי השלטון הבריטי. יחידות אחרות היו **המחלקה הערבית והמחלקה הגרמנית.** בימי מלחמת השחרור היה הפלמ"ח הכוח הלוחם העיקרי, עד התארגנותו של צה"ל. הפלמ"ח לחם כחטיבה מאורגנת עד פירוקו בידי בן-גוריון בשנת 1948, בטענה שאים מקום לחטיבות יחודיות

במסגרת צה״ל. רוח הפלמ״ח, שדגלה ברעות לוחמים, אחוות מפקדים ופיקודים, אחריות הדדית ויצירה תרבותית השפיעה רבות על התרבות הישראלית.

12. **״הפתרון הסופי״**: החלטה שהתקבלה ע״י ראשי המשטר הנאצי בגרמניה ב״ועידת ואנזה״, בינואר 1942, על חיסול העם היהודי שבתחומי שלטונם. על ביצוע ההחלטה הופקד **אדולף אייכמן**. תהליך ההשמדה נמשך ללא הפוגה עד סוף המלחמה ותבוסת גרמניה, ובמהלכו נרצח כשליש העם היהודי.

13. **המרד הערבי**: בשנים 1936-1939 התחולל בא״י מרד של הציבור הערבי כנגד שלטונות המנדט הבריטי וכנגד הישוב היהודי, על רקע הגידול וההתחזקות במעמדו של הישוב היהודי, ועליית גורמים צעירים ולאומניים בישוב הערבי. שנים אלו, שכונו גם ״מאורעות תרצ״ו-תרצ״ט״, היו מלוות טרור ערבי נגד יהודים, וכתוצאה מכך התעצם כוח-המגן היהודי, שנתמך אז בידי שלטונות המנדט.

בשנת 1946 קיבלה **סוריה** את עצמאותה והשתחררה, לאחר מאבק, משלטון המנדט הצרפתי, אולם אי-השקט ששרר בה לא פג, על רקע שאיפותיה לממש את חזון ״סוריה הגדולה״ כמעצמה במזרח התיכון.

לפרק חינוך:

14. **עליית הנוער**: מפעל רב-שנים שנהגה (בשנת 1932) בידי **רחה פרייאר**, ובוצע בידי הסוכנות היהודית החל משנת 1934 ועד 1986. הרעיון היה – להביא לארץ ישראל נוער יהודי מארצות הכיבוש וההשפעה הנאציים, ללא ההורים, כדי להצילו מהסכנות שנשקפו לו ולתת לו בא״י חינוך ציוני-לאומי. בשנים הראשונות עמדה בראשו הגב׳ **הנרייטה סאלד**. עד פרוץ מלה״ע 2 נקלטו בארץ כ-5000 בני נוער, רובם ממערב-אירופה. בשנות המלחמה הגיעו ארצה ילדים גם מארצות המזרח, וכן **ילדי טהראן** – פליטי המלחמה, רובם יתומים. לאחר קום המדינה נכללו במסגרות עליית הנוער גם ילידי הארץ, בעיקר משכבות מצוקה. קבוצות עליית הנוער התחנכו בעיקר בקיבוצים, אך גם בכפרי נוער ובמוסדות-חינוך אחרים. העקרון החינוכי היה שילוב לימודים סדירים בחינוך לעבודה, בעיקר בחקלאות. בשנת 1958 זכה מפעל עלית הנוער בפרס ישראל. בסך הכל התחנכו במסגרות השונות של עליית הנוער, במשך השנים, כ-350,000 נערים ונערות.

15. **רחה פרייאר (1892-1984)**: ילידת גרמניה, עובדת סוציאלית, מחנכת, פעילה בתנועה הציונית. בשנות ה-30 הגתה ויסדה את מפעל **עליית הנוער**, וניהלה אותו עד שנתבקשה לפרוש בגלל רצונה לכלול בו גם נוער יהודי שלא מגרמניה. ב-1941 עלתה לא"י וכאן המשיכה בפעילותה בתחומי הרווחה והחינוך, ובשנת 1981 זכתה בפרס ישראל על תרומה מיוחדת בתחומים אלה.

16. **הנרייטה סאלד (1860-1945):** ילידת ארה"ב. מחנכת, סופרת, עובדת סוציאלית. בשנת 1912 יסדה את הסתדרות נשים ציוניות "הדסה", שהיה לארגון נשים עולמי והקים בארץ מוסדות רבים. פעילה מרכזית בפדרציה של ציוני אמריקה. עלתה לארץ בשנת 1920. משנת 1927 היתה דמות מרכזית במוסדות העליונים של ההסתדרות הציונית, ובמסגרת זו קיבלה עליה בשנות ה-30 את ניהול מפעל עליית הנוער, בו כיהנה עד מותה. על שמה – מכון סאלד למחקרים חברתיים וקיבוץ כפר סאלד.

לפרק משפחת גרין:

17. **חובבי ציון:** רשת אגודות ציוניות שקמה בסוף המאה ה-19 ברוסיה, פולין ורומניה. הרקע להקמתה –
ההבנה כי אין פתרון לשאלת היהודים בארצות מגוריהם, כי אין להם כל סיכוי להשתלב בהן בגלל האנטישמיות, כי ההגירה אינה התשובה, וכי קיימת סכנת התבוללות שתביא להיעלמות העם היהודי. "חובבי ציון" עסקו בפעילות ציונית, אספו תרומות לישוב המתחדש בארץ ישראל, קראו לעלייה ארצה ולהקמת מדינה יהודית. למדו ולימדו עברית ופיתחו חינוך ותרבות לאומיים.

18. **הרב ריינס (1839-1915):** יליד קרלין, רוסיה. רב והוגה-דיעות תורני. בשנת 1902 ייסד את תנועת "המזרחי" – תנועה דתית-ציונית. ניסה להתגבר בדרכי נועם על התנגדות החסידים והחרדים לתנועה הציונית, שראו בה איום על קיומה של הדת היהודית.

19. **תנועת החסידות:** זרם מרכזי ביהדות אירופה החל מאמצע המאה ה-18, שנוסד בידי הבעש"ט – צדיק
מיתולוגי ומנהיג עממי. החסידות ראתה את הקשר האמיתי בין האדם לאלוהיו בתחום הרגש והאמונה, בניגוד לתפישה המסורתית שהעמידה את הלמדנות

והבקיאות בהלכה בראש סולם החשיבות הדתית והחברתית. החסידות דגלה בעבודת ה׳ מתוך שמחה ותקווה, וכך הפכה לתנועה עממית סוחפת. את החסידים הנהיגו ״צדיקים״, שהקימו ״חצרות״ וליכדו סביבם את מאמיניהם, וכך צברו כוח, השפעה ורכוש רב. בין ה״חצרות״ שררו לא פעם יריבויות קשות, שהגיעו גם לעימותים קיצוניים. ככלל, היתה החסידות חרדית ואנטי-ציונית.

20. **הרבי מגור (הרב יהודה אריה לייב אלתר, 1847-1905):** בנו של מייסד שושלת האדמוריי״ם מהעיר גורה קלווריה, פולין, וממשיך דרכו. חסידות גור נוסדה במאה ה-19. ה״חצר״ קיימת כיום בישראל,
והיא הגדולה בין חצרות החסידים בארץ.

21. **ה״בונד״:** פירוש המלה – ברית, וכוונתה – ברית בין הפועלים היהודים ברוסיה, פולין וליטא, לבין מפלגות הפועלים הסוציאליסטיות בארצות אלו. מפלגה יהודית-סוציאליסטית חילונית, שנוסדה בווילנה בשנת 1897. המפלגה דגלה בפעילות פוליטית בארצות קיומה, והתנגדה בקיצוניות לציונות, דבר שהתבטא גם בדבקותה בלשון היידיש ובהתנגדותה לעברית. בתקופת השואה פעלה כארגון מחתרת, וגם שיתפה פעולה עם ארגוני המחתרת של התנועות הציוניות. שרידי ה״בונד״ קיימים היום בישראל, בארה״ב ובכמה מארצות דרום-אמריקה.

ביבליוגרפיה

ילקוטים וספרים בעריכת אריה בן גוריון ובשיתוף צבי שוע

ילקוט שבת – השבת ומקורותיה, השבת במשפחה ובקהילה תשמ״ד 392 עמודים

ילקוט ראש השנה – תשרי בלוח, בריאת העולם ובריאת האדם, השופר תשל״ח 160 עמודים

ילקוט יום הכיפורים – תשובה, תפילה וצדקה, המועד ברצף הדורות תשמ״ז 54 עמודים

ילקוט סוכות – סוכה ומשמעותה, ארבעת המינים, תפילה לגשם תשמ״א 240 עמודים

ילקוט חנוכה – סיפור המרד והחג, חג ארצישראלי, יהדות מול יוונות תשנ״ו 222 עמודים

ויהי אור – אמרות ומנורות תשמ״ד

ילקוט ט״ו בשבט – ראש השנה לאילן, העץ והיער במקרא ובספרות האגדה תשל״ז 64 עמודים

ילקוט פורים עיוני – חג הפורים שמו, מקורותיו ודיניו, מנהגי החג, מגילת אסתר תשמ״ו 74 עמודים

ילקוט פורים שימושי – החגיגה בהתבצעותה, רעיונות, מסכות תשמ״ד 104 עמודים

ילקוט פסח – החג וגלגולו, משה ואליהו במסורת , ליל הסדר וגלגוליו תשל״ט 110 עמודים

הגדה של פסח קיבוצית 1961

הגדה של פסח לגן הילדים 1971

ילקוט יום העצמאות – מגילת העצמאות והגיגי חג, יום הזיכרון, כיצד חוגגים תשכ״ז 201 עמודים

ילקוט שבועות – מועד מתן תורה, מגלת רות, חג הביכורים, חג הקציר תשמ״א 220 עמודים

ילקוט ירושלים – תשכ״ז, תשמ״ב

ילקוט תשעה באב במבט ציוני וישראלי תשנ״ז 253 עמודים

מאה שנות דברית – לקט פרוזה והגות הומר וסלנג על השפה העברית תש״ן 0 עמודים

ילקוט בר מצווה – בר מצווה במקורות, במורשת, ערכים טקס ומסיבה 202 עמודים

ספר המחזות והמסיבות לשנת בר המצווה - מחזות מקוריים, שורשים, ברכות 150 עמודים

עם הילד – ארוע חגיגי של הקיבוץ בגן. היצירה המאחדת את החינוך המשותף 150 עמודים

ילקוט פינת השבוע – תכני פיתת השבוע תשכ״ד 96 עמודים

כלולות – הכלולות במסורת נוהגי חתונה בקיבוץ, טקס ותכנית חג הכלולות תשכ״ה 370 עמודים

ילקוט אבלות – אבל וזיכרון בקיבוץ, תרבות הזיכרון בחברה הישראלית תשנ״ח 370 עמודים

אלה אזכרה – שירים על מות ועל מוות תשנ״ו 268 עמודים

ארבע פרשיות התפילין – ילקוט לימודי

חוזר אל עצמך – חיי אדם בין לידה וזקנה מן המקורות והשירה העברית

ספר המנורה – מסע עם סמל יהודי לאורך הדורות

ילקוט בר מצווה – בשיתוף עם משרד החינוך והתרבות – למחנכות ולמחנכים בכתה ז׳

אל תשלח ידך אל הנער – שירים בנושא העקידה תשס״ב 134 עמודים

מגילות:

מגילת שיר השירים

מגילת רות

מגילת אסתר שסופר סת״ם כתב וילדי קיבוץ ציירו

מגילת איכה כתובה באקרוסטיכון

ביבליוגרפיה – מאמרים, רשימות, מכתבים – לפרקי הספר

א. ארכיון בית השיטה - קובץ: (תיק אישי) אריה ב.ג., כרטיס אישי דיסקט 12

מס׳ סידורי בכרטיס	נושא/שם הרשימה	תאריך	המקור	הערות
פרק שני: מסעות				
182	מסע הארבעה לסוריה ולבנון	5.5.72	״שיטים״	2572
198	החמישה שטאטאו את המדבר	1976	״שדמות״	88
פרק שלישי: חינוך				
11	חברת נוער א׳	28.8.41		
301	אריה בנוער הצ׳כי	1985	עדה ישראלי	
16	על גיוסו ליגור	26.1.43	״בקבוצה״	45 (379)
280	45 שנה לנוער הצ׳כי	9.11.84	״שיטים״	2405
פרק רביעי: בית הספר של בית השיטה				
156	נופי מכורה	1968/כ״ח	״ניצת שיטה״	
109	בר-מצווה כחג חברתי		אייר תשכ״ד ״קיבוץ״	
110	״בר מצווה״ – החג של כל החברה	20.9.64	״שיטים״	1605

235	הערת שוליים למיפקד חנוכה	1.1.82	"שיטים"	2334
236	כמה הערות על סמלים	1.1.82	- " -	

פרק חמישי: משפחה משלו

9 (ללא תאריך נקוב) אחי עמנואל – אמקה

פרק שמיני: תרבות הקיבוץ

213	מסורת בית אבא בקיבוץ	1979	חוברת	
197	"והגדת לבנך"	2.1977	ראיון לעפרה בריל – "השבוע בקבה"א"	
921	"חיילים טובים אך קצוצי שורש"	14.6.94	ראיון למירי עשות – "דבר"	
274	פרידה דואבת מקבלות השבת בקיבוצנו	1.6.84	"שיטים"	2393
235	הערת שוליים למיפקד חנוכה+כמה הערות על סמלים	1.1.82	"שיטים"	2334
124	מסיבת חנוכה מתי?	24.12.65	"שיטים"	1669
204	צלחת ט"ו פירות לט"ו בשבט	9.2.97	"שיטים"	2220
267	חגם של אילנות	13.1.84	"יחד"	104
270	הרהור בקול: מסיבת פורים	תשמ"ד		
175	הגדה חדשה על שולחננו	9.4.71	"שיטים"	1901
176	מה בין לדורו ולדורות... לבנימין	15.4.71	"שיטים"	1902
122	על אב"ג: איך לחוג את החגים	1.10.65	במחנה נח"ל"1	167
288	אריה מלך החגים (מאת דורית צמרת)	פסח תשמ"ה	"יחד"	131
98	עוללות ביכורים	7.9.62 (?)	"שיטים"	1504
227	ללכת אל הענפים	12.6.81	"שיטים"	2314
258	ראשית חג הביכורים בעמק	13.5.83	"יחד"	
229	על חורבן ועל תלישות מתמשכת	14.8.81	"שיטים"	2321
375	מהדורה חדשה של "לקוט אבלות"	18.1.91	"שיטים"	2549
306	נגד יריות אי-כבוד בהלווייה צבאית	28.7.86	"דבר"	
387	יום הכיפורים – יממה של ביטוי	18.10.91	"שיטים"	2563

פרק תשיעי: קיבוץ תמיד

174	חצרי, ביתי, נויי	19.2.71	"שיטים"	1896
180	בכבודה של החצר נתכבד	28.9.71	"שיטים"	1922
8-187	מציע עצמו לעבודה חלקית בחצר, ויוזם סיור מזכירות בתילי הגרוטאות והאשפתות			
117	בין אנחה לרווחה	21.5.65	"שיטים"	1642

204 שבחי הטיול לסיני 12.1.79 "שיטים" 2216

120 קריאה לסדר (בענין) הרכב הצמוד 6.8.65 "שיטים" 1653

142 אשריי, אני משופץ! 15.3.68 "שיטים" 1771

287 אקט בלתי דמוקרטי – רפרנדום על הלינה 21.4.81 מכתב למזכירות 221

דבר של ערך – בבוקר בבוקר

224 דו-שיח עם י.ברונשפיגל (סדנאות לשיח וחשיבה) 24.4.81 "שיטים" 2308

350 בר המיצווה של קבוצת אלון (מכתב מחברה) 30.6.89 "שיטים" 2527

352 האמת על בר המיצווה של קב' אלון 14.7.89 "שיטים" 2528

147 מדוע אין לנו ועדת כלולות 17.5.68 "שיטים" 1784

56 חזר עם משפחתו משליחות בקנדה 11.11.55 "שיטים" 1213

85 נרשם בספר הזהב של הקק"ל ליובל חברת נוער א' 21.9.60 "שיטים" 1435

100 חג בקיבוץ – על אריה, מאת צבי אילן 14.1.63 "למרחב"

105 על חנוך סלור 1963 "מבפנים" כ"ה

348 כתבת עשור חפוזה (מוקדם להתייאש – ביה"ש) 20.7.89 "דבר"

36 הרב פרץ, שק הקליטה – של נעליך! 20.6.90 "דבר"

פרק עשירי: מארכיון החגים למכון שיטים

240 תעודה לפרס מהקרן לזכר י.אגרסט 10.3.82

332 פרס לארכיון החגים – מאת זבולון המר 1.4.88 "שיטים" 2496

413-420 על פרס אביחי והענקתו לאריה: "קיבוץ" 6.4.94, דפי מידע – 6.4.94, "הדף היורק - 12.4.94, "דבר" – 29.5.94, "קיבוץ" – 15.6.94, דפי מידע – 10.6.94, "גלבוע" – 4.94

239 אב"ג ואורחיו 19.3.82

432 באתי חשבון 9.96 "עלי חינוך" 13-14

פרק שנים-עשר: בגבורות

119 ציפורה בת-גוריון ז"ל 23.7.65 "שיטים" 1651

379 לברך על הזיקנה ולהתקומם נגדה אלול תש"נ

436 להזדקן בכבוד חורף 96 חוברת לזכר ש.מזרחי

442 מכתב-פרידה שהשאיר אריה והוקרא בלווייה 7.6.68

הערות:

1. סדר הקטעים מובא לפי סדר איזכורם בספר.
2. קטעים ללא תאריך וציון מקור – כך ב"כרטיס האישי" של ארכיון ביה"ש.

ב. מקורות נוספים

המקורות המפורטים להלן נמצאים בארכיונו של אב"ג ולא מקוטלגים בכרטיסו האישי שבארכיון בית השיטה. רשימות רבות של אב"ג, שפורסמו ב"שיטים", עלון הקיבוץ, אינן מופיעות ב"כרטיס האישי".

הארכיון האישי של אב"ג מכיל כמות גדולה מאד של חומרים מסוגים שונים: רשימות, מאמרים, ראיונות, מכתבים (שכתב אל אחרים ושאחרים כתבו אליו), תמונות, וכן פרקי זכרונות אישיים. ברבים מאד מהפריטים אין ציון תאריך. החומרים נצברו בתיקים, ועברו רק מיון בסיסי מאד. הם לא נרשמו ולא קוטלגו. הרשימה שתובא להלן כוללת רק את המקורות ששימשו לכתיבת הספר, ככל שניתן היה למצוא ולבחור.

החומרים בארכיונו האישי של אב"ג נאספו בידיו במשך חייו, אך מעולם לא סודרו כמקובל. החומר כולו נשמר בצריף ששימש את אב"ג כחדר-עבודתו.

ב-1: פרקי זכרונות אישיים:

1. אריה בן-גוריון, פרקי תיעוד עצמי, 1936-1946, ללא תאריך.
2. אריה בן-גוריון, דברים שלא נאמרו, מאי 1996 (עם קבלת פרס אביחי).
3. אריה בן-גוריון, דויד, דודי – עדות אישית, (על דב"ג), "שדמות" ק"ב, 8.1987.
4. ציפורה בת-גוריון, פרקי זכרונות (סופרו בע"פ, הוקלטו ותומללו בידי אב"ג), 1965.
5. ברוריה בן-גוריון, פרקי זכרונות, 1985 (סופר בע"פ ונרשם בידי אב"ג).
6. ברוריה ואב"ג, פרקי זכרונות (סופרו, הוקלטו ותומללו), 16.5.94 (?).
7. אריה בן-גוריון, דו"ח על השליחות בקנדה, 10.7.1955.
8. אריה בן-גוריון, דו"ח על השליחות למוסקבה, 12.4.1991
9. עזרא כדורי המסע במדבר
10. עזריה אלון בית השיטה – השנים הראשונות

ב-2: מכתבים:

1. מכתבי תודה והוקרה לאב"ג על השתתפות באירועים, סיוע בהכנת חגים וסמינרים וכו'. הקטעים שהשתמשנו בהם מפורטים בשמות הכותבים ותאריכי הכתיבה (ככל שנרשמו).

2. מכתבי אב״ג לאישים ולחברים. פירוט הממוענים ותאריכי המכתבים בהתאם לשימוש שנעשה בהם בספר.
3. מכתבים בהקשר פרק ״פקיעין״ – תיק מכתבים מסודר בנושא זה.
4. מכתבי השתתפות באבל על מותו של אב״ג – הפירוט כנ״ל.

5. קטעים ממכתבי דב״ג לציפורה ולאביו – ארכיון משרד הבטחון להתכתבויות דוד ב.ג (וכן קטעים שפורסמו בעבר ונלקחו מספרים המופיעים בביבליוגרפיה הכללית. קטעים שטרם פורסמו – מארכיון ב״ג).

ב-3: רשימות מעלון קיבוץ בית-השיטה ״שיטים״ (לא נכללו ב״כרטיס אישי״):

כותרת	תאריך	הערות
הקמת חטיבת בני הקבה״מ	1951	
ראש השנה של בית הספר	4.9.62	
על האחד במאי	6.5.77	
(התחשבות הדדית בקיבוץ)	5.78	שם לא ברור
הוי, ארצי, מולדתי	1.81	בעניין שיפוץ שכונת ״היער״
לא לקרוע את החבל	1963	
על הגיל והזיקנה	ללא תאריך	שם לא ברור
10 שנים למספרת החברות	10.10.71	רשימה מאת ברוריה ב״ג.

ב-4: מקורות שונים ללא פירוט נוסף:

1. על רצף לימודי התנ״ך בבית הספר
2. טיול תנועת הנוער בט׳ באב (תגובה למאמרו של ברל כצנלסון ב״דבר״, י׳ באב תרצ״ד)
3. הנחיות לנוהגי אבלות בקיבוץ, 1987
4. סיכום הדיון על הצוואה החופשית, 10.7.91
5. ״על התוך החסר בחג״, 1982
6. תפקידם של ארכיונאי הקיבוצים ותפקידי ארכיון החגים
7. אבא קובנר – ביקורו בארכיון החגים, וזכרונות מפגישה אחרונה (אחרי 1987)
8. ״כיצד להיות אבא של סופרת ולהישאר ידידים״.
9. ״חלקת הימים״ –ניר מן-סיפורים על עברה של בית השיטה

ב-5: ריכוז הראיונות:

המראיין	נושא הראיון	מקור	תאריך
ענת בוטנסקי	היחסים עם דב"ג	אין	אין
אין	הפעילות בוועדת התרבות של התק"מ	"בקיבוץ"	28.12.66
אין	סמינר להכנת רכזי חגים	"ידיעון" 4(ג)	פורים תשכ"ח
עפרה בריל	והגדת לבניך...	"השבוע בקבה"א"	11.2.77
אין	מעט מן המרובה	אין	19.3.82
דורית צמרת	אריה מלך החגים	"יחד"	5.4.85
שאול מייזליש	עם חגי ורזיה	בטלוויזיה	25.1.89
בנימין יוגב	על פעילותו וחייו	לקראת חג הסוכות	1993
מירי עשות	חיילים טובים אך קצוצי שורש	"דבר"	יוני 1994
ניר מן	עם אב"ג בתחנה המרכזית הישנה	"הקיבוץ" 15(589)	9.4.98

מחשבות על אריה בן-גוריון

ד"ר ניר מן

בסידור העבודה של תורנות שבת היה אריה בן-גוריון משובץ בבית הכולל שלנו כאשר היינו בכיתה ו'. בשעה שש וחצי בשבת הוא היה מגיע ומתחיל להכין את ארוחת הבוקר. קולות הבישול ועריכת השולחנות העירו אותנו והיינו מתקבצים להקשיב לדבריו בחדר האוכל הכיתתי. באחת השבתות לפני פסח, תוך כדי הכנת האוכל, אריה הרצה על הפסוק "זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים מבית עבדים". כהרגלו, הוא נסחף בדרשותיו, והפליג, והתפרש, ונאם על "זכור את אשר עשה לך עמלק" ו"זכור את יום

השבת לקדשו״ וזכור וזכור... ומה שזכור לי במיוחד אלו הן תמרות העשן שהתאבכו מעל הפתילייה והלחם המטוגן שנשרף במחבת כאשר הוא חצב להבות.
שנים רבות הלך שְמעו של אב״ג לפניו כמורה שהטיל חתיתו על הפרועים והסוררים בתלמידי בית-הספר. את מקומו הוא מיצב לא רק מתוקף אכיפת מרותו. מעמדו החינוכי הושג בזכות כישרונו להרביץ תורה בתלמידיו, להעשיר את עולמם בידע, להקנות השקפת חיים חברתית, והודות ליכולתו ליצור דיאלוג פורה עם בני הנוער. לכאורה סתירה פנימית; ולא היא. השימוש בסמכותו הפורמלית הייתה נדבך מובנה בתפיסתו הפדגוגית. המשמעת והצבת הגבולות היו אושיות עקרוניות במשנתו החינוכית. המוניטין שיצאו לו כלוחם קנאי וחסר פשרות למען ערכיו הקיבוציים לא עמד בדרכו בניהול שיחותיו עם חניכיו. זה לא היה 'פייר פייט', כשהוא ניצב בעמדת מורה ההלכה במלוא תוקף אישיותו מול תלמידים של בית רבן, אבל זה היה ויכוח פתוח להשמעת כל טיעון ודיעה; למי שהעז. זאת לא התפישה הנוהגת בעת הזו במחוזותינו, שלפיה בשם הפתיחות כל אחד נקרא להשמעת דעתו, בין אם יש לו כזאת ובין אם אין. אריה עודד ודרבן את תלמידיו להתייצב אצל מדוכת הדיון בתנאי ברור ומפורש, שעמדותיהם מנומקות על בסיס תשתית מהימנה.

עם סיום עבודתו בבית-הספר המקומי פתח אב״ג את הפרק התנועתי בחייו בתחום התרבות והחגים. מה שהחל כגיוס למצבת פעילי הקיבוץ המאוחד הפך ברבות השנים למפעל חיים. אב״ג הפך לכוהן הגדול של התרבות הקיבוצית ולשם נרדף לחג הקיבוצי. במסלולו זה, שנמשך עשרות שנים, הוא נאלץ לעקוף פרוצדורות תיקנון ומכסות אדמיניסטרטיביות, שאף פעם לא נתן להן לעמוד בדרכו. הוא לא היה הראשון והיחיד בתחום התרבות, אבל בכוח אישיותו הוא הציב את הנושא בלב התודעה התנועתית. ילקוטי החגים שערך היו גולת הכותרת של עשייתו, ובמפעל זה המשיך גם כשיסד את מכון החגים הבין-קיבוצי בבית-השיטה. לכולם היה ברור שאב״ג ומכון החגים חד המה, וההגדרות הפורמליות הן בחזקת מס שפתיים סמנטי לצורכי התקנון. החגים היו יסוד מוסד בהוויה התרבותית והחברתית בקיבוץ, אבל קשה לומר שמהותם התוכנית ומשמעויותיהם העסיקו יתר על המידה את הרחוב הקיבוצי. ואילו אב״ג – זאת הייתה תמצית עולמו. במשק הוא נתפס כמשוגע לדבר ובעל אוטוריטה משכמו ומעלה בתחומו; וכרגיל נלוותה להתלהבותו הטוטלית בת-הד צינית של ספקנים. לשבחו ייאמר, שבמרוצת כל השנים השכיל לרתום לעגלת החגים את מיטב הכוחות היוצרים, וליצור הזדהות קונצנזואלית בעניינם. מפעם לפעם פרצו התלקחויות נקודתיות, ולפי שמן המפורסמות היה שיש להיזהר מהטמפרמנט האימפולסיבי שלו, נמנעו הצדדים מהתנגחויות מיותרות ופעלו לנצירת האש.

לא פעם טעו לראות בלהט התנצחויותיו ובאמוציונליות הפולמוסית שלו את חזותו כולה, אולם לא אלה לבדם היו פני הדברים. הוא נתפש כאינדוקטרינר נוקשה הנעול על האידאולוגיה הסוציאליסטית, וכשש אלי כל עימות רעיוני. את מאבקיו למען הדגל האדום באחד במאי הוא החל בנחרצות באסיפת החברים במוצאי שבת בחדר-האוכל, והמשיך בטיפוס פיזי נמרץ בסולם למרומי האסם כדי לתלות את הדגל שהורד, עד שזה התנוסס במלוא תפארתו האדומה בראש התורן. לצד תוקפנותו במרדפיו הנזעמים אחרי הילדים שסחבו קלמנטינות או רימונים מגינת ביתו, הייתה בו נדיבות אין-קץ ונתינת אמת לא מותנה. הייתה בו סקרנות דרוכה לשמיעת הלכי הרוח של בני הדורות הצעירים. במיוחד בלטה תכונה זו משהתבגר ודאג לעתידו של הקיבוץ נוכח ממדי העזיבה. ניצניה של תופעת העזיבה בשנות החמישים והשישים החרידו אותו מרבצו. הוא התגייס בכל מאודו להיאבק בעזיבה ולעמוד בפרץ. באחרית ימיו חש שכשל במשימתו. הרגשתו זו החריפה נוכח המשבר הקיומי שזִעזע את התנועה הקיבוצית בשלהי שנות השמונים. טעמו הצורב של הכישלון הפך לתחושת תבוסה מרה. נדמה היה לו שמפעל-חייו האישי, התנועתי והלאומי קורס מולו ללא תקומה.

בסתיו 1990 ביקש ממני אב״ג ל׳הקפיץ׳ אותו ואת צבי שוע לשדות מחוץ למשק, כדי ל׳קצר טווחים׳ בטיולם לכוכב הירדן. למרות רוח-הנעורים שפעמה בהם, הייתי לא-שקט מהטיול הרגלי של השניים, שחצו זה מכבר את שנתם השבעים. הגענו לסוף דרך העפר ליד כוורות הדבורים של עין-חרוד בנחל ישׁשכר, והחלטתי ללוות אותם עד המעיין הנסתר במעלה הוואדי. היה בוקר סתווי נעים, ושניהם דילגו בקלילות נעורים בין הסְדריות. הטיול היה אחרי יובל השמונים לדגניה, ושניהם הלכו וקוננו בכאב על עתיד התנועה הקיבוצית.

״**אתם** סופדים לעתיד?״, התפלאתי, ״**אתם**, שחתומים על אחת משתי הקבלות המהותיות ביותר של ׳שמונים שנות׳?

אריה ניטע במקומו על סלע הבזלת ושאל למה אני מתכוון. אמרתי שהתנועה הקיבוצית קבעה מזמן את זכותה למושב הכבוד בכותל המזרח של הציונות לדורותיה.

״כלומר?״, הוא שאל.

״כלומר, ששום שיכתוב היסטוריוגרפי ושום שינוי מִבני בתנועה הקיבוצית לא יוכלו לגרוע כהוא-זה ממרכזיותה בהגשמת הציונות והקמת מדינת ישראל.

״כלומר״, הוא חזר והִקשה.

״כלומר, שמקומה של התנועה הקיבוצית מבוסס על שני יסודות בלתי ניתנים לקעקוע. האחד הוא סך כל עשייתה – מפת ההתיישבות, בניית כוח המגן, החקלאות, התעשייה וכו׳. היסוד השני הוא רוחו של הרעיון הקיבוצי.

״בדיוק מהסיבה הזאת אנחנו כל כך מודאגים״, טען.

״בדיוק מהסיבה הזאת אין לכם סיבה לדאוג״, עניתי. ״האחיזה הקרקעית היא עובדה קיימת. צורת-הקיום העתידית תיקבע על-ידי הדורות הבאים. אשר לרוח, אתם את נטיעתכם שלכם נטעתם בתחום המשמעותי ביותר.

״תפרט״, אמר.

״עם כל הכבוד לאידאולוגיה השוויונית ולחינוך השיתופי, מי שתישמר בעתיד לבוא זאת החדשנות היהודית שהתעצבה בתרבות הקיבוצית. אינני יודע אם המסורת שהתגבשה במסכת החגים שלנו תמשיך להתקיים במתכונתה הנוכחית, אבל אין לי ספק בחשיבות הניסיון הקיבוצי, ובהשפעתו על הזהות היהודית בישראל. ויותר מכך, יש לי ניחוש פרוע שדווקא למתנגדים החריפים ביותר לתפישה שלנו, יהיה עניין בבוא הזמן לשמר את העשייה המקורית כל כך בתחום החגים והמועדים.

אריה וצבי שוע לא ידעו מאיפה זה נוחת עליהם. האמת, שגם אני לא. לא היה ברור לי מאיפה צלחה עליי הפסקנות הנחרצת, מפני שלא היה לי קשר כלשהו לענייני התרבות והחגים. גם עם אב״ג לא היה לי קשר עד אותו מעמד סתווי בוואדי. אלא שבכך לא תם העניין. כשנותרנו כך על הסלע בלי אומר ודברים שאלתי פתאום למה לא הוצא ילקוט לתשעה באב. הם נעצו בי מבט המום. אינני יודע להסביר מאיפה צץ לפתע העניין, והרגשתי כאילו הקול הדובר מגרוני משמיע מילים הנאמרות מאליהן. אמרתי שזה לא ייסלח, לדעתי, שהתנועה הקיבוצית תפקיר את תשעה באב ללא אסופה משלו בקורפוס ילקוטי המועדים. מרוב תדהמה הם לא השיבו, והמשכנו בדרכנו למעיין. לאחר יום הטיול המשכתי לשאול מדי פעם את אב״ג מה קורה, והוא לא ענה. ערב אחד, כשחזרתי ותבעתי את כבודו של תשעה באב, הוא ׳התנפל׳ עליי בקול מצווה ואמר – ״אתה תכתוב את הספר!״ נתקפתי הלם. נתקעתי על עומדי ולא הוצאתי מילה. חשבתי שהוא השתגע לגמרי מפני שבחיים לא כתבתי ולא הייתה לי שום נגיעה לתחום הזה.

משנוצר הקשר חרשנו את הארץ לאורכה ולרוחבה מירושלים, דגניה ומרחביה ועד לגליל, שפלת החוף ובואך הנגב. בעבודת העריכה המשותפת זכיתי להתוודע מקרוב לגדולתו ולמעלותיו התרומיות. לבקיאות העצומה שלו, ליכולותיו האינטלקטואליות, לכושר- עבודתו המופלא, לחריצותו ולהתמדתו, למוסר-העבודה שלו, לפעלתנות המעורבת שלו, למסירותו היום-יומית התמימה והנאמנה לברוריה רעייתו, לדבקותו הרגשנית באמונתו הציונית. ידעתי שנפלה בחלקי זכות גדולה, לרכוש את יסודות מלאכת הלימוד והעריכה מפי הגבורה, ולצקת מים על ידיו. אהבתי מאוד את ההספקים הפנטסטיים בשעות העבודה המשותפת. את הריצה הקדחתנית אחר החומר בתֵלי תֵלים של תיקים, אוגדנים וקלסרים, את הוויכוחים על שיטת העיבוד ואת קביעת לוחות הזמנים ותוכניות העבודה. יתכן שהשנים ריככו אותו, ואפשר שפער ארבעים השנים שבינינו הוא שתרם לאפקטיביות עבודתנו. לא פעם הביע פליאה עצמית מנכונותו לבחון מחדש גישות שבעבר שלל מעיקרן. כך התחולל בהדרגה שינוי מסויים ביחסו לציבור

החרדי. קשה לתאר את עוצמת התנגדותו כלפיהם. התקפות השנאה הארסיות של רבנים חרדים נגד התנועה הקיבוצית עוררו בקרבו את האיבה הקמאית של החלוציות הציונית נגד הפרזיטיות המנוונת של הישוב הישן. החג הקיבוצי נתפש בעיניהם כראש-החץ של התרבות החילונית החופשית, שאיימה לעקור את המסורת היהודית משורשיה. היענותו המיידית לפגישת היכרות עם ר׳ דודי זילברשלג, והזמנתו לביתו הקיבוצי בעמק, הייתה מובנת מאליה מצִדו. סקרנותו להתוודע לחוגים החדשים באוהלן של הישיבות התורניות, והדחף לנטות גשרי הידברות בין זרמי העם, הכריעו את חומות ההתבצרות והעויינות.

עולמו הרעיוני של אב״ג התעצב מהמסורת היהודית והציונית שהונחלה לו בבית הוריו ומשפחתו, מהלימודים בבית-הספר הריאלי בחיפה, ומהמטען הערכי שספג ב׳מחנות העולים׳. מכיוון שלא היה בעל השכלה אקדמית ולא חבש את ספסליהם של בתי מדרש גבוהים, מתעוררת שאלת המקור שממנו צמחה יצירתו. נדמה, שכדי לרדת לפשר מפעל חייו ניתן לראות בו נציג מובהק של בני דור המהפכות הגדולות שהתחוללו במאה העשרים. דור פורץ דרך שנולד בעולם החדש; בעולם שנועד לקום מחורבותיו של זה שיסודותיו ״עדי יסוד נחריבה״. דור שממנו מתחילה ספירה חדשה. לא במקרה היה אב״ג מתרגש עד עמקי נשמתו כל אימת שהיה מזכיר את סיפורו של הרבי מקוצק (׳הקוצקער׳), שהנהיג בחצרו מידות שוויוניות והסתפקות במועט. אריה נהג לחזור ולספר בשם אבא קובנר, שחסידים היו מספרים על רבי מנחם מנדל מקוצק, שבעודו ילד כבן עשר פרצה בביתם דליקה. בשעת הבעירה לא היה אביו בבית ואִמו הצליחה בקושי לחלץ את ילדיה מן האש. מיררה האם בבכי, חובקת ילדיה מול הדליקה המכלה. אמר לה מנחם מנדל הילד: ״אמא, וכי ראויים בית של עץ ורהיטים של עץ שתשפכי עליהם דמעות?״. ענתה לו: ״בני, לא על הבית ולא על הרהיטים אני בוכה, אלא על מגילת היוחסין שלנו שנשארה בפנים והיא נשרפת באש״. אמר לה: ״אמא, אל תבכי! כשאגדל אכתוב לך מגילה חדשה שתתחיל בי״. וחסידי קוצק היו מוסיפים ומספרים, שבהיות הרבי איש זקן היה פורץ בבכי כל אימת שהיה נזכר באותו מעשה, והיה אומר: ״הלוואי ויסולח לי על אותה איוולת שאמרתי לאמי עליה השלום״. מדוע שב ונדרש אריה בשִיבתו אל סיפורו של הרבי מקוצק?
האם ניקר בו הספק באשר ללהט הרבולוציונרי, הרדיקלי, שהתיימר לברוא ספירה חדשה, או שמא יסרוהו רגשי אשם על נטישת היידישקייט מבית ישראל-סבא?
אב״ג היה בן דור חדש, שמשחר ימיו נשם אוויר-פסגות מהפכני. באטמוספרה גועשת ואידאולוגית זו עוצבה דמותו. דור שמחרפת דלותו ותהומות משבריו הרקיעו חלומות חזונו. לא ייפלא, אפוא, שאת הידע שאב מלימוד עצמי ללא שמץ התבטלות בפני היררכיית התארים האקדמיים. אדרבה, הוא נשא בגאווה לא מסוּתרת את זהותו

הפרולטרית. הקונפליקט בין המאמץ לרכישת השכלה מרבית לבין המיגבלה התקציבית שאילצה אותו להסתפק ברמה התיכונית בלבד היה לא-פתיר מבחינתו, במישור האישי והקיבוצי כאחד. כל חייו הוא פעל למען העלאת רף ההשכלה והחתירה להישגיות למדנית. כמי שהטיף לעבודת כפיים עצמית הוא מצא עצמו נאבק בגולם שקם על יוצרו, כאשר ההתהדרות בבורות הועלתה על נס בשם בכורתו של ערך העבודה. ראשי מערכת החינוך הקיבוצית, שהוקיעו את בחינות הבגרות כסמל למירוץ "קרייריסטי", ודגלו בחינוך כללי "לפי הצרכים והיכולת", נמצאו בתחילת שנות השבעים עומדים לפני שוקת שבורה. המורשת האמונית והמצוות הדתיות הושלכו זה מכבר, ובחינוך הקיבוצי, שהתיימר לתפוס את מקומה של "תעשיית ההשכלה", ניבעו סדקי כישלון ממשיים. כאשר הוענק לו פרס אבי חי היוקרתי בירושלים התגאה אב"ג, שהארכיון שהקים משמש אבן שואבת לחוקרים ופרופסורים בתחומי היהדות והחינוך. במעמדו זה היה משום הכרת פיצוי על ההשכלה האקדמית הסדורה שלא זכה ליהנות ממנה בעצמו. אב"ג השתייך לדור שיצר במו ידיו יש מאיין בכל מעגלות חייו. לפיכך הוא לא ראה מגבלה או עכבה כלשהי להציב לעצמו אתגרים נשגבים גם בהיעדר אמצעים והכשרה עיונית פורמלית. הוא גם לא נזקק להחלטות ואישורים; הוא פשוט קם ועשה.
כאוטודידקט מושבע, וכמחוייב בשינוס מותניו-שלו למצוות ה"יצא ולמד", ראה עצמו כשיר להתגייס לשליחותו בתחומי התרבות, החג והמועד. משעה שגמלה בלבו ההחלטה על כיוון עיסוקו, נרתם בכל אונו ותעצומותיו לממשה. למותר לציין, שכאשר החל בעריכת קובץ המקורות לבר-מצווה הקיבוצי ולילקוט ט"ו בשבט לגננת לא שיער בנפשו לאילו הישגים דמיוניים ירחיק מפעלו. את מסעו בן אלף המילין הוא צעד באין-ספור ימי-קטנות מפרכים. למרות הצבת הקולקטיב בראש מעייניו, דמה בהליכותיו לאדמו"ר פוסק הלכות ודן יחיד, שאיננו בנוי לעבודת צוות במתכונתה הקיבוצית. כגדולי ישראל בכל הדורות, גם הוא כונה בפי כל בראשי התיבות של שמו – אב"ג, ורק הרי"ש של ה'רבי' נגרעה מתחילית שמו. בגובו המפולש לרוחות הזמן בפאתי יישובו הוא היה הופך והופך בהררי ספרים שכיתרו אותו, עוקרם וטוחנם, דש ומלבן, ושוקע במצולות פרשנויות ופלוגתות לשם שמיים. בשיחותיו הִרבה להעלות את שמות ארבעת שותפיו-לדרך – עזריה אלון, אברהם אדרת, אהרון חפץ וצבי שוע. דפוס עבודתם, נאמנותם לאמת הפנימית שלהם ושיעור קומתם הלמו את אלה שלו, למרות הבדלי המזג והאופי ביניהם. תמיד הם נדמו בעיניי כחכמי הסנהדרין הבקיאים לפניי-ולפנים באורחות החיים הארציים, ומתפלפלים בהם כבסוגיות שברומו של עולם. סוד-עשייתם היה טמון במיזוג הנכון בין ההוויה הגשמית למגדלי השן התאורטיים. כך החיבור הישיר בין עץ החרוב של חוני המעגל המִשנאי לשקית הפירות – תמר, צימוק, דבלה ופלח תפוז – לילדי הגיל הרך בט"ו בשבט; וכך המחשת לחם העוני של בני ישראל התועים במסע-נדודיהם במדבר סיני בטאבון הבוץ בחצר גן הילדים לאפיית מצות פסח.

בערוב ימיו נתקף אב״ג חרדה לגורל מפעלו, ורוח-נכאים קודרת שרתה עליו. סירובם של ארכיון התק״ם באפעל ומדרשת אורנים לקלוט את ארכיון מכון החגים הבין-קיבוצי פגע בציפור נפשו. האיש שידע להפוך עולמות נבלם לפתע בחסמים ביורוקרטיים שהציבו חניכיו. משפילה מתחושת האין-מוצא הייתה ההרגשה, שמפעל חייו נדחה ונדחק ככלי אין חפץ. בפגישותינו השבועיות נקרע הלב לחזות במצוקת עלבונו. נוכח תחושת החידלון והמבוי הסתום הצעתי להפקיד את האוסף היחידאי של ארכיון החגים בבית הספרים הלאומי בירושלים או באחד ממרכזי המחקר הממלכתיים. הוא היה כל כך מופתע שפשוט לא האמין למשמע אוזניו. היה ברור שסיכויי ההצעה קלושים, ולו רק מההיבט התקציבי גרידא. בלית ברירה החלטנו לנסות לגלגל את היוזמה בידיעה מפוכחת שתוחלתה אפסית. כעבור זמן קצר נקראתי להציג את הרעיון בפני ראש עיריית תל-אביב רוני מילוא. הבנתי שלרשותי דקות ספורות שאחריתן צפויה מראש. כשנכנסתי ללשכתו הופתעתי לראות שלדיון זומנו שנים-עשר ראשי אגפי התרבות, הספריות והמוזאונים העירוניים. התחלתי להציג את הנושא, וכעבור דקותיים מילוא קטע את דבריי ואמר: ״ההקדמות מיותרות. תל-אביב רוצה מאוד-מאוד לקלוט את הארכיון. השאלה היא מי מהמוסדות העירוניים יזכה בו״. במשך למעלה משעה רגשו הרוחות אם האוסף ישוכן במוזאון תל-אביב, במוזאון ארץ ישראל, באוניברסיטת תל-אביב או בספריית שער ציון בבית אריאלה. בו-במקום תוקצבה היוזמה בסכום שימור נאה ובתקינת עובד (חבר קיבוץ!) במשרה מלאה ורכב. קשה לתאר את התרוממות הרוח של אריה לשמע הבשורה, כשלפתע קיבל חיזוק כה משמעותי לערכיותו הסגולית של מפעלו. ההכרה החיצונית גרמה למחשבה שנייה באשר למקומו של ארכיון החגים, ובסופו של דבר הוחלט להעבירו למשכן חדש בבית-השיטה. משהוסדר עתידו של הארכיון הרגיש אב״ג כי הגיע אל חוף מבטחים מסויים; הגם שאל המנוחה והנחלה נפשו הסועה והסוערת אף פעם לא הסכינה.

בבחינה מחודשת של חשיבות מכון החגים הבין-קיבוצי נראה, כי תרומתו חורגת מזווית המבט הקיבוצית ומהפריזמה של החברה הישראלית בכללה; והוא ראוי להיבחן בהקשרה של המסורת היהודית לדורותיה. יתכן שבנקודת הזמן הנוכחית הדברים עלולים להישמע יומרניים ולא צנועים, אולם בפרספקטיבה היסטורית עשויה התמונה להיראות באור בהיר וצלול יותר. ערכיותה הסגולית של יצירת החג והמועד הקיבוצית נובעת מיחודיות תכניה האמוניים והרעיוניים, מנסיבות התהוותה בציר-הזמן הלאומי, ומאופיה האוטופי של החברה השוויונית. המיזוג הכל-כך נדיר של שלושה נדבכים יחידאיים אלה כבר פרנס לא מעט מחקרים, ועוד יעסיק רבות את מדעי החברה, הרוח והיהדות. אין זו עוד חוליה בשרשרת היצירה היהודית. זאת חוליה שצָרפה את כל המורשת היהודית בכור היתוך חדש

– ללא אלוהים. זאת חוליה שהפכה פירמידות וניסחה מחדש את ההגדה של פסח. זאת חוליה שחגגה את החג היהודי בשפה העברית והחזירה ללבו את מחזוריות עונות השנה בארץ ישראל, את עבודת האדמה ואת עבודת הכפיים. זאת חוליה שיצקה את גבורת הלוחם היהודי במערכה על חרותו כערך מכונן בחגיה. לא כאן המקום לפרוש את מלוא היריעה, ואף לא לגולל את שוליה. כאן המקום לעמוד במילים פשוטות על תרומתו של אב״ג ליצירה זו.
אב״ג לא ״המציא״ את החג הקיבוצי. התגבשות החג הקיבוצי הייתה פרי רוחם ועשייתם של יוצרים רבים בקיבוצים רבים, והיא עוצבה במשך שנים רבות. תרומתו הגדולה של אריה בן-גוריון התמצתה במפעל הכינוס והעריכה הענק של מסכתות החג והמועד שעוצבו בתנועה הקיבוצית. בהברקת הסתכלות פנורמית הוא הבין, שמיסודה של יצירת התרבות הקיבוצית נצרך לאיסוף, ליבון ועיבוד. את המטלה הזאת הוא עמס על שכמו בהשתעבדות מוחלטת, ועשה להשלמתה ימים ולילות, ללא הרף וללא ליאות. לשליחות קודש זו הוא גייס את מיטב היוצרים וההוגים מהקיבוצים בכל רחבי הארץ.
אספני יודאיקה בכנפות תבל יכולים להתגאות באוצרות אמנות נדירים מקהילות העם בתפוצותיו. מכון החגים הבין-קיבוצי יכול להתהדר ולהשתבח באוסף יחידאי שאין דוגמתו. אוסף הגונז בחובו את בריאת העולם והאדם בראש השנה, את חשבון הנפש הקיבוצי ביום הכיפורים, את הגבורה היהודית במִפקדי האש בחנוכה, את אלומות העומר וכוס התחייה הלאומית בפסח, את שבעת המינים שנזרעו ונקצרו באדמתנו בשבועות, את אסונות השואה והחורבן, את גאוות הקוממיות בחג העצמאות של מדינת ישראל, את חבלי פעמיה של גאולת העם בארצו ואת רוח הצדק החברתי שנשבה באופקיו של הקיבוץ. הביטוי הרעיוני והטקסי של ערכים יהודיים ואנושיים אלה לא יוכל שלא לשוב ולהתחדש ביצירה העתידית.

אדר תשס״ח * מארס 2008